วิ ส
ส 761 ม
ว 3

มณฑลปราจีนบุรี สมัยเริ่มแรกถึงสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ (พ.ศ. 2436 - 2458)

ปริญญานิพนธ์

ของ

สุคใจ พงศ์กล่ำ

ธ พค 2535
40

ห้องสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กันยายน 2528

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

178295

มณฑลปราจีนบุรี สมัยเริ่มแรกถึงสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์
(พ.ศ. 2436 - 2458)

บทคัดย่อ

ของ

สุดใจ พงศ์กลำ

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กันยายน 2528

ปริญญานิพนธ์นี้ศึกษาถึงสภาพของมณฑลปราจีนบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2458 แบ่งการศึกษาออกเป็น 4 หัวข้อใหญ่ คือ

1. สภาพการปกครองในมณฑลปราจีนบุรีก่อนการปฏิรูปการปกครอง
2. ปัญหาต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดการปฏิรูปมณฑลปราจีนบุรี
3. การปฏิรูปการปกครองและการแก้ไขปัญหา
4. สภาพเศรษฐกิจและสังคมของมณฑลปราจีนบุรี

การศึกษาครั้งนี้ ผู้เขียนได้เสนอข้อเท็จจริง และได้พยายามวิเคราะห์เหตุการณ์โดยอาศัยเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) มีเนื้อหาที่สำคัญพอสรุปได้ดังนี้

สภาพการปกครองในมณฑลปราจีนบุรีก่อนการปฏิรูปการปกครองนั้น เจ้าเมืองและกรมการมีอำนาจในการปกครองบ้านเมืองมาก เนื่องจากการคมนาคมระหว่างหัวเมืองและราชธานีไม่สะดวกพอที่จะควบคุมบังคับบัญชาให้ใกล้ชิดได้ และจากระบบการปกครองแบบ "กินเมือง" ซึ่งใช้อยู่ในขณะนั้น ทำให้การปกครองบ้านเมืองแถบนี้มีปัญหาเกิดขึ้นหลายประการ เช่น ปัญหาเจ้าเมืองกดขี่ข่มเหงราษฎร ปัญหาการพิจารณาคดีล่าช้า และไม่เป็นธรรม เป็นต้น ตลอดจนปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม และการรุกคามของฝรั่งเศสเข้ามาทางชายแดนด้านตะวันออกของไทย ในปี พ.ศ. 2436 ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้มีการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองปราจีนบุรีและบริเวณหัวเมืองใกล้เคียงเป็นแบบ "มณฑลเทศาภิบาล" เรียกว่า มณฑลปราจีนบุรี

ในระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2458 มณฑลปราจีนบุรีได้มีการพัฒนาและปรับปรุงแก้ไขปัญหาต่าง ๆ หลายประการ ที่สำคัญได้แก่ การป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้าย การจัดระเบียบวิธีการเก็บภาษีอากรให้มีประสิทธิภาพ การจัดการศาลให้มีระเบียบแบบแผน ตลอดจนการแก้ไขปัญหาการอพยพของคนลาวและคนเขมร ซึ่งเป็นผลจากการทำสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

และฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 ส่วนการปรับปรุงในด้านอื่น ๆ เช่น การจัดรูปหน่วยราชการ การจัดการทหาร การส่งเสริมทางด้านเกรษฐกิจ การศึกษา และการคมนาคม ได้กระทำควบคู่ไปกับการจัดการปกครองด้วย ในระยะแรกของการดำเนินการก็มีข้อบกพร่องอยู่บ้าง แต่ในระยะต่อมาก็ได้แก้ไขปรับปรุงจนสามารถสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่มณฑลได้

MONTHON PRACHIN BURI : FROM THE BEGINNING TO THE PERIOD OF PRINCE MARUPONGSIRIPATHA (B.E. 2436 - 2458)

AN ABSTRACT

BY

SUDCHAI PONGKRUM

Presented in partial fulfillment of the requirements

for the Master of Education degree

at Srinakharinwirot University

September 1985

This thesis aims to study Monthon Prachin Buri between B.E. 2436 - 2458. The study is divided into four major aspects as follows:

1. The administrative system in Monthon Prachin Buri before administrative development.

2. The problems causing the reforms.

3. The administrative reforms and the solutions.

4. The economic and social situation in Monthon Prachin Buri.

All the facts and events presented in this study are based on primary sources and secondary sources. They can be summaried as follows.

Before the administrative reforms, the governor and officials of Monthon Prachin Buri had high authority over the people under them. Because of poor communications, central government coutsol and close supervision was difficult. Moreover the provincial administrative system "Kin Muang" brought about many problems such as oppression by authorities, delay and injustice in trials, problems of crime and the intrusion of French troops into Thailand's eastern border in B.E. 2436. Consequently, King Rama V introduced local administrative reform changing the administrative system of these provinces into "Monthon Thesaphiban".

Various problems were solved and also many developments took place in Monthon Prachin Buri between B.E. 2436 - 2458, the important and successful being the prevention and suppression of crime, the setting up of an effective taxation system, the reorganization of judicial processes, and the solution to the problem of Laotian and Khmer refugees, resulting from the formalization of treaties between France and Thailand on October 3rd, B.E. 2436 and on March 23rd 2449. Although other improvements for example, in bureaucratic organization, the military, the economic and educational systems and transportation were not initially very satisfactory later improvements bring progress and prosperity to the Monthon.

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิต และคณะกรรมการสอบ ได้พิจารณาปริญญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการที่ปรึกษา

..... ประธาน

..... กรรมการ

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน

..... กรรมการ

..... กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ เนื่องจากผู้เขียนได้รับความช่วยเหลือและคำแนะนำจาก รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา เป็นอย่างดียิ่งตลอดระยะเวลาที่ได้จัดทำ ผู้เขียนจึงขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณ อาจารย์พิศศรี แจ้งไพร อาจารย์ภัสสร ผิวขาว และอาจารย์ Alec Bamford ที่กรุณาให้คำปรึกษาทางด้านภาษาด้วยความเต็มใจยิ่ง

ขอกราบขอบพระคุณ คุณบุญธรรม ทองไข่มุกต์ และคุณบุลย์วิภา โสณกุล ที่ได้ส่งเสริมและสนับสนุนการศึกษาของผู้เขียนด้วยดีตลอดมา

ขอกราบขอบพระคุณ คุณแม่ และพี่ ๆ ที่ได้ให้กำลังใจและสนับสนุนต่อผู้เขียน

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดดำรงราชานุภาพ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ที่ให้ความช่วยเหลือและแนะนำในการศึกษาค้นคว้า และเก็บรวบรวมข้อมูลครั้งนี้

ขอขอบคุณอาจารย์และเพื่อน ๆ ผู้ร่วมงานในโรงเรียนมัธยมสาธิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ทุกท่านที่ให้กำลังใจและให้คำแนะนำเสมอมา

ท้ายสุดนี้ขอขอบคุณ อาจารย์นิรมล แจ่มจำรัส และคุณจรินทร์ ยางจิต ที่ช่วยเหลือให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จด้วยดี

สุดใจ พงศ์กล่ำ

สารบาญ

บทที่		หน้า
	บทนำ	ก
1	สภาพทั่วไปของมณฑลปราจีนบุรีก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล	1
	1. สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์	2
	1.1 ลักษณะภูมิประเทศ	2
	1.2 ลักษณะทั่วไปในการคมนาคม	5
	2. สภาพทางด้านสังคมและความเป็นอยู่ของราษฎร	26
	3. สภาพทั่วไปทางด้านการปกครอง	36
	4. สภาพทั่วไปทางด้านเศรษฐกิจ	41
	4.1 ผลผลิตทางด้านการเกษตร	41
	4.2 ผลผลิตทางด้านการประมง	51
	4.3 ทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ	54
2.	สาเหตุของการจัดการปกครองมณฑลปราจีนบุรีในสมัยรัชกาลที่ 5	61
1	สาเหตุที่นำไปสู่การจัดการปกครองมณฑลปราจีนบุรี ..	61
	1.1 การปกครองภายในประเทศโดยทั่วไป	61
	1.2 ปัญหาต่าง ๆ ภายในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี	66
	1.3 การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก	82
2.	นโยบายการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ...	86
	2.1 การปฏิรูปการปกครองในส่วนกลาง	87
	2.2 การปฏิรูปการปกครองหัวเมือง	87

บทที่ หน้า

3 การจัดราชการในมณฑลปราจีนบุรีของพลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท
พ.ศ. 2436 – 2440 93
1. การจัดราชการทหารในมณฑลปราจีนบุรี 93
2. การจัดราชการปกครองมณฑลปราจีนบุรี 106
2.1 การปรับปรุงด้านการบริหารและการปกครอง 109
2.2 ผลประโยชน์มณฑล 117
2.3 การปรับปรุงทางด้านการคลัง 123
2.4 การปราบปรามโจรผู้ร้ายและอั้งยี่ 128
2.5 การจัดศาลยุติธรรมและคดีความ 132

4 การปกครองมณฑลปราจีนบุรีระหว่างพ.ศ. 2440 – 2458 ... 137
1. ด้านการปกครอง 137
1.1 การจัดการปกครองระดับมณฑล 138
1.2 การจัดการปกครองระดับเมือง 148
1.3 การจัดการปกครองระดับอำเภอ 155
1.4 การจัดการปกครองระดับตาบลและหมู่บ้าน .. 160
2. การป้องกันรักษาความสงบสุขของราษฎร 167
2.1 การป้องกันโจรผู้ร้าย 167
2.2 การปราบปรามโจรผู้ร้าย 173
2.3 การปราบปรามอั้งยี่ 183
3. การจัดศาลยุติธรรม 186
4. การจัดการทหาร 191
4.1 การจัดทหารบก 192
4.2 การจัดทหารเรือ 201
5. การแก้ปัญหาคนอพยพและปัญหาชายแดน 207

บทที่ หน้า

5 สภาพเศรษฐกิจและสังคมมณฑลปราจีนบุรีระหว่างพ.ศ. 2436 – 2458 225
1. การปรับปรุงทางด้านการคลังและภาษีอากร 225
1.1 การปรับปรุงโครงสร้างและการบริหาร
.. ภาษีอากร 225
1.2 การปรับปรุงการเก็บภาษีอากรของมณฑล
ปราจีนบุรี 227
2. สภาพการประกอบอาชีพของราษฎร 247
2.1 การเกษตรกรรม 247
2.2 การทาอุตสาหกรรมประเภทอื่น ๆ 290
3. การจัดการศึกษา 314
4. การจัดการทางด้านสุขภาพอนามัยและสุขาภิบาล 324
5. การคมนาคมและการสื่อสาร . 333
5.1 การคมนาคมทางน้ำ 333
5.2 การคมนาคมทางบก 339
5.3 การสื่อสาร 353

6 บทสรุป 359

บรรณานุกรม 365

ภาคผนวก 406
ภาคผนวก ก. ข้อบังคับการเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตารวจภูธร 407
ภาคผนวก ข. การจัดศาลหัวเมืองตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง
ร.ศ. 114 413

บทที่ หน้า

ภาคผนวก ค. หนังสือสัญญากรุงสยาม–ฝรั่งเศส ร.ศ. 112
และสัญญาน้อย 417
ภาคผนวก ง. หนังสือสัญญาระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเศส ร ศ. 125
และสัญญาว่าด้วยการปักปันเขตแดน 423
ภาคผนวก จ. คลองที่ขุดในโครงการรังสิตที่อยู่ในเขตพื้นที่มณฑล
ปราจีนบุรี 431
ภาคผนวก ฉ. สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บริษัทขุดคลอง
แลคูนาสยาม ขุดคลองในทุ่งฝั่งตวันออกแห่งแม่นานครนายก 434
ภาคผนวก ช. คลองที่ขุดในโครงการทุ่งดงละคร (โครงการ
ทุ่งนครนายก); 440
ภาคผนวก ซ. สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง ... 442
ภาคผนวก ฌ. สัญญาทำป่าไม้บริษัทศรีราชา 448

บทคัดย่อ

บัญชีตาราง

ตาราง หน้า

1 ปริมาณการส่งข้าวออกไปจาหน่ายต่างประเทศ พ.ศ. 2410 – 2413 46

2 บัญชีสามะโนครัวประชากรในมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2446 .. 171

3 บัญชีภาษีอากรที่เจ้าภาษีนายอากรทาการผูกขาดและจัดเก็บ ปี พ.ศ. 2436 – 2442 228

4 บัญชีภาษีอากรที่เจ้าภาษีนายอากรทาการผูกขาดทั้งมณฑลในปี พ.ศ. 2443 – 2451 231

5 จานวนชาวจีนเพศชายที่สูบฝิ่นในแต่ละมณฑลและอัตราฝิ่นที่สูบ โดยเฉลี่ยต่อคนต่อปี 239

6 รายงานปริมาณน้าฝนของมณฑลปราจีนบุรีตั้งแต่ พ.ศ. 2449 – 2461 267

7 สถิติจานวนเด็กนักเรียนที่มีอายุระหว่างเล่าเรียนในมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2456 320

บัญชีแผนภูมิ

แผนภูมิ		หน้า
1	ตำแหน่งข้าราชการสำคัญประจำมณฑลเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2436 – 2440	113
2	แสดงการจัดส่วนราชการในมณฑลปราจีนบุรี	139
3	สายการบังคับบัญชาของหน่วยราชการในมณฑลปราจีนบุรีกับส่วนกลาง	141
4	ความรับผิดชอบของข้าหลวงเทศาภิบาลจากส่วนกลาง	142
5	แสดงการแบ่งส่วนราชการภายในหัวเมือง	149
6	แสดงตำแหน่งพนักงานปกครองหัวเมืองที่สำคัญ	150

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ			หน้า
1	แผนที่ 1	คลองกอนปี พ.ศ. 2436	9
2	แผนที่ 2	การคมนาคมก่อนปีพ.ศ. 2436	12
3	แผนที่ 3	เส้นทางเดินทัพ	96
4	แผนที่ 4	เส้นพรมแดนใหม่ พ.ศ. 2450	215
5	แผนที่ 5	คลองตามโครงการรังสิตที่บริษัทขุดคลองแล คูนาสยาม ไก้ขุดทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา	252
6	แผนที่ 6	โครงการนครนายก (ทุ่งดงละคร)	255
7	แผนที่ 7	อาณาเขตป่าไม้บริษัทศรีราชา	305
8	แผนที่ 8	เส้นทางคมนาคมภาคตะวันออกในรัชกาลที่ 5 .	348

บทนำ

บริเวณที่เรียกว่า มณฑลปราจีนบุรี นั้นประกอบด้วยเมืองปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และชลบุรี โดยมีเมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางการบริหารงานของมณฑล[1] มณฑลนี้ตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกง และชายฝั่งทะเลของอ่าวไทย ทำให้พื้นที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและการประมง สภาพดังกล่าวทำให้มณฑลปราจีนบุรีเป็นเขตเศรษฐกิจที่สำคัญเขตหนึ่งของไทย

จากการที่พื้นที่บางส่วนของมณฑลนี้จดกับมณฑลบูรพา[2] หรือประเทศเขมรในปัจจุบันนี้ ทำให้มณฑลปราจีนบุรีมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์มาตั้งแต่สมัยอยุธยา เพราะเป็นหัวเมืองหน้าศึกฝ่ายตะวันออก เมื่องกรุงศรีอยุธยาเกิดเหตุวุ่นวายครั้งใดเขมรก็จะถือโอกาสมารุกราน และกวาดต้อนผู้คนในบริเวณหัวเมืองแถบนี้กลับไป เช่น ในรัชสมัยพระมหาจักรพรรดิ์ พระยาละแวกเจ้าเมืองเขมรได้ยกกองทัพมายังเมืองปราจีนบุรีเพื่อสืบข่าวคราวการขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ไทย เมื่อได้ทราบข่าวแล้วก็ถือโอกาสกวาดต้อนผู้คนในเมืองปราจีนบุรีกลับไป[3] และเช่นเดียวกัน เมื่อพระมหากษัตริย์ไทยมีความเข้มแข็งก็จะยกกองทัพไปปราบเขมรเสียครั้งหนึ่ง เช่น ในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ทรงยกกองทัพไปปราบปรามพระยาละแวก โดยเกณฑ์กองทัพ

---

[1] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 80

[2] มณฑลบูรพา เดิมเรียกว่า มณฑลเขมร ต่อมาได้ตกเป็นของฝรั่งเศสทั้งมณฑลในปี พ.ศ. 2449

[3] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ลง พรประภา 4 กันยายน 2511 หน้า 84

จากหัวเมืองแถบนี้ไปตีเขมรได้ในปี พ.ศ. 2127[1] เป็นต้น และยังมีความสำคัญอย่างยิ่งในช่วงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาต่อกับสมัยกรุงธนบุรี เมื่อกรุงศรีอยุธยาใกล้จะเสียเอกราชให้แก่พม่า ในปี พ.ศ. 2308 – 2309 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมื่อครั้งยังเป็นพระยากำแพงเพชร ได้ตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกมาผ่านไปทางเมืองนครนายก ปราจีนบุรี ชลบุรี เพื่อไปตั้งมั่นที่จันทบุรี ในขณะเดียวกันได้เกลี้ยกล่อมผู้คนชาวเมืองดังกล่าวเป็นสมัครพรรคพวก และเป็นกองกำลังเพื่อกอบกู้เอกราชกลับคืนมาได้ในที่สุด[2]

เมื่อถึงสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น หัวเมืองแถบนี้ก็ยังคงเป็นเส้นทางเดินทัพของไทยไปเขมร ตลอดจนใช้เป็นที่ประชุมพลในการยกกำลังทหารไปปราบปรามเมืองอื่น ๆ เช่น การยกกองทัพไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น[3]

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 – 2453) ทรงตระหนักถึงความจำเป็นอันเร่งด่วนในการที่จะปฏิรูปการปกครองภายในประเทศให้

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ลง พรประภา 4 กันยายน 2511 หน้า 84

[2]องค์การคุรุสภา ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 ภาค 65 หน้า 1 – 28

[3]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงวงษานุประพัทธ์ (ตาด สนิทวงศ์ ณ อยุธยา) 13 มีนาคม 2481 หน้า 51

ทันสมัย เพื่อป้องกันการคุกคามจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก คือ อังกฤษและฝรั่งเศส ที่ได้เข้ามามีอิทธิพลในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แล้วตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2367 เป็นต้นมา[1] และทั้ง 2 ชาติได้แสดงท่าทีจะเข้ามามีอิทธิพลในเขตไทยเช่นเดียวกัน

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตระหนักถึงปัญหาการปกครองภายในประเทศ โดยเฉพาะลักษณะการปกครองในส่วนภูมิภาค กล่าวคือ การปกครองในหัวเมืองต่าง ๆ อยู่ในลักษณะที่เรียกว่า "กินเมือง"[2] โดยที่เจ้าเมืองที่ปกครองจะได้รับการแต่งตั้งจากเมืองหลวง หรือมาจากการสืบทอดตำแหน่งในวงศ์ตระกูลของผู้นำในท้องถิ่น ได้รับเลือกต่อ ๆ กันมา และเจ้าเมืองเหล่านั้นไม่มีเงินเดือน แต่จะได้รับผลประโยชน์จากราษฎรในเมืองนั้น เช่น การเกณฑ์ราษฎรมาช่วยทำงานเพื่อเป็นการตอบแทนในการที่เจ้าเมืองช่วยปกครองดูแล และปราบปรามโจรผู้ร้ายให้แก่ราษฎร และจะได้รายได้จากส่วนแบ่งเงินค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่เก็บจากราษฎรตามข้อกำหนดของรัฐ ส่วนกรมการต่าง ๆ ที่ช่วยงานเจ้าเมืองก็จะได้รับผลประโยชน์เช่นกัน ซึ่งหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปก็ยิ่งมีอิสระในการปกครองมากขึ้นเท่านั้น

จากลักษณะการปกครองตามแบบที่กล่าวมานั้นมีข้อบกพร่องมาก เพราะถ้าราษฎรได้รับความเดือดร้อนหรือถูกเจ้าหน้าที่ในหัวเมืองกดขี่ข่มเหง หรือตัดสินคดีความไม่ยุติธรรม ตลอดจนได้รับอันตรายจากโจรผู้ร้าย โดยที่เจ้าหน้าที่ในหัวเมืองไม่สามารถให้การคุ้มครองและรักษาความปลอดภัยได้แล้ว ก็จะก่อให้เกิดความเสียหายหลายประการ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นว่า ถ้ายังใช้วิธีการปกครองแบบเดิมนี้บ้านเมืองก็จะไม่มั่นคงเป็นปึกแผ่น อำนาจของรัฐบาลกลางไม่สามารถควบคุม

---

[1]ดี. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ แปล เล่ม 2 หน้า 621 – 788

[2]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 41 – 55

หรือแผ่ไปได้ทั่วถึงกันแล้ว จะเป็นอันตรายและง่ายแก่การคุกคามของชาติมหาอำนาจได้ ซึ่งลักษณะของหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองก็มีลักษณะเช่นที่กล่าวมาแล้ว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิรูปการปกครองแผ่นดินโดยเริ่มปฏิรูปการปกครองส่วนกลางก่อน หลังจากนั้นก็เริ่มปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคในรูปของมณฑลเทศาภิบาล รวบรวมหัวเมืองชั้นในเข้าเป็นมณฑลต่าง ๆ โดยใช้ลำน้ำเป็นหลักในการแบ่งเขตมณฑล สำหรับมณฑลปราจีนบุรีนั้นได้รวมหัวเมืองตามลำน้ำบางปะกงเข้าเป็นมณฑล[1] ซึ่งการกำหนดเขตและรวมหัวเมืองเป็นมณฑลนั้น เป็นเพียงการเตรียมการเท่านั้น ยังไม่ได้กำหนดรูปแบบการปกครองขึ้น[2] ไทยก็ต้องประสบกับเหตุการณ์ที่เรียกว่า "วิกฤตกาล ร.ศ. 112" ฝรั่งเศสส่งกำลังทหารรุกรานหัวเมืองชายแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ในเดือนเมษายน ปี พ.ศ. 2436 ไทยจึงต้องส่งกาลังทหารเข้าไปต้านทานการรุกรานของฝรั่งเศสตามชายแดนด้านตะวันออก โดยเกณฑ์คนในหัวเมืองอื่น ๆ ไปช่วยในเหตุการณ์ครั้งนี้ด้วย[3] ดังนั้นหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีซึ่งอยู่ใกล้กับหัวเมืองที่กำลังถูกคุกคาม จึงต้องมีส่วนร่วมในการเกณฑ์คนหัวเมืองไปเป็นกำลังสำรอง ตลอดจนสนับสนุนการเดินทัพของกองทหารไทยที่ต้องผ่านหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีไปยังที่เกิดเหตุการณ์ด้วย ดังนั้นรัฐบาลจำเป็นต้องจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีขึ้นในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2436[4] และ

---

[1]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา <u>เทศาภิบาล</u> หน้า 80

[2]<u>ดู</u> หน้า 111

[3]จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ <u>วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112</u> หน้า 100 - 101

[4]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/17 <u>สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา นครนายก</u> สำเนาที่ 3840 ลงวันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 112

ทรงแต่งตั้งให้นายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) เป็นแม่ทัพและข้าหลวงบังคับบัญชาราชการในมณฑลปราจีนบุรี เริ่มดำเนินการเกณฑ์คนในมณฑล ตลอดจนจัดเตรียมกำลังอาวุธและปัจจัยไปเสริมกำลังตามชายแดน และอำนวยความสะดวกแก่กองทัพที่จะเดินทัพไปในราชการครั้งนั้น

การจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีด้วยเหตุผลทางยุทธศาสตร์เพื่อช่วยเหลือในราชการสงครามครั้งนั้น สามารถดำเนินการได้อย่างรวดเร็วสมดังจุดมุ่งหมายดังที่ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวไว้ว่า

> พอตั้งมณฑลได้ไม่ช้าถึง ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ไทยก็เกิดวิวาทกับฝรั่งเศส เทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี จัดส่งกำลังและเครื่องยุทธภัณฑ์ไปยังมณฑลชายแดนทางตะวันออกแข็งแรงรวดเร็วกว่าคนทั้งหลายคาด ดูเหมือนจะเป็นประโยชน์ของการตั้งมณฑลถึงออกปากชมเป็นครั้งแรก...[1]

หลังจากเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2436 คลายความรุนแรงลงแล้ว ความสำคัญของมณฑลปราจีนบุรีทางด้านราชการทหารก็ลดน้อยลง ข้าหลวงเทศาภิบาลก็หันมาดำเนินการจัดระเบียบราชการในมณฑลต่อไป

อย่างไรก็ตาม ระหว่างปี พ.ศ. 2436 – 2458 ปรากฏว่า ได้มีปัญหาต่าง ๆ เกิดขึ้นในมณฑลปราจีนบุรี โดยเฉพาะปัญหาโจรผู้ร้ายที่ก่อความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ จนรัฐบาลต้องจัดตำรวจภูธรขึ้น[2] เพื่อรักษาความปลอดภัยและปราบปราม

---

[1] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 82 – 83

[2] กรมตำรวจ ประวัติการตำรวจไทย หน้า 20

โจรผู้ร้ายเหล่านั้น ตลอดจนพยายามแก้ไขปัญหาคนลาวและเขมรที่ต้องเดินทางกลับไปยังท้องถิ่นเดิมตามสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 และฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2450 ตามลำดับ โดยรัฐบาลไทยได้พยายามดำเนินนโยบายอย่างประนีประนอมกับฝรั่งเศสในการส่งคนเหล่านั้นกลับไป และพยายามดำเนินการทุกวิถีทางในการรักษาสัมพันธไมตรี และความสงบเรียบร้อยตามชายแดนในเขตเมืองปราจีนบุรีที่ติดต่อกับอาณานิคมของฝรั่งเศส หลังจากที่ไทยต้องยกมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศสไปตามข้อตกลงในสนธิสัญญาฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2450[1]

และจากสภาพภูมิศาสตร์ ทำให้มณฑลปราจีนบุรีเป็นมณฑลที่มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจมณฑลหนึ่ง โดยเฉพาะทางด้านเกษตรกรรม เนื่องจากในบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกงเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก เช่น อ้อย ข้าว พืชผลไม้ต่าง ๆ โดยเฉพาะอ้อย และข้าวในขณะนั้นเป็นพืชที่ทำรายได้ให้แก่ประเทศเป็นอย่างมาก นอกจากนี้แล้วยังมีผลประโยชน์อื่น ๆ อีก เช่น ผลผลิตจากป่าไม้ ซึ่งในบริเวณนี้เป็นป่าไม้เบญจพรรณ ผลผลิตที่ได้ เช่น ยาง ชัน เปลือกสีเสียด ไม้แดง เป็นต้น

นอกจากมณฑลปราจีนบุรี มีบทบาทและความสำคัญตามที่กล่าวมาแล้ว ในปัจจุบันนี้ก็ยังคงมีความสำคัญอยู่ โดยเฉพาะทางด้านเกษตรกรรมในจังหวัดนครนายก ชลบุรี และฉะเชิงเทรา และจังหวัดชลบุรีก็เป็นแหล่งอุตสาหกรรมที่สำคัญแหล่งหนึ่ง ตลอดจนจังหวัดปราจีนบุรีก็นับว่าเป็นจุดอันตรายอย่างยิ่งทางชายแดนไทยและเขมร ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาแล้วข้างต้น จึงทำให้ผู้เขียนเกิดความสนใจที่จะศึกษาค้นคว้าเรื่องราวของมณฑลปราจีนบุรีในช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2458 เพื่อเผยแพร่ และเป็นแนวทางสำหรับผู้ที่มีความสนใจในเรื่องนี้จะได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป

---

[1]สุวิทย์ ฟักขาว <u>ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112 – 126</u> หน้า 258 – 259

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาถึงประวัติความเป็นมา ตลอดจนสภาพการณ์ของหัวเมืองต่าง ๆ ในมณฑลปราจีนบุรี ก่อนจัดรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกลาเจาอยู่หัว

2. เพื่อศึกษาสาเหตุและปัจจัยที่เกื้อหนุนที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีขึ้น

3. เพื่อศึกษาวิธีการของรัฐบาลกลางของไทยในการจัดหน่วยงานที่ใช้ในการปกครองมณฑลปราจีนบุรี ตลอดจนวิธีการดำเนินการบริหารโดยหน่วยงานเหล่านั้น

4. เพื่อศึกษาวิธีการของรัฐบาลกลางของไทยในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และวิเคราะห์ผลต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการปกครองแบบมณฑลของมณฑลปราจีนบุรีในช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2458

ความสำคัญของการศึกษาและค้นคว้า

1. จะทำให้ทราบสภาพการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และความสำคัญของหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรี ก่อนมีการปกครองแบบมณฑลในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. จะทำให้ทราบถึงการดำเนินนโยบายรักษาความมั่นคงทางชายแดนด้านตะวันออก ตลอดจนความสำคัญและวิธีการปกครองมณฑลปราจีนบุรี ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกลาเจาอยู่หัว

3. จะทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของมณฑลปราจีนบุรีกับรัฐบาลกลางของไทยทางด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมในช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2458

4. จะนำไปใช้อ้างอิงในการเรียนการสอนวิชาประวัติศาสตร์ไทยในระดับอุดมศึกษา และการศึกษาระดับอื่น ๆ ได้

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

จะศึกษาค้นคว้าถึงสภาพของมณฑลปราจีนบุรี ตั้งแต่สมัยเริ่มแรกจนถึงสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทรงเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลในช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2458 ในหัวข้อดังต่อไปนี้

1. ประวัติความเป็นมาของมณฑลปราจีนบุรีโดยสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานที่จะเข้าใจในสภาพของมณฑลปราจีนบุรีในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. การดำเนินนโยบายทางด้านการเมืองและการปกครองของมณฑลปราจีนบุรีโดยรัฐบาลกลางและข้าหลวงเทศาภิบาลในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. ปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ของการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนผลสะท้อนที่เกิดขึ้นจากการจัดรูปแบบการปกครองในมณฑลปราจีนบุรีในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

ข้อสมมติฐานในการศึกษาค้นคว้า

1. จากการคุกคามของฝรั่งเศส ก่อให้เกิดการจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีขึ้น

2. การจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรี ทำให้ชายแดนด้านตะวันออกซึ่งติดกับอาณานิคมของฝรั่งเศสมีความมั่นคงขึ้น

3. การจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรี ทำให้เกิดความมีระเบียบแบบแผนในการบริหารราชการแผ่นดิน

4. การจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรี ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคม

วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

งานวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาตามระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์ ซึ่งมีแนวการพรรณาความด้วยการวิเคราะห์ข้อมูลจากข้อเท็จจริง และจากหลักฐานที่ใช้ประกอบ

การศึกษาค้นคว้าที่เป็นเอกสารชั้นต้น ซึ่งส่วนใหญ่ได้มาจากเอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ และยังมีเอกสารอื่น ๆ อีก เช่น รายงานคำกราบบังคมทูล รายงานประจำปี เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานเอกสารที่มีความสำคัญรองลงมา คือ เอกสารชั้นรอง ได้แก่ หนังสือ ตำรา วารสาร และงานพิมพ์จากแหล่งต่าง ๆ อีกด้วย

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า เป็นหลักฐานจากห้องสมุดต่าง ๆ เช่น กองจดหมายเหตุ หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกระทรวงมหาดไทย หอสมุดกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เป็นต้น เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary sources) ได้แก่

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

พระราชหัตถเลขา

ลายพระหัตถ์

จดหมายเหตุ

รายงาน

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

หนังสือราชกิจจานุเบกษา

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชดำรัส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เทศาภิบาล

ประชุมกฎหมายประจำศก

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary sources) ได้แก่

2.1 พระราชพงศาวดาร

พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 2 3 4 และ 5

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา

2.2 หนังสือทั่วไป

กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม

กระทรวงมหาดไทย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานของพระองค์

คาร์ล บ็อค สมัยพระปิยมหาราช

พระยามหาอมาตยธิบดี (เส็ง วิริยะศิริ) การปกครองฝ่ายพลเรือน

สงวน เล็กสกุล งานปฏิรูปในรัชกาลที่ 5

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล

Jame C. Ingram. Economic Change in Thailand 1850 - 1970

2.3 วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง

กิตติ ตันไทย คลองระบบเศรษฐกิจไทย (พ.ศ. 2367 - 2453)

จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย

จิราภรณ์ สถาปนวรรธนะ วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2475)

ภารดี มหาขันธ์ การปฏิรูปการทหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)

วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ่องสกุล (บรรณาธิการ) มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์ เปรียบเทียบ

สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภาษีอากรในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สุนทรีย์ อาสะไวย์ การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431 - 2491

Tej Bunnag. The Provincial Administration of Siam, 1892 - 1915

2.4 วารสารต่าง ๆ

วารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์

วารสารแถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี

วารสารประวัติศาสตร์

ฯลฯ

ความหมายของอักษรย่อที่ปรากฏในเชิงอรรถ มีดังต่อไปนี้

ก.จ.ช.	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
ก.	เอกสารกระทรวงกลาโหม
กต.	เอกสารเย็บเล่มกระทรวงต่างประเทศ
กษ.	เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ
กส.	เอกสารกระทรวงเกษตร
กห.	เอกสารเย็บเล่ม หนังสือราชการกระทรวงกลาโหม
ค.	เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
คค.	เอกสารกระทรวงคมนาคม
ค.ศ.	คริสต์ศักราช
จ.ศ.	จุลศักราช

ต.	เอกสารกระทรวงต่างประเทศ
น.	เอกสารกระทรวงนครบาล
บ.	เอกสารเบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์
ฝ.	เอกสารชุดฝรั่งเศสและอังกฤษ
พศ.	เอกสารเย็บเล่ม สารบาญสมุดพิเศษ
ม.	เอกสารกระทรวงมหาดไทย
ยช.	เอกสารกระทรวงโยธาธิการ
ร.ศ.	รัตนโกสินทร์ศก
ร.5	เอกสารรัชกาลที่ 5
ร.6	เอกสารรัชกาลที่ 6
ร.7	เอกสารรัชกาลที่ 7
ส.บ.	เอกสารสารบัญสมุดพิเศษ
ศ.	เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

แผนที่
มณฑลปาจีนบุรี
มาตราส่วน ๑ ๔๒๐๐,๐๐๐

เครื่องหมาย

บทที่ 1

สภาพทั่วไปของมณฑลปราจีนบุรีก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล

มณฑลปราจีนบุรีได้รับการจัดตั้งขึ้นโดยการรวมหัวเมือง[1] ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2436[2] และได้มีประกาศจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2437 พร้อมกับมณฑลพิษณุโลก นครราชสีมา และมณฑลราชบุรี[3] มณฑลนี้นับว่าเป็นมณฑลที่น่าสนใจ เนื่องจากลักษณะที่ตั้งของมณฑลอยู่ระหว่างมณฑลกรุงเทพ กับดินแดนที่เป็นเมืองขึ้นของไทย คือ เขมร ซึ่งขณะนั้นกำลังถูกคุกคามจากมหาอำนาจทางตะวันตก โดยเฉพาะฝรั่งเศส ตามเหตุการณ์ที่เรียกว่า วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112[4] ในปี พ.ศ. 2436 รัฐบาลจึงได้จัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีขึ้นมา เพื่อที่จะได้อาศัยกำลังคนและทหารในหัวเมืองปราจีนบุรี นครนายก และฉะเชิงเทราช่วยราชการสงครามดังกล่าว หากพิจารณาจากเหตุการณ์ครั้งนั้น ถ้าฝรั่งเศสสามารถยึดครองเขมร

---

[1]หัวเมือง หมายถึง เมืองใหญ่ที่มีเมืองเล็กขึ้นอยู่ด้วย เช่น หัวเมืองปราจีนบุรีจะมีเมืองขึ้น คือ เมืองวัฒนานคร อรัญประเทศ เป็นต้น

เมือง หมายถึง เขตซึ่งเป็นชุมนุมชน หรือหมายถึงเขตภายในกำแพงเมือง

[2]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/17 <u>สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา นครนายก</u> สำเนาที่ 3840 ลงวันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 112

[3]กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา <u>เทศาภิบาล</u> หน้า 193

[4]จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ <u>วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112</u> 263 หน้า

ได้ทั้งหมดก็เท่ากับว่า มณฑลปราจีนบุรีกลายเป็นมณฑลชายแดนของไทยที่อยู่ใกล้เมืองหลวงมากที่สุด ซึ่งง่ายต่อการที่ฝรั่งเศสจะยกทัพและมาถึงเมืองหลวงของไทยได้เร็วที่สุดด้วย ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงเริ่มจัดรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในหัวเมืองแถบนี้ก่อน ดังนั้นการที่จะศึกษาเกี่ยวกับมณฑลปราจีนบุรีในช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2458 จึงจำเป็นต้องศึกษาถึงสภาพทั่วไปทั้งทางด้านภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ การปกครอง และสังคม ก่อนดังต่อไปนี้

1. <u>สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์</u>

1.1 <u>ลักษณะภูมิประเทศ</u>

หัวเมืองที่รวมกันเป็นมณฑลปราจีนบุรีนั้น ได้แก่ เมืองนครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี และกบินทร์บุรี ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย มีอาณาเขตบางส่วนทางทิศตะวันออกจดพรมแดนมณฑลเขมร ซึ่งในขณะนั้นเป็นเมืองขึ้นของไทย พื้นที่ส่วนใหญ่ของมณฑลปราจีนบุรีนั้นตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกง[1] และมีพื้นที่บางส่วนเป็นที่ราบแคบตามชายฝั่งทะเลของเมืองชลบุรี ส่วนทางเหนือของมณฑลที่ติดต่อกับมณฑลนครราชสีมา มีพืดเขานครนายกและกบินทร์บุรี เป็นเทือกเขาเดียวกับเทือกเขาดงพระยาเย็นเป็นเส้นกั้นเขตแดนทางธรรมชาติ ต่อจากนั้นก็เป็นเทือกเขาบรรทัดที่ติดต่อเข้าไปในเขตแดนเขมร เทือกเขาดังกล่าวมีลักษณะเป็นหินชรุขระ มีพืชพรรณหนาแน่น[2]

---

[1]แม่น้ำสายนี้เมื่อไหลผ่านเมืองใด ก็จะเรียกชื่อไปตามเมืองที่ผ่านนั้น เช่น ไหลผ่านเมืองนครนายก ก็เรียกว่า แม่น้ำนครนายก ไหลผ่านเมืองปราจีนบุรี ก็เรียกว่า แม่น้ำปราจีนบุรี

[2]กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา <u>ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม</u> หน้า 55 – 56

เมืองนครนายก อยู่ติดกับกรุงเทพ เมืองฉะเชิงเทรา และทางตอนเหนือ อันเป็นที่สุดเขตของมณฑลจดกับเทือกเขาดงพระยาเย็น ทำให้มีพื้นที่เป็นเนินสูง แล้วลาดต่ำลงไปทางใต้ บริเวณนี้เป็นป่าไม้และภูเขาซึ่งในสมัยนั้นยังเป็นที่ว่างเปล่าอีกมาก ส่วนทางตอนกลางและตอนใต้เป็นที่ราบลุ่มทำนาได้ตลอด เนื่องจากมีแม่น้ำนครนายกไหลผ่าน ราษฎรในแถบนี้จึงมีอาชีพทำนาและหาของป่าเป็นหลัก[1]

เมืองปราจีนบุรี และเมืองกบินทร์บุรี อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองฉะเชิงเทรา ทางตอนบนสุดติดกับมณฑลนครราชสีมา และติดกับมณฑลเขมร และจันทบุรีทางตะวันออก ซึ่งพื้นที่ในเขตนี้เป็นป่าเขาและที่ราบครึ่งต่อครึ่ง[2] ส่วนที่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรีเหมาะแก่การเพาะปลูก ส่วนที่เป็นป่าเขานั้นก็มีทรัพยากรธรรมชาติจำพวกไม้ต่าง ๆ เช่น ไม้ยาง ไม้เต็ง ไม้รัง และอื่น ๆ และยังมีทรัพยากรที่มีค่าอีกชนิดหนึ่งก็คือ ทองคำ ในบริเวณเมืองกบินทร์บุรี ที่เรียกว่า "บ่อแร่กบินทร์บุรี" ซึ่งในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการทำเหมืองแร่ทองคำเป็นครั้งแรก[3]

เมืองชลบุรี ทางตอนเหนือจดกับแม่น้ำบางปะกง และเมืองฉะเชิงเทรา ทางทิศตะวันตกและตะวันตกเฉียงใต้ จดอ่าวไทยและเมืองระยอง ส่วนทางตะวันออกจดเมืองปราจีนบุรี พื้นที่ในเมืองนี้มีที่ราบแคบ ๆ ตามชายฝั่งทะเล และมีป่าเขาเตี้ย ๆ พอที่จะเพาะปลูกได้พอสมควร แต่มีปัญหาในเรื่องภูมิอากาศเพราะจะมีฝนตกชุกใน

---

[1]ฉัง ปิปติสส์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม หน้า 74

[2]กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม หน้า 118 - 119

[3]คาร์ล บอร์ค สมัยพระปิยมหาราช แปลโดย เสฐียร พันธรังษี และอัมพร จุลลานนท์ หน้า 554 - 555

ถัดลงมาจากพืดเขาเป็นที่ราบแคบ ๆ ทางตอนบนในเขตเมืองนครนายก ปราจีนบุรี เรียกว่า ฉนวนไทย (Thai Corridor)[1] เป็นทุ่งโล่งหรือฉนวนเชื่อมโยงระหว่างที่ราบภาคกลางไปสู่เขตที่ราบของเขมร ซึ่งได้แก่ บริเวณเมืองนครนายก กบินทร์บุรี วัฒนานคร อรัญประเทศ และศรีโสภณ

จากสภาพภูมิศาสตร์ซึ่งเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกง และที่ราบแคบ ๆ ตามชายฝั่งทะเลนั้น ทำให้พื้นที่แถบนี้เหมาะสมแก่การเพาะปลูก

สำหรับสภาพภูมิศาสตร์ในแต่ละเมืองนั้น มีลักษณะดังต่อไปนี้

เมืองฉะเชิงเทรา เดิมเรียกว่า เมืองแปดริ้ว เป็นเมืองที่ติดกับเมืองนครนายก กรุงเทพ สมุทรปราการ และชลบุรี การที่มีแม่น้ำบางปะกงไหลผ่านออกสู่ทะเลที่อ่าวไทย ทำให้พื้นที่เป็นที่ราบลุ่มเป็นส่วนใหญ่ มีส่วนที่เป็นป่าและเขาบ้างเล็กน้อย[2] ราษฎรส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพทานาทำสวนเป็นพื้น ดังที่ บาทหลวงปาลเลกัวซ์ นักบวชในศาสนาคริสต์ ได้เดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาตามหัวเมืองต่าง ๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้บรรยายไว้เมื่อเดินทางผ่านเมืองนี้ว่า "เมืองแปดริ้ว...ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่ อุดมไปด้วยนาข้าว สวนผลไม้ และไร่อ้อย..."[3] แสดงให้เห็นว่าเมืองฉะเชิงเทรานั้นอุดมสมบูรณ์ นับได้ว่ามีความสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งหนึ่งของไทยด้วย

---

[1] สวาท เสนาณรงค์ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 36

[2] กรมศิลปากร อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ จังหวัดที่อยู่ในความปกครองของมณฑลปราจีนบุรี พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายหงวน เทงเศรษฐี พ.ศ. 2482 หน้า 16

[3] ฉัง บัปติสส์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 74

บริเวณที่ติดกับอ่าวไทย ส่วนตอนกลางไม่ค่อยมีฝนชุกนัก บางครั้งก็กันดารน้ำ[1]การที่มีพื้นที่บางส่วนติดกับทะเลราษฎรจึงมีอาชีพในการประมงเป็นหลัก นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ที่เป็นป่าที่ต่อเนื่องกันระหว่างปราจีนบุรี และระยอง พอที่จะหักร้างถางพงทำการเพาะปลูกได้อีก ป่าไม้ที่มีอยู่ก็เป็นป่าไม้กระยาเลยซึ่งผลผลิตที่ได้เป็นพวกชัน ยาง ไม้แปรรูปต่าง ๆ และยังมีแร่ธาตุพวกทองคำบ้างในเขตเมืองพนัสนิคม แต่ก็ไม่มากนัก[2]

1.2 <u>ลักษณะทั่วไปในการคมนาคม</u> การคมนาคมของมณฑลปราจีนบุรี แบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ การคมนาคมภายใน และการคมนาคมภายนอก

การคมนาคมภายใน หมายถึง การไปมาติดต่อภายในหัวเมือง ระหว่างเมืองต่อเมือง ซึ่งในสมัยนั้นใช้เส้นทางทางน้ำเป็นหลัก และใช้กันได้ตลอดปี เส้นทางที่สาคัญคือ แม่น้ำบางปะกง และสาขา แม่น้ำบางปะกงนี้เกิดจากแคว และแม่น้ำไหลมารวมกัน คือ แควพระปรง แควหนุมาน และแม่น้ำนครนายก แม่น้ำสายนี้ไหลผ่านจากเมืองนครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา และไหลลงสู่อ่าวไทยที่ตำบลบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา[3]

แควพระปรง เป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำบางปะกง ต้นน้ำเกิดจากเขาใหญ่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ไหลลงมาจากเหนือด่านพระปรง มาสมทบกับลำคลองนางซิงแล้วไหลผ่านลงมาถึงด่านเมืองกบินทร์บุรี มาบรรจบกับแควหนุมาน[4]

---

[1]เทศ สมุทรานนท์ <u>ชลบุรีภาคต้น</u> พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานประชุมเพลิงศพ เทศ สมุทรานนท์ 26 ตุลาคม 2483 หน้า 1

[2]กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา <u>ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม</u> หน้า 117 - 118

[3]<u>ค</u>. หน้า 26

[4]หลวงเทศาจิตรพิจารณ์ <u>ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม</u> พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางโสภา วิริยสิริ พ.ศ. 2467 หน้า 25 - 26

แควหนุมาน เกิดจากลำน้ำ 2 สาย คือ ลำน้ำโสมง และลำน้ำสะโอม ซึ่งเกิดจากภูเขาบรรทัดไหลมาบรรจบกันที่ตำบลสามพันตา รวมกันเป็นแควหนุมาน และไหลผ่านมาถึงด่านเมืองกบินทร์บุรี[1]

จากนั้นแควพระปรงและแควหนุมาน ก็ไหลมาบรรจบกันที่เมืองปราจีนบุรี เรียกว่า แม่น้ำปราจีนบุรี

แม่น้ำนครนายก ต้นน้ำเกิดจากเขาใหญ่และเขาในเขตเมืองประจันตคาม ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองปราจีนบุรี ไหลลงมาทางใต้ผ่านเมืองนครนายกไปบรรจบกับแม่น้ำปราจีนบุรี ที่ตำบลบางแตน อาเภอบ้านสร้าง เมืองปราจีนบุรี ตรงที่บรรจบกันเรียกว่า ปากน้ำโยทะกา[2]

จากนั้นแม่น้ำนครนายกและแม่น้ำปราจีนบุรี ไหลมาบรรจบกันเป็นแม่น้ำบางปะกง ซึ่งบางตอนของแม่น้ำตั้งแต่เมืองปราจีนบุรีลงมาจนออกทะเลที่บางปะกงนั้น เรือเดินได้ตลอดในฤดูน้ำ แต่บริเวณปากน้ำมีสันดอน เวลาน้ำลงเรือใหญ่ที่กินน้ำลึกแค่ 2 เมตร ก็แล่นเข้าออกไม่ได้แล้ว ต้องรอให้น้ำ ขึ้นจึงจะเข้าออกได้

ความสำคัญของแม่น้ำบางปะกง นอกจากทางด้านคมนาคมแล้วยังมีความสำคัญทางเศรษฐกิจในการเพาะปลูกอีกด้วย เพราะบริเวณใดที่ใกล้แม่น้ำ ทั้งสองฟากก็จะเป็นทุ่งนาอุดมสมบูรณ์ มีราษฎรไปตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยตลอดเส้นทางที่แม่น้ำไหลผ่าน นอกจากนี้แล้วยังเป็นที่ชุมนุมของผู้คนกสิกรผู้ทำธุรกิจทุกประเภท ทุกอาชีพในการขนส่งสินค้า อย่างเช่น หมู่บ้านบริเวณปากน้ำแควหนุมาน ซึ่งพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยะสิริ) เมื่อครั้งเป็นหลวงเทศาจิตรพิจารณ์ ได้เขียนไว้ว่า

---

[1]กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม หน้า 27

[2]ค. หน้า 28

...ที่ปากน้ำหนุมาณนี้เป็นบ้านใหญ่ ลูกค้าในหัวเมืองทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือเมืองกบินทร์ คุมสินค้าลงมาจาหน่ายยังท่าบ้าน[1] นี้ทั้งสิ้น สินค้ามีข้าวเปลือกเป็นพื้น กับมีไม้ฝาง ไม้แดง ไต้ ชัน น้ำมันยาง เรือชะลา หนังโค หนังกระบือ เรว กระวานตาง ๆ สินคาเหล่านี้เป็นสินค้าบรรทุกเกวียนมาจากเมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองนางรอง และหัวเมืองอื่นเป็นอันมาก...[2]

แสดงให้เห็นว่าสินค้าจากที่อื่น ๆ ชาวเมืองต่าง ๆ ได้บรรทุกขนส่งมาทางบกและถ่ายลงเรือเดินทางมาตามลำน้ำบางปะกง ส่งต่อไปยังหัวเมืองที่อยู่ใกล้เคียงต่อไป

แม่น้ำบางปะกงนี้นอกจากจะใช้ในการคมนาคมภายในหัวเมืองแล้ว ยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับหัวเมืองอื่นด้วย โดยเฉพาะการติดต่อกับเมืองหลวงนั้นจะเดินทางตามลำน้ำบางปะกงออกทะเลอ่าวไทย และแล่นเรือตามชายฝั่งทะเลเข้าปากน้ำเจ้าพระยาเข้าสู่เมืองหลวงอีกทีหนึ่ง แต่เส้นทางดังกล่าวต้องใช้เวลาในการเดินทางมาก การที่จะช่วยยนระยะทางและเวลา จึงจำเป็นต้องมีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำ หรือขุดคลองแยกคลองซอย จากแม่น้ำหนึ่งไปสู่แม่น้ำหนึ่ง เพื่อความสะดวกในการคมนาคม หรือเพื่อเชื่อมเส้นทางจากชุมชนหนึ่งไปยังอีกชุมชนหนึ่งที่อยู่ลึกเข้าไปจากแม่น้ำด้วย ด้วยเหตุนี้ในสมัยอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงได้มีการขุดคลองขึ้นหลายสาย เป็นการเชื่อมแม่น้ำกับแม่น้ำเพื่อใช้ในการคมนาคม หรือเป็นการขุดคลองเพื่อใช้ในการเกษตรด้วย ซึ่งมีรายชื่อ

---

[1]ท่าบ้าน คือ ท่าตลาดชุมทางค้าขายทางบกหรือทางน้ำ ซึ่งในที่นี้หมายถึงตลาดชุมทางค้าขายทางน้ำ (riverine port) ตามจุดเหล่านี้ในที่สุดจะเกิดเป็นหมู่บ้านหรือพัฒนาเป็น "เมือง" เล็กใหญ่แล้วแต่ความจำเป็นและความสำคัญเชิงเศรษฐกิจของถิ่น

[2]หลวงเทศาจิตรพิจารณ์ <u>ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม</u> หน้า 26

คลองขนาดใหญ่และสำคัญ[1] เช่น คลองสำโรง คลองแสนแสบ หรือคลองบางขนาก คลองนครเนื่องเขตร์[2] คลองประเวศบุรีรัมย์ และสาขา นอกจากนี้ก็ยังมีคลองที่ขุดเพื่อเชื่อมคลองกับคลองอีก เช่น คลองเปรง คลองหลวงแพ่ง และคลองอุดมชลจร ซึ่งคลองเหล่านี้ขุดขึ้นเพื่อเปิดพื้นที่ในการเพาะปลูกเป็นหลักสาคัญ[3]

คลองทั้งหมดที่กล่าวมานี้ สามารถจำแนกวัตถุประสงค์และผู้ดำเนินการขุดคลองได้ว่า คลองสาโรง คลองแสนแสบ และคลองนครเนื่องเขตร์ เป็นการขุดขึ้นเพื่อเชื่อมแม่น้าเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ซึ่งอำนวยความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง และรัฐบาลก็ใช้ในการควบคุมดูแลหัวเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกับเมืองหลวงได้สะดวกและทั่วถึงยิ่งขึ้น ส่วนการดำเนินการขุดนั้น พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีพระราชดำริ และทรงเห็นชอบให้ดำเนินการขุดทั้งสิ้น แต่ต่อมาวัตถุประสงค์และผู้ดำเนินการขุดคลองได้เปลี่ยนไป กล่าวคือ ในตอนปลายรัชกาลที่ 4 ต่อกับรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ข้าวได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทยแทนน้ำตาล ดังนั้นจึงได้มีการส่งเสริมการปลูกข้าว โดยขยายพื้นที่ในการเพาะปลูก การจัดหาน้ำในการทำนา และพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งข้าวมาสู่ตลาดในกรุงเทพฯ เพื่อส่งออกไปยังต่างประเทศ

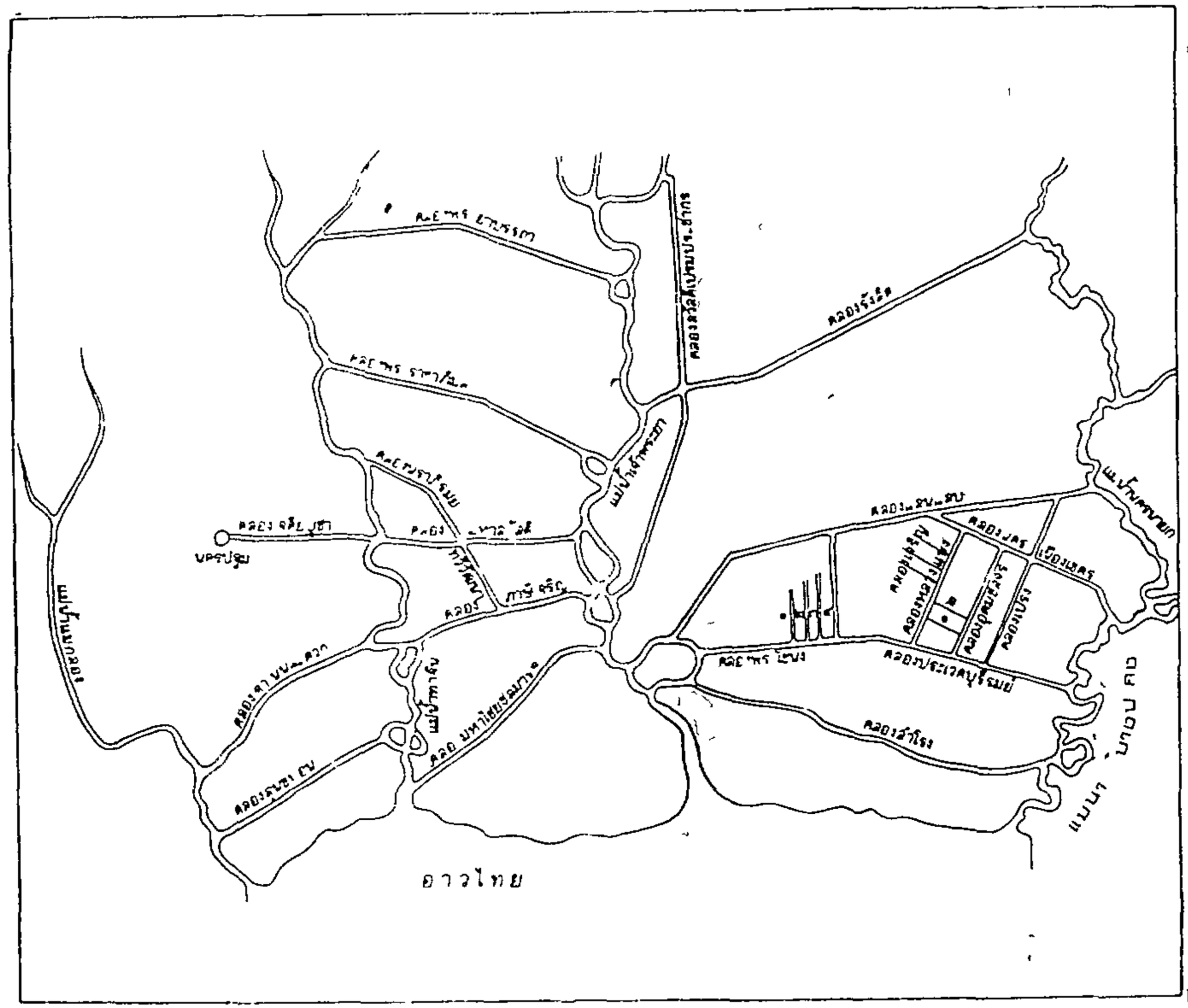
ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งเสริมให้ราษฎรและเอกชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการขุดคลองด้วยความยินยอมพร้อมใจกัน เช่น คลองประเวศบุรีรมย์ และคลองเปรง พระองค์ได้โปรดเกล้าฯให้ราษฎรช่วยเสียค่าขุดคลอง โดยราษฎรจะได้รับผลประโยชน์ตอบแทน ในการจับจองที่ดินทั้งสองฝั่งคลอง ส่วน

---

[1]โปรดดูแผนที่ 1

[2]หรือที่คนในพื้นที่นั้นเรียกว่า คลองท่าไข่

[3]เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว.สะท้าน สนิทวงศ์) หน้า 130 – 146

แผนที่ 1 คลองกอนปี พ.ศ. 2436

คลองหลวงแพ่งและคลองอุดมชลจรนั้นก็มีวัตถุประสงค์เช่นเดียวกับคลองประเวศบุรีรมย์ แต่เป็นคลองที่เอกชนขออนุญาตขุดขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในระยะต่อมาก็ได้มีกลุ่มบุคคลที่มีความสนใจในการลงทุนกิจการขุดคลอง คือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระปฏิบัติราชประสงค์ หลวงนานาพิธภาษี หลวงสาธรราชายุกต์ (เจ้าสัวยิ้ม) และนายโยราคิม คราซี ได้ชวนกันลงทุนเข้าหุ้นตั้งบริษัทขุดคลองขึ้น เรียกว่า บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม[1] เพื่อดำเนินการขุดคลองตามการเชิญชวนและสนองพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำการขุดคลองในทุ่งทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เรียกว่า โครงการขุดคลองแลคูนาในทุ่งหลวงรังสิต เป็นบริเวณกว้างครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของเมืองนครนายกด้วย โดยเริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2433 นับว่าเป็นการดาเนินการของเอกชนอย่างแท้จริง ซึ่งผิดกับในระยะแรก ๆ ที่เป็นของรัฐบาล และรัฐบาลกับเอกชนตามที่กล่าวมาแล้ว

จากความสำคัญของแม่น้ำและลำคลองที่กล่าวมาทั้งหมดนี้แล้วนั้น จะเห็นได้ว่ามณฑลปราจีนบุรีในระยะก่อนมีการจัดรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล มีแม่น้ำบางปะกงเป็นแม่น้ำตามธรรมชาติ สามารถใช้เป็นเส้นทางคมนาคมได้เป็นอย่างดีของชุมชนในบริเวณนี้ แต่เมื่อระยะเวลานานเข้าเส้นทางน้ำตามธรรมชาติดังกล่าวย่อมเป็นไปไม่ทั่วถึง ประกอบกับเส้นทางเดิมอ้อมไกล ต้องใช้เวลามากในการเดินทาง จึงต้องมีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำ เชื่อมลาคลองขึ้น โดยมีจุดประสงค์แตกต่างกันออกไปแต่ละคลองดังได้กล่าวแล้ว สุดท้ายผลที่ได้ก็คือ แม่น้ำลำคลองเหล่านี้ ได้ช่วยให้การคมนาคมเป็นไปอย่างรวดเร็ว ช่วยย่นระยะทางได้มากขึ้น และช่วยให้ชุมชนต่าง ๆ ที่ตั้งกระจัดกระจายกันอยู่ได้มีโอกาสติดต่อเดินทางไปมาหาสู่กันได้ดีขึ้นกว่าเดิม นอกจากนี้แล้วยังสามารถทำให้รัฐบาลดูแลควบคุมหัวเมืองใกล้เคียงตามเส้นทางน้ำดังกล่าวได้

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ก.ษ. 9.4/3 บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม

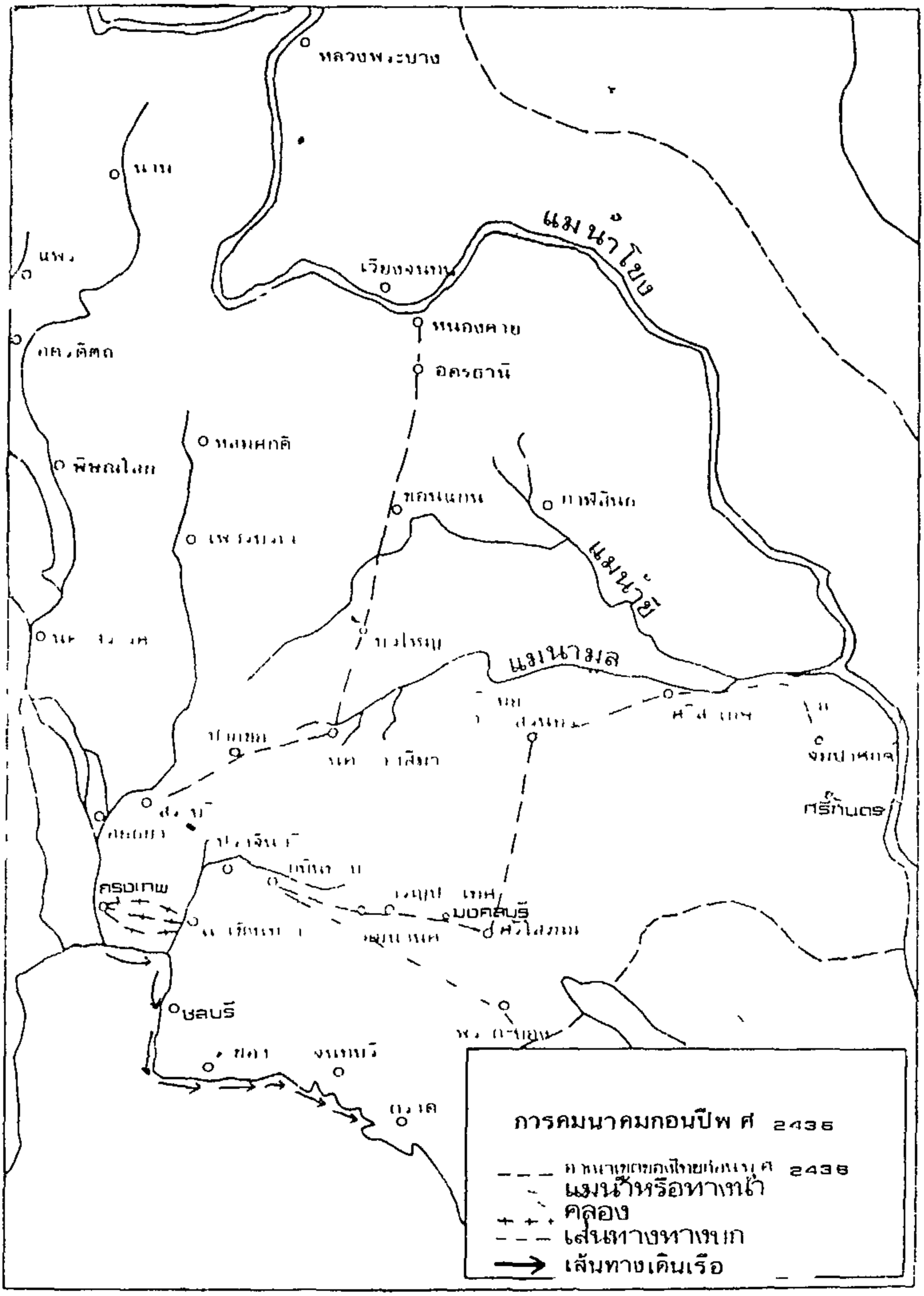
สะดวกและทั่วถึงยิ่งกว่าเดิมด้วย และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือแม่น้ำลำคลองยังเป็นเส้นทางขนส่งสินค้า เช่น การขนส่งข้าวเปลือก ผักผลไม้และสินค้าอื่น ๆ เนื่องจากการขนส่งทางน้ำมีความสะดวกในการบรรทุกได้ทีละมาก ๆ สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายน้อย แต่ก็มีข้อเสียที่อาจล่าช้าทำให้สินค้าบางชนิดเสียหายก่อนที่จะถึงมือผู้บริโภค เมื่อมีการขุดคลองดังกล่าว การขนส่งระหว่างเมืองก็เป็นไปได้สะดวกและรวดเร็วกว่าเดิมมาก

การคมนาคมภายในหัวเมืองและระหว่างเมืองจะใช้เส้นทางน้ำแล้ว ก็ยังมีการคมนาคมทางบกด้วย แต่ประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่นิยมกันมากนัก เพราะยังไม่มีถนนหนทางที่สะดวก เนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่ลุ่ม ฤดูฝนน้ำท่วมถึงหนทางเดินก็ขาด และบางแห่งก็เป็นป่าทึบ เช่น ในเขตตะวันออกของเมืองชลบุรีต่อกับเมืองปราจีนบุรี เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากลักษณะเกวียนของแถบนี้แปลกไปจากที่อื่น ๆ คือ เกวียนจะมีล้อใหญ่มาก เพื่อจะได้ไม่ตกหล่ม ดังนั้นเส้นทางทางบกจะมีบ้างก็ช่วงสั้น พาหนะที่ใช้ในการเดินทางที่นิยมนอกจากเกวียนแล้ว ก็มีช้าง ม้า เป็นต้น เส้นทางที่ใช้ในการติดต่อค้าขายก็มีบ้าง แต่สุดท้ายแล้วเพื่อความสะดวกต่าง ๆ ก็จะขนถ่ายสินค้าเหล่านั้นลงเรือล่องลงมาตามแม่น้ำลำคลองเป็นหลักทั้งสิ้น

ทางด้านการคมนาคมภายนอก คือ การคมนาคมระหว่างเมืองหลวงและหัวเมืองอื่น ๆ กับหัวเมืองในเขตมณฑลปราจีนบุรีนั้น เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของมณฑลนี้[1] เป็นเสมือนหนึ่งสะพานที่เชื่อมระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเชื่อมเมืองหลวงกับมณฑลเขมรที่เป็นเมืองขึ้นของไทย ดังนั้นการคมนาคมติดต่อระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองดังกล่าว จึงจำเป็นต้องใช้เส้นทางแถบนี้เป็นหลัก ซึ่งการคมนาคมภายนอกในที่นี้หมายถึงการติดต่อระหว่างหัวเมืองที่กล่าวมาแล้วทั้งทางบกและทางน้ำ

---

[1]โปรดดูแผนที่ 2

แผนที่ 2 การคมนาคมก่อนปีพ.ศ.2436

จากความสำคัญที่ว่าหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรี เป็นเสมือนหนึ่งสะพานเชื่อมหัวเมืองอื่น ๆ กับเมืองหลวงด้วยนั้น จึงมีความสาคัญในด้านการปกครองและเศรษฐกิจ กล่าวคือ

ทางด้านการปกครองนั้นบรรดาคำสั่ง สารตรา ใบบอก ที่มีไปมาระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือ และหัวเมืองในมณฑลเขมร ก็จะใช้เส้นทางนี้ โดยออกจากเมืองหลวงผ่านขึ้นไปตามลำน้ำบางปะกง ไปต่อทางบกอีกทอดหนึ่ง เช่น จากเมืองหลวงไปพระตะบอง ก็จะผ่านแม่น้ำบางปะกงขึ้นบกที่เมืองปราจีนบุรี และเดินทางผ่านป่าเขาไปยังเมืองกบินทร์บุรี วัฒนานคร มงคลบุรี อรัญประเทศ และถึงพระตะบองอีกที่หนึ่ง เป็นต้น

ส่วนทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งเน้นความสำคัญในฐานะที่เป็นเส้นทางขนส่งสินค้า โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การส่งส่วยจากหัวเมืองทางภาคตะวันออก และหัวเมืองขึ้นจะใช้เส้นทางนี้ทั้งสิ้น ส่วยที่ส่งผ่านเส้นทางนี้ที่สำคัญได้แก่ พวกเรว กระวาน พริกไทย งาช้าง เป็นต้น โดยใช้เส้นทางทางน้ำและทางบกร่วมกันซึ่งการเดินทางไม่สะดวกเสมอไป การส่งส่วยจึงจาเป็นต้องแวะพักในระหว่างทาง เพื่อเติมเสบียงอาหาร หรือเปลี่ยนยานพาหนะ เมืองที่เป็นศูนย์กลางในการลำเลียงส่วยทางแถบนี้คือ ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี วัฒนานคร มงคลบุรี อรัญประเทศ[1] อย่างเช่นการส่งส่วยของเมืองสีทันดรในปี พ.ศ. 2381[2] ก็จะส่งผ่านมาทางด้านเมืองปราจีนบุรี ส่วนส่วยที่ส่งมา

---

[1]บุญรอด แก้วกัญหา การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2411) หน้า 81

[2]หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 45 ใบบอกเมืองปราจิมส่งส่วยผลเรว และส่วยต่าง ๆ เมืองศรีทันดร

เมืองศรีทันดร ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของนครจำปาศักดิ์ ริมฝั่งขวาของแม่น้ำโขง

ทางด้านเขมรก็มักจะแวะผ่านที่เมืองมงคลบุรี[1] และผ่านมาตามลำน้ำบางปะกงเข้าสู่เมืองหลวง จากการส่งส่วยของหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือและทางตะวันออกนั้น มักจะมาแวะพักที่ปากน้ำเมืองกบินทร์บุรีมากกว่าแห่งอื่น และส่งถึงเมืองหลวงโดยทางแม่น้ำบางปะกง ตามลาดับ สาเหตุที่การส่งส่วยดังกล่าวผ่านเส้นทางนี้มากกว่าเส้นทางอื่น ซึ่งอาจจะผ่านทางสระบุรีก็ได้ ทั้งนี้เพราะถ้าดูตามแผนที่แล้ว[2] เส้นทางการเดินทางเรือมาถึงปากน้ำเมืองกบินทร์บุรีสะดวกกว่าการเดินทางบกที่ต้องผ่านป่าเขาและมาทางสระบุรี ประกอบกับหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือของไทยไม่มีแม่น้ำที่จะติดต่อโดยตรงกับกรุงเทพได้ด้วยนั้นเอง จึงทำให้เส้นทางผ่านมณฑลปราจีนบุรีมีความสำคัญอย่างมากในการติดต่อระหว่างเมืองหลวงคือกรุงเทพฯกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่อยู่รอบนอกออกไป

นอกจากจะมีความสำคัญในทางเศรษฐกิจแล้ว ยังมีความสำคัญในทางยุทธศาสตร์ เนื่องจากเวลาเกิดศึกสงคราม หรือปราบปรามหัวเมืองทางภาคตะวันออกที่คิดกบฏ หรือจะแยกตนออกไปจากการปกครองของไทย เช่น ลาว เขมร และญวน เป็นต้น จะใช้เส้นทางเดินทัพจากเมืองหลวงผ่านไปยังทางเมืองปราจีนบุรี ทั้งทางบกและทางน้ำไปสู่หัวเมืองนั้นด้วย เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ราวปี พ.ศ. 2314 นั้น นักพระโสทัตบิดาเลี้ยงนักองตน (สมเด็จพระนารายณ์ราชา) ของเขมร ได้เกณฑ์ไพร่พลมาตีเมืองตราด เมืองจันทบุรี กวาดต้อนครอบครัวไทยไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) เป็นแม่ทัพยกไปตีเขมรทางเมืองปราจีนบุรีด้วย[3] หรือเหตุการณ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จ

---

[1]หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 7 ใบบอกหลวงราชสุเรนทร ส่งส่วยศรีผึ้ง

[2]โปรดดูแผนที่ 2

[3]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นจาตุรนรัศมี พ.ศ. 2478 หน้า 26 – 27

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ได้ก่อการกบฏขึ้นในปี พ.ศ. 2369 พระองค์ทรงเกณฑ์กองทัพไปปราบปราม ทรงใช้เส้นทางนี้ในการเดินทัพ กล่าวคือ โปรดเกล้าฯให้จัดกองทัพยกไปทางเมืองปราจีนบุรี ซึ่งมีทัพของพระยาราชสุภาวดี (เจ้าพระยาบดินทร์เดชา) เป็นแม่ทัพขึ้นไปทางบ่อโพงยกไปเมืองปราจีนบุรี ไปสมทบกับทัพอื่นอีก 3 ทัพที่เดินทางไปทางคลองสำโรงขึ้นไปตามลำน้ำบางปะกงไปขึ้นที่เมืองปราจีนบุรี และยกทัพไปพร้อมกันโดยตั้งค่ายที่เมืองประจันตคาม[1] ก่อน แล้วจึงเดินทัพขึ้นไปทางเมืองนครราชสีมาทางช่องเรือแตก[2] ไปปราบปรามกบฏต่อไป นอกจากนั้นแล้ว ในรัชกาลเดียวกันได้โปรดเกล้าฯให้ขุดคลองแสนแสบหรือคลองบางขนากเพื่อความสะดวกในการคมนาคมและขนส่งเสบียงอาหาร และลำเลียงทหารในคราวทำสงครามกับเขมรและญวน ซึ่งไทยได้ทำสงครามกับหัวเมืองดังกล่าวเป็นเวลาถึง 14 ปี คือตั้งแต่ปี พ.ศ. 2376 – 2390 ก็ได้ใช้เส้นทางดังกล่าวในการทำสงครามด้วย เป็นต้น

---

[1]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ <u>พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3</u> หน้า 51

[2]ช่องเรือแตกนี้ เป็นหนึ่งใน 3 ของช่องเขาบรรทัดที่จะขึ้นจากปราจีนบุรีไปมณฑลลาวพวน ลาวกาว (มณฑลนครราชสีมา) โดยที่สมัยต่อมาไม่ได้เรียกว่าช่องเรือแตก เพราะช่องเขาของเทือกเขาบรรทัดมีช่องสะแกราด ช่องบุกขนุน และช่องตะโก เข้าใจว่าที่เรียกว่า ช่องเรือแตก คงจะเป็นช่องใดช่องหนึ่งใน 3 ช่องนี้

บุนนาค พยัคเดช ผู้รวบรวม <u>ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์สิงหเสนี)</u> พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองอนุสาวรีย์รูปหล่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชา 24 มิถุนายน 2521 หน้า 12 – 13

จะเห็นได้ว่า การคมนาคมระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองทางภาคตะวันออกจะสะดวกและมีการติดต่อกันอย่างใกล้ชิด โดยที่ส่วนใหญ่จะใช้การเดินเรือตามแม่น้ำลำคลองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำบางปะกง เช่น คลองสำโรง คลองแสนแสบ เป็นเส้นทางสาคัญในการติดต่อค้าขาย การปกครอง และการทำสงคราม โดยเฉพาะการมีความสัมพันธ์กับเขมรและญวนนั้น ไทยจะใช้เส้นทางนี้ในการควบคุมสถานการณ์ภายในเขมรและชายแดนเขมรได้ โดยเริ่มเดินทางจากเมืองหลวงไปตามคลองแสนแสบเข้าสู่ลำน้ำบางปะกง ถึงเมืองกบินทร์บุรี และขึ้นบกไปตามทางเกวียนต่อไปยังเมืองพระตะบอง[1] และแยกออกไปหลายทางซึ่งเชื่อมเมืองต่าง ๆ ในเขมร และบางเมืองในญวนได้อีกด้วย หรือจากเมืองกบินทร์บุรีเดินทางบกไปทางมณฑลนครราชสีมาเพื่อเดินทางต่อไปยังหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้อีกด้วย โดยผ่านช่องตะโกช่องเสม็ด หรือช่องเรือแตกของเทือกเขาบรรทัดก็ได้

นอกจากการใช้เส้นทางตามลำแม่น้ำลำคลองติดต่อกับภายนอกแล้ว ยังใช้เส้นทางเดินเรือริมทะเลอ่าวไทยในการติดต่อกับหัวเมืองอื่น ๆ อีกด้วย กล่าวคือ เมืองชลบุรี ซึ่งเดิมเป็นหัวเมืองที่ขึ้นกับกรมท่า มีอาณาเขตติดกับอ่าวไทยตั้งแต่ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือเรื่อยลงไปถึงตะวันตกเฉียงใต้ มีความยาวของชายฝั่งทะเลในเขตเมืองชลบุรีประมาณ 156.8 กิโลเมตร ส่วนชายฝั่งทะเลในเขตเมืองฉะเชิงเทราก็มี

---

[1]ซึ่งการเดินทางตามเส้นทางนี้ จอห์น ครอร์ฟอร์ด ซึ่งเป็นทูตเข้ามาเจรจากับรัฐบาลไทยในปี พ.ศ. 2364 ได้นำพนักงานทำแผนที่มาสำรวจภูมิประเทศในไทยและได้กะเวลาที่ใช้ในการเดินทางไปยังเขมรไว้ว่า ใช้เวลาประมาณ 20 วัน

จอห์น ครอร์ฟอร์ด <u>เอกสารของครอร์ฟอร์ด</u> นายไพโรจน์ เกษแม่นกิจ เป็นผู้แปล หน้า 99

ความยาวประมาณ 12.20 กิโลเมตร[1] จากสภาพภูมิประเทศดังกล่าวทำให้เป็นเส้นทางผ่านของเรือเดินทะเลจากกรุงเทพฯไประยอง จันทบุรี ตราด หรือออกไปสู่หัวเมืองเขมร ซึ่งสามารถลำเลียงสินค้าได้เกือบตลอดปี เนื่องจากฝั่งทะเลทางด้านนี้ มีเกาะเล็กเกาะน้อยเป็นที่กำบังฝนและคลื่นลมช่วยให้เดินเรือได้อย่างปลอดภัย[2] ดังนั้นสภาพของชายฝั่งทะเลในเขตเมืองชลบุรีนั้น เหมาะสมที่จะสร้างท่าเรือสำหรับให้เรือขนาดใหญ่หรือเล็กจอดทอดสมอ เพื่อเป็นที่ขนถ่ายสินค้าได้อีกดังที่ จอห์น ครอร์ฟอร์ด ได้เขียนบันทึกไว้ในเอกสารของเขาว่า

> ทางฝั่งตะวันออกของอ่าว (อ่าวไทย ผู้เขียน) เราเห็นว่าถ้าจะพิจารณาจากผลสำรวจ อาจจัดสร้างท่าเรือได้อีก 1 ท่า คือที่เกาะสีชัง[3] จากจุดนี้เรือลงไปถึงเส้นรุ้งที่ 11° มีเกาะใหญ่น้อยเรียงรายอยู่ทั่วไปตามชายฝั่ง มีร่องทางเดินเรือและที่ทอดสมอเป็นอย่างดีอยู่ระหว่างเกาะ ฉะนั้นจึงนับเป็นชัยภูมิที่เหมาะจะสร้างท่าเรือขนาดใหญ่...[4]

ซึ่งเหตุผลของจอห์น ครอร์ฟอร์ดนั้นถูกต้องแล้ว เพราะในการเดินเรือตั้งแต่สมัยโบราณ การเดินเรือตามชายฝั่งตะวันออกของอ่าวไทย จากกรุงเทพฯไปถึงจันทบุรีนั้น

---

[1]พันเอก พูนผล อาสนจินดา ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจประเทศไทย หน้า 150

[2]ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทย สภาพเศรษฐกิจสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 หน้า 109

[3]เกาะสีชังนี้ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 ได้ขึ้นอยู่กับเมืองสมุทรปราการ ไม่ได้ขึ้นอยู่กับเมืองชลบุรีเช่นปัจจุบันนี้

[4]จอห์น ครอร์ฟอร์ด เอกสารของครอร์ฟอร์ด หน้า 97

นักเดินเรือมักจะแวะขึ้นหยุดพักเติมน้ำหรือเสบียงอาหารอยู่เสมอ จึงทำให้ จอห์น ครอร์ฟอร์ดสนใจเขตนี้อย่างมากจนถึงกับได้พูดถึงความสำคัญของชายฝั่งทะเลนี้ในเอกสารฉบับเดียวกันอีกว่า

> ถ้าโอกาสอำนวยก็ใคร่จะก่อตั้งศูนย์กลางการค้าขึ้น ในเกาะใดเกาะหนึ่งในอ่าวสยาม... หมู่เกาะชื่อสีชังซึ่งเป็นที่เหมาะสมจะใช้เป็นท่าเรือ ที่อยู่ในเส้นทางเดินเรือของพวกสยามที่ต้องเดินผ่าน จัดว่าเป็นทำเลที่อานวยประโยชน์มากที่สุด ในการก่อตั้งศูนย์กลางการค้าหากที่แห่งนี้ หรือสถานที่ใดที่มีลักษณะดังกล่าวนี้อยู่ใต้ปกครองของรัฐบาลของชาติใดในยุโรป ข้าพเจ้าก็อาจทำนายได้ว่าที่นั้นต้องกลายเป็นแหล่งรวมการค้าให้แก่ประเทศโดยรอบอ่าวสยาม ที่จะดาเนินกิจการกับญวน และประเทศในภาคพื้นเอเชีย เมืองอัลดงคตและทักษิณประเทศ ในขณะเดียวกันกับการที่จะช่วยขยายธุรกิจการค้ากับต่างประเทศเหล่านั้นได้อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ซึ่งขณะนี้ยังไม่มีผู้ใดทำเช่นนั้นเลย...[1]

ความสาคัญของเกาะสีชังที่ จอห์น ครอร์ฟอร์ด กล่าวไว้นั้น เป็นการมองเห็นความสำคัญในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้กลายเป็นความจริงขึ้นมา เนื่องจากในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยได้ทาสัญญากับอังกฤษ เรียกว่า สนธิสัญญาเบาริ่ง ในปี พ.ศ. 2398 แล้ว ได้มีเรือพ่อค้าชาวตะวันตกได้บรรทุกสินค้าลงเรือเดินสมุทรขนาดใหญ่เข้ามาค้าขายมากขึ้น แต่เรือสินค้าเหล่านั้นมีขนาดใหญ่กินน้ำลึก ไม่สามารถเข้ามา

---

[1]จอห์น ครอร์ฟอร์ด เอกสารของครอร์ฟอร์ด หน้า 150

จอดเทียบท่าขนถ่ายสินค้าตามแม่น้ำเจ้าพระยาในกรุงเทพฯได้ จำเป็นต้องแวะถ่ายสินค้าลงเรือเล็กเข้ามายังกรุงเทพฯอีกทีหนึ่ง โดยแวะที่เกาะสีชัง จึงทำให้เกาะสีชังมีความสำคัญในฐานะเป็นท่าเทียบเรือตั้งแต่นั้นมา ตามคำทำนายหรือการมองเห็นการณ์ไกลของจอห์น ครอร์ฟอร์ด นั่นเอง

นอกจากการที่ชาวต่างชาติได้เดินทางมาประเทศไทยและเห็นความสำคัญของชายฝั่งทะเลดังกล่าวแล้ว พระมหากษัตริย์ของไทย คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดที่จะเสด็จประพาสชายทะเลฝั่งตะวันออกอยู่เนือง ๆ ซึ่งในการเสด็จฯแต่ละคราวจะเสด็จฯโดยเรือกลไฟ[1] พระที่นั่งชื่อสยามอสุรพล และในระหว่างการเดินทางได้เสด็จประพาสชายทะเลในแขวงหัวเมืองชลบุรีเสมอ เช่นที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จฯประพาสจันทบุรีในปี พ.ศ. 2419 ก็ได้เล่าถึงการเดินทางครั้งนั้นไว้ว่า

> ...บ้านอ่างศิลานี้เรา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - ผู้เขียน) ไม่รู้ว่าได้เป็นที่สำคัญขึ้นในปีไร เป็นแน่แต่แผ่นดินทูลกระหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) มาแล้ว ฝรั่งเขานับถือว่าที่นี้เป็นที่อากาศดีพอใจ มีคนที่เจ็บไข้ไม่สบายแล้วมาอยู่ที่นี่บ่อย ๆ ทูลกระหม่อมได้เสด็จมาหลายครั้ง โปรดว่าเป็นที่อากาศดีนัก...และทรงมักจะไปประพาสที่ตกาษหลังเขาสมมุข (เขาสามมุข - ผู้เขียน) บ้าง...[2]

---

[1]ในการเดินทางทางน้ำในแม่น้ำลำคลอง และชายฝั่งทะเลในสมัยนั้น นอกจากใช้เรือมาตร เรือแจวแล้ว เรือกลไฟก็ได้เข้ามามีบทบาทในการเดินทางดังกล่าวด้วยแล้ว

[2]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. 2419" ใน <u>ชุมนุมเรื่องจันทบุรี</u> พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล 29 พฤศจิกายน 2514 หน้า 178

จะเห็นได้ว่าที่ตำบลบ้านศิลา เขาสามมุข เป็นสถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไปประทับบ่อยครั้ง นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้ถมศิลาที่ชายทะเลตาบลบ้านอ่างศิลาเพื่อก่อเป็นที่จอดเรือด้วย ต่อมาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหกลาโหมได้สร้างตึกอาศัยสถานหลังใหญ่ 1 หลัง และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ สร้างหลังเล็กอีก 1 หลัง ที่ปลายแหลมสำหรับให้คนที่ป่วยไข้ไปพักรักษาตัวเป็นการกุศล ตึกอาศัยสถานทั้ง 2 หลังนี้ต่อมาสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถโปรดเกล้าฯให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ในการพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และตกแต่งเครื่องใช้ใหม่ และพระราชทานนามตึกหลังใหญ่ว่า "ตึกมหาราช" และตึกหลังเล็กว่า "ตึกราชินี"[1] ซึ่งตึกดังกล่าวก็มีผู้คนที่อยู่ในวงศ์ชั้นสูงในขณะนั้น และชาวต่างชาติไปพักอาศัยรักษาตัวกันเป็นอันมาก

จากท้องที่ดังกล่าวแล้ว ยังมีสถานที่อีกแห่งหนึ่งที่โปรดเสด็จประพาสอยู่เนือง ๆ ก็คือ หมู่เกาะสีชัง ตั้งอยู่ไม่ไกลจากตำบลศรีราชาและตาบลอ่างศิลามากนัก หมู่เกาะสีชังนี้ตามตานานกล่าวว่า เดิมทียังไม่มีชื่อเรียกแน่นอน ต่อมาตายายคู่หนึ่งชื่อสีมีภรรยาชื่อชัง ทั้งคู่ได้มาตั้งรกรากทำมาหากินจนมีลูกหลานสืบสกุล ต่อมาก็มีผู้คนอพยพมาอยู่มากขึ้น เกาะนี้ก็ได้เจริญก้าวหน้าขึ้น และจากประเพณีนิยมของไทยที่นิยมใช้ชื่อบุคคลตั้งเป็นชื่อสถานที่ต่าง ๆ เมื่อสองตายายตายลง เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ทั้งสองคนในฐานะเป็นผู้บุกเบิก จึงพากันเรียกเกาะนี้ว่า เกาะสีชัง[2] และจากหนังสือของ ตรี อมาตยกุล เรื่อง เมืองทองของไทย ยังได้กล่าวถึงความเป็นมาของเกาะนี้ว่า ใน

---

[1]เทศ สมุทรานนท์ ชลบุรีภาคต้น หน้า 84 – 85 (อ้างอิงมาจากตำนานเรื่องสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงสร้าง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง หน้า 54)

[2]บุญเติม พันรอบ และภารดี มหาขันธ์ การสำรวจลักษณะสังคมและวัฒนธรรมพื้นบ้านภาคตะวันออก หน้า 18

ตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีคนไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินที่เกาะนี้ไม่กี่ครัวเรือน โดยมีอาชีพทำไร่น้อยหน่า ทับทิม และอื่น ๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้เสด็จประพาสหลายครั้ง[1] ได้มีหญิงชราชาวเกาะชื่อ ยายเสม เป็นที่นับถือของชาวเกาะนี้ มาเฝ้าพระองค์เป็นประจำทุกครั้ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานสัญญาบัตรเป็น ท้าวคีรีรักษา มีหน้าที่บังคับบัญชาลูกบ้านที่อยู่บนเกาะนี้[2] ยายเสมคนนี้มีอายุอยู่ต่อมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงบันทึกไว้ว่า ยายเสม หรือท้าวคีรีรักษาผู้นี้เมื่อถึงแก่กรรมมีอายุ 100 ปีเศษ ๆ[3]

ในการเสด็จพระราชดำเนินเกาะสีชังทุกครั้งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงประทับแรมในเรือกลไฟเสมอ มิได้ทรงพระกรุณาให้ปลูกสร้างพลับพลาที่ประทับแต่อย่างใด และยังตรัสชมว่า ที่เกาะนี้อากาศดี ผู้คนที่อยู่อาศัยก็มีอายุยืนเพราะไม่ค่อยมีโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งเป็นจริงต่อมา เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น บรรดาแพทย์ชาวต่างชาติมักจะแนะนำให้คนไข้ไปพักรักษาตัวที่เกาะสีชังนี้เสมอ เนื่องจากการเดินทางไปมาสะดวกกว่าเกาะอื่น ๆ ในสมัยนั้น โดยที่ผู้ที่ไปพักรักษาตัวจะอาศัยอยู่ที่วัดเชิงเขาปลายแหลมที่รัชกาลที่ 4 ได้ทรงบูรณะไว้ ส่วนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเกาะสีชังอยู่เสมอ ๆ เพราะเกาะสีชังเป็นระยะที่พักจอดเรือพระที่นั่งในการเสด็จประพาสทางทะเลตะวันออก และเมื่อคราวที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงประชวรในปี พ.ศ. 2431 แพทย์ได้ถวายคำแนะนำให้พระองค์ไป

---

[1]เช่น ในปี พ.ศ. 2402 และในปี พ.ศ. 2403
กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 532 และ 569

[2]ตรี อมาตยกุล เมืองทองของไทย หน้า 572 – 587

[3]ดู.

178295

ประทับรักษาพระองค์อยู่ที่เกาะสีชัง โดยทรงประทับที่เรือนหลวงซึ่งปลูกไว้ให้ฝรั่งเช่าพักตากอากาศ[1] และในปีเดียวกันนั้นเอง สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี (สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ) ทรงประชวร นายแพทย์ที่ทำการรักษาได้แนะนำให้พระองค์เสด็จไปประทับรักษาพระองค์ที่เกาะสีชังเช่นเดียวกัน ทรงทอดพระเนตรถึงความยากลำบากในการประทับพักแรม เนื่องจากยังไม่มีที่ประทับเป็นการถาวร

ต่อมาเมื่อถึงสมัยการเฉลิมพระชนมพรรษาในปีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เงินพระคลังข้างที่ ในการก่อสร้างตึก 3 หลัง เพื่อใช้เป็นที่พักรักษาของผู้ป่วยไข้ และพระราชทานชื่อตึกเหล่านั้นว่า ตึกวัฒนา ตึกผ่องศรี ตึกอภิรมย์ และในปี พ.ศ. 2433 ได้ทรงประกาศเปิดตึกอาศัยสถานทั้ง 3 หลัง ให้ประชาชนไปใช้ในการรักษาสุขภาพ[2] อีกแห่งหนึ่งนอกเหนือจากที่บ้านอ่างศิลา

ในปี พ.ศ. 2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสที่เกาะสีชังอีกครั้งหนึ่งซึ่งในครั้งนั้นได้ทรงพัฒนาสถานที่ต่าง ๆ บนเกาะให้ดีขึ้น เช่น ทรงโปรดเกล้าฯให้สร้างสะพานยาวทอดลงไปในทะเลยาวประมาณ 123 เมตร เพื่อใช้ในการต่าง ๆ ทรงย้ายศาลเจ้าซึ่งชาวเกาะสีชังนับถือสักการะบูชาไปสร้างไว้บนไหล่เขา แล้วพระราชทานนามว่า ศาลศรีชโลธรเทพ ทรงสร้างประภาคารขึ้นกลางน้ำอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะ และโปรดเกล้าฯให้ตัดถนนหลายสายขุดและตกแต่งบ่อน้ำให้งดงามมากขึ้น เมื่อถึงวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2434 อันเป็นวันคล้ายวันประสูติของสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ก็โปรดเกล้าฯให้เปิดการแสดงพิพิธภัณฑ์ขึ้นที่เกาะนี้ และเปิดโอกาสให้พ่อค้า ประชาชนหาของประหลาดหรือของหายากมาตั้งแสดงร่วมด้วย และต่อมาโปรดเกล้าฯให้สร้างวัดขึ้นที่เกาะนี้ 2 วัดด้วยกัน[3]

---

[1]ตรี อมาตยกุล เมืองทองของไทย หน้า 578

[2]เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 12 กฎหมาย ร.ศ. 108 – 109 หน้า 72

[3]ตรี อมาตยกุล ล.ค. หน้า 581 – 582

นอกจากนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริจะตั้งพระราชฐานเป็นที่ประทับในฤดูร้อนขึ้นที่เกาะสีชังด้วย ได้ดำเนินการก่อพระฤกษ์พระที่นั่งขึ้นเป็นเขตพระราชฐาน เมื่อวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2435 และได้พระราชทานพระนามว่า "พระจุฑาธุชราชฐาน" แต่การทั้งหลายไม่สามารถดำเนินต่อไปได้ตลอดลุล่วงดังพระราชประสงค์ ด้วยได้เกิดวิกฤติการณ์ทางการเมืองระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2436 โดยที่ฝรั่งเศสทำการปิดอ่าวไทยทำให้พระราชฐานดังกล่าวไม่เป็นที่ปลอดภัยอันควรที่จะเสด็จมาประทับได้ พระราชฐานดังกล่าวก็ถูกทอดทิ้งไป[2]

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดที่เกาะสีชังมาก แต่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี (สมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี พระพันวสาอัยยิกาเจ้า) กลับโปรดที่ตำบลศรีราชามากกว่าที่เกาะสีชัง เพราะที่ศรีราชาเป็นชายทะเลแห่งเดียวในประเทศไทยที่ไม่มีไอน้ำเค็มมาจับตัวเหนอะหนะเหมือนชายทะเลแห่งอื่น ๆ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานที่ดินในตำบลศรีราชา ตั้งแต่แหลมฟานจนถึงอ่าวกระสือเป็นที่ดินหลายพันไร่ให้เป็นส่วนพระองค์ของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักขึ้นบนเนินเขาริมทะเลอยู่ตรงกันข้ามเกาะสีชัง เมื่อเสด็จมาประทับที่ศรีราชาบ่อยครั้งขึ้น ได้ทรงเห็นความยากลำบากของราษฎร โดยเฉพาะเมื่อเจ็บป่วยไม่มีหมอรักษาพยาบาล และเขตศรีราชานี้เป็นเขตที่มีไข้มาเลเรียชุกชุม จึงทรงสละ

---

[1]เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 12 กฎหมาย ร.ศ. 108 – ร.ศ. 109 หน้า 72

[2]สมเด็จเจ้าฟ้าสิรินธรเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี และคนอื่น ๆ พระที่นั่งวิมานเมฆ หน้า 13 – 14

พระราชทรัพย์สร้างโรงพยาบาลขึ้นอีกแห่งหนึ่ง และได้ทรงอุดหนุนให้เจริญก้าวหน้าต่อมา[1] เพื่อให้ราษฎรที่อยู่อาศัยไปรักษายามเจ็บไข้ และเมื่อมีผู้เดินทางไปพักผ่อนได้เจ็บไข้ได้ป่วยจะได้มีที่รักษาพยาบาลได้[2]

ความสำคัญของสถานที่ดังกล่าวมาแล้ว อยู่ในเส้นทางการเดินเรือตามชายฝั่งทะเลระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองทางชายฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวไทย ทำให้ท้องที่ดังกล่าวมีความสำคัญทางเศรษฐกิจและสังคมอีกด้วย

นอกจากการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำดังกล่าวแล้ว ยังมีสิ่งอื่นที่ช่วยในการติดต่อสื่อสารระหว่างหัวเมืองในมณฑล และระหว่างเมืองหลวงไปยังหัวเมืองเหล่านั้นอีกก็คือ การโทรเลขและไปรษณีย์ ซึ่งมีบทบาทและความสำคัญอย่างมากในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ เมื่อปี พ.ศ. 2426 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ตั้งกรมโทรเลขขึ้น โดยรับช่วงการดำเนินการจากกลาโหมมาทำต่อ ซึ่งการโทรเลขสมัยนั้นใช้ลวดเหล็กอาบสังกะสีเป็นอุปกรณ์สำคัญในการโทรเลข โทรเลขสายแรกที่ได้สร้างขึ้นในมณฑลปราจีนบุรีนั้นคือ สายบูรพา เริ่มต้นจากกรุงเทพฯ ผ่านไปเมืองปราจีนบุรี กบินทร์บุรี อรัญประเทศ ข้ามไปศรีโสภณ คลองกำปงปลักในพระตะบอง และต่อสายโทรเลขเข้ากับสายโทรเลขอินโดจีน เชื่อมโยงกับไซ่งอน นับเป็นสายโทรเลขสายแรกของไทยที่ใช้ในการติดต่อได้อย่างรวดเร็ว และสามารถติดต่อกับต่างประเทศได้ด้วย นอกจากนี้แล้วตามระยะทางดังกล่าวแล้วยังสามารถแยกไปทุกเมืองที่อยู่ตามรายทาง สายโทรเลขสายนี้ได้เปิดให้ราษฎรใช้ด้วยตั้งแต่วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 เป็นต้นมา[3] สายโทรเลขสายนี้นับได้ว่ามีความสำคัญ

---

[1]ตรี อมาตยกุล <u>เมืองทองของไทย</u> หน้า 564 – 567

[2]โรงพยาบาลนี้ในชั้นหลังเรียกว่า โรงพยาบาลสมเด็จฯศรีราชา ซึ่งเป็นโรงพยาบาลที่ทันสมัยแห่งหนึ่งจนกระทั่งปัจจุบันนี้

[3]กรมไปรษณีย์โทรเลข <u>ประวัติและวิวัฒนาการกรมไปรษณีย์โทรเลข ครบรอบ 80 ปี (พ.ศ. 2426 – 2506)</u> หน้า 17

อย่างมากในการติดต่อสื่อสารระหว่างราษฎร แล้วยังใช้ในราชการทางด้านการปกครองและการเมืองอีกด้วย โดยเฉพาะในเหตุการณ์ "วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112" ในปี พ.ศ. 2436

ต่อมาเมื่อกิจการไปรษณีย์แพร่หลายมากขึ้น ก็ได้เปิดดำเนินการในหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก ระหว่างกรุงเทพฯ บางปะกง อ่างศิลา บางละมุง ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งคือ กรุงเทพฯ ฉะเชิงเทรา เมืองพนัสนิคม ในปี พ.ศ. 2429 เป็นต้นมา โดยใช้เรือเมล์ไปรษณีย์ขนส่งจดหมายติดต่อกันดังกล่าว และขนส่งจดหมาย 2 ครั้งต่อสัปดาห์ มีกำหนดออกจากกรุงเทพฯในเวลาเย็นของวันอังคาร . . . วันพฤหัสบดี 1 ครั้ง[1]

จากการที่ความเจริญทางด้านการสื่อ . . เดแพร่หลายเข้ามาในเมืองไทย โดยเริ่มในเมืองหลวงก่อนแล้วแพร่ขยายไปสู่หัวเมือง มณฑลปราจีนบุรีก็ได้รับอิทธิพลจากความเจริญเหล่านั้นด้วย ช่วยให้เกิดความสะดวกในการติดต่อสื่อสารแก่ราษฎรในหัวเมืองและระหว่างหัวเมืองเป็นอย่างมาก และหลังจากนั้นเมื่อมีการนำโทรศัพท์เข้ามาใช้ในประเทศไทย โทรศัพท์ก็ถูกนำไปใช้ในการสื่อสารในเขตนี้เช่นกัน เพราะว่าบริเวณนี้เป็นบริเวณสำคัญทางเศรษฐกิจ มีการติดต่อธุรกิจกันเองและกับพ่อค้าชาวต่างประเทศ จำต้องมีความคล่องตัวเป็นพิเศษ และเพื่อเชื่อมโยงการสื่อสารกับกรุงเทพฯซึ่งเป็นทั้งเมืองหลวงและเมืองท่าใหญ่ของประเทศ

จะเห็นได้ว่าลักษณะทั่วไปของการคมนาคมในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี มีการคมนาคมทั้งภายในหัวเมือง และติดต่อกับหัวเมืองอื่น ๆ ได้ กล่าวคือ การคมนาคมภายในจะมีเส้นทางน้ำเป็นหลัก คือเส้นทางตามแม่น้ำบางปะกงและสาขา ส่วนเส้นทางทางบกนั้นจะใช้ได้ดีเฉพาะฤดูแล้ง และบางช่วงบางตอนเท่านั้น ถ้าเป็นในฤดูฝนแล้วจะใช้เส้นทาง

---

[1]เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ "เปิดไปรษณีย์หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก กฎหมาย ร.ศ. 106 – 107" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11 หน้า 88

ทางน้ำจะสะดวกมากกว่า ส่วนการคมนาคมติดต่อกับหัวเมืองอื่น ๆ เช่น การติดต่อกับเมืองหลวงหรือหัวเมืองเขมร ญวน ตลอดจนการติดต่อกับหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และต่อไปยังลาวได้อีกด้วย โดยใช้เส้นทางตามแม่น้ำ ลำคลอง จากเมืองหลวงไปตามแม่น้ำบางปะกง ขึ้นบกที่เมืองกบินทร์บุรี แล้วแยกไปเมืองนครราชสีมา ผ่านทางช่องเขาต่าง ๆ ในเทือกเขาบรรทัดขึ้นไปสู่เมืองอื่นได้ หรือแยกจากเมืองกบินทร์บุรีไปยังเมืองพระตะบอง และหัวเมืองในเขมรและญวนต่อไปได้

นอกจากนี้ยังได้ใช้เส้นทางเดินเรือตามชายฝั่งทะเลของอ่าวไทยจากเมืองหลวงไปชลบุรี ตราด จันทบุรี และหัวเมืองของเขมรอีกด้วย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าเส้นทางทั้งหมดที่กล่าวมามีความสำคัญทั้งในด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และอื่น ๆ ด้วย

2. <u>สภาพทางด้านสังคมและความเป็นอยู่ของราษฎร</u>

ในหัวเมืองชองมณฑลปราจีนบุรีนั้น มีประชากรอยู่ปะปนกันหลายพวกหลายหมู่ มีราษฎรไทยเป็นพื้น มีชนชาติอื่นอพยพเข้ามาอยู่อาศัยด้วยเหตุผลต่าง ๆ กัน ชนชาติที่อพยพเข้ามาอยู่ เช่น ลาว เขมร จีน แขก มลายู เป็นต้น จึงทำให้สภาพทางด้านสังคมและความเป็นอยู่ของประชาชนจึงมีลักษณะผสมผสานกันทางเชื้อชาติ ศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณี ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

คนไทย คนไทยทางแถบนี้มีลักษณะเป็นเลือดผสมระหว่างไทย ลาว เขมร จีน จนไม่สามารถแยกออกจากกันโดยเด็ดขาด นอกจากนี้ยังมีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ผสมผสานกันอีกด้วย แต่คนไทยแถบนี้มีความรักความเป็นไทยอย่างแท้จริง ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ เมื่อคราวจะเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2309 เมื่อพระยาวชิรปราการ หรือสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้พาสมัครพรรคพวกตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกมาทางนครนายก ปราจีนบุรี ชลบุรี เพื่อจะไปรวมกำลังและตั้งมั่นที่เมืองจันทบุรี เพื่อทำการกอบกู้เอกราชต่อไป ซึ่งในคราวนั้น สมเด็จพระเจ้า

ตากสินมหาราชได้เกลี้ยกล่อมผู้คนในหัวเมืองดังกล่าวมาสวามิภักดิ์และเป็นกำลังในการกอบกู้เอกราชจนสำเร็จในที่สุด[1]

คนไทยที่อยู่อาศัยทางแถบนี้ ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพในการเพาะปลูก ซึ่งเป็นอาชีพของคนส่วนใหญ่ในประเทศ ตลอดจนมีชีวิตอยู่อย่างคนไทยตามชนบททั่วไป

คนลาว คนลาวที่อพยพเข้ามาอยู่อาศัยในแถบนี้ ส่วนใหญ่เป็นพวกลาวพุงขาว ซึ่งคนลาวพวกนี้ไม่นิยมสักตามร่างกาย[2] หรือบางทีก็เรียกว่า ลาวพวน หรือลาวเวียงจันทน์ ซึ่งผิดกับลาวพุงดำที่นิยมสักตามร่างกาย คนลาวที่ถูกกวาดต้อนและอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ทางหัวเมืองแถบนี้ ได้อพยพเข้ามากันหลายครั้ง เช่น

รัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้โปรดเกล้าฯให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ยกกองทัพไปปราบปรามกรุงศรีสัตนาคนหุตในปี พ.ศ. 2321[3] ตีได้เมืองเวียงจันทน์และหัวเมืองขึ้นมาเป็นของไทย ครั้งนั้นได้กวาดต้อนผู้คนชาวเมืองเวียงจันทน์ลงมาด้วย และให้ลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามหัวเมืองลพบุรี สระบุรี นครนายก และเมืองฉะเชิงเทรา[4] ทำให้มีคนลาวชาวเวียงจันทน์ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอาศัยปะปนอยู่กับคนพื้นบ้านแล้ว

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา หน้า 598 – 616

[2]เอ คาร์ และพันตรี ฮี ไชเดนฟาเดน ชาติพันธุ์วิทยา ว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ในประเทศไทย พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี ขุนฤทธิไกรรณการ (รอด ไกปาลสุต) 27 พฤศจิกายน 2515 หน้า 110

[3]พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ด. หน้า 682

[4]สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 6 หน้า 244 – 245

หรือในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทางเมืองลาวนั้น ผู้ปกครองได้วิวาทกัน เจ้าอินทรพิศาลได้กวาดต้อนผู้คนมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จึงโปรดเกล้าฯให้ขึ้นอยู่ในสังกัดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่สมุทรปราการ เป็นลาวอาสาปากน้ำ 8 กอง ส่วนท้าวทุม หรือพระอินทรอาษา ได้คุมเลกสักลงมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเมืองเวียงจันทน์แตกแล้ว ท้าวทุมจึงได้กวาดต้อนผู้คนลาวมาขอตั้งภูมิลำเนาอยู่ระหว่างเมืองระยอง ชลบุรี และฉะเชิงเทรา ตั้งขึ้นเป็นเมืองพนัสนิคม (เดิมเป็นเขตแดนที่เรียกว่าป่าพระรถ) ในสมัยนั้น และพวกลาวอาษาปากน้ำบางพวกได้อพยพตามไปอยู่ที่เมืองพนัสนิคมด้วย[1] ดังนั้นชาวเมืองพนัสนิคมจึงมีเชื้อชาติลาวโดยมาก

นอกจากนี้แล้วยังมีพวกลาวได้อพยพเข้ามาอยู่ในหัวเมืองนี้อีก เช่น พวกลาวที่ดงศรีมหาโพธิ์ เมืองปราจีนบุรี เมืองกบินทร์บุรี เป็นต้น ตามที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

> ...เขตเมืองปราจีนบุรี และหัวเมืองขึ้นปราจีนบุรีนั้น เป็นเมืองน่าด่านติดแดนเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา จัดแบ่งคนลาวลงไว้ที่ประจันตคาม เมืองกบินทร์บุรี เมืองอรัญประเทศ เมืองวัฒนานคร มีการศึกสงครามมาก็จะเกณฑ์ใช้คนเป็นครั้งคราว...[2]

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 กษ. 3.1/14 <u>พระยาภาษกรวงษ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> สำเนาที่ 38/799 ลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

[2] <u>ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1</u> แผ่นที่ 5 เดือน 8 ขึ้น 1 ค่ำ ปีจอ ฉศก 1236

จากข้อความดังกล่าวแสดงว่าแถบนี้มีผู้อาศัยอยู่น้อยมาก จึงต้องสั่งอพยพผู้คนมาตั้งถิ่นฐาน เพื่อเป็นกำลังคนพลเมืองต่อไป เพราะกำลังคนเป็น "พลังงานที่สำคัญของบ้านเมือง" อันเป็นนโยบายที่สำคัญในขณะนั้น

จากการที่คนลาวได้อพยพเข้ามาตั้งภูมิลำเนาหลายกรั้งดังกล่าวมาแล้ว คนลาวเหล่านั้นก็อาศัยอยู่ในแผ่นดินของไทย โดยมีวิถีความเป็นอยู่แบบคนลาว เช่น นิยมนุ่งซิ่นทั้งชายและหญิง แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไป คนลาวเหล่านี้ก็หันมานุ่งผ้าอย่างคนไทย ยกเว้นคนแก่อายุ 60 ปีขึ้นไป ที่ยังนิยมเหมือนเดิม และอีกสาเหตุหนึ่งที่คนลาวหันมานุ่งผ้าแบบไทยนั้น เนื่องมาจากผ้าซิ่นที่คนลาวนุ่งนั้นจะทอด้วยผ้าไหม ซึ่งก็เป็นของหายาก ทั้งคนลาวไม่นิยมทอผ้าใช้เอง ต้องคอยซื้อหาจากพ่อค้าชาวมรแหม่ง (ชนพวกหนึ่งในพม่า)[1] ที่นำ[illegible]สินค้ามาขายเท่านั้นจึงจะซื้อเอาไว้ได้ จากเหตุผลดังกล่าวการนิยมนุ่งซิ่นแบบลาวก็ลดน้อยลง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทอดพระเนตรและทรงพระราชนิพนธ์ไว้เมื่อคราวเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451)[2] ส่วนการประกอบอาชีพนิยมทำนา ทำไร่ การนับถือศาสนาก็เช่นเดียวกับคนไทย และยังเชื่อในไสยศาสตร์อีกด้วย นอกจากนี้แล้วก็ยังมีประเพณีต่าง ๆ ที่คล้ายคลึงกับคนไทย เช่น ประเพณีทอดผ้าป่า เทศน์มหาชาติ สงกรานต์ ซึ่งชาวลาวเหล่านี้จะเคร่งครัดต่อขนบธรรมเนียมประเพณีอย่างมาก เมื่อถึงหน้าประเพณีก็จะมารวมกันเป็นงานใหญ่

---

[1] เส้นทางที่ชาวมรแหม่งจะนำสินค้ามาขายนั้น จะเดินทางจากเมืองมรแหม่งในพม่าเข้ามาทางเมืองระแหง เมืองตาก ผ่านมณฑลเพชรบูรณ์ เข้าไปทางมณฑลนครราชสีมา และบางพวกจะวกเข้าไปในมณฑลปราจีนบุรีด้วย

[2] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี หน้า 15

การละเล่นโดยทั่วไปก็มีสะบ้า ไม้หึ่ง มอญซ่อนผ้า ชักคะเย่อ (ดึงหนัง) หมากฮูน[1] เข้าแม่ศรี และอื่น ๆ[2]

คนจีน นับว่าเป็นคนกลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่งที่ได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งในหัวเมือง ชลบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา จัดว่าเป็นพวกที่มีบทบาททางด้านเศรษฐกิจ เพราะนิยมการประกอบอาชีพค้าขาย บางรายก็เป็นพ่อค้าผูกขาดสินค้า พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าเร่ บางรายก็รับผูกขาดการเก็บภาษีอากร เช่น ภาษีสุรา อากรบ่อนเบี้ย บางรายก็ประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม เช่น ทำไร่อ้อย ยาสูบ ซึ่งชาวจีนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมนั้นจะสนใจทำไร่ ทำสวนมากกว่าทำนา[3] บางก็เป็นกรรมกรแรงงานตามโรงงานต่าง ๆ ชาวจีนเหล่านี้มีความขยันขันแข็งในการประกอบอาชีพอย่างมาก และมีอุปนิสัยมัธยัสถ์ อดทน จนสามารถสร้างฐานะได้อย่างรวดเร็ว มักจะเขยิบฐานะจนเป็นเจ้าของโรงสี โรงงานผลิตน้ำตาลจากอ้อย เจ้าของกิจการอื่น ๆ

จากการที่ชาวจีนได้อพยพเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจในประเทศไทยตามที่ยกตัวอย่างมาแล้วนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏไม่ได้มีการระบุว่า ชาวจีนได้อพยพเข้ามาอยู่ตั้งแต่เมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าคงจะเข้ามากันมากที่สุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว[4] และจากหนังสือประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 – 2453 ด้าน

---

[1]เป็นการละเล่นชนิดหนึ่ง ใช้ผ้าเย็บเป็นหมอนยัดนุ่นหลวม ๆ ใช้ตีกันหรือปั้นท้ายกัน ฝ่ายชายตีฝ่ายหญิง 1- ที ฝ่ายหญิงจะตีฝ่ายชาย 3 ที ในขณะที่ตี คู่ฝ่ายชายและหญิงจะพยายามเลี่ยงออกไปจากคู่อื่น และหยุดคุยกันตามอัธยาศัย

[2]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว <u>พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี</u> หน้า 50 – 56

[3]มัลลิกา เรืองระพี <u>บทบาทชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 1 – 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์</u> หน้า 60

[4]พลกูล อังกินันท์ <u>บทบาทของชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> หน้า 20

เศรษฐกิจของ ชัย เรืองศิลป์ ได้ระบุไว้ว่า

> ...สมัยกรุงเทพยุคต้น เป็นสมัยที่ชาวจีนอพยพจากเมืองจีน เข้ามาหากินจำนวนมากกว่าสมัยอยุธยามาก ชาวจีนไปทำมาหากินที่เมืองใดมาก เมืองนั้นจะมีสรวยอากรให้รัฐบาลเรียกเก็บเพิ่มขึ้นกว่าเดิม ทั้งยังประกอบอาชีพแปลก ๆ ใหม่ ๆ ที่คนไทยไม่รู้จัก ทำให้เกิดเป็นเงินเป็นทองมากขึ้นมาอีกด้วย...[1]

จากข้อความดังกล่าว แสดงให้เห็นว่ามีชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่กันแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา และอพยพกันเข้ามามากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวจีนเหล่านั้นเมื่อเข้ามาเมืองไทยแล้ว มักจะอพยพเข้ามาอยู่อาศัยอยู่ตามเมืองท่า หรือเมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้าขาย เช่น เมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา ดังที่บาทหลวงปาลเลกัวซ์ ได้บรรยายไว้ว่า "...ข้าพเจ้าได้แวะขึ้นที่บางปลาสร้อยเมืองนี้ตั้งอยู่ชายเนินในอ่าวอันอุดมสมบูรณ์...พลเมืองไทยจีนรวมกัน 6,000 คน เป็นพ่อค้าและชาวประมง มีการเพาะปลูกอุดมสมบูรณ์...มีนาเกลือและเปลือกหอยอย่างไม่รู้หมดสิ้น ซึ่งพวกคนจีนนำเอาไปผลิตปูนขาว...[2]

นอกจากนี้แล้วยังมีชาวจีนเข้าไปตั้งภูมิลำเนากระจายกันอยู่ตามหมู่บ้านและหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีอีก ต่างก็ประกอบอาชีพกันไปตามความถนัดของตนเอง ซึ่งปรากฏหลักฐานแสดงจำนวนของชาวจีนในมณฑลปราจีนบุรี ตามสำมะโนครัวพลเมืองปี

---

[1]ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทย สังคม สภาพเศรษฐกิจสมัย พ.ศ. 2352 – 2353 หน้า 109 – 110

[2]ฌัง ปัปติสส์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม หน้า 73 – 74

พ.ศ. 2446 (ร.ศ. 122) ตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่ามีชาวจีนที่ได้จากการสำรวจประมาณ 35,912 คน[1]

การที่คนจีนมีบทบาททางด้านเศรษฐกิจและสังคมดังกล่าว มีปัจจัยหลายประการที่ส่งเสริมให้คนจีนมีบทบาทดังกล่าว คือ

ชาวจีนที่อพยพเข้ามานั้น มีชีวิตทางสังคมที่เป็นอิสระมากกว่าคนไทยตรงที่ว่า ชาวจีนที่อพยพเข้ามาจะเข้าเกณฑ์รับราชการมีกำหนดว่าภายในเวลา 3 ปี จะถูกเกณฑ์เพียง 1 เดือน แต่ถ้าคนใดไม่อยากถูกเกณฑ์เข้ารับราชการก็จะผูกปี้แทน และอาจเสียเงินค่าแรงช่วยราชการแผ่นดิน ซึ่งจีนพวกนี้ตามพระราชบัญญัติกำหนดว่า จะต้องเป็นจีนนอก บุตรจีน หลานจีน บรรดาที่ไว้หางเปีย ซึ่งมีอายุระหว่าง 18 – 60 ปีเท่านั้น[2] และถ้าชาวจีนเหล่านี้รับราชการ ก็มีโอกาสได้รับยศและบรรดาศักดิ์เช่นเดียวกับคนไทย และคนพวกอื่นที่อยู่ในเมืองไทยที่ทำคุณประโยชน์ต่อราชการแผ่นดิน เช่น พวกเจ้าภาษีนายอากร เป็นต้น

การที่ชาวจีนไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานทุกปีอย่างคนไทย เป็นแต่ 3 ปี ถูกเกณฑ์ 1 ครั้งเท่านั้น ตลอดจนถ้าไม่อยากถูกเกณฑ์ก็ผูกปี้แทนได้นั้น ทำให้คนจีนซึ่งมีนิสัยชอบค้าขายและขยันขันแข็ง จึงนิยมผูกปี้มากกว่าจะถูกเกณฑ์แรงงาน เพื่อที่จะได้ไปประกอบอาชีพค้าขายหรืออาชีพที่อิสระกว่าเพื่อนาเงินมาจ่ายค่าผูกปี้แทน ทำให้ชาวจีนมีบทบาทสามารถควบคุมเศรษฐกิจของหัวเมืองแถบนี้เป็นส่วนใหญ่

นอกจากนี้รัฐบาลไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมา ได้เปิดโอกาสให้พ่อค้าคนจีนทำการผูกขาดการค้ามากขึ้นเรื่อย ๆ โดยที่พ่อค้าชาวจีนได้เข้าแข่งขันประมูลการผูกขาดสินค้า การผลิตสุรา และเก็บภาษีอากร โดยจ่ายเงินจำนวนหนึ่งให้แก่รัฐบาล

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2/9 คำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยายมราชถึงกรมหมื่นสมมุติอมรพันธ์ ที่ 83/1240 ลงวันที่ 7 พฤษภาคม ร.ศ. 129

[2]ประกาศพระราชบัญญัติและพระราชกำหนดต่าง ๆ รัชกาลที่ 5 หน้า 47 – 48

เพื่อซื้อสิทธิ์ในการออกไปซื้อสินค้าที่ตนผูกขาดตามชนบท เพื่อส่งเป็นสินค้าออกแต่ผู้เดียว[1] และการออกไปสำรวจผลผลิตนี้เป็นเหตุให้พ่อค้าจีนได้อภิสิทธิ์ คือ สามารถเดินทางค้าขายได้ทั่วพระราชอาณาจักร[2] อีกด้วย แม้เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยได้ทำสัญญาทางการค้ากับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 ได้ประกาศยกเลิกการผูกขาดสินค้าแล้วก็ตาม ชาวจีนก็ยังคงมีบทบาทในการค้าขายในลักษณะเป็นพ่อค้าคนกลาง พ่อค้าเร่ พ่อค้าย่อย ทั้งนี้เพราะคนไทยนั้นนิยมทำการเพาะปลูกและรับราชการมากกว่าการค้าขาย จึงเป็นช่องว่างทางเศรษฐกิจและสังคม ทำให้คนจีนกลายเป็นพ่อค้าคนกลาง นำผลผลิตทางเกษตรที่คนไทยประกอบอาชีพอยู่ หรือสินค้าจากพ่อค้าชาวต่างชาติมาบริการให้แก่ผู้อุปโภคและบริโภคที่อยู่ในหัวเมืองหรือท้องถิ่นที่ห่างไกลออกไป และจากความเป็นอิสระของชาวจีนโดยไม่ต้องเป็นไพร่และทาส จึงเปิดโอกาสให้ชาวจีนสามารถใช้เวลาประกอบอาชีพได้เต็มที่ ทำให้การค้าขายตกอยู่ในมือของชาวจีนดังกล่าว

การที่คนจีนได้อพยพเข้ามาอยู่กันมากขึ้นทุกปี และมีบทบาททางด้านเศรษฐกิจและสังคมแล้ว บางกลุ่มบางพวกก็ได้ก่อปัญหาให้กับฝ่ายปกครองของไทยอีกด้วย เช่น กรณีเกิดจีนตั๋วเหี่ย หรือที่เรียกว่า อั้งยี่[3] ขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวจีนในหัวเมืองฉะเชิงเทราได้ก่อความเดือดร้อนตามที่พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ได้กล่าวไว้ว่า

---

[1] G. William Skinner. Chinese Society in Thailand and Analytical History. p. 27

[2] Ibid. p. 102

[3] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "อั้งยี่แรกมีในเมืองไทย" นิทานโบราณคดี พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 11 มีนาคม 2487 หน้า 239

...ฉุศักราช 1210[1] ปีวอกสัมฤทธิศก เป็นปีที่ 25 โปรดเกล้าฯ ให้ตราออกไปถึงท่านเจ้าพระยาพระคลังใจความว่า อ้ายจีนเชียงทอง อ้ายจีนบี๊ คบคิดกันเป็นตั้วเหี่ยขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา...พวกตั้วเหี่ยเข้าตีโรงหีบหลงจู๊เหล้าฮี แล้วฆ่าจีนอ่อพี่ชายหลงจู๊เหล้าฮี ซึ่งเป็นขุนกำจัดจีนหาญตายคน 1 พระยาวิเศษฤาไชยออกไปรบตั้วเหี่ย ๆ ฆ่าพระยาวิเศษฤาไชยตายในที่รบ...จีนตั้วเหี่ยตีเมืองฉะเชิงเทราได้เข้าไปอยู่ในกำแพงเมือง...[2]

จากการกระทำของพวกจีนเหล่านั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยาพระคลัง ต่อมาคือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ยกพลจากเมืองสมุทรสาคร และเกณฑ์ผู้คนที่สังกัดพระอินทรอาสาคุมลาวเมืองพนัสนิคมออกไปปราบปราม และเมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชากลับจากราชการเมืองเขมรได้มาสมทบ ทาการปราบปรามจีนตั้วเหี่ยก๊กนี้จนสงบลง[3] ก็แสดงให้เห็นว่าชาวจีนเมื่อมีจำนวนมากขึ้น อาจก่อความวุ่นวายขึ้นได้ โดยถือว่าตนมีอำนาจอิทธิพลอยู่ในหัวเมืองก็ทำการวุ่นวาย จนเป็นที่หนักใจของฝ่ายปกครองไทยมาก และต่อมาก็มีชาวจีนบางคนยอมเข้ารีดเพื่อจะได้อยู่ในบังคับบัญชาชาวต่างประเทศ ซึ่งจะนำมาซึ่งสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และทำให้ความเกรงกลัวในกฎหมายไทยน้อยลง จนก่อความวุ่นวายในสมัยต่อมาอีกด้วย แต่ทว่าโดยทั่วไปแล้วชาวจีนส่วนใหญ่ก็เป็นคนรักสงบ ขยันทำมาหากิน จนมีฐานะดี สามารถ

---

[1]พ.ศ. 2391

[2]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ <u>พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3</u> หน้า 311

[3]<u>ดู</u> หน้า 311 - 314

เป็นกำลังทางเศรษฐกิจของบ้านเมืองได้ ชาวจีนพวกนี้ต่อมาไม่นานก็ผสมผสานกันทางสายเลือดกับคนไทย จนกลายเป็นคนไทยไปในที่สุด เนื่องจากชาวจีนมีขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนการนับถือศาสนาก็คล้ายคลึงกัน ตลอดจนชาวจีนเหล่านั้นก็รู้จักปรับตนเองให้เข้ากับคนในหัวเมืองได้ดีอยู่แล้ว จึงไม่รังเกียจที่จะอยู่ร่วมกันและแต่งงานกับชนชาติอื่นดังนั้นจึงมีลักษณะผสมผสานกันเรื่อยมา

ชาวเขมร ชาวเขมรที่อยู่ในหัวเมืองแถบนี้เป็นชาวเขมรดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ในแถบนี้มานานแล้ว ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอธิบายไว้ในประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคปกิณกะ ภาค 1 ว่า

> แต่เดิมนั้นแผ่นดินเขมรมี 4 ส่วน ส่วนที่อยู่ในเขตประเทศไทยในระยะนี้นั้นเป็นส่วนที่เรียกว่า ขอมแปรพักตร์ หรือที่เรียกว่า เขมรไทย คือ เขตตั้งแต่ฝั่งแม่น้ำบางปะกงด้านตะวันออกไปจดฝั่งตะวันตกของทะเลสาบ (ของเขมรปัจจุบัน) จะเห็นได้จากชื่อบ้านเมืองแถบนี้เป็นชื่อไทยบ้าง เขมรบ้าง เป็น 2 ชื่อทั้งไทยและเขมร อย่างเมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร ไทยเรียกว่าแปดริ้ว เมืองนครนายกเป็นชื่อสันสกฤต เขมรเป็นผู้ตั้งชื่อ ไทยเรียกว่าบ้านนา คนที่อยู่ในหัวเมืองนี้ก็เป็นไทยบ้าง เขมรบ้าง ปะปนกันมาตั้งแต่ครั้งโบราณ โดยที่เดิมเขมรได้ตั้งอาณาจักรที่มีเมืองนครหลวง เป็นเมืองหลวง (ใกล้กับเมืองเสียมราฐ) และครอบครองดินแดนแถบนี้ เมื่อใดที่ไทยมีกำลังเข้มแข็งก็จะขับไล่ชาวเขมรถอยร่นไปบ้าง เมื่อเขมรมีกำลังอำนาจก็จะเข้าครอบครองจนถึงเมืองนครนายก เมืองประจิม (ปราจีนบุรี) เมืองฉะเชิงเทรา ด้วยเหตุนี้ทำให้คนไทยและเขมรปะปนกันเรื่อยมา จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช คือ ในปี พ.ศ. 2325 มาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยก็ได้ตั้งบ้านเรือนขึ้นใหม่หลายเมือง เช่น มงคลบุรี ศรีโสภณ บัตบอง (พระตะบอง) เสียมราฐ (ทั้งหมดนี้อยู่ใน

เขตประเทศเขมรในปัจจุบันนี้) วัฒนานคร อรัญประเทศ และได้สร้างป้อมปราการไว้ด้วย[1]

จากพระราชนิพนธ์ดังกล่าวก็พอที่จะสรุปได้ว่า มีชาวเขมรอาศัยอยู่ในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีตั้งแต่อดีตมาแล้วจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวเขมรเหล่านั้นก็ได้ปะปนกันทางสายเลือดกับคนไทยจนกลายเป็นคนไทยไปบ้างแล้ว หรือไม่ก็เป็นชาวเขมรที่อพยพหรือถูกกวาดต้อนเข้ามาคราวที่ไทยได้ทำสงครามกับเขมรและญวนในสงครามอานัมสยามยุทธ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในเขตมณฑลปราจีนบุรีมีชาวเขมรอาศัยปะปนอยู่กับคนไทย โดยมีอาชีพทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์เช่นเดียวกับคนไทย ส่วนชีวิตความเป็นอยู่ วัฒนธรรมก็คล้ายคลึงกับคนไทยจนเกือบจะกลายเป็นคนไทยไปในที่สุด

นอกจากชนกลุ่มใหญ่ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังมีชนกลุ่มน้อยที่อาศัยปะปนกันอยู่อีก เช่น แขกมลายู มอญ กระเหรี่ยง เป็นต้น แต่ก็มีชีวิตอยู่รวมกันได้ โดยปฏิบัติตามวัฒนธรรมของคนในกลุ่มนั้น โดยไม่ขัดต่อการปกครองของไทยแล้วก็สามารถอยู่ร่วมกันได้ด้วยดี

3. <u>สภาพทั่วไปทางด้านการปกครอง</u>

การปกครองในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี ก่อนมีการวัดรูปแบบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2436 นั้นมีลักษณะการปกครองเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว <u>ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาคปกิณกะ ภาค 1</u> พิมพ์เป็นอนุสรณ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ พ.ศ. 2498 หน้า 28 – 30

ในไทย ที่มีรูปแบบการปกครองที่ใช้มาตั้งแต่สมัยพระบรมไตรโลกนาถ[1] ซึ่งมีนโยบายการปกครองตามนโยบายของเมืองหลวงที่กำหนดไว้ และขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมร หรือกับญวนด้วย

หัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีนั้นมีความสำคัญในด้านยุทธศาสตร์มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือเป็นเมืองป้อมด่านชั้นใน สำหรับป้องกันราชธานี เช่น ทางทิศตะวันออกจะมีเมืองนครนายกเป็นป้อมด่านชั้นใน[2] ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ขยายเขตการปกครองของเมืองหลวงออกไป เช่น ทางทิศใต้เดิมจดพระประแดงก็เปลี่ยนไปจดเมืองชลบุรีแทน ทางทิศตะวันออกก็จดเมืองปราจีนบุรี ซึ่งเมืองในเขตนี้จัดเป็นหัวเมืองจัตวา มีผู้รั้งกับกรมการเป็นพนักงานปกครอง ซึ่งอยู่ในอำนาจของเจ้ากรมต่าง ๆ ในเมืองหลวง[3] ส่วนเมืองฉะเชิงเทราที่อยู่ใกล้กับเมืองหลวง จัดเป็นเมืองขึ้นในสังกัดกรมพระกลาโหม โดยใช้เป็นที่ระดมพลในเวลาสงคราม ต่อมาก็มาขึ้นอยู่ในสังกัดกรมมหาดไทย

ส่วนเมืองชลบุรีคงเป็นเมืองเล็ก ๆ ที่ตั้งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะปรากฏในทำเนียบศักดินาว่าเป็นเมืองชั้นตรีขึ้นอยู่กับเมืองหลวงอีกที่หนึ่ง ซึ่งในแผนที่ไตรภูมิโบราณไม่ปรากฏชื่อเมืองชลบุรีเลย แต่มีเมืองทางชายทะเลตะวันออกในเขตเมืองชลบุรี มีหลายเมืองเรียงตามจากเหนือลงใต้คือ บางปลาสร้อย บางพระเรือ (บางพระ

---

[1]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 21 – 29

[2]คือ ป้อมค่ายโบราณที่บ้านดงละคร ตำบลดงละคร เมืองนครนายก

[3]พระครูศรีมหาโพธิ์คณารักษ์ ประวัติจังหวัดปราจีนบุรี หน้า 21 (อ้างอิงมาจากหนังสืออ่านประกอบการปกครองสยาม ของพระยาประมวญวิชาพูล พ.ศ. 2481 หน้า 18 – 21)

ในปัจจุบันนี้) และบางละมุง[1] ดังนั้นเข้าใจว่า เมืองบางปลาสร้อย คงจะมาเรียกว่าเมืองชลบุรีในภายหลัง เพราะตั้งอยู่ในตำบลบางปลาสร้อย ซึ่งเรื่องราวของเมืองชลบุรีนั้น ปรากฏเป็นครั้งแรกในพระราชพงศาวดารในรัชกาลพระราเมศวร ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อพระยาละแวกเจ้ากรุงกัมพูชาในขณะนั้นได้ยกทัพเข้ามาถึงเมืองชลบุรี และกวาดต้อนผู้คนในเมืองชลบุรีและหัวเมืองอื่นกลับไปกรุงกัมพูชาประมาณ 6 – 7 พันคน[2]

ต่อมาหัวเมืองเหล่านี้ก็มีบทบาทมากขึ้นในช่วงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งยังทรงเป็นพระยาวชิรปราการได้นำไพร่พลตีฝ่าวงล้อมพม่าออกไปทางนครนายก ปราจีนบุรี ชลบุรี โดยได้เกลี้ยกล่อมผู้คนในหัวเมืองดังกล่าวเข้ามาเป็นสมัครพรรคพวก และได้ไปตั้งมั่นที่เมืองระยอง ต่อมาได้นำกองทัพเข้ามากอบกู้เอกราชได้สำเร็จ หลังจากนั้นหัวเมืองเหล่านี้ก็เป็นกำลังผู้คน ตลอดจนใช้เป็นเส้นทางผ่านในการเดินทัพไปมาของไทยเพื่อทำการปราบปรามเขมรบ้าง

พอถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีก็ถูกจัดระบบการปกครองและการบริหารงานโดยที่หัวเมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา เมืองปราจีนบุรี ขึ้นอยู่ในสังกัดกรมมหาดไทย ส่วนเมืองชลบุรี (บางปลาสร้อย) เมืองบางละมุง ก็สังกัดกรมท่าเรื่อยมา[3] นอกจากนี้จากความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์ จึงได้มีการสร้างป้อม

---

[1]ตรี อมาตยกุล เมืองทองของไทย หน้า 520

[2]พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา หน้า 31

[3]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัฒนจาตุรนต์ พ.ศ. 2478 หน้า 19

ปราการ มีการยกด่านและยกหมู่บ้านบางแห่งขึ้นเป็นเมือง เพื่อใช้ในการป้องกันประเทศ เช่น ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสร็จศึกกับญวน แล้วในปี พ.ศ. 2377 โปรดเกล้าฯให้กรมหลวงรักษ์รณเรศร์ไปสร้างป้อมกำแพงที่เมืองฉะเชิงเทราคู่กับป้อมที่เมืองสมุทรปราการ หรืออย่างเช่นด่านที่สำคัญ คือ ด่านหนุมานในเมืองปราจีนบุรีเป็นด่านหน้าสำหรับคอยป้องกันเขมรทางด้านตะวันออก ซึ่งคงจะเป็นด่านที่สำคัญมาก่อนหน้านี้แล้ว ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงยกด่านหนุมานตั้งขึ้นเป็นเมืองกบินทร์บุรี และยังมีการยกบ้านที่สำคัญขึ้นเป็นเมือง เช่น แดนป่าพระรถขึ้นเป็นเมืองพนัสนิคม ตามที่ปรากฏหลักฐานในเทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ ว่า

> สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ได้ทรงจัดการบ้านเมืองให้หาตาบลบ้านควรจะตั้งเป็นเมืองได้ และเปลี่ยนชื่อเดิมเสียแล้ว พระราชทานนามใหม่ในฝ่ายมหาดไทย มีด่านหนุมาน ยกขึ้นเป็นเมืองกบินทร์บุรี เป็นต้น...ฝ่ายกรมท่าที่เรียกว่า ดินแดนป่าพระรถ ยกขึ้นเป็นเมืองพนัศนิคม เป็นต้น รวม 27 เมืองเมื่อ จ.ศ. 1193 ปีระกา นพศก...[1]

นอกจากนี้ก็มีการยกบ้านกบแจะขึ้นเป็นเมืองประจันตคาม[2] บ้านหินแร่ขึ้นเป็นเมืองอรัญประเทศ บ้านทุ่งเขยกเป็นเมืองวัฒนานคร[3] อีกด้วย

---

[1]สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และคนอื่น ๆ เทศนาพระราชประวัติ และพงศาวดารกรุงเทพฯ หน้า 112

[2]ในระยะต่อมาได้ขึ้นอยู่กับเมืองปราจีนบุรี

[3]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 หน้า 362

ส่วนเมืองปราจีนบุรีซึ่งเป็นเขตชายแดนด้านตะวันออกติดกับเขมร ซึ่งเขมรตกเป็นเมืองขึ้นของไทยก็จริง แต่ไทยก็ยังระแวงในการกระทำของเขมรเรื่อยมา ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชดำรัสสั่งให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นผู้วางแผนผังสร้างเมืองริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง เพื่อจะใกล้กับเส้นทางคมนาคม โดยวางรากฐานเมืองเมื่อปี พ.ศ. 2413 และก่อกำแพงเมืองป้อมค่ายแล้วเสร็จในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ. 2415 ซึ่งตัวเมืองที่สร้างนี้มีลักษณะเช่นเดียวกับที่เมืองเสียมราฐ และพระตะบอง ด้วยเหตุผลที่ว่าเมืองนี้เป็นเมืองหน้าศึก ต้องมีความแข็งแกร่งเพื่อใช้ในการป้องกันข้าศึกรุกรานได้[1]

จากสภาพหัวเมืองดังกล่าว จะเห็นได้ว่าหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีเป็นหัวเมืองที่อยู่ในเส้นทางยุทธศาสตร์ทางด้านตะวันออกของไทย โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมร และญวน ดังนั้นนโยบายการปกครองของหัวเมืองเหล่านี้ จึงต้องรับนโยบายจากเมืองหลวงออกไปปฏิบัติเพื่อผลในทางด้านความปลอดภัยของประเทศเป็นหลัก ดังนั้นการตั้งเจ้าเมืองก็ต้องพิจารณาหาผู้ที่เฉลียวฉลาดเข้มแข็งออกไปปกครองดูแล ส่วนนโยบายด้านอื่น ๆ เช่น การบำรุงทางด้านเศรษฐกิจ การปราบปรามโจรผู้ร้าย เป็นนโยบายรองลงมา ซึ่งปัญหาโจรผู้ร้าย เมื่อถึงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าหัวเมืองทางมณฑลปราจีนบุรีนั้นมีปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายมากมาย ทำความเดือดร้อนให้กับราษฎรจนรัฐบาลในสมัยนั้นต้องดำเนินนโยบายบางประการเพื่อปราบปรามโจรผู้ร้ายด้วย[2] ประกอบกับปัญหาการเมืองระหว่างไทยกับชาติมหาอานาจทางตะวันตก จึงกระตุ้นให้เกิดการจัดรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นในหัวเมืองเหล่านี้

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว <u>พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี</u> หน้า 41 - 43

[2]ดูรายละเอียดในบทที่ 2 เกี่ยวกับปัญหาโจรผู้ร้าย

4. <u>สภาพทั่วไปทางด้านเศรษฐกิจ</u>

จากสภาพภูมิศาสตร์ของหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีที่เหมาะสมในการเพาะปลูก มีแร่ธาตุบางชนิด ตลอดจนมีหัวเมืองที่ติดกับชายฝั่งทะเล ได้ก่อให้เกิดประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งผลผลิตที่สำคัญทางด้านเศรษฐกิจของหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีก่อนหน้ามีการจัดรูปแบบการปกครองมณฑลและในระยะต่อมานั้น มีดังต่อไปนี้

4.1 <u>ผลผลิตทางด้านการเกษตร</u> เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูก คือมีพื้นที่เป็นที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำบางปะกงและสาขาไหลผ่านทางด้านตะวันออก ซึ่งจะพาโคลนตมมาทับถมอยู่ตลอดเวลา ทำให้ดินตะกอนสูงหนาและเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว พื้นดินก็ประกอบด้วยดินเหนียวปนทรายเ[redacted]กน้ำได้อย่างดี จึงเหมาะในการปลูกข้าวแบบนาลุ่ม โดยเฉพาะบริเวณเมืองนครนายก และฉะเชิงเทรา[1] ต่อมาได้มีการขุดคลองเพิ่มดังที่กล่าวมาแล้ว เท่ากับเป็นการเพิ่มเนื้อที่ในการเพาะปลูก นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ที่เป็นป่าที่ให้ผลผลิตที่เป็นของป่าอีกด้วย ผลผลิตที่สำคัญทางเกษตรและของป่าต่อสภาพเศรษฐกิจของมณฑลปราจีนบุรีมีดังต่อไปนี้

ผลเร่ว[2] เป็นพืชผลที่มีความสาคัญอย่างมากชนิดหนึ่ง โดยเฉพาะใน

---

[1]สวาท เสนาณรงค์ <u>ภูมิศาสตร์ประเทศไทย</u> หน้า 32 - 36

[2]ผลเร่ว (Amomum xanthioides หรือ Bastard Cardamon) มีลักษณะเป็นพืชล้มลุก ต้นกลมแข็ง ใบหนาใหญ่และยาวขนาดใบข่า ดอกเป็นช่อ ลำต้นแทงขึ้นมาจากพื้นดิน โคนกอสีเหลืองอ่อน ๆ ผลของมันมีลักษณะกลมมีขนปกคลุม (คล้ายระหุ่ง) ให้ผลตามกิ่ง เมล็ดมีลักษณะรียาวมีรสเผ็ดร้อน ซึ่งจะนาส่วนนี้ไปใช้เป็นยา หรือเป็นพวกเครื่องเทศเช่นเดียวกับกระวาน แต่กระวานนั้นมีลักษณะต่างกันตรงที่ผลของมันกลม ๆ แป้น เมล็ดในก็กลม ๆ จากที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันและยังมีคุณสมบัติที่เหมือนกันด้วย ทำให้จำแนกไม่ออกว่าเป็นเร่ว หรือกระวาน ชาวต่างชาติจึงกล่าวรวมกันว่าเป็นชนิดเดียวกัน หรือจัดว่าเร่วเป็นชื่อที่สองของกระวานนั้นเอง

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพราะผลเร่วเป็นสินค้าผูกขาดที่สำคัญชนิดหนึ่งของไทย[1] โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 2 และ 3 ซึ่งแหล่งเก็บผลเร่วในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีนั้น จะอยู่ในป่าแถบเมืองฉะเชิงเทรา ชลบุรี และปราจีนบุรี การส่งผลเร่วออกไปขายยังต่างประเทศนั้น ส่วนใหญ่จะได้จากการเก็บส่วยตามธรรมชาติ ไพร่ไม่ต้องปลูกเอง แต่สามารถไปเก็บเอาจากในป่าได้ ต่อมาเมื่อถึงรัชกาลที่ 5 ได้มีการยกเลิกการเก็บส่วย ทำให้ความสำคัญของผลเร่วลดน้อยลงไป ประกอบกับไม่ค่อยมีหลักฐานในการส่งออกเป็นสินค้าอีกในสมัยนี้ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะความต้องการของชาวต่างชาติลดน้อยลงไปเป็นลำดับ และความสำคัญของข้าวและน้ำตาลได้ก้าวเข้ามามีบทบาทในการส่งออกเป็นสินค้าในตลาดโลกแทนก็ได้ ดังนั้นทำให้ความสำคัญของการค้าผลเร่วลดน้อยลงไปก็อาจจะเป็นได้

อ้อย เป็นพืชที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งมาตั้งแต่รัชกาลที่ 2 โดยเฉพาะการทาเป็นอุตสาหกรรมน้ำตาล จะตกอยู่ในมือของชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ และมีความสำคัญในฐานะที่เป็นสินค้าขาออกที่ทำรายได้ให้กับรัฐบาลไทยตั้งแต่นั้นมา จากเอกสารของ จอห์น ครอร์ฟอร์ด ราชทูตอังกฤษที่เข้ามาในรัชกาลที่ 2 ได้ระบุถึงแหล่งปลูกอ้อยที่สำคัญ ได้แก่ บริเวณบางปลาสร้อย (เมืองชลบุรี) นครไชยศรี และบางปะกง (เมืองฉะเชิงเทรา)[2] ซึ่งก็สอดคล้องกับเอกสารของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ ที่ได้บันทึกไว้ว่า

> ...ข้าพเจ้าได้แวะขึ้นที่บางปลาสร้อย... มีการเพาะปลูกอันอุดมสมบูรณ์มาก มีข้าว น้ำตาล ยาสมชนิดดี ผลไม้เอนกอนันต์...

---

[1] John Crowfurd. Jaunal of an Embassy to the courts of Siam and Cochin China. p. 380 - 381

[2] Ibid. p. 422

ถึงเมืองแปดริ้ว...ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่อุดมไปด้วยนาข้าว สวนผลไม้ และไร่อ้อย มีโรงหีบอ้อยไม่ต่ำกว่า 20 โรง ซึ่งเจ้าของเป็นคนจีน...[1]

การผลิตน้ำตาลส่งเป็นสินค้าออกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 4 ในช่วงปี พ.ศ. 2402 เป็นปีที่ไทยส่งน้ำตาลออกไปเป็นจำนวนถึง 203,590 หาบ เมื่อคำนวณแล้วอาจจะผลิตได้จริงถึง 300,000 - 400,000 หาบ[2] จากปริมาณดังกล่าวพอจะสรุปได้ว่า ส่วนหนึ่งได้จากการผลิตในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีด้วย และนับจากนั้นมาก็ถือได้ว่าเป็นช่วงสุดท้ายของบทบาทของน้ำตาลที่มีต่อเศรษฐกิจของไทยอย่างมาก เพราะหลังจากนั้นมาถึงปี พ.ศ. 2423 การส่งออกก็ได้ลดจำนวนลง จนส่งออกเป็นครั้งคราวเท่านั้น[3] สาเหตุที่ทำให้การผลิตน้ำตาลเป็นสินค้าออกลดลงนั้น เนื่องมาจากในปี พ.ศ. 2410 เป็นต้นมา น้ำตาลของไทยมีราคาต่ำลง เพราะราคาน้ำตาลในตลาดโลกมีราคาต่ำลงด้วย และยังถูกฟิลิปปินส์แย่งตลาดน้ำตาลไปได้ โดยเสนอราคาขายที่ต่ำกว่าของไทย[4] ประกอบกับการที่ไทยต้องส่งข้าวเป็นสินค้าออก ตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาริ่ง เมื่อปี พ.ศ. 2398 จึงทำให้การค้าข้าวได้เข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจของไทยแทนน้ำตาล และเพิ่มความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อข้าวกลายเป็นที่ต้องการของตลาดโลกมากขึ้น

---

[1]ฉัง ปัปติสส์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม หน้า 73 - 74

[2]ก.จ.ช. ร.6 ค.16.1/5 จดหมายเหตุของสภาเผยแพร่พาณิชย์ เรื่องน้ำตาลทรายในประเทศสยาม

[3]ก.

[4]วอลเตอร์ เอฟ เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิจ ทองโสภิต หน้า 216

จากเหตุผลดังกล่าวก็พอสรุปได้ว่า ในแถบเมืองฉะเชิงเทรา และชลบุรี เป็นแหล่งผลิตน้ำตาลแหล่งใหญ่แห่งหนึ่งของไทยในช่วงรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 4 และเมื่อความสาคัญของน้ำตาลได้ลดน้อยลงนั้น ในบริเวณดังกล่าวก็ยังคงผลิตน้ำตาลอยู่แต่พอใช้ในเขตหัวเมือง และภายในประเทศเท่านั้น และเมื่อข้าวมีบทบาทมากขึ้นรัฐบาลของไทยในระยะต่อมาก็ได้ส่งเสริมการผลิตข้าวมากกว่าน้ำตาล ก็ทำให้ราษฎรหันไปทำการเพาะปลูกข้าวมากกว่าการปลูกอ้อย ดังนั้นพื้นที่ในการเพาะปลูกอ้อยก็คงกลายสภาพเป็นพื้นที่ในการเพาะปลูกข้าวไปด้วยก็เป็นได้

ข้าว ข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย ซึ่งการผลิตข้าวของคนไทยในอดีตนั้นส่วนใหญ่ใช้สำหรับบริโภคภายในครอบครัว จะมีข้าวเหลือเพียงเล็กน้อยเท่านั้น โดยเก็บไว้ใช้ในยามเดือดร้อนหรือเกิดสงคราม พื้นที่ในการเพาะ[illegible]ข้าวของเขึงไทยมีประมาณ 95% ส่วนที่เหลือจะใช้ปลูกพืชอื่น ๆ[1] เช่น ยาสูบ ข้า[illegible]เพ[illegible]อ้อย และผลไม้ต่าง ๆ จากการที่พื้นที่ของประเทศไทยสามารถปลูกข้าวได้ถึง 95% ของพื้นที่นั้น เนื่องจากสภาพภูมิอากาศของเมืองไทยนั้นเหมาะสมอย่างมากในการผลิตข้าว เพราะข้าวเป็นพืชที่เจริญเติบโตได้ดีในที่ที่มีน้ำ (นาลุ่ม) และบางแห่งที่มีปริมาณน้ำฝนน้อย (นาดอน) ประกอบกับข้าวต้องการอุณหภูมิสูง อย่างน้อยในฤดูร้อนไม่ต่ำกว่า 25C (75 F)[2] เพื่อช่วยให้ข้าวสุกเร็ว ปรากฏว่า สภาพภูมิอากาศในเขตหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี จะมีอุณหภูมิเฉลี่ยประมาณ 27.9 - 28.1C[3] และพื้นที่เป็นที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำบางปะกงช่วยในการเกษตร ทำให้เหมาะสมกับการเพาะปลูกได้ดีด้วย

---

[1]เจมซี อินแกรม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย : 1850 - 1970 แปลโดย สุวิทย์ พักขาว และคนอื่น ๆ หน้า 13

[2]สวาท เสนาณรงค์ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย หน้า 152

[3]สุวิทย์ ธีรศาสวัต ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310 - 2394) หน้า 16 - 17

แต่ปรากฏว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ข้าวมิได้เป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้กับรัฐมากนัก เพราะมีหลักฐานบางประการที่แสดงให้เห็นว่ามีผลผลิตบางอย่างมีความสำคัญกว่าและทำรายได้ดีกว่าข้าว ดังที่บาทหลวงปาลเลกัวซ์ได้ประมาณรายได้ของรัฐไว้ว่าภาษีข้าวเก็บได้เพียง 2 ล้าน แต่ภาษีพืชสวนเก็บได้ถึง 5,545,000 บาท ซึ่งพอที่จะชี้ให้เห็นว่า พืชผลสำคัญกว่าข้าว[1] สาเหตุดังกล่าวอาจจะเนื่องมาจากทุกครอบครัวผลิตข้าวพอกินอยู่แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องมีการซื้อขายก็ได้

แต่หลังจากที่ไทยได้ทำสัญญาเบาริงแล้ว ในปี พ.ศ. 2398 ข้าวได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทย และเพิ่มความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะเป็นที่ต้องการของตลาดโลก จนในที่สุดกลายเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้แก่ประเทศแทนน้ำตาลที่เคยมีบทบาทมาก่อนหน้านี้ ดังจะเห็นได้จากตารางแสดงปริมาณการส่งข้าวออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ ระหว่างปี พ.ศ. 2410 – 2413 ซึ่งในระหว่างปี พ.ศ. 2411 – 2413 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯให้มีการขุดคลองเพิ่มขึ้นเพื่อการเพาะปลูกข้าวแล้ว ดังนี้

---

[1] เจมซี อินแกรม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย : 1850 – 1970 แปลโดย สุวิทย์ พัฒกขาว และคนอื่น ๆ หน้า 14

ตาราง 1 ปริมาณการส่งข้าวออกไปจำหน่ายต่างประเทศปี พ.ศ. 2410 - 2413[1]

พ.ศ.	ปริมาณข้าวส่งออกเป็นหาบ	ราคาข้าวส่งออกเป็นหาบ
2410	1,830,000	3,510,000
2411	2,090,000	ไม่มีสถิติ
2412	2,710,000	ไม่มีสถิติ
2413	2,580,000	6,520,000

จากตารางดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า การผลิตและส่งข้าวออกไปต่างประเทศในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีปริมาณมากกว่าตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลของไทยในสมัยนั้นเริ่มเห็นความสำคัญของการผลิตข้าวและการค้าข้าวกับต่างประเทศมากขึ้น จึงได้มีการส่งเสริมการผลิตให้มากขึ้น ทั้งทางด้านการขยายพื้นที่ การจัดหาน้ำในการทำนา และการรักษาเส้นทางคมนาคมขนส่งข้าวจากหัวเมืองเข้ามายังเมืองหลวงอีกด้วย วิธีส่งเสริมดังกล่าวก็คือ การขุดคลอง ดังพระราชดำริว่า "การขุดคลองเพื่อจะให้เป็นที่มหาชนทั้งปวงได้ไปมาอาศัย และเป็นทางที่จะให้สินค้าได้บรรทุกไปมาโดยสะดวกซึ่งให้ผลแก่เรือกสวนไร่นา ซึ่งได้เกิดทวีขึ้นในพระราชอาณาจักร เป็นการอุดหนุนการเพาะปลูกในบ้านเมืองให้วัฒนาเจริญยิ่งขึ้น"[2]

---

[1]กิตติ ตันไทย คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367 - 2453) หน้า 23

[2]เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ "ประกาศเรื่องอนุญาตขุดคลอง" ประชุมกฎหมายประจำศก รัชกาลที่ 5 เล่ม 9 หน้า 8

จากเหตุผลดังกล่าวพื้นที่ในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี มีสภาพภูมิประเทศตลอดจนสภาพภูมิอากาศเหมาะสมแก่การเพาะปลูกข้าวอยู่แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงส่งเสริมการผลิตและค้าข้าวอย่างมาก ส่วนที่เกี่ยวข้องกับมณฑลปราจีนบุรี ได้ทรงส่งเสริมโดยการขุดคลอง เพื่อเปิดที่นาระหว่างสองฟากคลองเพื่อให้ราษฎรเข้าไปจับจองที่ดินในการเพาะปลูกต่อไป

จากการที่ข้าวมีบทบาทในฐานะที่ทำรายได้ให้กับประเทศไทยในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 ทำให้พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์มีนโยบายที่จะส่งเสริมการผลิตและการค้าข้าวให้มากกว่าเดิม จึงได้ส่งเสริมการขุดคลองเพื่อการคมนาคม และเพื่อเปิดพื้นที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นที่นาปลูกข้าวตามความต้องการที่สูงขึ้น การขุดคลองในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีดังที่กล่าวมาแล้วในช่วงปี พ.ศ. 2419 – 2430 สามารถเปิดที่นาได้ไม่ต่ำกว่า 1 แสน ถึง 1 แสน 5 หมื่นไร่ คงจะช่วยในการเพิ่มผลผลิตข้าวได้มาก

จากความสำคัญดังกล่าวทำให้หัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีจึงเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งในขณะนั้นและในเวลาต่อมาอีกด้วย ทั้งนี้ได้มีการส่งเสริมการขยายเนื้อที่ในการเพาะปลูกโดยรัฐได้เปิดโอกาสให้เอกชนเข้ามาดำเนินการในเขตเมืองนครนายก นอกเหนือไปจากที่รัฐได้ทำอยู่แล้ว คือโครงการขุดคลองคูนาสยามในทุ่งหลวงรังสิต และโครงการขุดคลองทุ่งดงละคร ของบริษัท ขุดคลองคูนาสยาม จำกัด ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 จนถึงปี พ.ศ. 2458[1] ก็คงจะเพิ่มเนื้อที่นาได้มากขึ้น เพราะปรากฏหลักฐานในหนังสือแบบเรียนภูมิศาสตร์ประเทศสยาม ของกรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2468 ว่า "...จำนวนเนื้อที่นาที่ปลูกข้าวได้มากที่สุดคือ

---

[1] ดังรายละเอียดในบทที่ 5

มณฑลอยุธยา มณฑลนครชัยศรี และมณฑลปราจีนบุรี...มณฑลนครชัยศรีกับมณฑลปราจีนบุรีในปีหนึ่งทำนาได้มณฑลละ 1,000,000 ไร่เศษ..."[1]

จากสภาพเศรษฐกิจทางการเกษตรที่ได้จากพืชผลพวกผลเร่ว ข้าว อ้อย แล้วก็ยังมีพืชผลอื่นที่ทำรายได้ให้กับมณฑลปราจีนบุรีอีกก็คือ พวกผลไม้ต่าง ๆ เช่น หมาก มะพร้าว มะม่วง กล้วย สับปะรด ฯลฯ ซึ่งทำการปลูกกันมากในเมืองฉะเชิงเทรา และชลบุรี ดังจะเห็นได้จากข้อสังเกตของ ชัย เรืองศิลป์ ที่ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้มีการเดินสวนสำรวจต้นไม้ที่จะต้องเรียกอากรสวนใหญ่ รัฐบาลได้ตั้งข้าหลวงเดินสวนในเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองสมุทรปราการ กรุงเทพฯ สมุทรสาคร สมุทรสงคราม นครไชยศรี ราชบุรี เพชรบุรี และฉะเชิงเทรา ซึ่งต้นไม้ที่สำรวจนั้นมี 7 ชนิด คือ พวกหมาก มะพร้าว พลู มะม่วง ทุเรียน มังคุด และลางสาด และแหล่งทำสวนไม้ยืนต้นที่ต้องเสียอากรส่วนใหญ่ในรัชกาลที่ 4 คงจะตรงกับสมัยรัชกาลที่ 2 ด้วย[2]

แสดงให้เห็นว่าในเขตเมืองฉะเชิงเทรา ได้ทำการปลูกพืชผักผลไม้จนขึ้นหน้าขึ้นตามากจนรัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการจัดเก็บอากรสวนใหญ่จากพืชผลไม้ดังกล่าว

แหล่งที่ทำการปลูกพืชผลไม้และผักมากที่สุดก็คือ บริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกงในเขตเมืองฉะเชิงเทราขึ้นไปจนถึงเมืองปราจีนบุรี และในเขตเมืองชลบุรีด้วย ซึ่งในเขตชลบุรีนั้น บาทหลวงปาลเลกัวซ์ได้กล่าวไว้ว่า "ข้าพเจ้าได้แวะขึ้นที่บางปลาสร้อย...มีการเพาะปลูกอันอุดมสมบูรณ์มาก มีข้าว น้ำตาล ยาสูบชนิดดี ผลไม้

---

[1]กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม หน้า 288

[2]ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทย สภาพเศรษฐกิจสมัย พ.ศ. 2352 – 2453 หน้า 106

และผักอเนกอนันต์..."[1] ส่วนในเขตเมืองฉะเชิงเทราและปราจีนบุรี ก็มีหลักฐานอยู่ในพระราชหัตถเลขา ฉบับที่ 2 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีถึงเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมาร มีความสอดคล้องต้องกันว่า

> ตั้งแต่พันวัดลงมา เริ่มจะถึงสวนเมืองฉะเชิงเทรา มีคลองลัดแห่งหนึ่ง อยู่ฝั่งขวา ดูฝั่งทั้ง 2 ฟาก ค่อยงดงามเพลิดเพลิน และสวนจากสวนใหญ่งามบริบูรณ์ตลอดทาง แวะเข้าปากน้ำเจ้าโล้ ซึ่งเป็นลำน้ำไปเมืองพนมสารคาม และเมืองสนามไชยเขตร ตอนข้างนอกราวกับแม่น้ำนครนายก ต่อเข้าไปจึงจะแคบลงเป็นที่สวนไร่บริบูรณ์ดีมาก ไร่สับปะรดแลดูสุดตาทั้ง 2 ฟาก ต้นมะม่วงงาม ๆ...[2]

ก็เป็นการยืนยันได้ว่าในบริเวณดังกล่าวมีพืชผักผลไม้อุดมสมบูรณ์จริง แต่ผลประโยชน์ที่ได้นอกเหนือจากการเก็บอากรสมพักตรศรและอากรสวนใหญ่แล้ว สิ่งที่เป็นลูกและผลของพืชผักเหล่านั้นคงจะซื้อขายกันในหัวเมืองเท่านั้น เนื่องจากเป็นสิ่งที่เสียหายได้ง่ายก่อนถึงมือผู้บริโภค อย่างมากก็คงจะส่งเข้ามาในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นหัวเมืองที่ใกล้กันและพอที่จะเดินทางนำเข้ามาได้ ส่วนพืชผลอื่น ๆ ที่มีอยู่โดยทั่วไป เช่น เผือก มัน ก็เป็นสิ่งที่บริโภคกันอยู่ในพื้นบ้านเช่นเดียวกับมณฑลอื่น ๆ

ในมณฑลปราจีนบุรีนี้นอกจากมีพืชผลดังที่กล่าวมาแล้ว ก็ยังมีผลผลิตที่ได้จากป่าที่นอกเหนือจากผลเร่วแล้ว ก็ยังมีพวกไม้กระยาเลย[3] ซึ่งประกอบด้วยไม้จำพวกไม้เต็ง

---

[1]ฉัง ปัปติสส์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม หน้า 73 – 74

[2]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี หน้า 18 – 19

[3]ไม้กระยาเลย หมายถึง ไม้ที่ได้จากต้นไม้ที่มีแก่น ไม้ที่จัดอยู่ในประเภทนี้ได้แก่ ไม้เต็ง (เป็นไม้เนื้อแข็ง ส่วนใหญ่ใช้ทำเสาเรือน) ไม้แดง (ส่วนใหญ่ใช้ทำเครื่องเรือน) ไม้ประดู่ (มีหลายชนิด เช่น ประดู่แดง ประดู่ลาย ประดู่แขก เนื้อไม้ใช้ทาเครื่องเรือน) และไม้อื่น ๆ อีก

ไม้แดง ไม้ประดู่ สีเสียด[1] และอื่น ๆ ซึ่งพวกนี้จะให้น้ำมันยาง หรือใช้ทำสีย้อมผ้า เช่น ไม้ฝาง และสิ่งอื่น ๆ ซึ่งสามารถผลิตได้ในราคาถูกและมีปริมาณมาก ส่วนไม้เนื้อแข็งก็นำไปทำท้องเรือสำเภา สิ่งเหล่านี้นอกจากใช้กันในหัวเมืองแล้วยังส่งออกไปจำหน่ายที่อื่น ๆ ด้วย ส่วนไม้เนื้อหอมก็มีอยู่บาง เช่น ไม้กฤษณา[2] ซึ่งมีอยู่ตามชายฝั่งทะเลทางด้านตะวันออกในเขตเมืองชลบุรี แต่ก็ยังสู่เขตอื่น ๆ ไม่ได้ และในเขตนี้ยังมีพวกเขาสัตว์ หนังสัตว์ กระดูก งา ซึ่งส่งออกไปขายยังหัวเมืองอื่น โดยอยู่ในมือของชาวจีนเกือบทั้งหมด จากผลผลิตเหล่านี้ก็คงทำรายได้มาตั้งแต่โบราณ ในช่วงปี พ.ศ. 2441 ก็ยังปรากฏว่าเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้มากอยู่ เพราะว่าในปีนั้นทำรายได้ถึง 304,600 บาท[3] ซึ่งเป็นรายได้ที่ส่งออกไปหัวเมืองที่สูงพอสมควร

จากสภาพทางการเกษตรของราษฎรในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีที่กล่าวมาแล้ว ส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่ซื้อขายภายในหัวเมือง และส่งไปขายยังต่างเมืองบ้างก็คงจะส่งเข้าเมืองหลวงเป็นหลัก ยังไม่กว้างขวางมากเท่าที่ควร เนื่องจากการประกอบอาชีพทางการเกษตรของราษฎรยังไม่ได้รับการเอาใจใส่อย่างจริงจังในด้านการผลิต ราษฎร

---

[1]สีเสียด เป็นต้นไม้ชนิดหนึ่ง ยางและเปลือกมีรสฝาดขม ใช้กินกับหมากและใช้ย้อมผ้าได้เช่นเดียวกับไม้ฝาง

[2]ไม้กฤษณา เป็นไม้เนื้ออ่อนยืนต้นขนาดใหญ่ มีมากทางภาคตะวันออกของไทย ลำต้น และกิ่งก้านมักคดงอ นิยมใช้ทำไม้เท้า ถ้าจะทำให้ไม้กฤษณามีสีดำและมีกลิ่นหอม มักจะนำไปฝังดินไว้ นอกจากนี้แล้วในเนื้อไม้มีชัน และน้ำหอม ใช้ทำยาได้

[3]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 <u>พันตรี พระยาวรเดชศักดาวุธ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> วันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118

ก็ขาดความรู้ความสามารถทางการเกษตรอย่างแท้จริง จะอาศัยธรรมชาติเป็นหลักใหญ่ นอกจากเหตุผลดังกล่าวแล้วทางราชการในสมัยนั้นยังไม่มีหน่วยงานที่จะแนะนำความรู้ให้แก่ราษฎรได้ ประกอบกับการคมนาคมก็ยังไม่สะดวก ตลาดการค้าก็ยังอยู่ในวงแคบ เป็นเหตุให้ราษฎรไม่กระตือรือร้นที่จะทำกันเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ได้เท่าที่ควร

4.2 <u>ผลผลิตทางด้านการประมง</u> เนื่องจากหัวเมืองในมณฑลนี้ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำบางปะกงและสาขา ตลอดจนคลอง หนองบึงเป็นส่วนใหญ่ บางส่วนของเมืองฉะเชิงเทรา และเมืองชลบุรีก็ติดชายทะเล ทำให้ราษฎรสามารถประกอบอาชีพประมง มีรายได้และส่งเป็นสินค้าออกของมณฑลด้วย ลักษณะการประมงในเขตนี้แบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

การประมงน้ำจืด ส่วนใหญ่ทำกันในเขตที่ติดกับแม่น้ำลำคลอง ตลอดจนดินแดนที่ไม่มีอาณาเขตจดทะเล คือเมืองฉะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี การประมงในเขตนี้ยกเว้นเมืองฉะเชิงเทรา เป็นการทำกันพอกินในหัวเมืองเท่านั้น แต่ที่เมืองฉะเชิงเทรานั้นเป็นแหล่งประมงน้ำจืดที่สำคัญแหล่งหนึ่งของไทย ปลาที่เลี้ยงกันเป็นอาชีพ ได้แก่ การเลี้ยงพวกปลาช่อน ปลาสลิด ปลาดุก ปลาหมอ ปลาหมอเทศ และชนิดอื่น ๆ ซึ่งมีชื่อเสียงมาแต่ครั้งโบราณว่า เป็นเมืองทำปลาแห้งขาย[1] และที่คำทั่วไปเรียกเมืองฉะเชิงเทราว่า "แปดริ้ว" น่าจะสืบเนื่องมาจากปลาแห้งที่ได้จากเมืองนี้เป็นปลาขนาดที่แล่เป็นริ้วได้แปดริ้ว จึงเรียกชื่อเมืองนี้ว่า แปดริ้ว[2] ส่วนอุปกรณ์ที่ใช้ก็เป็นอุปกรณ์อย่างง่าย ๆ เช่น เบ็ด แห อวน เป็นต้น

---

[1]กิจจา วัฒนสินธุ์ <u>ประวัติความเป็นมาของเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา</u> หน้า 149 (อ้างอิงมาจากหนังสือ<u>ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ภาค 1</u> หน้า 28 – 29)

[2]<u>ดู</u> หน้า 149 – 150

การประมงน้ำเค็ม ทากันมากในเมืองชลบุรี และบางส่วนของเมืองฉะเชิงเทราที่ติดกับทะเล (ในเขตอาเภอบางปะกงในปัจจุบันนี้ – ผู้เขียน) การจับสัตว์น้ำเค็ม ได้แก่ พวกปลาทะเลชนิดต่าง ๆ ปู หอย กุ้ง เป็นต้น ส่วนใหญ่เป็นการจับมาเพื่อยังชีพ จะมีส่วนที่เหลือจึงส่งออกไปขายยังหัวเมืองได้ การทำประมงน้ำเค็มในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะเห็นได้จากการที่สุนทรภู่ได้เขียนไว้ในนิราศเมืองแกลง[1] เมื่อคราวที่ท่านได้เดินทางทางเรือจากเมืองหลวงไปยังเมืองระยอง เมื่อปี พ.ศ. 2348 – 2350 โดยเดินทางจากเมืองหลวงเข้าคลองสำโรง ออกแม่น้ำบางปะกงแล่นเรือตามชายฝั่งทะเลไปยังเมืองระยอง เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าในเมืองชลบุรีนั้นมีสัตว์น้ำเค็มอยู่มาก ทำให้คนในเมืองนี้ประกอบอาชีพประมงกันเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะตามชายฝั่งทะเล ซึ่งสภาพดังกล่าวก็ดาเนินเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 เมื่อบาทหลวงปาลเลกัวซ์ได้เดินทางผ่านเมืองชลบุรีก็ได้บรรยายไว้สอดคล้องต้องกันอีกว่า

> ...ข้าพเจ้าได้แวะขึ้นที่บางปลาสร้อย เมืองนี้ตั้งอยู่ชายเนินในอ่าวอันมีปลาชุกชุม ฉะนั้นการจับปลาจึงหากันได้มากอย่างไม่น่าเชื่อทีเดียว เมื่อผ่านเข้าไปในตลาด จะเห็นแต่ปลาชนิดต่าง ๆ กองใหญ่ ๆ และด้วยเงินเพียงเฟื้อง (7 ซูส์) เดียว ข้าพเจ้าอาจซื้อปลาเลี้ยงคนที่ไปด้วยกันได้ตั้ง 15 คน พลเมืองทั้งไทยวีนรวมกัน 6,000 คน เป็นพ่อค้า และชาวประมง...[2]

---

[1] วรรณกรรมสุนทรภู่ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพูน บุญศิริ 14 พฤษภาคม 2516 หน้า 18 – 19

[2] ฌัง ปัปติสส์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม หน้า 11

การทำอาชีพประมงน้ำเค็มในเขตเมืองชลบุรี จะทำรายได้ได้เท่าไรนั้น ไม่สามารถรวบรวมออกเป็นตัวเลขที่แน่นอนได้ แต่มามีหลักฐานบ้างเกี่ยวกับการดำรงชีพและรายได้ของราษฎรที่อยู่ริมชายฝั่งทะเล ที่พอจะเป็นตัวอย่างได้บ้างก็คือในเขตตำบลบ้านอ่างศิลา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระอักษรไว้เมื่อคราวเสด็จประพาสจันทบุรีเมื่อปี พ.ศ. 2419 ข้อความที่ทรงบันทึกนั้นได้ทรงคัดลอกจากรายงานที่กรมท่าในสมัยนั้นได้เรียบเรียงไว้แล้วว่า

> ราษฎรที่ตำบลบ้านอ่างศิลาทามาหากินด้วยการทำโป๊ะ ลงเผือกลากเบ็ดจับปลาตามชายฝั่งทะเล นอกจากนี้ก็ถีบกระดานเก็บหอย ปักหลักจับหอยแมลงภู่ เมื่อถึงเดือน 12 ถึงเดือน 2 เป็นฤดูที่มีปลาชุกชุม ราษฎรที่เป็นเจ้าของโป๊ะก็จับปลา และทำเป็นปลาทูเค็มบรรทุกเรือเข้าไปจำหน่ายที่กรุงเทพฯ เป็นสินค้าส่งออกไปต่างประเทศ ปีหนึ่งเป็นปลาประมาณ 1 แสนตัวเศษ เมื่อถึงเดือน 5 – 7 ราษฎรก็จับหอยแมลงภู่ที่ได้ปักหลักไว้ในทะเลมาต้มและเก็บเนื้อหอยผึ่งแดดแห้ง บรรจุลงกระสอบบรรทุกเรือเข้าไปขายที่กรุงเทพฯ ชั่งน้ำหนักเป็นสินค้าจำหน่ายไปยังต่างประเทศปีหนึ่งประมาณ 1,300 หาบเศษ ซึ่งการที่ราษฎรทำโป๊ะจับปลาจะทำได้เฉพาะเดือนธันวาคม – กุมภาพันธ์ เท่านั้น เพราะหลังจากนั้นเป็นฤดูลมตะเภา คลื่นแรงมากจนทำให้โป๊ะแตก ราษฎรก็จะหันไปทำมาหากินด้วยการลงเผือก ลากอวน ถีบกระดานเก็บหอยตามชายทะเล ไม่ก็ต้อยหอยนางรม ผลที่ได้จากการลงเผือก ลากอวน เก็บหอยดังกล่าวก็ทำกันพอขายแลกเปลี่ยนในเขตตำบลบ้านอ่างศิลาและเขตใกล้เคียงเท่านั้น ไม่ได้ทาเป็นสินค้าไปขายที่อื่น ๆ[1]

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. 2419" ใน <u>ชุมนุมเรื่องจันทบุรี</u> หน้า 176 – 177

จากตัวอย่างดังกล่าวพอสรุปได้ว่า นอกเหนือจากตาบลบ้านอ่างศิลาแล้ว ตำบลอื่น ๆ ในเขตเมืองชลบุรีที่ติดกับทะเลก็คงจะมีสภาพเช่นเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งการทาประมงดังกล่าวนั้น อุปกรณ์ที่ใช้เป็นพวกโป๊ะ หรือละมุ[1] อวน เฝือก เป็นต้น

นอกจากผลประโยชน์ที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็ยังมีผลประโยชน์จากสัตว์น้ำเค็มอีกชนิดหนึ่งก็คือ ฟองเต่า หรือไข่เต่าตนุ จะมีชุกชุมตามเกาะชายฝั่งทะเล โดยเฉพาะที่เกาะคราม[2] นั้นมีมากกว่าที่อื่น ๆ ส่วนการเก็บไข่เต่าหรือฟองเต่ามาขายนั้น จะมีการเรียกเก็บภาษีที่เรียกว่า "อากรรักษาเกาะ" โดยที่จะมีคนรับผูกขาดการเก็บภาษีและเรียกคนพวกนี้ว่า "นายอากรรักษาเกาะ" ได้เพียงผู้เดียว คนอื่นไม่มีสิทธิ์เก็บมาขายได้

ส่วนผลประโยชน์ที่นอกเหนือไปจากนี้ก็ยังมีอีก เช่น การทำนาเกลือ ซึ่งทำกันพอใช้และเพื่อแลกเปลี่ยนกันในหัวเมืองเท่านั้น ไม่ได้ทำกันเป็นล่าเป็นสันเช่นที่เมืองสมุทรสาคร หรือสมุทรสงคราม ส่วนการทำปูนขาวจากเปลือกหอยก็มีบ้าง โดยที่อาชีพนี้ตกอยู่ในมือของคนจีนที่อาศัยอยู่ในแถบนี้

4.3 <u>ทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ</u> จากที่เคยกล่าวมาแล้วว่าในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี มีแหล่งแร่ที่สาคัญ คือ แร่ทองคำ ดีบุก และอื่น ๆ โดยเฉพาะในเมืองปราจีนบุรีและกบินทร์บุรี ดังที่ คาร์ล บอร์ค ได้กล่าวไว้ว่า "เมืองไทยมีสินแร่อุดมมาก ในราชอาณาจักรนี้ มีทองคำอยู่หลายแห่ง ซึ่งมีที่เมืองกบินทร์ อยู่ทางตะวันออก

---

[1]เป็นโป๊ะเล็ก ๆ ใช้ไม้ไผ่หลาวเป็นไม้เรียวผูกเป็นเฝือกติดกับเสากระทู้หยั่งถึงดินสูงขนาด 3 – 4 ศอก ตอกเป็นวงกลมกว้างขนาดเรือฉลากเข้าไปได้สักสอง สามลำ ปักไว้อย่างหนาแน่นมั่นคง ต้องลงทุนประมาณ 50 – 60 ชั่ง

[2]ก.จ.ช. ร.5 บ.1/5 <u>เรื่องเสด็จเที่ยวทะเลตะวันออกส่วนพระองค์</u> ลงวันที่ 14 มีนาคม ร.ศ. 108

เฉียงเหนือของกรุงเทพฯ..."[1] การขุดแร่ทองคำในบริเวณนี้ได้กระทำกันมาก่อนหน้าปี พ.ศ. 2416 โดยที่คนจีนได้เริ่มหาทองคำด้วยวิธีการง่าย ๆ คือนำเอาศิลาที่มีแร่ทองผสมอยู่มาเผาไฟ และทุบให้ละเอียดจะได้เนื้อทองคำปนออกมา[2] ซึ่งการทำทองในระยะนั้น จะได้จำนวนทองมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้ค้นหาทอง เมื่อการค้นหาทองคำได้แพร่หลายออกไป เจ้าพระยายมราช (ครุธ) ได้ไปทาการทดลองหาแร่ทองคำเป็นส่วนตัวไม่ได้ใช้เงินหลวง คนหลวง แต่ได้ทองนำขึ้นทูลเกล้าฯถวายเข้าท้องพระคลังด้วย[3] ต่อมาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในขณะนั้นเป็นผู้สำเร็จราชการได้ให้หลวงนาวานิกรออกไปดำเนินการขุดแร่ที่เมืองกบินทร์บุรีในปี พ.ศ. 2416 โดยเกณฑ์เลขเมืองกบินทร์ เมืองวัฒนานคร เมืองอรัญประเทศ และเมืองประจันตคาม ทำการอยู่ 1 ปีก็ไม่ได้ผลคุ้มค่ากับที่จงแรงไป ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปที่เมืองปราจีนบุรีและทรงทราบเรื่องราวต่าง ๆ จึงได้โปรดเกล้าฯให้พระยากระสาปนกิจโกศลออกไปเป็นแม่กองตั้งเครื่องจักรขุดแร่ทองคำ[4] ต่อมาพระยากษาปนกิจโกศล ได้มอบหมายให้พระปรีชากลการ (สำอาง อมาตยกุล)

---

[1]คาร์ล บอร์ค สมัยพระปิยมหาราช แปลโดย เสฐียร พันธรังษี และอัมพร จุลานนท์ หน้า 554 – 555

[2]ก.จ.ช. ร.5 พ.ศ. สมุดพิเศษ เล่ม 23 จ.ศ. 1245 – 1247 คำแปลตำรายงานของเฟรดดริก แมกเกรเกอ วันที่ 7 สิงหาคม ค.ศ. 1885

[3]ก.จ.ช. ร.5 บ.1.2/3 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไววัฒนพิพัฒน์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันจันทร์ ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 12 ปีมะโรง โทศก 1242

[4]"การขุดแร่ทำท งเมืองปราจีนบุรี" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 หน้า 19 วันอาทิตย์ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 3 จ.ศ. 1236

ผู้เป็นบุตรเข้าไปดำเนินการแทน พระปรีชากลการได้สร้างโรงงานขนาดใหญ่ตั้งเครื่องบดศิลา และได้จ้างชาวต่างประเทศเข้ามาเป็นนายช่างคุมการดังกล่าว ตลอดจนทำทางรถไฟขึ้นไปจากแม่น้ำปราจีนบุรีจนถึงเมืองกบินทร์บุรีอันเป็นที่ตั้งของบ่อทอง และได้ระเบิดหินขนส่งลงมาจากเมืองกบินทร์บุรีมาถลุงที่โรงงานที่เมืองปราจีนบุรี พร้อม ๆ กับการขนส่งทางแม่น้ำด้วย เป็นการลงทุนที่สิ้นเปลืองมาก ผลที่ได้ไม่คุ้มทุนเพราะการทำครั้งนั้นได้ใช้เงินหลวงไปหลายหมื่นชั่ง แต่ได้ทองมาพอคุ้มกับค่าโสหุ้ยรายเดือนเท่านั้น[1] ประกอบกับวิธีการทำบ่อแร่ของพระปรีชากลการนั้นผิดหลักการทำเหมืองแร่ที่สากลเขาทำกัน[2] ซึ่งลักษณะภูมิประเทศและแหล่งแร่ที่เกิดขึ้นนั้น ควรเป็นการทำเหมืองอุโมงค์[3] แต่พระปรีชากลการได้ทำการขุดตามสายแร่ไปตามความลึก และตามความยาวของสายแร่จนกลายเป็นบ่อกว้างใหญ่ ยาวและลึก ประมาณ 30 * 400 * 60 ฟุต[4] (บ่อนี้ชื่อบ่อสำอาง) ซึ่งการกระทำดังกล่าวสิ้นเปลืองทั้งเงินทุนและแรงงานด้วย พระปรีชากลการได้ดำเนินการอยู่ไม่ได้นานก็เกิดเรื่องราวขึ้น โดยที่ราษฎรพากันฎีการ้องทุกข์หลายรายว่าพระปรีชากลการได้ใช้อานาจทารุณกรรมแก่พวกเลกหัวเมืองที่ถูกเกณฑ์มาทำแร่ทองคำหลายประการ[5] ในที่สุดถูกเรียกตัวกลับและถูกดำเนินคดีในปี พ.ศ. 2421 หลังจากนั้น

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 บ.1.2/1 พระราชหัตถเลขา ร.5 ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ร.ที่ 9/41 ลงวันศุกร์ ขึ้น 13 ค่ำ เดือน 5 จ.ศ. 1240

[2]ก.จ.ช. ร.5 พ.ศ. สมุดพิเศษ เล่ม 23 จ.ศ. 1245 – 1253 คำแปลคำรายงานของเฟรดดริก แมกเกรเกอ ลงวันที่ 7 สิงหาคม ค.ศ. 1885

[3]สุรพล ระวิวงศ์ "ขุมทองเมืองไทย" สยามรัฐ 11 : 16 เมษายน 2527

[4]ก.จ.ช. ร.5 พ.ศ. สมุดพิเศษ เล่ม 23 ก.

[5]เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี หน้า 35 – 36

รัฐบาลก็ได้ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์มาทำต่อในรูปรัฐวิสาหกิจ (State enterprise) ก็ขาดทุนอีก ตามบัญชีที่ปรากฏ[1] ว่า ใน 1 ปี เบิกเงินหลวงทำการไป 518 ชั่ง 5 ตำลึง 1 บาท 1 สลึง 1 เฟื้อง ได้ทองหนัก 13 ชั่ง 17 ตำลึง 3 บาท คิดเป็นเงินแล้วลบจากต้นทุนที่เบิกไป เป็นการขาดทุนถึง 296 ชั่ง 1 ตำลึง 1 บาท 1 เฟื้อง ซึ่งทดลองทำอยู่ 1 ปี ก็ของดดำเนินการขุดบ่อทองนั้นเสีย

ในการขุดแร่ทำทองครั้งนี้ จะเห็นได้ว่า รัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการเอง แต่ก็ต้องประสบกับปัญหาขาดทุนเพราะวิธีการดำเนินการไม่ถูกต้อง และไม่เข้าใจพอในปัญหาทางเทคโนโลยีนั้นเอง

ต่อมาก็มีผู้ขอเข้าไปทดลองทำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดเกล้าฯให้ทำด้วยความเสียดายที่ได้ลงทุนไปแล้ว ตามพระราชดำรัสว่า "...ถ้าพอเห็นจะทำได้แล้ว ให้ทำเสียดีกว่านิ่งอยู่ เข้าของยับเยินมาก..."[2] เมื่อเห็นว่าการดำเนินงานไม่ค่อยได้ผลคุ้มทุนนัก ก็ได้มีการจ้างวิศวกรเหมืองแร่ชื่อ นายเฟรดดริก แมกเกรเกอ เข้ามาทำการสำรวจการทำแร่ที่เมืองกบินทร์บุรีและเมืองปราจีนบุรี ได้เสนอความคิดเห็นไว้ว่าในท้องที่ดังกล่าวยังมีแร่ที่จะทำรายได้ให้กับประเทศไทยได้อีกมาก แต่จะทำให้ได้ผลดีต้องอาศัยช่างที่ชำนาญในการดำเนินการด้วย[3] แต่ข้อเสนอของนายเฟรดดริก แมกเกรเกอนั้นไม่ได้รับความสนใจ เพราะข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายไทย

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 บ.1.2/3 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไววัฒนพิพัฒน์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันจันทร์ ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 12 ปีมะโรง โทศก 1242

[2] ก.จ.ช. ร.5 ย.1.2/3 ร.ที่ 2/43 พระราชหัตถเลขา ร.5 ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์ ลงวันอังคาร ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 5 ปีมะเส็ง โทศก 1242

[3] ก.จ.ช. ร.5 พ.ศ. เล่ม 23 สมุดพิเศษ จ.ศ. 1245 – 1247 คำแปลคากราบบังคมทูลของ เฟรดดริก แมกเกรเกอ วันที่ 7 สิงหาคม ค.ศ. 1885

โดยเฉพาะกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ได้เสนอให้เอกชนหรือบริษัทต่างชาติดำเนินการดีกว่าที่ไทยจะทำเอง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วยกับข้อเสนอของกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการที่จะให้เอกชนทำ[1] ดังนั้นในปี พ.ศ. 2429 มิสเตอร์วิลเลี่ยม ชาเลบารแนน กัปตันของอังกฤษได้เข้ามาขอทำสัญญาทดลองดูปีหนึ่งก่อน พระองค์ก็ทรงอนุญาตให้ดำเนินการได้ โดยที่มิสเตอร์ วิลเลี่ยมได้ขอเข้าไปทำที่เมืองกบินทร์บุรี และขอเช่าเครื่องจักรเครื่องกลที่ได้ติดตั้งไว้แล้วดำเนินการทั้งหมด แต่ทำได้ไม่นานก็ขอเลิกสัญญาไปอีก[2]

ในช่วงปี พ.ศ. 2430 – 2435 ได้มีชาวต่างชาติเข้ามาขอพระบรมราชานุญาตทำบ่อแร่ทองคำ ในเขตเมืองปราจีนบุรี เมืองกบินทร์บุรี วัฒนานคร ประจันตคาม ทั้งหมดรวม 4 รายด้วยกัน[3] ชาวต่างชาติเหล่านั้นได้นำเอาเครื่องมืออุปกรณ์ที่ทันสมัยมาใช้ในการสำรวจและขุดแร่ แต่เท่าที่ปรากฏไม่ค่อยได้ผลเท่าที่ควร นอกจากนี้ยังมีการค้นหาแร่อื่นนอกเหนือไปจากแร่ทองคำก็คือการหาแร่เงินในเมืองพนัสนิคมบ้าง แต่ก็ไม่ได้มากนัก ราษฎรร่อนหาแร่พอเลี้ยงตัวไปวัน ๆ เท่านั้น

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 พ.ศ. เล่ม 23 สมุดพิเศษ จ.ศ. 1245 – 1247 <u>พระราชหัตถเลขา ร.5 ทูลกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ</u> ร.ที่ 778/47 เล่ม 11 วันอาทิตย์ ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 11 ปีระกา สปตศก ศักราช 1243

[2]ก.จ.ช. ร.5 กษ.6.6/2 <u>กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 22 ลงวันจันทร์ ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 6 ปีกุน นพศก ศักราช 1249

[3]ก.จ.ช. ร.5 กษ.6.6/4 <u>พระยาศรีสิงหเทพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมุตอมรพันธ์</u> ที่ 12/121 ลงวันที่ 17 พฤษภาคม ร.ศ. 110

4.4 <u>ภาษีอากร</u> ในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี มีวิธีการเก็บภาษีอากรคล้ายคลึงกับหัวเมืองอื่น ๆ ในราชอาณาจักร คือใช้ระเบียบแบบแผนที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา คือมีการเก็บภาษีอากรด้วยกัน 4 ชนิด คือ จังกอบ อากร ส่วย ฤชา ซึ่งเรียกว่า "ส่วยสาอากร"[1] นอกจากนี้ก็มีค่าผูกปี้จีน และอื่น ๆ อีก ซึ่งทางกรุงเทพฯเป็นผู้ตรวจเก็บโดยตรง ด้วยการส่งเจ้าหน้าที่ออกมาดำเนินการเก็บภาษี

และยังมีผลประโยชน์อื่น ๆ ที่ทางการจะเปิดให้มีการประมูลเพื่อทำการผูกขาดที่เรียกว่า "เจ้าภาษีนายอากร" โดยทำการผูกขาดอากรสุรา อากรน้ำตาล บ่อนเบี้ย ผู้เข้ารับประมูลทาการผูกขาดนั้น จะเป็นชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ เมื่อเข้าประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากรแล้วก็จะรับราชทินนาม ยศศักดิ์เหมือนข้าราชการอื่น ๆ การประมูลผูกขาดแบบนี้ทำให้รัฐบาลมีความสะดวกสบายไม่ต้องเข้าไปยุ่งเกี่ยวในการจัดเก็บ แต่กลับรับเงินกลับมาเป็นอัตราที่แน่นอน แต่ก็มีส่วนเสียตรงที่ว่า นายอากรเหล่านั้นมีเวลาจัดเก็บเป็นปี ๆ ไป ต้องรีบเก็บให้ได้ภายใต้เวลาที่ตนเองมีอานาจในการจัดเก็บ ดังนั้นผู้เข้าประมูลต้องเสนอราคาต่ำด้วยกลัวขาดทุน และจะไปเร่งรัดเก็บเอาจากราษฎรแทน หรือเก็บไม่ทั่วถึง เป็นต้น ทำความเดือดร้อนแก่ราษฎร รัฐเองก็อาจจะได้ผลประโยชน์ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย หลังจากมีการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการแล้วก็ค่อย ๆ หมดไป

จากสภาพต่าง ๆ ทั้งทางด้านภูมิศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสภาพสังคมของเมืองต่าง ๆ ในมณฑลปราจีนบุรี ตามที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมด นับได้ว่ามี

---

[1]จังกอบ เป็นภาษีที่ว่าด้วยการชักส่วนสินค้าหรือเงินที่เก็บเป็นอัตราตามขนาดยวดยานพาหนะที่ขนส่งสินค้า อากร เป็นภาษีที่เก็บชักส่วนผลประโยชน์ที่ราษฎรประกอบอาชีพต่าง ๆ ส่วย คือสิ่งของที่ไพร่ต้องเสียแทนการเข้าเวรรับราชการ ส่วนฤชา คือค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่รัฐบาลทาเพื่อผลประโยชน์ของราษฎรบางคนเฉพาะตัว

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง" <u>ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม จบ</u> หน้า 145 – 147

ความสำคัญในตัวเองแล้ว ยังมีความสำคัญและมีความสัมพันธ์ต่อเมืองหลวงคือ กรุงเทพฯ และหัวเมืองอื่น ๆ อีกด้วย เช่น ทางด้านเศรษฐกิจ ผลประโยชน์ที่ได้ก็พอเลี้ยงตัวเอง และยังสามารถส่งออกไปจำหน่ายตามหัวเมืองและนอกประเทศได้ เช่น ข้าว น้ำตาล ผลิตผลของป่า ปลาเค็ม และอื่น ๆ ส่วนทางด้านสภาพสังคมนั้นก็มีลักษณะของการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมและความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น และของชนชาติที่อพยพเข้ามาอยู่อาศัย เช่น ชีวิตความเป็นอยู่ของคนชาติลาว เขมร และคนจีน ก็ได้ปรับตัวเองให้เข้ากับชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทย พร้อมกันนั้นคนบางเชื้อชาติก็มีอิทธิพลต่อสังคมทางด้านเศรษฐกิจอย่างมาก โดยเฉพาะคนจีน ส่วนทางด้านการเมืองการปกครองก็มีความสัมพันธ์กับสภาพภูมิศาสตร์ด้วยตรงที่ว่า หัวเมืองแถบนี้ตั้งอยู่ระหว่างกลางและเชื่อมเมืองหลวงกับหัวเมืองขึ้นคือ เขมรและลาว ตลอดจนเป็นเส้นทางที่สามารถติดต่อกับหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือได้ด้วย ซึ่งความสำคัญของมณฑลปราจีนบุรีในระยะต่อมาก็คือ การที่หัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีได้มีเขตติดต่อกับเขมรดังกล่าวแล้ว ได้ทำให้หัวเมืองเหล่านี้มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ ตลอดจนเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญ ซึ่งต่อมาเมื่อฝรั่งเศสได้ก้าวเข้ามาแสวงหาอาณานิคมในแหลมอินโดจีน จนสามารถยึดดินแดนเขมรที่เรียกว่า เขมรส่วนนอกได้ในปี พ.ศ. 2410 ก็ยิ่งทำให้มณฑลปราจีนบุรีมีบทบาททางการเมืองก่ารปกครองต่อมา เนื่องจากอิทธิพลของฝรั่งเศสได้คืบคลานเข้ามาโดยเฉพาะเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2435 – 2436 ที่เรียกว่า "วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112" ในเหตุการณ์ครั้งนั้นมณฑลปราจีนบุรีก็ได้มีส่วนร่วมด้วย ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป

บทที่ 2

สาเหตุของการจัดการปกครองมณฑลปราจีนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ 5

1. สาเหตุที่นำไปสู่การจัดการปกครองมณฑลปราจีนบุรี

จากบทที่ 1 จะเห็นว่า มณฑลปราจีนบุรีก่อนหน้าที่จะจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้น มีความสำคัญทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม แต่ต่อมารัฐบาลจำเป็นต้องจัดการปกครองบริเวณดังกล่าวให้อยู่ในรูปของมณฑลเทศาภิบาลนั้นก็เนื่องจากสาเหตุ 3 ประการ คือ

1.1 การปกครองภายในประเทศโดยทั่วไป

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น การปกครองของไทยมีลักษณะสืบเนื่องมาจากการปกครองในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แห่งกรุงศรีอยุธยา[1] ทั้งหลักเกณฑ์และวิธีการ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็เพื่อความเหมาะสมบางประการ[2] เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงคราม ผู้ปกครองประเทศไม่สามารถปรับปรุง หรือปฏิรูปการปกครองประเทศได้ดีกว่าที่เป็นอยู่ แม้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุการณ์ของบ้านเมืองอยู่ในภาวะสงบสุข และเริ่มได้รับอิทธิพลของอารยธรรม

---

[1]ซึ่งลักษณะการปกครองในสมัยกรุงศรีอยุธยา สามารถอ่านได้จากงานพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่อง ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ

[2]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน <u>สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานการปกครองของพระองค์</u> หน้า 14

ตะวันตกบ้างแล้วก็ตาม ก็ยังไม่มีการปฏิรูปหรือการเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองในขั้นพื้นฐานแต่อย่างใด[1] จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 – 2453) จึงได้มีการปฏิรูประบบโครงสร้างต่าง ๆ ทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมอย่างเด่นชัด จนพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงยกย่องการปฏิรูปการปกครองครั้งนั้นว่าเป็นการ "พลิกแผ่นดิน"[2]

สาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิรูปการปกครองครั้งนั้นด้วยทรงตระหนักถึงความล้าสมัยและความสับสนในการปกครองประเทศที่เป็นอยู่ว่าไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ในยุคนั้น ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสของพระองค์ที่ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ตอนหนึ่งว่า

> การปกครองในบ้านเมืองเรา ซึ่งเป็นไปในปัจจุบันนี้ ยังไม่เป็นวิธีการปกครองที่จะทำให้การทั้งปวงเป็นไปสะดวกได้แต่เดิมมาแล้ว ครั้งเมื่อล่วงมาถึงปัจจุบันนี้ บ้านเมืองยิ่งเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า การปกครองเก่าก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกที...[3]

---

[1]วุฒิชัย มูลศิลป์ "การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5" <u>แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี</u> 3 : 39 – 49 กันยายน 2516

[2]พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชนิพนธ์คำนำ หนังสือพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน <u>หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย</u> หน้า 190

[3]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน <u>หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย</u> หน้า 192

นอกจากนี้แล้วลักษณะการปกครองที่ใช้สืบเนื่องมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น การบริหารงานส่วนกลางโดยทั่วไปสับสน และก้าวก่ายกันเป็นอันมาก เช่น หน้าที่ของเสนาบดี คือ สมุหนายก สมุหกลาโหม ตลอดจนกรมต่าง ๆ แต่ละตำแหน่งต้องทำหน้าที่หลายด้าน กล่าวคือ เสนาบดีคนหนึ่ง ๆ ต้องทำหน้าที่ทั้งทางด้านมหาดไทย กลาโหม คลัง และยุติธรรม ทำให้ราชการคั่งค้างและเสียเวลามากจนไม่สามารถจะทำได้เสร็จโดยเร็ว และบางครั้งอาจจะเกิดโทษจากการปกครองแบบนี้อีกด้วย[1]

ส่วนการปกครองดินแดนในพระราชอาณาจักร ก็แยกออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นของไทยอย่างแท้จริง และส่วนที่เป็นประเทศราช เช่น เขมร และลาว เป็นต้น ดินแดนที่เป็นของไทยอย่างแท้จริงก็ยังแบ่งเป็น 2 ชั้น คือ

1. หัวเมืองชั้นในและราชธานี ได้แก่ เมืองหลวง คือกรุงเทพฯในขณะนั้น และยังมีหัวเมืองชั้นในรายรอบเมืองหลวงอีกทีหนึ่ง ซึ่งเดิมถือหลักเกณฑ์ว่า หัวเมืองชั้นในต้องอยู่ในระยะที่จะติดต่อกันได้ภายใน 2 วัน จัดเป็นเมืองชั้นจัตวา มีผู้รั้งกับกรมการเมืองเป็นพนักงานการปกครองขึ้นตรงต่อเจ้ากระทรวงต่าง ๆ ในเมืองหลวง[2] เมื่อระยะเวลาผ่านมา อาณาเขตของราชธานีก็ได้ขยายกว้างออกไปจนรวมท้องที่ในปัจจุบันนี้คือ จังหวัดราชบุรี เพชรบุรี ประจวบคีรีขันธ์ กาญจนบุรี สมุทรสงคราม

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย หน้า 193 - 231

[2]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานการปกครองของพระองค์ หน้า 15

นครปฐม สุพรรณบุรี สมุทรสาคร นครสวรรค์ ชัยนาท ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ปราจีนบุรี นครนายก[1]

2. หัวเมืองชั้นนอก ได้แก่ หัวเมืองที่อยู่ถัดจากหัวเมืองชั้นในออกไป แบ่งเป็นเมืองพระยามหานคร เมืองชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี ตามลำดับขนาดและความสำคัญของเมืองนั้น และเมืองพระยามหานครแต่ละเมือง ก็รวมเมืองเล็ก ๆ ไว้หลายเมืองอีกระดับหนึ่ง เช่นเดียวกับเมืองในเขตราชธานี[2] บรรดาหัวเมืองชั้นนอกนี้พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้ว่าราชการเมือง มีอำนาจสิทธิ์ขาดในการบริหารบ้านเมืองนั้นต่างพระองค์ทุกประการ[3]

จากหัวเมืองดังกล่าวมาแล้ว ก่อนหน้าที่จะมีการปฏิรูปการปกครอง หัวเมืองเหล่านั้นแยกกันอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาถึง 3 หน่วยงาน คือ หัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นกับสมุหนายก หัวเมืองฝ่ายใต้ขึ้นอยู่กับสมุหกลาโหม และหัวเมืองชายทะเลบริเวณรอบอ่าวไทยขึ้นกับกรมท่า[4] การบริหารงานในแต่ละเมืองก็มีลักษณะการปกครองแบบ "กินเมือง" โดยที่เจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการเมืองจะได้รับการแต่งตั้งจากเมืองหลวงหรือมาจากการสืบทอดตำแหน่งในวงศ์ตระกูลของผู้นำท้องถิ่นในเมืองนั้น ๆ ดังตัวอย่างของเจ้าเมืองชลบุรีในช่วงรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 มีพระยาวิชิตชลเขตร (ทด สมุทรานนท์) เป็นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีในช่วงปลายรัชกาลที่ 4 พระยาชลบุรานุรักษ์

---

[1]จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย หน้า 61 – 62

[2]ค. หน้า 62

[3]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานการปกครองของพระองค์ หน้า 15

[4]ค. หน้า 24

(หนู สมุทรานนท์) และพระยาชลบุรานุรักษ์ (ชื่น สมุทรานนท์) เป็นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีในรัชกาลที่ 5[1] เป็นต้น

เจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการเมืองเหล่านี้ไม่มีเงินเดือน แต่จะได้ผลประโยชน์จากราษฎรในเมืองนั้น ๆ โดยการเกณฑ์ราษฎรมาช่วยทำงาน หรือนำสิ่งของมาให้ตอบแทนการเสียสละในการทำงานของเจ้าเมือง เช่น การรักษาความสงบเรียบร้อย ปราบปรามโจรผู้ร้าย เป็นต้น และยังมีรายได้จากส่วนแบ่ง เงินค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่เก็บจากราษฎร ตามข้อกำหนดของรัฐ ส่วนกรมการที่ช่วยงานเจ้าเมืองก็ได้รับผลประโยชน์เช่นกัน

การบริหารงานในท้องถิ่นก็ใช้ที่พักของเจ้าเมือง ที่เรียกว่า "จวน" หรือ "ศาลากลาง" เป็นที่ประชุมกรมการบ้าง ชำระคดีความบ้าง[2] จากระบบกินเมืองนี้ก่อให้เกิดผลเสียหายหลายประการ เช่น เจ้าเมืองและกรมการสามารถใช้ตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์เข้าตัว โดยการเก็บรวบรวมรายได้ไว้เป็นของตนเองมากกว่าที่จะส่งเมืองหลวงตามสัดส่วนของจำนวนที่เก็บไว้จริง[3] หรือการตัดสินคดีความก็มีการเล่นพรรคเล่นพวก ทำให้เกิดความอยุติธรรม เป็นต้น ส่วนหัวเมืองประเทศราชก็มีอิสรภาพในการปกครองตนเอง อำนาจของรัฐบาลกลางก็ยังแผ่ออกไปไม่ถึง เนื่องจากปัญหาทางด้านการคมนาคม[4]

---

[1]<u>ชลบุรีภาคต้น</u> หน้า 13

[2]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา <u>เทศาภิบาล</u> หน้า 41 – 55

[3]ชัยอนันต์ สมุทวณิช และขัตติยา กรรณสูต (ผู้รวบรวม) <u>เอกสารการเมืองการปกครองของไทย</u> หน้า 85

[4]<u>ค</u>. หน้า 83

จากลักษณะการปกครองที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า ระบบการควบคุมการปกครองขณะนั้นขาดความเป็นเอกภาพ (Unity) การบริหารงานซ้ำซ้อนเช่นเดียวกับการบริหารราชการส่วนกลาง ทำให้การควบคุมและการดำเนินการต่าง ๆ จึงขัดข้องและบกพร่องเสมอ นอกจากนี้ก็ยังมีปัจจัยอื่น ๆ มาเกี่ยวข้องอีก เช่น การคมนาคมติดต่อสื่อสารที่ล่าช้าและไม่สะดวก การขาดแคลนบุคลากรที่จะส่งออกไปปกครองและบริหารราชการ รวมทั้งขาดกำลังทรัพย์[1]

1.2 <u>ปัญหาต่าง ๆ ภายในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี</u>

1. ความไม่ยุติธรรมในการปกครองของเจ้าเมืองและกรมการเมือง

หัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีจัดว่า เป็นหัวเมืองชั้นในของพระราชอาณาเขต โดยอยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวงไม่มากนัก แต่จากลักษณะการปกครองแบบเดิมนั้นอาจในการปกครองตามหัวเมืองขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองและกรมการต่าง ๆ ดังนั้นชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรจึงต้องมีความสัมพันธ์กับเจ้าเมืองและกรมการเมืองมากกว่าข้าราชการที่มาจากเมืองหลวง ถ้าหัวเมืองใดมีเจ้าเมืองเป็นคนดี เอาใจใส่ดูแลการปกครอง ตลอดจนตั้งอยู่ในความยุติธรรมแล้ว ราษฎรก็อยู่ด้วยกันอย่างร่มเย็นเป็นสุข แต่ถ้าหัวเมืองใดบรรดาเจ้าเมืองและกรมการเมืองประพฤติตนในทางไม่ชอบแล้ว ราษฎรก็จะได้รับความเดือดร้อน มีราษฎรที่ได้รับความเดือดร้อนถูกกดขี่ข่มเหงหลายรายไม่กล้าฟ้องร้อง ด้วยความเกรงกลัวในอำนาจหน้าที่ของขุนนางเหล่านั้น ทั้งขั้นตอนในการฟ้องร้องต้องใช้เวลาและเงินทองมาก จากความเดือดร้อนของราษฎรดังกล่าว บางครั้งเมื่อทางเมืองหลวงทราบข่าวก็พยายามแก้ไขและตัดสินอย่างยุติธรรม หรือบางครั้งถึงกับส่งขุนนางผู้ใหญ่ออกไปสอบสวนและดำเนินการแก้ไข ก็ช่วยบรรเทา

---

[1]เตช บุนนาค "การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบปฏิวัติ หรือวิวัฒนาการ" <u>มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์ เปรียบเทียบ</u> หน้า 20 – 27

ความเดือดร้อนของราษฎรได้บ้าง แต่บางครั้งก็ออกเป็นพระบรมราชโองการออกไป ซึ่งเจ้าเมืองก็อาจจะไม่ปฏิบัติตามก็ได้ โดยที่ทางเมืองหลวงไม่สามารถติดตามผลงานของเจ้าเมืองเหล่านั้นได้ว่าปฏิบัติตามคำสั่งหรือพระบรมราชโองการหรือไม่ เนื่องจากระยะทางไกล การคมนาคมไม่สะดวก

จากปัญหาดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ทางเมืองหลวงควบคุมการบริหารงานของบรรดาหัวเมืองได้ยาก บางครั้งเหตุการณ์เกิดขึ้นจนราษฎรสุดที่จะทนต่อไปได้ถึงกับร้องเรียนผ่านขุนนางที่ออกไปตรวจราชการบ้าง อย่างเช่นกรณีของเมืองปราจีนบุรีในปี พ.ศ. 2417 เมื่อพระปรีชากลการ (สำอาง อมาตยกุล) ได้ออกไปตรวจราชการที่เมืองดังกล่าว มีราษฎรมาฟ้องร้องกล่าวโทษว่า พระกำแหงมหึมา และพวกกรมการเมืองปราจีนบุรี และเมืองกบินทร์บุรีว่า ขู่เข็ญเรียกเงินจากไพร่เกินกำหนด ในการเกณฑ์ผู้คนไปทำการที่บ่อทอง เมืองปราจีนบุรี พระปรีชากลการจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยากระสาปนกิจโกศล ออกไปชำระความที่ราษฎรร้องทุกข์ การชำระความในชั้นต้น พระกำแหงมหึมาทำความผิดจริง จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้ปลดพระกำแหงมหึมาออกจากตำแหน่ง และส่งมาจำคุกไว้ที่กรุงเทพฯก่อน[1] ต่อมาทรงโปรดเกล้าฯให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออกเดินทางไปสอบสวนเหตุการณ์ครั้งนั้นได้ความจริงอีกว่า พระกำแหงมหึมาไม่เอาใจใส่ดูแลความทุกข์สุขของราษฎร และยังปล่อยให้หลวงอินอาญา (ชื่อชาลี เคยเป็นทาสของพระกำแหงมหึมามาก่อน) ใช้งานไพร่เกินกำลัง และรีดไถเอาเงินไพร่ด้วยเจตนาทุจริต ท่านจึงสั่งเฆี่ยนคนละ 2 ยก (ยกละ 30 ที)

---

[1] "การขุดแร่ทำทองเมืองปราจีนบุรี" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 1 : 19 วันอาทิตย์ แรม 1 ค่ำ เดือน 7 จ.ศ. 1236

พร้อมกับให้พระยาราชเสนาคุมนักโทษทั้งสองไปประจานที่เมืองปราจีนบุรี เป็นเวลา 3 วัน อีกด้วย[1]

หรือบางครั้งราษฎรก็ร้องเรียนผ่านข้าราชการผู้ใหญ่ในหัวเมืองแล้วก็ไม่ได้ผล ราษฎรก็จะช่วยกันทำหนังสือร้องทุกข์ที่เรียกว่า "ฎีกา" เข้ามาร้องเรียนแทน อย่างเช่น กรณีที่เมืองปราจีนบุรีเช่นกัน เมื่อพระปรีชากลการได้รับพระบรมราชโองการให้ไปทำบ่อทองที่เมืองกบินทร์บุรีตั้งแต่ปี พ.ศ. 2416 และต่อมาในปี พ.ศ. 2419 ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรีด้วย[2] การทำบ่อทองครั้งนั้นเป็นการลงทุนของรัฐ โดยอาศัยแรงงานของไพร่หรือพวกเลกอย่างมาก พระปรีชากลการได้สร้างโรงงานขนาดใหญ่ที่เมืองปราจีนบุรี และขนเงินที่มีแร่ทองคำผสมอยู่จากบ่อทองเมืองกบินทร์บุรีขึ้นมาที่เมืองปราจีนบุรี จำเป็นต้องสร้างทางรถไฟ และใช้เส้นทางแม่น้ำในการขนส่งด้วย ดังนั้นจำเป็นต้องขุดลอกหลักตอในแม่น้ำออกเพื่อให้เรือขึ้นล่องได้สะดวก ปรากฏว่า พระปรีชากลการได้เกณฑ์เลกในหัวเมืองกบินทร์บุรี ปราจีนบุรี และเมืองอื่น ๆ มาทำการดังกล่าวอย่างทารุณกรรม เช่น เกณฑ์เลกให้ดำน้ำลงไปขุดลอกใต้น้ำ และเอาถ่อค้ำคนมิให้ขึ้นมา จนบางรายขาดใจตายก็มี[3] จนพวกเลกหรือราษฎรที่ได้รับการ

---

[1] "สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ บอกมากราบทูลด้วยเรื่องเมืองปราจิณบุรี" ราชกิจจานุเบกษา 1 : 37 วันอาทิตย์ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 8 จ.ศ. 1236

[2] ตรี อมาตยกุล ประวัติบรรพบุรุษ และสกุลวงศ์อมาตยกุล พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาปฏิภาณพิเศษ (อาเล็กแซนเดอร์ อมาตยกุล) 30 มีนาคม 2507 หน้า 36

[3] เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) หน้า 35

ทารุณกรรมต่าง ๆ นานา จนทนไม่ไหว ได้ส่งฎีกามาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงรับฎีกาแล้วก็โปรดเกล้าฯพระราชทานฎีกานั้นให้สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) ทำการสืบสวนรายละเอียดดังกล่าว ปรากฏว่าล้วนเป็นคดีอุกฉกรรจ์ร้ายแรงมาก จึงได้เชิญพระปรีชากลการมาคุมขังและทำการสอบสวน[1] ได้ความว่า พระปรีชากลการทำความผิดหลายกรณี โดยเฉพาะการทารุณกรรมแก่พวกไพร่หรือเลกในหัวเมืองปราจีนบุรี เช่น การที่พระปรีชากลการจำตรวนเฆี่ยนตีอ้ายเกิดซึ่งเป็นชู้กับสาวใช้จนตายเรื่องหนึ่ง หรือกรณีที่พระปรีชากลการอาศัยอำนาจหน้าที่ของตนในฐานะเป็นผู้ว่าราชการเมืองสั่งให้อ้ายเอี่ยม ซึ่งเป็นพี่ของภรรยาของตน ปล่อยผู้ร้ายที่จับได้ให้ไปขโมยม้า โค กระบือจากเมืองอื่นมาให้พระปรีชากลการ เป็นต้น[2] และยังมีข้อหาอื่น ๆ ที่สำคัญคือ การฉ้อราษฎร์บังหลวง นำเอาเงินที่ใช้ในการลงทุนทำการขุดทองไปใช้ส่วนตัว ตลอดจนยักยอกทองที่ขุดได้เอาไว้ ไม่ส่งพระคลังมหาสมบัติด้วย ในที่สุดพระปรีชากลการก็ถูกตัดสินให้ประหารชีวิตที่เมืองปราจีนบุรี ในปี พ.ศ. 2422 ตามพระราชกระแสรับสั่ง[3]

จากกรณีที่เมืองปราจีนบุรี ซึ่งถือได้ว่าเป็นคดีความเรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากความไม่ยุติธรรมในการปกครอง

---

[1]ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 2 หน้า 970 - 971

[2]ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 2 หน้า 1009 (อ้างอิงมาจาก พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาเทพประชุน ปรีวีเคานซิล ข้าหลวงเมืองลาวเฉียง ณ เชียงใหม่ วันศุกร์ ขึ้น 7 ค่ำ เดือน 9 ปีเถาะ เอกศก จ.ศ. 1241)

[3]ดู. หน้า 1021 (อ้างอิงมาจาก พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาเทพประชุน ปรีวีเคานซิล ข้าหลวงเมืองลาวเฉียง ณ เชียงใหม่ วันศุกร์ ขึ้น 7 ค่ำ เดือน 9 ปีเถาะ เอกศก จ.ศ. 1241)

ของผู้ว่าราชการเมือง จนราษฎรต้องร้องทุกข์เข้ามายังเมืองหลวง เมื่อความทราบถึงพระกรรณของพระองค์ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ออกไปดำเนินการสอบสวน และตัดสินคดีความดังกล่าว ด้วยการลงโทษให้ปลดออก และถูกเฆี่ยนตี และนำไปประจาน เช่นกรณีของพระกำแหงมหึมา หรือจนถึงที่สุดให้ประหารชีวิต ดังกรณีของพระปรีชากลการ เพื่อมิให้ข้าราชการคนอื่น ๆ เอาเป็นเยี่ยงอย่างหรือกระทำเช่นนั้นอีกต่อไป

นอกจากนี้ ยังมีข้อบกพร่องในการตัดสินคดีความอีกด้วย เช่นกรณีของเมืองนครนายก ในปี พ.ศ. 2427[1] กล่าวคือ ได้มีราษฎรร้องทุกข์เข้ามายังเมืองหลวงเกี่ยวกับการทำงานของข้าราชการในเมืองนี้ เพราะก่อนหน้านี้บรรดาเจ้าเมืองกรมการก็ถูกอุทธรณ์ ฎีกากันเกือบครบทุกคนแล้ว ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ เสนาบดีว่าการกรมมหาดไทยในขณะนั้นได้ส่งหลวงอนุชิตพิทักษ์ออกไปเป็นเจ้าเมืองนครนายก และสืบเรื่องราวที่เกิดขึ้นในเมืองนี้ ผลปรากฏว่า ความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นนั้นเนื่องจากหลวงยกกระบัตรว่าที่ปลัดผู้รักษาเมืองและกรมการต่าง ๆ ได้กระทำการมิชอบในการตัดสินคดีความด้วยความอยุติธรรม กล่าวคือ การชำระคดีความตามปกติต้องมาชำระความที่ศาลากลาง โดยมีกรมการช่วยในการตัดสินหรือสอบสวนด้วย แต่ปรากฏว่า หลวงยกกระบัตรในขณะนั้นได้ทำการที่บ้านของตนแทน วิธีการชำระความก็กระทำในระบบเครือญาติ มีหลวงยกกระบัตรว่าที่ปลัดเมืองเป็นผู้ตัดสินคดี ขุนรองยกกระบัตรว่าที่หลวงยกกระบัตร ซึ่งเป็นบุตรเขยทำหน้าที่ตุลาการ มีหลวงเจริญ ซึ่งเป็นบุตรเขยอีกคนหนึ่งเป็นตุลาการด้วย พร้อมด้วยขุนคลังผู้เป็นหลานทำหน้าที่ตุลาการอีก ส่วนขุนบารเลข ผู้เป็นบุตรทำหน้าที่รับฟ้อง ขุนรักษาบุตรเขยอีกคนหนึ่งเป็นผู้คุม นายไญบุตรเขยเป็นเสมียน และมีอ้ายพิณ ซึ่งเป็นทาส

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.12 ก/6 เล่ม 2 <u>ใบบอกเมืองนครนายก</u> ร.ศ. 103

ของตน ทำหน้าที่เสมียน ทั้งหมดทางานเป็นขบวนการยุติธรรมเสียเอง ย่อมจะทาการด้วยความอยุติธรรมแน่ นอกจากนั้นยังถือโอกาสกอบโกยผลประโยชน์จากราษฎรทั้งไทย ลาว และจีน ตลอดจนผู้มีทรัพย์ โดยการให้พวกพ้องของตนไปหาความใส่ร้ายแก่ราษฎรเหล่านั้นแล้วจับตัวมาฟองร้อง ทำทารุณกรรมกดขี่ข่มเหง ราษฎรบางรายทนไม่ได้ก็ยอมเสียเงินให้ บางรายก็ถูกตัดสินอย่างผิดตัว ทำอยู่เช่นนี้จนราษฎรทนไม่ไหวจึงร้องทุกข์เข้ามากันมากมาย

ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ต้องแก้ปัญหาโดยส่งข้าราชการจากเมืองหลวงออกไปปกครองดูแลต่างพระเนตรพระกรรณหลวงยกกระบัตรผู้นั้นก็ไม่กล้ากระทำเช่นนั้นอีก บรรดากรมการเมืองก็รีบปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนเดิม ไม่กล้ากระทาการทารุณกดขี่ข่มเหงราษฎรอีก[1]

จากเหตุการณ์ดังกล่าว ถ้าความไม่ทราบไปถึงเมืองหลวงแล้ว ราษฎรคงต้องได้รับการกระทำอันมิชอบจากกรมการเหล่านั้นต่อไป นอกจากนี้แล้วหลวงอนุชิตพิทักษ์ยังได้กราบทูลถึงความบกพร่องของราชการในหัวเมืองอีกว่า

> ...นอกจากนั้นแล้วความราษฎรที่เมืองนครนายกมีชุกชุมมาก กรมการที่จะพิจารณาความของราษฎรก็มีน้อยตัว แล้วก็หาใครจะพิจารณาความโดยยุติธรรม มักกฎขะดี (กดคดี – ผู้เขียน) ของราษฎรไว้ให้เนิ่นช้า...ความจึงอั้นช้าอยู่ไม่ใคร่จะแล้ว กรมการและผู้คุมก็กระดั้งกระเดื่องอยู่หาเรียบร้อยไม่...[2]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.12 ก/6 หลวงอนุชิตพิทักษ์ กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ว่าการกรมมหาดไทย ร.ศ. 103

[2]ค.

ความบกพร่องดังที่ยกตัวอย่างมาแล้ว ก็แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้ทางเมืองหลวงจะห่วงใยในชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรเพียงใด ตลอดจนพยายามขจัดปัญหาที่เกิดขึ้น แต่ก็มีบางเรื่องที่กว่าจะแก้ไขได้ก็ทำความเดือดร้อนให้กับราษฎรไปมากแล้ว และถ้าเรื่องนั้น ๆ ไม่เป็นที่เดือดร้อนทั่วทุกตัวคนแล้ว ทางเมืองหลวงก็ไม่อาจทราบและแก้ไขได้ทันท่วงที นอกจากนี้แล้วปัญหาความยากลำบากในการเดินทางระหว่างหัวเมืองและเมืองหลวงก็เป็นอุปสรรคที่สำคัญในการที่จะควบคุมข้าราชการให้ประพฤติปฏิบัติตามนโยบายของเมืองหลวง และแก้ไขปัญหาได้ทันท่วงทีด้วย ดังที่ พระยาราชเสนาได้กล่าวไว้ในหนังสือ เทศาภิบาล ว่า ถ้าการปกครองหัวเมืองนั้น

> ...ให้ความร่มเย็นแก่ประชาราษฎรไม่พอ เมื่อได้รับทุกข์ภัยขึ้นก็ยากที่จะหาที่พึ่ง และความยุติธรรมช่วยได้ เช่น มีคดีอุทธรณ์ฎีกา ที่ต้องส่งเข้ามาพิจารณาในกรุงเทพฯ กว่าจะได้รับคำพิพากษาแต่ละเรื่องคู่ความต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากมาย และเสียเวลาแรมปี จาเลยคดีอาญาต้องถูกขังอยู่ตลอดเวลาที่คอยนั้น แม้คดีชนะก็อยู่ในฐานะ "กว่าตัวจะสุกงาก็ไหม"...[1]

2. ปัญหาความเดือดร้อนของพวกเลกหรือไพร่[2]

ชีวิตความเป็นอยู่ของพวกเลกหรือไพร่ในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีก็คล้ายคลึงกับมณฑลอื่น ๆ กล่าวคือ พวกไพร่หลวงจะแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ไพร่หลวงประเภทเอาตัวมาใช้แรงงาน รับราชการ และไพร่หลวงประเภทที่เสียเงินและสิ่งของแทนการมาใช้แรงงาน รับราชการ (เรียกว่า ไพร่ส่วย) ซึ่งพวกเลกหรือไพร่ดังกล่าวก็มีปัญหาบางประการ

---

[1]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 106

[2]ไพร่หรือเลก มีความหมายเดียวกัน คือราษฎรที่เป็นชายฉกรรจ์ มีความสูงเสมอไหล่สองศอกครึ่งขึ้นไป ต้องขึ้นบัญชีไว้กับมูลนาย ซึ่งได้แก่ เจ้านายหรือขุนนางที่ทำหน้าที่ปกครอง

และส่งผลต่อการปกครองและการควบคุมกำลังของบ้านเมืองด้วย เช่น กรณีการขุดแร่ทำทองที่เมืองปราจีนบุรี[1] ในปี พ.ศ. 2416 นั้น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการได้ให้หลวงนาวานิกรไปดำเนินการขุดแร่ทำทองที่เมืองกบินทร์บุรี โดยเป็นการลงทุนของรัฐบาล และเกณฑ์แรงงานจากพวกเลกหรือไพร่จากเมืองกบินทร์บุรีวัฒนานคร อรัญประเทศ ประจันตคาม มาดำเนินการ เดือนละ 500 คน แต่ละคนจะทำการปีละ 2 เดือน ซึ่งการดำเนินการของหลวงนาวานิกรไม่ได้ผลเท่าที่ควรกับการเกณฑ์แรงงานจากพวกไพร่มาทำ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯให้พระยากษาปนกิจโกศลออกไปดำเนินการติดตั้งเครื่องจักรขุดแร่ ในการดำเนินงานครั้งนั้นต้องใช้กำลังผู้คนเป็นจำนวนมาก ในการติดตั้งเครื่องจักรและตัดไม้มาปลูกโรงร้านในการขุดแร่ ปรากฏว่าการเกณฑ์เลกหรือไพร่มาทำการได้น้อยมาก และเมื่อมีพวกเลกหรือไพร่ได้ร้องทุกข์ถึงความเดือดร้อนต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกลาเจาอยู่หัวได้ให้ขุนนางผู้ใหญ่ออกไปสอบสวน ได้ความว่าพระกำแหงมหึมาเจ้าเมืองปราจีนบุรีเกณฑ์พวกเลกหัวเมืองกบินทร์บุรีมาทำการซ้ำตัวอยู่เสมอ และยังหลอกเอาเงินจากพวกเลกอีกด้วย ทำให้พวกเลกได้รับความเดือดร้อน พากันอพยพหลบหนีกันไปเป็นจำนวนมาก และยังทำให้พวกเลกจากหัวเมืองอื่น ๆ นอกจากพวกเลกในเมืองกบินทร์บุรีก็หลบหนีตามไปด้วย

จากเหตุการณ์ครั้งนั้น ต่อมาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้ออกเดินทางไปยังหัวเมืองดังกล่าว เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2416[2] เพื่อสอบสวนกรณีที่

---

[1]"การขุดแร่ทำทอง เมืองปราจิณบุรี" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> เล่ม 1 หน้า 19 วันอาทิตย์ แรม 1 ค่ำ เดือน 7 จ.ศ. 1236

[2]"สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ บอกมากราบทูลด้วยเรื่องเมืองปราจิณบุรี" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> เล่ม 1 หน้า 37 วันอาทิตย์ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 8 จ.ศ. 1236

เกิดขึ้น และลงโทษผู้กระทำผิด พร้อมกับรายงานเข้ามาว่า ผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรี คือ พระกาแหงมหีมาไม่เอาใจใส่ดูแลความทุกข์สุขของราษฎร ปล่อยให้คนของตน คือ หลวงอินทรกดขี่ข่มเหงและรีดไถไพร่ตามใจชอบของตนด้วย

การที่พวกเลกหรือไพร่ในหัวเมืองปราจีนบุรี ได้รับความเดือดร้อนจากการเกณฑ์แรงงานครั้งนี้นั้น ตามหลักฐานที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ชี้ให้เห็นความเดือดร้อนอย่างแท้จริงว่า

> ...ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้รับพระราชโองการให้นำพวกลาวมาตั้งภูมิลำเนาในเมืองกบินทร์บุรี เมืองอรัญประเทศ เมืองวัฒนานคร และเมืองประจันตคาม เพื่อเป็นกำลังในการที่จะทำสงครามทางภูมิภาคส่วนนี้ ภายในซึ่งเวลาห้าปีมานี้เอง พวกราษฎรที่อยู่ในเมืองเหล่านี้ถูกเกณฑ์ให้ทำงานโยธาต่าง ๆ อย่างไม่ว่างเว้น และหาหลักเกณฑ์อะไรมิได้ จึงพากันอพยพหลบหนีไปอยู่ที่อื่นเสียมาก[1]...

จากปัญหาความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นเนื่องจากการเกณฑ์แรงงานให้ทำงานอยู่ตลอดเวลาแล้ว ก็ยังแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างของไพร่ในเมืองนี้ ซึ่งในขณะนั้นมีชายฉกรรจ์ประมาณ 10,000 คน โดยแบ่งออกเป็นไพร่ส่วย 1 ส่วน คือส่งส่วยทองกระวาน มาดเรือโกลน และน้ำมันยาง ตลอดจนส่วยอื่น ๆ บ้าง ปรากฏว่า ไพร่ส่วยเหล่านี้เสียค่าส่วยคิดเป็นเงินปีละประมาณ 5 – 6 บาท แต่พวกไพร่ที่ไม่ได้ส่งส่วยต้องมารับราชการปีละ 2 เดือน คิดเป็นค่าจ้างเดือนละ 6 บาท ปีหนึ่งถึง 12 บาท ทำให้

---

[1] "สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ บอกมากราบทูลด้วยเรื่องเมืองปราจิณบุรี" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 หน้า 37 วันอาทิตย์ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 8 จ.ศ. 1236

เห็นความแตกต่างในการเสียเงินค่าราชการในเมืองเดียวกัน ก็ทำให้พวกเลกไพร่เหล่านั้นเกิดความรู้สึกไม่พอใจ จึงพากันอพยพหลบหนีไป ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้แสดงความคิดเห็นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

"...ถ้าจะให้ราษฎรเสียค่าราชการปีละ 6 บาท เสมอหน้ากัน และพวกที่ถูกเกณฑ์ทำงานโยธา (ขุดทอง) ควรเกณฑ์เพียงเดือนเดียว ผู้ใดมีเงินจะเสียให้แก่ทางราชการ ก็ให้เสียเพียง 6 บาทเท่ากับไพร่ส่วย..."[1]

คำกราบบังคมทูลดังกล่าวเป็นการเสนอวิธีแก้ไขให้เกิดความยุติธรรมแก่พวกเลกหรือไพร่ในหัวเมืองปราจีนบุรีต่อไป เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนให้น้อยลง แต่เพื่อแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้เสนอให้ทางราชการงดการเกณฑ์แรงงานเสียชั่วคราว และให้ใช้วิธีเกณฑ์จ้างแทน ซึ่งวิธีนี้คนที่อพยพหลบหนีไปแล้วเห็นว่าไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานก็จะพากันกลับมาอยู่ในภูมิลำเนาตามเดิม ก็จะช่วยแก้ไขปัญหาได้บาง

จากข้อเสนอแนะในการแก้ไขปัญหานั้น ในระยะต่อมาก็ประสบผล เพราะในปี พ.ศ. 2422 ได้มีหลักฐานว่า พวกเลกไพร่ที่อพยพหนีไปคราวนั้น ได้ขอกลับมารับราชการตามเดิม โดยขอเปลี่ยนสังกัดมูลนายเสียใหม่ ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

> ...บัดนี้ นายหมวกเลขรบาท ซึ่งหนีราชการโรงจักรขึ้นไปแอบแฝงอยู่ในเขตเมืองนครราชสีมา สองร้อยครึ่งเศศ เมืองร้อยเอด เมืองศรีภูมิบางร้อยครึ่งเศศ กับนายหมวดคุมเลขไพร่ส่วยขึ้นในกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย แลกรมขุนราชสีห์วิกรมจะสมัครเป็นเลขส่วย ขึ้นในเจ้าพระยามหินธรศักดิ์ธำรงค์

---

[1] "สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ บอกมากราบทูลด้วยเรื่อง เมืองปราจิณบุรี" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 หน้า 38 วันอาทิตย์ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 8 จ.ศ. 1236

ก็จะตกไปอยู่กรมใน และนายเดิม นายหร่าย นายขุนจะเกลี้ยกล่อมไม่ได้..ร.[1]

จากหลักฐานดังกล่าวได้ชี้ให้เห็นว่า ส่วนหนึ่งของผู้ที่อพยพหลบหนีไปในคราวปี พ.ศ. 2416 ตอมาไดขอกลับเขารับราชการสังกัดมูลนายเหมือนเดิม นับวาขอเสนอแนะของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ได้บังเกิดผลในระยะต่อมานั้นเอง และจากข้อเสนอแนะครั้งนั้น อาจจะทำให้รัฐบาลได้นำมาปรับปรุงเพื่อเป็นแนวทางในการเลิกขนบไพร่ เพื่อเป็นการปิดช่องไม่ให้ข้าราชการเอารัดเอาเปรียบ และรีดไถราษฎรได้อีกในช่วงเวลาต่อมาด้วย

3. ปัญหาโจรผู้ร้าย

จากสภาพเศรษฐกิจของหัวเมืองทางแถบนี้ เป็นแบบเกษตรกรรมทำไร่ไถนาเป็นส่วนใหญ่ สัตว์พาหนะและใช้แรงงานก็คือ โค และกระบือ ซึ่งนิยมซื้อขายกันมาก ดังนั้นปรากฏว่าคดีความในหัวเมืองเป็นเรื่องการปล้นแย่งชิงกระบือ โค เป็นหลัก บางครั้งก็จับโจรผู้ร้ายได้บาง ไม่ได้บาง ข้าราชการโดยเฉพาะเจ้าเมืองและกรมการเมืองต้องทำงานกันอย่างหนัก เพื่อทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายเหล่านั้น อย่างเช่น กรณีที่เมืองฉะเชิงเทราในปี พ.ศ. 2426 โจรผู้ร้ายได้เข้าปล้นกระบือของนายร้อย[2] แสงสุริยา ตองซู มีอาชีพเลี้ยงและต้อนวัว กระบือขายในเขตเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งการเข้าปล้นของโจรผู้ร้ายได้กระทำกันหลายครั้ง ได้กระบือไปประมาณ 80 ตัว ผู้ว่าราชการเมืองคือ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 บ.1.2/2 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาราบปรปักษ์ ร. ที่ 154/41 วันอังคาร ขึ้น 13 ค่ำ เดือน 8 ปีเถาะ เอกศก จ.ศ. 1241

[2]นายร้อย หรือนายอ้อย คือหัวหน้าผู้ควบคุมรับผิดชอบสินค้าที่จะนำไปค้าขายยังต่างเมือง

พระยาวิเศษฤาไชยในสมัยนั้นพร้อมกับกรมการเมืองได้ออกจับผู้ร้ายได้ทั้งหมด 24 คน และรับสารภาพว่า เมื่อปล้นไปได้แล้วก็นำไปขายต่อที่เมืองปราจีนบุรี นครนายก ซึ่งเป็นเมืองใกล้เคียงอีกทอดหนึ่ง[1] หรืออย่างเช่น กรณีที่เมืองปราจีนบุรี ในปี พ.ศ. 2432 นายเมก ราษฎรเมืองนั้น ได้ต้อนฝูงกระบือ 42 ตัว ออกไปเลี้ยงในทุ่ง มีผู้ร้าย 15 คน มีอาวุธครบมือและใช้กระบือเป็นพาหนะไล่ต้อนแย่งชิงเอากระบือของตนไปทั้งหมด ตัวนายเมกไม่สามารถทำอะไรได้ แต่จำหน้าของผู้ร้ายได้ ก็นำความไปแจ้งให้กรมการเมือง ๆ สามารถจับผู้ร้ายได้ทั้งหมด[2]

นอกจากนี้ก็มีคดีปล้นหลายรายที่ไม่สามารถจับกุมผู้ร้ายได้ ทั้งนี้เนื่องจากในบางเมืองที่ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเมืองไม่เข้มแข็ง โจรผู้ร้ายก็จะชุกชุมมากขึ้น บางครั้งตัวผู้ว่าราชการเมืองหรือกรมการเมืองก็เลี้ยงโจรไว้ปล้นราษฎรเสียเองก็มี หรือบางรายก็เป็นโจรผู้ร้ายจากเมืองอื่น เข้ามาทำการจี้ปล้นในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีแล้วก็อพยพหลบหนีไปหลบซ่อนที่อื่น โดยเฉพาะไปหลบซ่อนตามตะเข็บรอยต่อของเมืองต่อเมือง ทำให้ฝ่ายบ้านเมืองไม่สามารถทำการปราบปรามได้ถนัดนัก เนื่องจากติดขัดตรงที่อำนาจของตนในการตรวจจับผู้ร้ายมีอยู่ในเฉพาะเขตเมืองที่ตนรับผิดชอบเท่านั้น เมื่อเกิดความเดือดร้อนมาก ๆ เข้า ทางผู้ว่าราชการเมืองก็จะมีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ เช่น ที่เมืองนครนายก ในปี พ.ศ. 2432 ทางกรุงเทพฯ ได้ส่งข้าหลวงคือ พระยาสุเรนทรราชเสนา ปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทย ออกไปดำเนินการปราบปราม โดยเชิญตราพระราชสีห์เป็นใบเบิกทางออกไปดำเนินการได้ทุกหัวเมือง และขอให้เจ้าเมืองตามรายทาง

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.2.12 ก/2 ใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา พระยาวิเศษฤาไชย กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบาราบปรปักษ์ ลงวันจันทร์ แรม 1 ค่ำ เดือน 9 ร.ศ. 102

[2] ก.จ.ช. ร.5 ม.2.12 ก/10 ใบบอกเมืองปราจีนบุรี พระยาอุไทยมนตรี เรียน ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ลงวันที่ 29 เมษายน ร.ศ. 109

ให้ความร่วมมือด้วย ซึ่งการออกไปครั้งนั้นของพระยาสุเรนทรราชเสนาสามารถจับโจรผู้ร้ายและสอบปากคำได้ความว่า โจรผู้ร้ายที่ทำความเดือดร้อนนี้มีขุนภักดี อ้ายสิงห์แก้ว อายมาวง กับสมัครพรรคพวกประมาณ 100 คนเศษ ได้ซ่องสุมผู้คนฝึกอาวุธตั้งตนเป็นกองโจรออกปล้นทรัพย์สินของราษฎรตามตำบลต่าง ๆ ในเมืองนครนายกเป็นเวลา 2 ปีเศษแล้ว เมื่อถูกทางการปราบปรามก็จะหลบหนีไปอาศัยอยู่ที่เมืองสระบุรีติดเขตเมืองนครนายก กรมการเมืองก็ไม่สามารถตามไปจับได้ เมื่อพระยาสุเรนทรราชเสนาได้โอกาสแล้วก็นำไพร่พลตามจับผู้ร้ายเข้าไปในเขตเมืองสระบุรี จนทราบว่าผู้ร้ายชุดนี้ได้รับการสนับสนุนจากหลวงประทุม กรมการเมืองสระบุรี เมื่อปล้นแย่งชิงทรัพย์สินได้แล้วก็นำมาแบ่งให้หลวงประทุมอยู่เสมอ ๆ นอกจากจะเข้าไปทำการปล้นในเมืองนครนายกแล้วยังข้ามเขตเข้าไปยังเมืองพุทธบาท กรุงเก่า และลพบุรีอีกด้วย[1]

ปัญหาโจรผู้ร้ายในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี นอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ ยังมีอีกมาก ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ของมณฑลนี้ก่อนมีการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล เมื่อความเดือดร้อนมากขึ้นเรื่อย ๆ ความก็ทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ข้าหลวงออกไปชำระความ ก็ได้ผลเป็นครั้งคราวเท่านั้น โจรผู้ร้ายถูกปราบปรามหนักเข้าก็หลบหนีไปอาศัยเมืองอื่น อำนาจของเจ้าเมืองก็ทำการได้เฉพาะแต่ละเมืองเท่านั้น[2]

จากปัญหาโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นอย่างชุกชุมมากในปี พ.ศ. 2429 – 2433 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะดำเนินการปราบปราม

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.2.12 ก/9 <u>ใบบอกเมืองปราจีนบุรี</u> พระยาสุเรนทรราชเสนา ปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทย ฝ่ายพระราชวังบวรข้าหลวง กราบเรียน ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลาที่ 1 วันที่ 2 พฤษภาคม ร.ศ. 108

[2] "ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว แลกองจับผู้ร้าย" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> เล่ม 7 แผ่นที่ 45 วันที่ 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

โจรผู้ร้ายครั้งใหญ่ และพร้อมกันทุกหัวเมือง โดยเฉพาะในเขตหัวเมืองตะวันออก[1] จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จพร้อมพลทหารขึ้นไปทรงบังคับราชการ อยู่ในตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ชำระผู้ร้ายที่เมืองลาวกลาง คือ เมืองนครราชสีมาก่อน ในปี พ.ศ. 2433[2] ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ผู้บังคับการทหารบกเป็นข้าหลวงใหญ่แม่กองบังคับบัญชาทหารออกไปทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายในหัวเมืองตะวันออก เมื่อสามารถจับโจรผู้ร้ายได้ก็ให้ส่งไปให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ดำเนินการชำระความต่อไป[3]

เมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้รับการแต่งตั้งเป็นข้าหลวงออกทำการจับกุมและปราบปรามโจรผู้ร้ายตั้งแต่วันที่ 8 เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433 โดยไปตั้งกองจับโจรผู้ร้ายที่เมืองชลบุรี และตำบลอ่างศิลา ซึ่งเป็นเขตที่มีโจรผู้ร้ายชุกชุมและมีอิทธิพลมาก เกือบจะเรียกได้ว่า เป็นพวกอั้งยี่[4] วิธีการดำเนินการของพระยาสุรศักดิ์มนตรีนั้นได้จัดแบ่งทหารออกเป็น 10 กอง มีข้าหลวงรองควบคุมทุกกอง แยกย้ายไปทำการปราบปราม ตรวจจับผู้ร้ายเขนที่เมืองพนัสนิคม จันทบุรี ระยอง ตราด ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา พนมสารคาม สนามไชยเขต และเมืองอื่น ๆ อีก

---

[1]ตั้งแต่หัวเมืองลาวลงมาจนถึงหัวเมืองชั้นใน ซึ่งเป็นบริเวณกว้าง รวมท้องที่มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกลาง เขมร และหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีด้วย

[2]เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี หน้า 626 – 627

[3]"ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว แลกองจับผู้ร้าย" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 7 แผ่นที่ 45 วันที่ 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

[4]เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ล.ค. หน้า 624

โดยกำหนดให้ข้าหลวงรองนายหนึ่งคุมทหารดำเนินการประมาณ 2 - 3 เมือง ตามแต่ระยะทางที่จะดำเนินการได้อย่างรวดเร็ว ในการจับกุมผู้ร้ายนั้นพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ทำตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงให้จับผู้เป็นหัวหน้าโจรผู้ร้ายที่ทำการโจรกรรมเป็นคดีอุกฉกรรจ์มหันตโทษเท่านั้น และส่งไปให้แม่กองพิจารณาโทษ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ดำเนินการสอบสวนและลงโทษต่อไป และทรงกำชับมิให้กองจับผู้ร้ายทำความเดือดร้อนแก่ราษฎรที่สุจริตแต่อย่างใดทั้งสิ้น[1]

จากการออกไปจับผู้ร้ายครั้งนั้นของพระยาสุรศักดิ์มนตรี สามารถจับผู้ร้ายได้เป็นจำนวนมาก ก็ส่งผู้ร้ายเหล่านั้นไปให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ดำเนินการไต่สวน ปรากฏว่า ในระยะต่อมามีจำนวนผู้ร้ายถึง 1,600 คน[2] การจะส่งผู้ร้ายไปยังเมืองนครราชสีมานั้น เป็นการลำบากหนทางก็ไกล นอกจากนั้นยังต้องจัดทหารคุมไปเป็นขบวนใหญ่ ต้องพบกับความยากลำบากในเกณฑ์เสบียงและรักษาพยาบาลเมื่อเจ็บไข้ได้ป่วยด้วย ดังนั้นพระยาสุรศักดิ์มนตรีเมื่อมีโอกาสเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เขาสีชัง จึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบถึงการณ์ต่าง ๆ และเสนอแนะให้โปรดเกล้าฯตั้งข้าหลวงใหญ่พิจารณาชำระผู้ร้ายที่เมืองชลบุรีอีกกองหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งทรงชำนาญในการพิจารณาความพร้อมด้วยพระสุริยภักดี และเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ เป็นแม่กองชำระโทษผู้ร้ายหัวเมืองชายทะเล[3] เพื่อให้การดำเนินการไปได้สะดวกขึ้นกว่าเดิม

---

[1] "ประกาศในการจับโจรผู้ร้าย ห้ามมิให้ราษฎรหวาดหวั่น" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 7 แผ่นที่ 47 วันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

[2] เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี หน้า 633

[3] "แม่กองพิจารณาความผู้ร้ายหัวเมืองชายทะเล" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 8 แผ่นที่ 13 วันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ. 110

ต่อมาในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2434 โปรดเกล้าฯแต่งตั้งให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ออกไปเป็นข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสวัสดิโสภณ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิโสภณ) เป็นแม่กองชำระผู้ร้ายแทน[1] โดยเริ่มที่อ่างศิลาก่อน เพราะมีคดีรอการพิจารณาอยู่มาก และเมื่อเสร็จแล้วก็ได้เดินทางไปชำระความที่เมืองอื่น ๆ ต่อไป

นอกจากปัญหาโจรผู้ร้ายที่ได้ทำความเดือดร้อนให้กับราษฎรในท้องที่ที่อยู่ตามหัวเมืองแล้ว ตามชายฝั่งทะเลจากเมืองชลบุรีไปจนถึงเมืองจันทบุรีและตราดนั้นก็ต้องประสบกับปัญหาโจรสลัดคอยปล้นเรือสินค้าและเรือของราษฎรที่เดินทางไปมาค้าขายตามชายฝั่งทะเลอีกด้วย ปัญหาโจรสลัดในช่วงปี พ.ศ. 2425 – 2427 นั้น มีโจรสลัดชุกชุมมาก จนถึงกับในปี พ.ศ. 2427 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯให้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ออกไปจัดการตั้งกองทหารเรือ หรือสถานีทหารเรือตามชายฝั่งทะเลตะวันออก ตามตำบลต่าง ๆ จากชลบุรี บางพระ บางละมุง เกาะเสม็ด เลยไปถึงระยอง จันทบุรี ตราด และเกาะกง จนถึงเกาะเสม็ดนอก ซึ่งอยู่ในอาณาเขตของไทยในขณะนั้น เพื่อปราบปรามโจรสลัด[2] ต่อมากองทหารเรือหรือสถานีทหารเรือได้พัฒนาเป็นกองทหารรักษาหัวเมืองชายทะเล เพื่อเตรียมรับเหตุการณ์ทางด้านตะวันออกที่ฝรั่งเศสกำลังแผ่อิทธิพลอยู่ในญวนและเขมรอีกด้วย

ปัญหาโจรผู้ร้ายในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี แสดงว่ารัฐบาลในขณะนั้นไม่ได้นิ่งนอนใจต่อความเดือดร้อนที่เกิดขึ้น ได้พยายามทุกวิถีทางที่จะแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น โดยการ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 บ.1.2/31 <u>พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยารัตนบดินทร์ เสนาบดีกรมมหาดไทย</u> ที่ 161/110 วันที่ 19 มิถุนายน ร.ศ. 110

[2]พลเรือตรี แชน ปัจจุสานนท์ <u>ประวัติการทหารเรือไทย</u> พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเรือเอก หม่อมเจ้าครรชิตพล อากากร หน้า 350

สั่งให้ข้าราชการและกรมการเมืองในหัวเมืองเหล่านั้น รีบปราบปรามและแก้ไขเหตุการณ์จนเมื่อยากต่อการที่ข้าราชการในหัวเมืองจะดำเนินการได้แล้ว ทางเมืองหลวงก็จะส่งข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการเป็นคราว ๆ ไป ในที่สุดต้องส่งกองทหารออกไปปราบปรามโจรผู้ร้าย ทั้งนี้เนื่องจากในสมัยนั้นยังไม่มีตำรวจภูธรที่จะรักษาความสงบเรียบร้อย และปราบปรามโจรผู้ร้ายโดยเฉพาะเช่นปัจจุบันนี้

หลังจากทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายและจับกุมได้แล้ว ก็รีบดำเนินการตัดสินคดีโดยเร็วไม่ให้คั่งค้างเหมือนเช่นก่อน ๆ มา ซึ่งส่งผลต่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง อันเป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จะทรงพระกรุณาแก่ราษฎรของพระองค์ เพื่อจะได้ตั้งหน้าทำมาหากินและอยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากโจรผู้ร้ายที่จะทำอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สินของราษฎรได้

1.3 <u>การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก</u>

ลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก ได้เริ่มเข้ามามีอิทธิพลในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตรงกับช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือ อังกฤษเริ่มคุกคามและทำสงครามกับพม่ากรั้งแรกในปี พ.ศ. 2367 และพม่าเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ต้องยินยอมยกดินแดนบางส่วน เช่น แคว้นยะไข่ (Arakan) ตะนาวศรี (Tenasserim) อัสสัม (Assam) และมณีปุระ (Manipur) ให้กับอังกฤษตามสนธิสัญญายันดาโบ (Treaty of Yandobo) ในปี พ.ศ. 2369[1] ต่อจากนั้นอังกฤษและพม่าก็ทำสงครามอีก 2 ครั้ง จนในที่สุดพม่าก็ต้องสูญเสียเอกราชและกินแดนทั้งหมดให้กับอังกฤษ โดยถูกผนวกเข้าเป็นแคว้นหนึ่งของอินเดียภายใต้การปกครองของอังกฤษในปี พ.ศ. 2429[2] จากเหตุการณ์ครั้งนั้นทำให้พรมแดนของไทยทางด้านตะวันตกติดกับอาณานิคมของอังกฤษ

---

[1]ดี. จี. ฮอลล์ <u>ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้</u> คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ แปล เล่ม 2 หน้า 728

[2]<u>ดู</u>. หน้า 778

ส่วนทางด้านมาลายู อังกฤษสามารถครอบครองปีนังและสิงคโปร์ ส่วนมะละกานั้นได้จากการแลกเปลี่ยนตามสนธิสัญญาลอนดอน (Treaty of London) กับฮอลันดาในปี พ.ศ. 2367 หลังจากนั้นก็เริ่มเข้ามามีอิทธิพลในหัวเมืองมาลายูของไทย เข้าแทรกแซงและคุกคามด้วยกำลังอาวุธทางเรือ ระดมยิงเมืองตรังกานูของไทยในปี พ.ศ. 2405[1] เพื่อข่มขู่ไทย แต่ในขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ไขเหตุการณ์ด้วยวิธีทางการทูต ทำให้การคุกคามครั้งนั้นไม่รุนแรงอย่างที่วิตก

จักรวรรดินิยมตะวันตกอีกชาติหนึ่งที่เข้ามามีอิทธิพลทางแถบนี้คือ ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสได้เริ่มทำสงครามกับญวนในปี พ.ศ. 2401 และญวนเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ยอมยกดินแดน 3 มณฑลทางด้านตะวันออกของญวนใต้ (Cochin China) ให้แก่ฝรั่งเศส พร้อมกับเปิดเมืองท่าหลายเมืองเพื่อค้าขายกับฝรั่งเศส[2] จากนั้นก็เข้ามามีอิทธิพลในเขมรซึ่งมีฐานะเป็นประเทศราชของไทย โดยเจรจากับเจ้านโรดมกษัตริย์แห่งเขมรในปี พ.ศ. 2403 ว่า จะช่วยให้เขมรเป็นอิสระจากไทย แต่เจ้านโรดมทรงปฏิเสธโดยอ้างว่าไทยเคยมีบุญคุณกับเขมร ในกรณีที่ช่วยให้เขมรพ้นจากอานาจของญวน ดังนั้นฝรั่งเศสจึงเปลี่ยนวิธีการใช้กำลังบังคับ เจ้านโรดมต้องยอมลงพระนามในสัญญา ยกเขมรให้อยู่ภายใต้อารักขาของฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2406[3] เมื่อฝรั่งเศสสามารถยึดครองญวนและเขมร แล้วยังยึดครองลาวต่อมาตามลาดับ ฝรั่งเศสก็ยังมีความปรารถนาที่จะยึดครองไทยเช่นเดียวกัน

---

[1]ดี. จี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ แปล เล่ม 2 หน้า 621 – 633

[2]ดู. หน้า 786 – 788

[3]เพ็ญศรี ดุก "การฟื้นฟูทางพระราชไมตรี และสัมพันธภาพทางการทูตระหว่างไทยและฝรั่งเศส ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399 – 2411)" ใน แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3 : 8 – 38 กันยายน 2516

จากการคุกคามของชาติตะวันตกดังกล่าวในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411) พระองค์ได้ทรงตระหนักดีว่าราชอาณาจักรไทยอยู่ในภาวะคับขัน ความผิดพลาดเพียงเล็กน้อยก็อาจก่อให้เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวงได้ มหาอานาจฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะอ้างเป็นสาเหตุเคลื่อนกำลังเข้ายึดครองประเทศไทย เช่นเดียวกับพม่า ลาว เขมร ซึ่งเป็นเพื่อนบ้านของไทย ดังนั้นพระองค์จึงพยายามหลีกเลี่ยงภาวะการณ์อันจะทำให้ฝ่ายมหาอำนาจตะวันตกใช้เป็นข้ออ้างได้[1]

ต่อมาเมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) ภัยจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกได้ทวีความรุนแรงมากขึ้น โดยเฉพาะการคุกคามของฝรั่งเศสนั้น ได้เป็นสิ่งกระตุ้นให้ไทยมีความกระตือรือร้นที่จะเปลี่ยนแปลงระเบียบแบบแผนการปกครองที่ล้าสมัยนั้น ดังจะเห็นได้จากการกราบบังคมทูลของเจ้านายและข้าราชการที่มีความเห็นเกี่ยวกับการจัดการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน ร.ศ. 103 (พ.ศ. 2427) ว่า

> ข้าพระพุทธเจ้า เห็นด้วยเกล้าฯอย่างยิ่งว่า กรุงสยามนี้มีความปกครองอย่างทุกวันนี้ เป็นช่องเป็นทางอันใหญ่ที่ชาติใดชาติหนึ่งจะมารบเอาฤาปกครองด้วยอุบายทางหนึ่งทางใด ในเวลาทุกวันนี้ฝรั่งเศสได้ไปใกล้กรุงสยามมากและคิดขึ้นมาเวลาใด ก็อาจสามารถที่จะทาได้เวลานั้นเอง เพราะการที่ฝรั่งเศสได้ทำต่อประเทศต่าง ๆ มีช่องมีโอกาสในกรุงสยาม พอที่เขาจะจับเอาสาเหตุเอาได้เหมือนกัน

---

[1] เอกวิทย์ ณ ถลาง และอมร โสภณวิเชษฐวงศ์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลจาก Fred W. Riggo. The Modernization of Siam and Burma p. 28

ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นด้วยเกล้าฯว่า อันตรายนั้นเป็นการให้กรุงสยามอย่างที่สุด จนมีหนังสือออกความเห็นกะเวลาทำนายว่า ไม่ช้าใน 5 ปี คงจะต้องเกิดเหตุการณ์ ฉะนั้นกรุงสยามจะนิ่งอยู่ไม่ได้...[1]

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตระหนักถึงภัยอันตรายดังกล่าวเช่นเดียวกัน จึงทรงมีพระบรมราโชบายที่จะแก้ไขสถานการณ์ที่จะเกิดขึ้นทันที ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระองค์ที่ทรงมีถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ตอนหนึ่งว่า

> ...เขตแดนเราแต่ก่อนย่อมติดต่อกับประเทศซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมือง และมีกำลังคล้ายคลึงกันโดยรอบ แต่บัดนี้ ข้างฝ่ายทิศตะวันตก โดยโอบขึ้นไปเหนือ เมืองเหล่านี้ตกเป็นของอังกฤษ ข้างฝ่ายตะวันออกโอบขึ้นไปเหนือเป็นของฝรั่งเศส เมื่อเราตั้งอยู่ในท่ามกลางประเทศซึ่งมีการปกครองอย่างกวดขัน และมีกาลังมากกว่าเจ้าของเดิมโดยรอบย่อมมีการที่เกี่ยวข้องในปลายเขตแดนอยู่เสมอ ไม่เป็นต่างคนต่างอยู่ได้เหมือนแต่ก่อน การซึ่งจะรักษามิให้มีอันตรายทั้งภายในภายนอกได้มีอยู่ 3 ประการ คือ พูดจากันโดยไมตรีอย่างหนึ่ง มีกาลังพอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง การปกครองให้เสมอกันอย่างหนึ่ง...[2]

---

[1]ชัยอนันต์ สมุทวณิช และขัตติยา กรรณสูต เอกสารทางการเมืองของไทย หน้า 48

[2]พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 143/454 ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 114 (อ้างอิงมาจากการปกครองฝ่ายพลเรือน ของพระยามหาอามาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ)) หน้า 109

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงพระบรมราโชบายของพระองค์ว่า การที่จะรักษาความมั่นคงในประเทศ ก็ต้องบำรุงเขตแดนให้ปลอดภัยจากอิทธิพลของฝรั่งเศสและอังกฤษ แต่เท่าที่ปรากฏนั้น มักจะทรงใช้วิธีการทูตมากกว่าจะใช้กำลังทหาร เพราะทรงเล็งเห็นแล้วว่า กำลังทหารและอาวุธของไทยไม่สามารถเปรียบเทียบกับชาติเหล่านั้นได้ การแสดงท่าทีที่แข็งกร้าวออกไปจะไม่เกิดผลดีแก่อย่างใด ซึ่งเห็นตัวอย่างจากกรณีของอังกฤษกับพม่า ฝรั่งเศสกับญวน จากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกตามที่กล่าวมาแล้ว เป็นมูลเหตุประการที่สำคัญ ที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการดำเนินการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในทันที

2. นโยบายการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5

จากปัญหาการปกครองภายในประเทศตามแบบเดิม ตลอดจนปัญหาภายในทองถิ่นแต่ละแห่ง และภัยจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่ได้เกิดขึ้นนั้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราโชบายที่จะดำเนินการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน เพื่อปรับปรุงการปกครองภายในพระราชอาณาจักรให้มีประสิทธิภาพและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จำเป็นต้องดูแบบแผนจากประเทศที่เจริญแล้วเป็นแนวทางในการปฏิรูปการปกครอง ซึ่งพระองค์ได้เคยเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรการปกครองนานาประเทศมาบ้างแล้ว ต่อมาได้โปรดเกล้าฯให้สมเด็จกรมพระยาเทววงศ์วโรปการแต่เมื่อยังทรงเป็นกรมหลวงเสด็จไปร่วมงานฉลองรัชกาลสมเด็จพระบรมราชินีวิคตอเรียครบ 50 ปี เมื่อปี พ.ศ. 2430 ณ ประเทศอังกฤษ ในฐานะผู้แทนพระองค์ ซึ่งในการครั้งนั้นได้ทรงให้สมเด็จกรมพระยาเทววงศ์วโรปการพิจารณาแบบอย่างคณะเสนาบดีที่บริหารราชการในประเทศยุโรป[1] เพื่อนำมาเป็นแนวทางในการประยุกต์ให้เข้ากับการปกครองของไทย

---

[1]กระทรวงมหาดไทย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและผลงานของพระองค์ หน้า 50

หลังจากที่สมเด็จกรมพระยาเทวงศ์วโรปการได้เสด็จกลับมาแล้ว และกราบบังคมทูลถวายรายงาน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการปฏิรูปทันที ดังต่อไปนี้

2.1 <u>การปฏิรูปการปกครองในส่วนกลาง</u>

ได้จัดการแบ่งงานราชการที่เคยสับสนและก้าวก่ายกันจนเกิดความล่าช้าให้เป็นระเบียบ โดยทรงจัดตั้งกรมขึ้น 12 กรม แต่ละกรมมีเสนาบดีรับผิดชอบงานเป็นส่วน ๆ ไป คือ กรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมท่า กรมวัง กรมเมือง กรมนา กรมพระคลัง กรมยุติธรรม กรมยุทธนาธิการ กรมธรรมการ กรมโยธาธิการ และกรมมุรธาธิการ[1] เสนาบดีทั้ง 12 กรม จะมีการประชุมปรึกษาหารือกันในเสนาบดีสภาเพื่อปรึกษาหารือข้อราชการต่าง ๆ เป็นประจำ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 เป็นการทดลองฝึกหัดระเบียบบริหารใหม่ ต่อมาวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 ได้ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯแต่งตั้งเสนาบดีอย่างเป็นทางการ และยกฐานะกรมต่าง ๆ ขึ้นเป็นกระทรวง[2] ดำเนินงานในการบริหารงานอย่างเต็มที่นับแต่นั้นมา

2.2 <u>การปฏิรูปการปกครองหัวเมือง</u>

หลังจากที่ได้มีการปฏิรูปการปกครองส่วนกลางดำเนินการมาเป็นเวลา 5 ปี (พ.ศ. 2430 – 2435) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเล็งเห็นว่าการดำเนินการเป็นผลดีบ้างแล้ว จึงได้มีพระราชประสงค์จะปฏิรูปการปกครอง

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงนโยบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน <u>หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย</u> หน้า 231 – 232

[2]"พระบรมราชโองการประกาศแต่งตั้งเสนาบดี" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> เล่ม 9 1 เมษายน ร.ศ. 111 หน้า 25 – 28 (อ้างอิงมาจากหนังสือ <u>สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และผลงานของพระองค์</u> หน้า 51 – 54)

หัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร โดยทรงมอบหมายแนวพระราชดำริในการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยรับไปดำเนินการ หลักการสำคัญของแนวพระราชดำริในการจัดการปกครองหัวเมือง มีดังต่อไปนี้

1. ให้แก้ลักษณะการปกครองแบบประเทศราชาธิราช (Empire) เป็นอย่างพระราชอาณาเขต (Kingdom) ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

2. การควบคุมหัวเมือง จะรวบรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองซึ่งเคยแยกกันอยู่ 3 กรม คือ กรมมหาดไทย กลาโหม และกรมท่า ให้มาอยู่รวมกันในกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียว

3. การปกครองหัวเมือง จะรวมหัวเมืองใกล้เคียงกันจัดตั้งเป็นมณฑลตามสมควรแก่ภูมิลำเนาให้สะดวกแก่การปกครอง แต่ละมณฑลมีข้าหลวงเทศาภิบาลควบคุมดูแล และข้าหลวงเทศาภิบาลทุกคนอยู่ในสังกัดกระทรวงมหาดไทย

4. การเปลี่ยนแปลงที่ทรงพระราชดำริ้นี้ จะค่อย ๆ จัดเป็นขั้น ๆ มิให้เกิดความยุ่งยากในการที่จะเปลี่ยนแปลง[1]

กล่าวโดยสรุปแล้ว จุดประสงค์ของการปฏิรูปการปกครองบ้านเมือง ก็เพื่อสร้างความเป็นเอกภาพของชาติ (National Unity) ตองการที่จะจัดระเบียบการปกครองประเทศเป็นแบบรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง (Centralization) เพื่อให้เกิดเอกภาพในการบังคับบัญชา (Unity of Command) และให้มีระเบียบแบบแผนเดียวกันในการจัดการปกครองส่วนภูมิภาค โดยอยู่ในรูปของ "เทศาภิบาล"[2] การดำเนินการต่าง ๆ จะต้องกระทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป เพื่อมิให้ราษฎรมีการแตกตื่นจากการปฏิรูปครั้งนี้ มิเช่นนั้นจะเปิดโอกาสให้ชาติตะวันตกถือโอกาสแทรกแซงกิจการภายในของประเทศได้

---

[1]กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 180

[2]จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย หน้า 81 – 82

หลังจากนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเริ่มศึกษางานการปกครองของหัวเมืองว่ามีปัญหาและอุปสรรคใด ตลอดจนพยายามนำเอารูปแบบการปกครองมณฑลที่อังกฤษนามาใช้ในพม่าและมลายู ซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษมาศึกษาและประยุกต์เข้ากับการจัดการปกครองมณฑลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มจัดตั้งขึ้นก่อนปี พ.ศ. 2435 คือการรวมหัวเมืองชายแดนเข้าเป็นมณฑล 6 มณฑล มี 5 มณฑลที่ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย ได้แก่ มณฑลลาวเฉียง (มณฑลพายัพ) มณฑลลาวพวน (มณฑลอุดร) มณฑลลาวกาว (มณฑลอีสาน) มณฑลลาวกลาง (มณฑลนครราชสีมา) มณฑลเขมร เพื่อความสะดวกในการปกครองหัวเมืองชายแดนและได้รวมหัวเมืองทางฝั่งทะเลตะวันตกเข้าเป็นมณฑลภูเก็ต ขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม เพื่อเก็บผลประโยชน์ของแผ่นดิน การจัดการปกครองครั้งนั้นได้ทรงตั้งข้าหลวงใหญ่ออกไปประจำมณฑลละหนึ่งท่าน มีหน้าที่ในการรักษาพระราชอาณาเขตเป็นสำคัญ ไม่ได้มีหน้าที่ในการจัดระเบียบการปกครองในเขตมณฑลแต่อย่างใด[1] ซึ่งการจัดราชการครั้งนั้นได้ผลดี ทำให้ราชการดำเนินไปด้วยความสะดวก รวดเร็วมากกว่าแต่ก่อน และเป็นประโยชน์แก่ราษฎรในเวลานั้นด้วย[2]

เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดารงราชานุภาพ ได้ทรงศึกษาถึงวิธีการปกครองแบบมณฑลของต่างประเทศ และวิธีการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กล่าวมาแล้ว เพื่อนำมาประยุกต์เข้ากับพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ก็ได้กำหนดรูปแบบการปกครองหัวเมืองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล กล่าวคือ การปกครองในลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการเป็นลาดับขึ้นไป ได้แก่ การปกครองระดับมณฑล เมือง ตาบลและหมู่บาน ทุกระดับจะมีผู้บังคับบัญชาควบคุมเป็นลำดับ โดยที่ระดับมณฑลมีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด

---

[1]กระทรวงมหาดไทย ดำรงราชานุสรณ์ เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพระรูปอนุสาวรีย์ ณ กระทรวงมหาดไทย 1 เมษายน 2511 หน้า 20

[2]กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 80

ในมณฑล และขึ้นตรงต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ระดับเมืองมีเจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้ควบคุม ระดับอำเภอมีนายอำเภอเป็นผู้ควบคุม ตลอดจนถึงระดับตำบลมีกำนันเป็นหัวหน้า และระดับหมู่บ้านมีผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้า ซึ่งการปกครองแบบนี้เป็นการดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางอย่างแท้จริง[1] ทำให้รัฐบาลสามารถบังคับบัญชาทุกระดับได้โดยตรง สามารถควบคุมได้ทุกท้องที่ในพระราชอาณาจักร เท่ากับเป็นการยกเลิกระบบการปกครองแบบกินเมืองโดยปริยาย

จากแนวทางการปกครองหัวเมืองดังกล่าว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นกำรงราชานุภาพ ได้ทรงเริ่มงานของพระองค์โดยการเสด็จออกตรวจหัวเมืองต่าง ๆ ทางภาคเหนือ[2] และทอดพระเนตรถึงปัญหาการปกครองหัวเมือง โดยเฉพาะหัวเมืองชั้นในซึ่งมีหลายสิบเมือง การคมนาคมระหว่างหัวเมืองกับกรุงเทพฯก็ไม่สะดวก เสนาบดีผู้มีส่วนรับผิดชอบในการปกครองก็ยากที่จะออกไปตรวจตรา และจัดการแก้ไขปัญหาได้ด้วยตนเอง ดังนั้น เมื่อเสด็จกลับจากการตรวจหัวเมืองแล้ว ได้ถวายรายงานและกราบบังคมทูลความคิดเห็นว่า ควรจะรวมหัวเมืองชั้นในเข้าเป็นมณฑลก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้รวมหัวเมืองชั้นในเข้าเป็นมณฑล มณฑลละ 5 – 6 หัวเมือง และทรงพระราชานุญาตให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นกำรงราชานุภาพ เป็นผู้พิจารณาเลือกบุคคลว่าผู้ใดสมควรเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลไหน แล้วให้กราบบังคมทูลเป็นราย ๆ ไป

ในการจัดตั้งมณฑลนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นการงราชานุภาพ ทรงทราบถึงปัญหาในการดำเนินการที่สำคัญว่า การจะจัดรูปแบบการปกครองหัวเมืองแบบมณฑลได้จำเป็นต้องใช้เงินหรืองบประมาณอย่างมากในการจัดราชการดังกล่าวได้ทรงคิดวิธีการแก้ไขไว้แล้วว่า ต้องยกเลิกวิธีการปกครองแบบ "กินเมือง" ไม่ให้เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองอาศัยอำนาจหน้าที่ราชการหาผลประโยชน์ได้เหมือนอย่างแต่ก่อน โดยการให้

---

[1] กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 114

[2] ค. หน้า 40 – 41

เงินเดือนแก่ข้าราชการหัวเมืองให้พอที่จะเลี้ยงชีพได้ และข้าราชการที่จะใช้ในการปกครองต่อไปนั้น ต้องมีการคัดเลือกตัวบุคคลที่มีคุณสมบัติ หรือคุณวุฒิเหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ด้วย นอกจากนี้แล้วยังมีปัญหาเกี่ยวกับสถานที่ว่าราชการเมือง ตลอดจนที่พักอาศัยของข้าราชการในเมืองเหล่านั้นว่าส่วนใหญ่จะใช้บ้านเรือนของเจ้าเมืองหรือกรมการทำการไปในตัวด้วย เช่นเดียวกับเสนาบดีในกรุงเทพฯที่ว่าราชการที่บ้านของตนตามประเพณีการปกครองแต่เดิมมา ซึ่งการใช้บ้านเรือนหรือที่พักของเจ้าเมืองหรือกรมการเป็นที่ว่าราชการนั้นได้เกิดปัญหาตามมา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเจ้าเมืองหรือกรมการเจ้าเมืองคนใหม่ก็ต้องสร้างบ้านพักเพื่อใช้ในการว่าราชการเมืองใหม่ด้วย ทำให้สถานที่ว่าราชการเมืองไม่แน่นอนตายตัวลงไป ดังนั้นจึงทรงมีพระดำริว่า เมื่อจัดรูปแบบการปกครองมณฑลแล้ว จำเป็นต้องสร้างศาลารัฐบาลหรือสถานที่ราชการให้แน่นอนถาวร ตลอดจนต้องสร้างบ้านพักให้ข้าราชการที่ต้องย้ายถิ่นที่อยู่ไปทำงานราชการในท้องถิ่นอื่นได้อยู่อาศัยด้วย ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวต้องใช้เงินหรืองบประมาณมาก ปัญหาดังกล่าวพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นการงราชานุภาพ ได้ทรงกราบบังคมทูลให้ทรงทราบด้วย[1] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแนะนำให้ทรงปรึกษาในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวกับกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ตำแหน่งรองอธิบดี กรมบัญชาการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติต่อไป

จากนั้นต่อมาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นการงราชานุภาพก็ทรงคิดวิธีการจัดตั้งมณฑลในหัวเมืองชั้นในที่ขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยก่อน โดยการรวมหัวเมืองต่าง ๆ เข้าด้วยกัน โดยกำหนดเอาลำน้ำซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมเป็นหลักในการกำหนดอาณาเขตของมณฑล เช่น มณฑลอยุธยา ก็กำหนดหัวเมืองที่อยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้เข้าด้วยกัน หรืออย่างเช่นรวมหัวเมืองตอนเหนือของแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงแม่น้ำปิง

---

[1]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 76 – 79

เข้าเป็นมณฑลนครสวรรค์ เป็นต้น[1] ส่วนการรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลปราจีนบุรีนั้น ได้รวมหัวเมืองทางลำน้ำบางปะกงคือ เมืองปราจีนบุรี นครนายก พนมสารคาม และเมืองฉะเชิงเทราเข้าด้วยกัน โดยจะตั้งที่ว่าการที่เมืองปราจีนบุรี[2] ซึ่งการกำหนดเขตและหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลนั้น เป็นแต่เพียงการเตรียมการเท่านั้น ยังไม่ได้กำหนดรูปแบบการปกครองหรือตราออกเป็นพระราชบัญญัติบังคับใช้ ประเทศไทยก็ต้องประสบกับการรุกรานของประเทศมหาอำนาจทางตะวันตกเสียก่อน กล่าวคือ ฝรั่งเศสได้ยกกองทหารเข้ารุกรานดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงที่เรียกว่า "วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112" อันเป็นเหตุให้การปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลโดยทั่วไปต้องหยุดชะงักลง ประกอบกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพต้องทรงช่วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวอย่างเร่งด่วนด้วย[3]

และจากเหตุการณ์ดังกล่าว รัฐบาลไทยมีความจำเป็นต้องรักษาสถานการณ์ทางชายแดนไทยทางด้านตะวันออก โดยการส่งกองทัพออกไปตั้งรับข้าศึกที่เมืองอุบลราชธานี โดยที่กองทหารบางส่วนต้องเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปช่วยราชการในเขตดังกล่าว ผ่านหัวเมืองทางมณฑลปราจีนบุรี ตลอดจนต้องเกณฑ์ไพร่พลและเสบียงอาหารในเขตดังกล่าวช่วยในราชการสงครามด้วย ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีขึ้นเป็นการเร่งด่วนเพื่อช่วยราชการครั้งนั้น ประกอบกับเพื่อแก้ไขปัญหาโจรผู้ร้ายซึ่งเป็นปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งของมณฑลนี้ ขึ้นในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2436 และโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) เป็นแม่ทัพบังคับกองทัพ และเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลจัดราชการมณฑลปราจีนบุรี[4] ทั้งนี้เพื่อนโยบายทางการเมืองและการปกครองเป็นสำคัญ

---

[1] กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 80 - 81

[2] ค. หน้า 80

[3] ค. หน้า 111

[4] ก.จ.ช. ร.5 ม.13.2/1 การจัดราชการทหารในมณฑลปราจีนบุรี

บทที่ 3

การจัดราชการในมณฑลปราจีนบุรีของ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต)
พ.ศ. 2436 - 2440

จากความล้าหลังในการปกครองประเทศ ตลอดจนเหตุจาเป็นบางประการที่เกิดขึ้นในมณฑลปราจีนบุรีดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้จัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีขึ้นในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2436 โดยมี พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก จัดราชการในมณฑลปราจีนบุรีให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ เพื่อที่จะอาศัยกำลังทหารและพลเรือนในเขตนี้ช่วยราชการสงครามของหัวเมืองฝ่ายตะวันออก ซึ่งกำลังมีกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสอยู่ ดังนั้นบทบาทของ พลตรี พระยาฤทธิรงครณเฉทในการจัดราชการของมณฑลปราจีนบุรีระยะเริ่มแรกเน้นไปทางด้านทหาร และปราบปรามโจรผู้ร้ายก่อน และเมื่อเหตุการณ์คลี่คลายลงจึงจัดการปกครองต่อไป

1. <u>การจัดราชการทหารในมณฑลปราจีนบุรี</u>

จากเหตุการณ์ "วิกฤตกาล ร.ศ. 112"[1] ที่เกิดขึ้นเนื่องจากฝรั่งเศสได้เข้าครอบครองญวนทั้งหมด ในฐานะเป็นอาณานิคมหรือรัฐอารักขาของฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2427[2] ปัญหาที่ตามมาก็คือ เรื่องพรมแดนไทยกับลาว ฝรั่งเศสในฐานะผู้คุ้มครองญวนได้อ้างสิทธิเหนือดินแดนลาว เช่น หัวเมืองพวน แคว้นสิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก

---

[1]จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ <u>วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112</u> 263 หน้า

[2]ดี. จี. อี. ฮอลล์ <u>ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้</u> เล่ม 2 หน้า 802 - 803

โดยถือว่าหัวเมืองของลาวดังกล่าวเป็นของญวนด้วย ซึ่งข้อเท็จจริงดังกล่าวนั้น หัวเมืองเหล่านี้อยู่ภายใต้อิทธิพลของไทยและญวนกำกึ่งกัน ในลักษณะที่เรียกว่า "เมืองสองฝ่ายฟ้า" ก่อนที่ญวนจะตกเป็นของฝรั่งเศส ไทยกับญวนก็เคยมีการแก่งแย่งกรรมสิทธิ์กัน เมื่อฝรั่งเศสครอบครองญวนจึงรับปัญหาดังกล่าวมาเป็นของตน และเข้าแทรกแซงจนไทยต้องเสียดินแดนดังกล่าวให้กับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2431 จากเหตุการณ์นี้ทำให้ฝ่ายไทยตระหนักถึงสิทธิของตนเหนือดินแดนลาวว่า อาจถูกฝรั่งเศสโต้แย้งได้ จึงเจรจาทำความตกลงกับฝรั่งเศสที่จะปักปันเขตแดนให้แน่นอนลงไป ในระหว่างที่ยังตกลงกันไม่ได้ ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสก็เกิดขึ้นเรื่อย ๆ โดยที่ฝรั่งเศสอ้างสิทธิเหนือดินแดนลาวตอนกลางและตอนใต้ ฝ่ายไทยได้ปฏิเสธคำกล่าวอ้างของฝรั่งเศส แต่ก็ยอมให้ฝรั่งเศสสำรวจเขตแดนลาวของไทยที่ติดต่อกับญวนตลอดเหนือจดใต้ เพื่อจะได้เจรจาปักปันเขตแดนให้เสร็จสิ้นไป ในระหว่างการสำรวจเขตแดนนั้น ไทยกับฝรั่งเศสต่างก็กล่าวหาซึ่งกันและกันว่า ส่งกำลังทหารบุกรุกเข้าไปในเขตแดนของตน[1] เมื่อความขัดแย้งได้ทวีความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงปี พ.ศ. 2434 รัฐบาลไทยได้ส่งข้าหลวงใหญ่จากกรุงเทพฯไปประจำหัวเมืองชายแดนที่กำลังเกิดความวุ่นวายอยู่ เช่น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงหัวเมืองลาวกาวประจำที่เมืองอุบลราชธานี พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นข้าหลวงหัวเมืองลาวพวนประจำที่หนองคาย และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงหัวเมืองลาวกลางประจำที่เมืองนครราชสีมา[2] เพื่อทำหน้าที่ป้องกันดินแดนในพระราชอาณาเขต และแก้ไขปัญหาที่จะเกิดขึ้นจากการกระทบกระทั่งกันทั้งสองฝ่าย จนในที่สุดฝรั่งเศสก็ส่งกำลังทหารบุกรุกชายแดนไทยทางฝั่งซ้าย

---

[1]จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 หน้า 45 - 47

[2]ดู. หน้า 55 - 56

แม่น้ำโขง[1] ในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2436 ทั้งทางบกและทางเรือ เข้าโจมตีและสามารถยึดเมืองเสียมโบก สตึงเตรง (เชียงแตน) เมืองโขง (สีทันดร) ไว้ได้ในเวลาต่อมา[2] ทางฝ่ายไทยได้ส่งกาลังทหารเข้าไปต้านกำลังทหารของฝรั่งเศสตามชายแดนตะวันออก แต่สถานการณ์คับขันมาก เนื่องจากไทยขาดอาวุธและทหารขาดประสิทธิภาพในการรบอย่างมาก ต่อมาจนถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2436 ฝ่ายไทยก็ยังไม่สามารถยึดหัวเมืองดังกล่าวคืนมาได้ และเหตุการณ์ชายแดนรุนแรงยิ่งขึ้น ทำให้รัฐบาลไทยตัดสินใจส่งกองทัพจากกรุงเทพฯไปสนับสนุนชายแดน พร้อมกับหาทางเจรจาตกลงกับฝรั่งเศสไปด้วย การส่งกองทัพจากกรุงเทพฯไปครั้งนั้นได้เกณฑ์คนหัวเมืองใกล้เคียงไปช่วยเหลือในการรบตามชายแดนด้วย กองทัพที่ส่งไปครั้งนั้นประกอบด้วย

1. พระศรีรณรงค์วิไชย (นิล) เป็นแม่ทัพคุมทหารไปยังอุบลราชธานี

2. และพระฤทธิเดชะ (แขก) พร้อมกับจมื่นศรีบริรักษ์ เป็นแม่ทัพคุมทหารไปยังอุบลราชธานี

3. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จออกไปเมืองนครราชสีมา เพื่อเกณฑ์กำลังคนและเสบียงอาหารไว้ช่วยเหลือหัวเมืองลาวกาว และลาวพวน

4. พระประสิทธิศัลการ (สอาด สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพออกไปตั้งทัพที่เมืองนครพนม

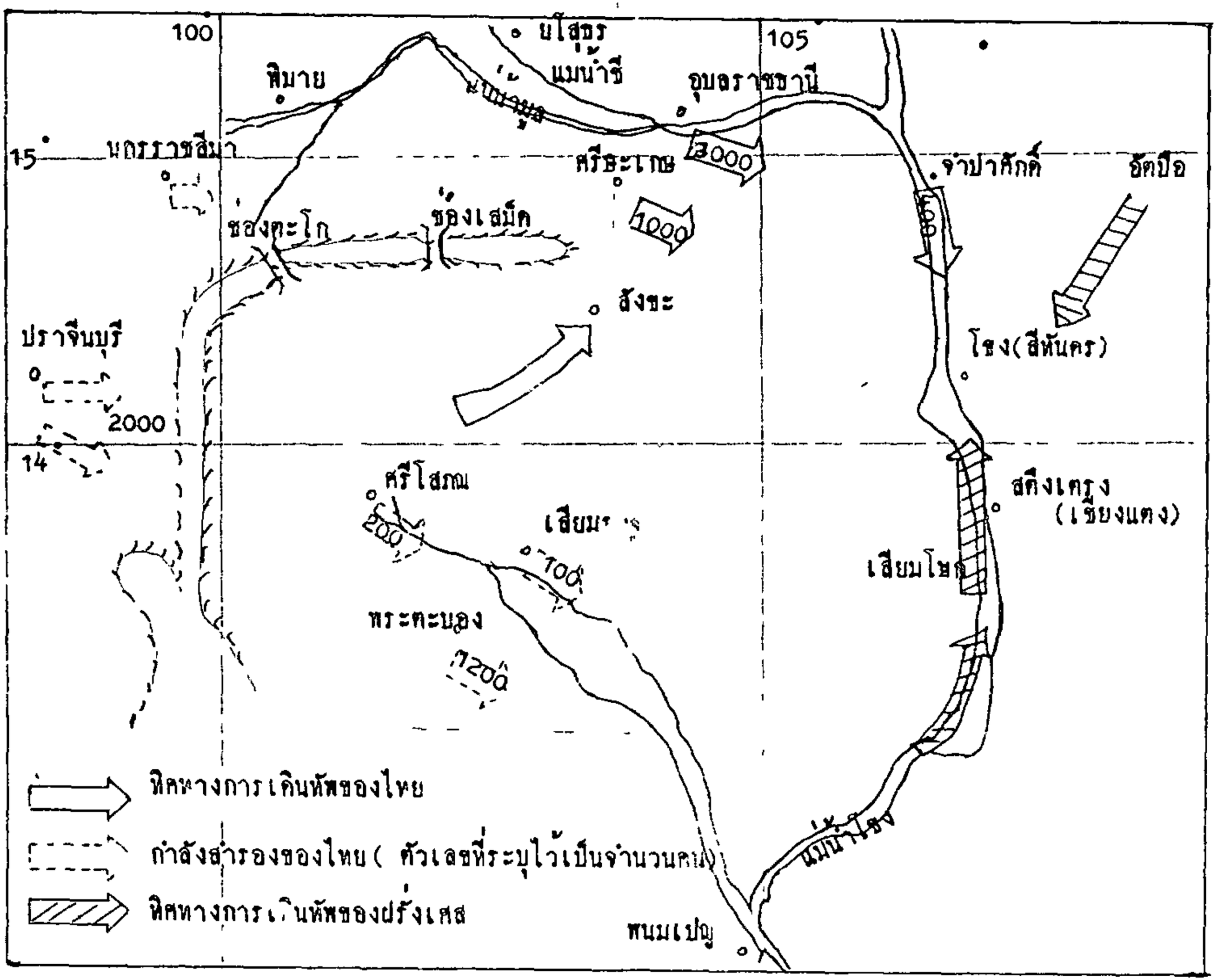
5. พระยามหาเทพ เป็นแม่ทัพไปเกณฑ์คนเมืองหล่มสัก เพชรบูรณ์ วิเชียรบัวชุม ยกไปสมทบกับกองทัพที่หนองคาย

6. พระพิเรนทรเทพ (สาย) เป็นแม่ทัพยกไปสมทบที่อุบลราชธานี ผ่านทางมณฑลปราจีนบุรี

---

[1]สุวิทย์ ฟักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสตั้งแต่ ร.ศ. 112 – 126 หน้า 30

[2]โปรดดูแผนที่ 3

แผนที่ 3 เส้นทางเดินทัพ

7. พระศักดาพิเดชวรฤทธิ์ คุมทหารกรมคชบาลออกไปรักษาเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ[1]

8. พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) เป็นแม่ทัพเกณฑ์คนในหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี และคุมทัพไปสนับสนุนกองทหารที่เมืองศรีโสภณ และกบินทร์บุรี พร้อมกับส่งทหารไปสนับสนุนทัพพระศักดาพิเดชวรฤทธิ์ ตลอดจนสนับสนุนการส่งกำลังอาวุธและผู้คนไปยังหัวเมืองลาวกาว[2]

ก่อนหน้าที่จะส่งให้ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท เป็นแม่ทัพคุมผู้คนไปยังเมืองศรีโสภณนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตระหนักถึงภัยอันตรายในหัวเมืองเขมร โดยเฉพาะเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ ซึ่งเป็นดินแดนของไทยภายใต้ข้อตกลงกับฝรั่งเศสปี พ.ศ. 2410[3] เรื่องการยึดครองเขมร ว่าเมืองทั้งสองเป็นของไทย มีอาณาเขตติดต่อกับอาณานิคมของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจะถือโอกาสใช้เส้นทางแม่น้ำโขงและสาขาส่งกองทัพเข้ามาในบริเวณดังกล่าวได้ จึงได้โปรดเกล้าฯให้พระศักดาพิเดชวรฤทธิ์คุมทหารกรมคชบาลออกไปรักษาเมืองพระตะบอง และเสียมราฐ เพื่อป้องกันการรุกรานที่จะมาถึงหัวเมืองแถบนี้ และก็ทรงเกรงว่ากองกำลังของพระศักดาพิเดชวรฤทธิ์ อาจจะต้านทานกำลังของข้าศึกไม่ได้ และถ้าเกิดเหตุถึงขั้นรบกันแล้ว กำลังที่ส่งไปอุดหนุนก็เป็นเพียงทหารเรือจากจันทบุรีเท่านั้น กำลังทหารบกที่จะอุดหนุนช่วยเหลือกองทหารพระศักดาพิเดชวรฤทธิ์ก็ยังไม่มี ถ้าเกิดเหตุจริงจะกลายเป็นการเปิดโอกาสให้ข้าศึกเข้ามาถึง

---

[1]จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112 หน้า 101 – 102

[2]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/11 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถึงพระยาฤทธิรงค์รณเฉท ตราลับที่ 312/392 มิถุนายน ร.ศ. 112

[3]พลตรี แชน ปัจจุสานนท์ และนางวาเอกสวัสดิ์ จันทนี กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. 112 อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางพร้อม ศรีหงส์ 31 สิงหาคม 2518 หน้า 6

หัวเมืองชั้นในได้ จึงโปรดเกล้าฯให้ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท รีบออกไปเกณฑ์ทหารประมาณ 2,000 คน ในมณฑลปราจีนบุรี ไปตั้งรักษาการที่เมืองศรีโสภณ และกบินทร์บุรีอีกทีหนึ่ง[1]

จุดประสงค์ของการเกณฑ์ผู้คนในมณฑลปราจีนบุรีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้มีพระราชประสงค์จะให้ไปรบกับฝรั่งเศส แต่ต้องการให้ไปหนุนกองทัพของพระศักดาพิเดชวรฤทธิ์ที่พระตะบอง ทั้งที่ทหารที่พระตะบองก็มีอยู่แล้ว ด้วยเหตุผลที่ว่า ทหารเหล่านั้นเป็นคนเขมร ไม่อาจไว้วางใจได้ทั้งหมด[2] ประกอบกับในระยะแรกของการส่งกำลังไปหนุนและรักษาเมืองพระตะบองและเสียมราฐนั้น ได้ส่งทหารเรือออกไปปฏิบัติงานก่อนเป็นการชั่วคราวระยะหนึ่งก่อนเท่านั้น เนื่องจากยังไม่ได้มีการจัดทหารในมณฑลปราจีนบุรี และจะยกกองทหารจากกรุงเทพฯออกไปอีกก็ไม่ได้ เพราะได้สั่งทหารประจำกรุงเทพฯส่วนหนึ่งไปสมทบกับทหารของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรแล้ว ถ้าส่งไปอีกก็ทรงเกรงว่าจะเป็นอันตรายต่อกรุงเทพฯได้[3]

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความจำเป็นอันเร่งด่วนที่จะเกณฑ์ผู้คนในมณฑลปราจีนบุรีด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้ว ประกอบกับปัญหาโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นอย่างชุกชุม[4] จึงมีพระบรมราชโองการแต่งตั้งให้ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทเป็นข้าหลวงใหญ่ และแม่ทัพจัดราชการมณฑลปราจีนบุรี เมื่อวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2436 ดังสารตราเจ้าพระยาจักรีที่มีถึงผู้ว่าราชการเมือง และกรมการเมืองใน

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/11 <u>ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถึงพระยาฤทธิรงค์รณเฉท</u> ตราลับที่ 318/397 มิถุนายน ร.ศ. 112

[2]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/2 <u>พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์</u> ที่ 20/2132

[3]<u>ค</u>.

[4]ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/1 <u>พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> สำเนาที่ 13/411 ลงวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 112

มณฑลปราจีนบุรีว่า

> ทุกวันนี้มีราชการทางหัวเมืองฝ่ายตะวันออกมากทั้งทางราชการทหารและพลเรือน ราชการซึ่งมีมาในทางนี้ต้องอาศัยกำลังเมืองปราจีนบุรี เมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครนายกมาก แต่การที่จะบังคับบัญชาจัดราชการหัวเมืองเหล่านี้ จากกรุงเทพฯไปทุกอย่าง ทางก็ห่างไกล จะไม่ใคร่ทันท่วงทีในราชการ จึงโปรดเกล้าฯให้นายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทเป็นข้าหลวงใหญ่และแม่ทัพ มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาและจัดราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ตลอดเขตแขวงเมืองปราจิณบุรี และเมืองขึ้น เมืองฉะเชิงเทรา และเมืองขึ้น และเมืองนครนายกด้วย...[1]

เมื่อพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้รับแต่งตั้งเป็นแม่ทัพและข้าหลวงแล้วออกปฏิบัติหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมาย โดยเริ่มสารวจผู้คนซึ่งเป็นชายฉกรรจ์เพื่อเป็นทหารประจำมณฑลปราจีนบุรี จำนวน 2,000 คน พร้อมกับสำรวจอาวุธปืนเชลยศักดิ์[2] ให้พอกับจำนวนคนไว้ด้วย[3] เพื่อความรวดเร็ว พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้เกณฑ์เลขกองด่าน เลขสมกรมการ และเลขแขนขาว ได้ประมาณ 2,000 คนเศษ แต่ปืนเชลยศักดิ์ได้ไม่พอกับจำนวนคน จึงได้ส่งทหารกรมศชบาล 200 คน พร้อมเครื่องยุทธภัณฑ์ที่ได้รับการฝึกหัด

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/17 <u>สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา นครนายก</u> สำเนาที่ 3840 ลงวันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 112

[2] ปืนนอกทะเบียน หรือปืนที่ไม่ได้จดทะเบียนไว้กับทางราชการ

[3] ก.จ.ช. ร.5 ฝ.17/1 <u>ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดารงราชานุภาพ ถึงพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท</u> ตราลับที่ 333/413 ลงวันที่ 18 มิถุนายน ร.ศ. 112

แล้วที่เมืองปราจีนบุรี ทหารดังกล่าวภายใต้การควบคุมของพระยุคุมศุลกฤตย์ได้เดินทางไปประจำอยู่ที่เมืองศรีโสภณ เพื่อให้กองทัพพระศักดาพิเดชวรฤทธิ์รักษาราชการในเมืองพระตะบอง และเสียมราฐได้สะดวก โดยไม่ต้องห่วงเมืองศรีโสภณนั่นเอง ส่วนทหารที่เหลือจะได้ทำการฝึกซ้อมให้เป็นกำลังสำรองที่สมบูรณ์ก่อน และเมื่อได้อาวุธครบแล้วจึงจะจัดส่งทหารเหล่านี้ไปประจำเมืองศรีโสภณ และให้กองทหารกรมคชบาล 200 คนนั้นไปสมทบกับกองทหารของพระศักดาพิเดชวรฤทธิ์ที่เมืองพระตะบอง และเสียมราฐต่อไป[1]

ในการสำรวจและเกณฑ์ผู้คนครั้งนั้น พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้เกณฑ์เลขสมกรมการในเมืองปราจีนบุรีก่อน เนื่องจากผู้คนในเมืองนี้ได้รับการจัดหมวดหมู่และถูกเกณฑ์ไปราชการทหารที่เมืองเขมรต่อเนื่องกันมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 แล้ว ในฐานะที่เป็นเมืองหน้าด่านของไทยที่ติดต่อกับเขมร ส่วนเมืองอื่น ๆ ก็ได้สำรวจผู้คนไว้เท่านั้น ต่อมาทางรัฐบาลได้กำหนดให้เกณฑ์คน จานวน 2,000 คน ไปสารองราชการที่เมืองศรีโสภณ และกบินทร์บุรีให้เสร็จสิ้นภายในวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้เกณฑ์คนในเมืองปราจีนบุรี และเมืองขึ้น ตลอดจนเมืองฉะเชิงเทราและเมืองนครนายกได้ จำนวน 1,000 คน 600 คน และ 400 คน ตามลำดับจนครบ 2,000 คน แต่ในการเกณฑ์ผู้คนนั้นมีปัญหาบางเกี่ยวกับการที่ผู้คนพยายามหนีการเกณฑ์ทหาร โดยติดสินบนกับกรมการหรือนายหมวด ตลอดจนอพยพหลบหนีไปก็มีบาง พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทต้องแก้ปัญหาโดยประกาศและชี้แจงให้ทราบถึงเจตนาในการเกณฑ์ทหารครั้งนี้ นอกจากนั้นยังได้ส่งขุนนางผู้ใหญ่ออกไปสืบและแก้ไขเหตุการณ์ที่เมืองนครนายก และพนมสารคาม ซึ่งมีปัญหามากที่สุด จนเหตุการณ์สงบลงได้[2]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/10 <u>พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> ที่ 8/406 ลงวันที่ 20 มิถุนายน ร.ศ. 112

[2]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/3 <u>พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 1/12 ลงวันที่ 15 กรกฎาคม ร.ศ. 112

เมื่อเตรียมผู้คนและอาวุธพร้อมตามที่กำหนดแล้ว ได้ส่งกองทหารไปรักษาการที่กบินทร์บุรี 200 คน เมืองพระตะบอง 1,200 คน เมืองเสียมราฐ 100 คน และเมืองศรีโสภณ 200 คน ส่วนที่เหลือได้จัดเป็นกำลังสำรองเพื่อสับเปลี่ยนต่อไป

จากความสามารถของพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ในการเกณฑ์คนเป็นทหารได้ภายในเวลา 36 วันเท่านั้น นับว่ารวดเร็วและทันต่อความต้องการของทางราชการ[1] เป็นอย่างมาก และนับได้ว่าเป็นประโยชน์อันดับแรกของการจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรี ความสำเร็จดังกล่าว นอกเหนือจากความสามารถของพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทแล้วยังเนื่องมาจากการจัดหมวดหมู่ของคนในมณฑลปราจีนบุรีตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแล้ว โดยเฉพาะที่เมืองปราจีนบุรี ได้มีส่วนส่งเสริมให้ราชการทหารสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

นอกจากนี้แล้ว หัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีได้มีส่วนช่วยในการลำเลียงทหารและอาวุธยุทธภัณฑ์ ตลอดจนเสบียงอาหารจากกรุงเทพฯไปช่วยราชการที่มณฑลลาวกาว ซึ่งมีศูนย์กลางการบัญชาการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ซึ่งก่อนหน้าที่จะมีการจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีนั้น หัวเมืองแถบนี้ได้มีส่วนช่วยอยู่แล้ว ทั้งนี้เนื่องจากระยะทางจากกรุงเทพฯไปยังเมืองอุบลราชธานี ถ้าใช้เส้นทางผ่านหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีแล้ว จะเป็นระยะทางที่เร็วและตรงที่สุดกว่าเส้นทางอื่นทั้งหมด ตามคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ความว่า

> ...โดยพระกระแสพระบรมราชโองการให้จัดเรือกลไฟ บันทุกปืนพันกระบอกกับปัสตันพลทหารออกไปส่งถึงเมืองปราจีนบุรี...และได้มีสารตราถึงพระยาปราจีนบุรี ผู้ว่าราชการเมืองรายทางให้เกณฑ์จ้างพาหนะรับบันทุกปืนปัสตันออกไป...รวมระยะทางจากเมือง

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/10 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาฤทธิรงค์รณเฉท ที่ 6/6308 ลงวันที่ 5 กรกฎาคม ร.ศ. 112

ปราจีนบุรีถึงเมืองอุบลราชธานี 14 วัน เพราะได้ใต่สวนได้ความชัดว่าทางนี้เป็นทางตรงกว่าทางอื่น...[1]

การเดินทางจากกรุงเทพฯไปยังเมืองปราจีนบุรีในสมัยนั้น ถ้าไปทางเรือตามแม่น้ำบางปะกงจะใช้เวลา 2 วัน และจากปราจีนบุรีเดินทางบกไปถึงอุบลราชธานีอีก 14 วัน รวมใช้เวลาทั้งสิ้น 16 วันเท่านั้น จึงใช้เส้นทางนี้เพื่อประโยชน์ในราชการดังกล่าว ตั้งแต่เริ่มแรกของการปะทะกันระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงแล้ว ดังกรณีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระพิเรนทรเทพเป็นข้าหลวงจัดพาหนะส่งไปยังมณฑลลาวกาวในเดือนเมษายน พ.ศ. 2436 เพื่อสนับสนุนกองกำลังทหารของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร โดยที่พระพิเรนทรเทพ ทาการเกณฑ์จ้างกาลังพาหนะส่งผู้คนและสิ่งของจากระยะทางตั้งแต่เมืองปราจีนบุรี จนถึงเมืองสังขะในเขตมณฑลลาวกาว ในการเกณฑ์จ้างนั้นกระทำทั้งในเขตเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา และนครนายก นอกจากนี้ยังได้รับการสนับสนุนให้จัดซื้อเกวียนจากเมืองพนัสนิคม ชลบุรีมาสมทบอีกด้วย ส่วนเส้นทางในการลำเลียงจากเมืองปราจีนบุรีไปยังมณฑลลาวกาวถ้าผ่านทางช่องเสม็ด ซึ่งเป็นเส้นทางที่ใกล้กว่า แต่จะเดินทางลำบากในฤดูฝน ซึ่งจะเดินทางได้อีกเส้นทางหนึ่งคือผ่านทางศรีโสภณแล้วขึ้นไปซึ่งช้าและอ้อมกว่า แต่จะเดินทางได้สะดวกและปลอดภัยกว่า ดังนั้นจึงนิยมผ่านทางศรีโสภณมากกว่า ในครั้งนี้ก็เช่นกัน ก็อาศัยผ่านทางเมืองศรีโสภณเป็นหลักในการเดินทาง[2]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.17/1 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 8/489 ลงวันที่ 14 เมษายน ร.ศ. 112

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.99/15 สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงพระพิเรนทรเทพ ข้าหลวงจัดการพาหนะส่งหัวเมืองลาวกาว สำเนาที่ 1/843 ลงวันที่ 20 เมษายน ร.ศ. 112 และ ก.จ.ช. ร.5 ม.99/15 พระพิเรนทรเทพ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 3/60 ลงวันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 112

และในการเดินทัพของพระศรีณรงค์วิไชย แม่ทัพคุมกาลังทหารจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ ตลอดจนทัพของพระพิเรนทรเทพที่ส่งกำลังบำรุงกองทัพมณฑลลาวกาวคราวเดียวกันกับที่พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทออกมาจัดราชการทหารในมณฑลปราจีนบุรีนี้ด้วยก็ได้ใช้เส้นทางนี้อีก[1]

เมื่อ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้รับแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพและข้าหลวงมณฑลปราจีนบุรี ได้ออกไปดำเนินการจัดส่งกองทัพและอาวุธยุทธภัณฑ์ ตลอดจนเสบียงอาหารให้แก่กองทัพของพระพิเรนทรเทพอีกครั้งหนึ่ง โดยที่กองทัพของพระพิเรนทรเทพเดินทางจากกรุงเทพฯไปปราจีนบุรีทางเรือและขึ้นบกเดินทางต่อไป ผ่านประจันตคาม กบินทร์บุรี ด่านพระปรง เมืองวัฒนา และด่านปะคำ ข้ามช่องตะโกเข้าเขตมณฑลนครราชสีมาเพื่อส่งต่อไปอีกทอดหนึ่ง[2] ในการลำเลียงทหารและอาวุธยุทธภัณฑ์นั้น ได้กระทำเป็นคราว ๆ ไป ระยะทางที่เดินผ่านไปแต่ละจุดนั้น พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้จัดทหารไปให้ความสะดวก ตลอดจนจัดหาที่พักและเสบียงอาหารทุกระยะที่ผ่านไป เพื่อให้การเดินทางของกองทัพพระพิเรนทรเทพเป็นไปด้วยความสะดวก ปลอดภัย และรวดเร็ว นอกจากนี้ยังมีหน้าที่จัดหาพาหนะเพื่อสนับสนุนการเดินทัพด้วย เช่น การเกณฑ์จ้างเกวียน โค กระบือ ตลอดจนเรือบรรทุกสิ่งของตามรายทางอีกด้วย เนื่องจากในช่วงเดือนมิถุนายนถึงเดือนสิงหาคมน้ำท่วมเส้นทางทางบก ต้องอาศัยเรือลากจูงสิ่งของเป็นหลักในการเดินทาง โดยเฉพาะจากปราจีนบุรีถึงประจันตคาม ซึ่งข้าหลวงเทศาภิบาลได้กราบบังคมทูลขอเรือกลไฟออกไปช่วยลากจูงเรือบรรทุกอาวุธและยุทธภัณฑ์ดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.99/15 พระศรีณรงค์วิไชย กราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ กรมพระภาณุพันธ์วงษ์วรเดช สาเนาที่ 1/112 ลงวันที่ 7 พฤษภาคม ร.ศ. 112

[2]ก.จ.ช. ร.5 ผ.18/2 พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 6/404 ลงวันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ. 112

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเรือกลไฟชื่อ กัลยาณมิตรออกไปช่วย นอกจากนี้ยังได้ขอเรือบรรทุกข้าวของคนจีนซึ่งเป็นพ่อค้าข้าวอยู่บริเวณนั้นช่วยเหลืออีกทางหนึ่งด้วย[1] ตลอดจนจัดเตรียมเสบียงอาหาร เช่น ข้าว ไว้ตามรายทางที่สำคัญ เช่น ที่กบินทร์บุรี เป็นต้น เพื่อช่วยเหลือในการเดินทัพต่อไป

ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2436 เหตุการณ์ทางชายแดนได้คลี่คลายลงเนื่องจากในระยะเวลาที่กาลังทำการรบตามฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงนั้น รัฐบาลฝรั่งเศสได้แจ้งความประสงค์ต่อรัฐบาลไทยว่า จะขอส่งเรือรบ 2 ลำ เข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อปกป้องคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของชาวฝรั่งเศสและคนในบังคับ รัฐบาลไทยไม่ยินยอมและคัดค้าน ตลอดจนยับยั้งไม่ให้เรือฝรั่งเศสล่วงล้ำสันดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามา อย่างไรก็ตาม เมื่อถึงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 เรือรบฝรั่งเศส 2 ลำ ได้ล่วงล้ำเข้ามาและเกิดการยิงต่อสู้กับกำลังป้องกันของฝ่ายไทย บริเวณป้อมพระจุลฯ สมุทรปราการ และตีฝ่าการป้องกันของฝ่ายไทยเข้ามาถึงกรุงเทพฯ รัฐบาลฝรั่งเศสได้ยื่นคำขาดให้ไทยปฏิบัติตามภายใน 48 ชั่วโมง ซึ่งในระยะแรกฝ่ายไทยไม่ยินยอมปฏิบัติตามในข้อเรียกร้องบางข้อ ฝรั่งเศสจึงประกาศตัดสัมพันธ์ทางการทูต และใช้กำลังทัพเรือปิดล้อมอ่าวไทย การกระทำครั้งนี้เท่ากับเป็นการคุกคามเอกราชของไทยอย่างยิ่ง รัฐบาลไทยจึงต้องยอมรับคำขาดและปฏิบัติตามข้อเรียกร้องต่าง ๆ โดยดี ในที่สุดฝ่ายไทยยอมลงนามในสนธิสัญญากับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ทำให้ความสำคัญในราชการทหารของมณฑลปราจีนบุรีจึงลดน้อยลงไปตามลำดับ

หลังจากนั้นอีก 1 ปีต่อมา มณฑลปราจีนบุรีก็ยังคงมีส่วนช่วยเหลือราชการทหารอีกในกรณีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้กองทัพของพระพิเรนทรเทพ และกองทัพของพระศรีณรงค์วิไชย ซึ่งไปราชการในมณฑลลาวกาว

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/13 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 213/8555 ลงวันที่ 9 สิงหาคม ร.ศ. 112

กลับเข้ามารับราชการที่กรุงเทพฯตามเดิม มณฑลปราจีนบุรีก็ได้ทำหน้าที่ในการเตรียมเสบียงอาหารและพาหนะไว้รับช่วงการเดินทัพกลับของทั้ง 2 กองทัพ และจัดส่งทหารทยอยกลับไปยังกรุงเทพฯจนเสร็จสิ้นอีกด้วย[1]

จากเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2436 ที่ฝรั่งเศสรุกรานเขตแดนไทยทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เพราะต้องการผนวกดินแดนลาวเข้าเป็นอาณานิคมนั้น ได้ทำให้รัฐบาลไทยจำเป็นต้องจัดมณฑลปราจีนบุรีขึ้นโดยรีบด่วน ซึ่งเป็นนโยบายเดิมของฝ่ายไทยอยู่แล้วที่จะจัดระบบการปกครองส่วนภูมิภาคในรูปแบบของมณฑลเทศาภิบาล เหตุการณ์ครั้งนั้นกลับเป็นตัวเร่งที่สำคัญที่ก่อให้เกิดมณฑลปราจีนบุรีขึ้น เพื่อความสะดวกในราชการทหารตลอดจนมุ่งที่จะใช้มณฑลปราจีนบุรีเป็นเส้นทางลำเลียงทหารและอาวุธยุทธภัณฑ์ และเป็นกำลังสำรองทางทหารในการรักษาความมั่นคงทางชายแดนด้านตะวันออกของไทย ซึ่งการจัดราชการทหารของ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทในมณฑลปราจีนบุรี นับได้ว่าสามารถดำเนินงานตามนโยบายของรัฐบาลเป็นอย่างดี ทั้งยังทำให้เกิดความสะดวกและรวดเร็วต่อราชการทหารเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะประโยชน์ในการเตรียมพร้อมรบ ดังคำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ว่า "...ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าซึ่งพระยาฤทธิรงค์รณเฉท จัดระยะทางเดินที่พักทหารในมณฑลปราจีนบุรีนี้ช่วยด้วยราชการดีมาก..."[2]

ต่อมาเมื่อเหตุการณ์ได้ยุติลงด้วยการทำสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436[3] ไทยต้องยอมยกดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.99/15 <u>นายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> สาเนาที่ 7232 ลงวันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 113

[2]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18/2 <u>กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 101/5127 ลงวันที่ 19 มิถุนายน ร.ศ. 112

[3]ดี. จี. อี. ฮอลล์ <u>ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้</u> เล่ม 2 หน้า 846

และถอนทหารออกจากบริเวณดังกล่าว ให้เมืองพระตะบองและเสียมราฐ ตลอดจน 25 กิโลเมตรจากฝั่งขวาของแม่น้ำโขงเป็นเขตปลอดทหาร นอกจากนั้นไทยจะต้องส่งมอบบรรดาคนในบังคับฝรั่งเศส คนญวน ลาวที่อยู่ทางฝั่งซ้าย และคนเขมรที่ถูกจับไม่ว่ากรณีใด ๆ ให้กับเจ้าพนักงานของฝรั่งเศสประจำพรมแดน โดยที่รัฐบาลไทยจะไม่ทาการขัดขวางการเดินทางกลับของคนเหล่านั้น และฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรีไว้จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสัญญาที่ทำไว้

จากข้อสัญญาดังกล่าว ทำให้ความสำคัญของมณฑลปราจีนบุรีทางด้านทหารได้ลดน้อยลง แต่กลับทำให้มณฑลปราจีนบุรีมีความสำคัญในด้านการปกครองมากขึ้น เนื่องจากการที่ฝรั่งเศสกำหนดให้พระตะบองและเสียมราฐเป็นเขตปลอดทหารและยึดครองเมืองจันทบุรีไว้ ทำให้มณฑลปราจีนบุรีมีอาณาเขตติดต่อกับดินแดนภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส อยู่ในภาวะต้องระมัดระวังอย่างยิ่ง มิให้กระทบกระทั่งกับทหารของฝรั่งเศสที่ประจำอยู่ที่เมืองจันทบุรี และต้องพยายามปรับปรุงการปกครองในมณฑลนี้ให้ดีกว่าเดิมเพื่อมิให้เกิดการเปรียบเทียบได้ ตลอดจนต้องพยายามควบคุมดูแลเกี่ยวกับการส่งมอบคนในบังคับฝรั่งเศสให้เป็นไปด้วยดีต่อมาในภายหลังอีกด้วย

ภายหลังสิ้นสุดเหตุการณ์ "วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112" ในปี พ.ศ. 2436 แล้ว พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้ทาการจัดรูปแบบการปกครองมณฑลปราจีนบุรีอย่างจริงจังต่อไป

2. <u>การจัดราชการการปกครองมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2436 – 2440</u>

จากปัญหาที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2436 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯให้ตั้งมณฑลปราจีนบุรีขึ้น และคัดเลือกบุคคลที่เหมาะสมออกไปจัดราชการในมณฑลนั้น คือ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ซึ่งเป็นคนหนึ่งใน 2 คน ที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเลือกและกราบบังคมทูลให้ทรงพระกรุณาแต่งตั้งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นคนแรกของมณฑลนี้ ด้วยเหตุที่ว่า บุคคลที่จะเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น

หาให้เหมาะสมได้ยากที่จะมีคุณสมบัติครบถ้วน คือ เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มีสติปัญญาและความสามารถที่จะทาการได้ตามพระราชประสงค์ และที่สำคัญจะต้องเป็นบุคคลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดด้วย ดังที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า

> ...ในขั้นแรกข้าพเจ้าเห็นแต่ 2 คน คือ...กับนายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยวิสาสะเห็นคุณวุฒิมาแต่เป็นนายทหารมหาดเล็กด้วยกันอีกคน ทูลเสนอพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรด จึงทรงตั้ง...ให้พระยาฤทธิรงค์รณเฉท เป็นผู้บัญชาการมณฑลปราจีน...[1]

ทั้งนี้เนื่องจากสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวถึงสาเหตุที่ไม่สามารถจัดตั้งมณฑลได้ทั่วทั้งราชอาณาจักรในคราวเดียวกัน เพียงแต่จัดตั้งได้ 2 มณฑล คือ มณฑลปราจีนบุรี และมณฑลพิษณุโลก เป็นเพราะว่า

1. หาตัวบุคคลที่จะส่งไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล และเจ้าหน้าที่ดำเนินการตามแบบแผนไม่ได้พอกับความต้องการ

2. เงินสำหรับค่าใช้จ่ายในการจัดการปกครองให้เป็นแบบแผนเดียวกันนั้นยังมีไม่พอ[2]

จากเหตุผลข้อ 1 นั้น การเลือกตัวบุคคลเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลซึ่งเป็นตาแหน่งที่ต้องทำหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จำเป็นต้องได้บุคคลที่มีความรู้ความสามารถออกไปปฏิบัติราชการตามรูปแบบของการปกครอง ที่ปรารถนาจะให้ราษฎรได้รับความร่มเย็นเป็นสุข และทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญขึ้น ประกอบกับความ

---

[1]กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 81 - 82

[2]ดู. หน้า 80 - 85

จำเป็นทางราชการทหารดังกล่าวมาแล้ว จึงทำให้พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทเป็นบุคคลที่เหมาะสมที่สุดในขณะนั้น และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีคนแรกออกไปจัดราชการดังกล่าว

เมื่อนายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท จัดราชการทหารในมณฑลปราจีนบุรีเป็นที่เรียบร้อยตามความต้องการของรัฐบาลแล้ว ได้ดำเนินการจัดการปกครองในมณฑลปราจีนบุรีทันที

ในระยะแรกที่ได้รับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น มณฑลปราจีนบุรีมีราษฎรประมาณ 70,000 คนเศษ[1] และในสายตาของพระยาฤทธิรงค์รณเฉท มณฑลปราจีนบุรีนั้นมีปัญหาอย่างมากในด้านการปกครอง ดังที่ได้เขียนรายงานการตรวจราชการในมณฑลนี้ขึ้นกราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ว่า

> ในเค้าเลาการโดยย่อซึ่งตรวจและสังเกตทุกหัวเมืองที่เป็นอยู่เป็นอันเห็นได้ว่า ทุกระเบียบการแลน่าที่กรมการหาเป็นอันดับที่ควรแก่น่าที่ทุกหัวเมืองดุจกันไม่ เกินแก่การบ้าง มีน่าที่ของกรมการและวุฒิไม่ควรแก่น่าที่บ้าง ตำแหน่งการที่ควรจะมีขาดน่าที่อันควรบ้าง รักษาการตามน่าที่จึ่งขาด ๆ เหลือไม่เป็นระเบียบในตำแหน่งกรมการเป็นอันดีได้แลบางเมืองมีข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการประจารักษาการอยู่แต่เดิมมาแล้ว บางเมืองก็ไม่นำภาในกิจที่ควรแก่ตำแหน่งบ้าง ในข้อนี้ซึ่งนับว่าเป็นเหตุสำคัญของหมู่กรมการ...[2]

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

[2] ค.

จากข้อความดังกล่าวเป็นตัวอย่างของข้อบกพร่องบางประการในการบริหารงานของข้าราชการฝ่ายปกครองในรูปแบบการปกครองเดิม ดังนั้น พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้พยายามพัฒนาและจัดรูปการปกครองเท่าที่จะทำได้ และสอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาลด้วย ภายในเวลา 4 – 5 ปี ที่ได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนั้นได้พยายามแก้ไขและเปลี่ยนแปลงหลายด้านด้วยกัน พร้อมทั้งพยายามปราบปรามโจรผู้ร้ายซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่ต่อเนื่องมาก่อนการจัดการปกครองแบบมณฑลแล้ว นอกจากนั้นได้พยายามปรับปรุงการจัดศาลยุติธรรม คดีความ การจัดเก็บภาษีอากร และอื่น ๆ ดังรายละเอียดต่อไป คือ

2.1 <u>การปรับปรุงด้านการบริหารและการปกครอง</u>

การปรับปรุงทางด้านนี้ ได้จัดการปรับปรุงให้เป็นระเบียบแบบแผนควบคู่ไปกับการปรับปรุงทางด้านอื่น ๆ กล่าวคือ

2.1.1 <u>การจัดระเบียบราชการในศาลาว่าการมณฑล</u> ซึ่งเป็นศูนย์กลางการบริหารการปกครองของมณฑล หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ที่ว่าการมณฑลนั้นในระยะแรกที่ออกไปจัดราชการทหารนั้น ได้ใช้สถานที่ที่เคยเป็นโรงงานทำแร่ทองคำของพระปรีชากลการ (สำอาง อมาตยกุล) ที่ได้จัดสร้างไว้เมื่อปี พ.ศ. 2416 – 2422 เป็นศูนย์บัญชาการชั่วคราว เมื่อความจำเป็นทางราชการทหารลดลง พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้แบ่งกำลังคน 2,000 คน ที่เกณฑ์มาช่วยราชการทหารครั้งนั้นออกเป็น 3 ส่วน 2 ส่วนกลับไปอยู่บ้าน 4 เดือน และที่เหลืออีก 1 ส่วน ให้อยู่ซ่อมแซมเรือนรับรองชั่วคราว 2 หลัง ไว้เป็นที่ว่าการมณฑล ตลอดจนเป็นที่พักของข้าหลวงเทศาภิบาลต่อมา เพื่อจะได้ประหยัดเงินในการก่อสร้างที่พักของข้าหลวงเทศาภิบาลได้ด้วย[1]

จากความดำริที่จะใช้สิ่งก่อสร้างที่เคยมีอยู่แล้วเป็นสถานที่ราชการนั้นจึงจำเป็นต้องซ่อมแซมและรื้อสิ่งทรุดโทรมบางอย่างทิ้ง เพราะสิ่งก่อสร้างเหล่านั้นถูกทิ้งให้ร้างมา

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/15 <u>กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 219/8728 ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 112

เป็นเวลาหลายปีแล้ว นอกจากนั้นยังต้องของบประมาณเพิ่มเติมอีกในการปรับปรุงให้ดีขึ้น เพื่อให้เหมาะสมกับเป็นที่ว่าการมณฑลต่อไป[1] นับได้ว่า พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้สนองนโยบายของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพอีกประการหนึ่ง เพราะได้เคยทรงตำหนิถึงปัญหาการจัดการปกครองแต่เดิมมาว่า "การปกครองหัวเมืองที่ไม่มีศาลาว่าราชการตั้งประจำอยู่ บรรดาเจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการพักอาศัยอยู่ในอาคารสถานที่ใด ที่ว่าราชการก็อยู่ที่อาคารสถานที่เหล่านั้น เมื่อเปลี่ยนผู้ว่าราชการครั้งหนึ่งก็ต้องสร้าง หรือย้ายที่ว่าราชการทุกครั้งไป ไม่มีที่ว่าการถาวร"[2] เมื่อมีการจัดราชการแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประสงค์จะให้มีที่ทำการของรัฐบาลในส่วนภูมิภาคเป็นที่ทำการถาวรด้วย เมื่อพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้เสนอความต้องการที่จะใช้สถานที่ดังกล่าวเป็นที่ทำการถาวรของที่ว่าการมณฑลนั้น นับได้ว่าเป็นการวางรูปแบบที่ดี และต้องตามพระประสงค์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้นเอง

นอกจากนั้นยังนับได้ว่าเป็นการสนองนโยบายในการประหยัดค่าใช้จ่ายของรัฐบาลอีกประการหนึ่งด้วย ดังที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงให้เหตุผลของการที่ไม่สามารถจัดตั้งมณฑลได้พร้อมกันทั่วพระราชอาณาจักรว่า ไม่มีเงินสำหรับใช้จ่ายเพียงพอ[3]

ทั้งนี้เนื่องจากการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้น จำเป็นต้องใช้เงินหรืองบประมาณอย่างมากในการจัดการ เช่น เงินเดือนราชการ ค่าใช้สอยต่าง ๆ และ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.18.1/15 พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 7993 ลงวันที่ 29 กรกฎาคม ร.ศ. 112

[2]กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 45 - 47

[3]ก. หน้า 85

เงินค่าปลูกสร้างสถานที่ราชการ ที่พักของข้าราชการในมณฑล เป็นต้น ซึ่งในระยะแรกของพระราชดำริที่จะจัดการปกครองแบบมณฑลนั้น กระทรวงการคลังไม่สามารถหาเงินมาดาเนินนโยบายได้ดังที่ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เมื่อครั้งยังเป็นผู้ช่วยอธิบดีบัญชาการกระทรวงการคลัง ตรัสไว้ว่า

> ถ้ารายได้ไม่มีเพิ่มขึ้นก็ยากที่จะจ่ายเงินให้พอแก่การกระทรวงมหาดไทยได้ เพราะฉะนั้น เมื่อจะจัดการปกครองหัวเมืองขอให้คิดหาค่าบำรุงผลประโยชน์แผ่นดินไปด้วยกัน...และขอแต่ให้ข้าพเจ้า (สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ – ผู้เขียน) ทรงประหยัดเงินช่วยกระทรวงพระคลังฯบ้าง...[1]

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ปรารถนาที่จะให้กระทรวงมหาดไทยช่วยเป็นตัวแทนของกระทรวงการคลังในการจัดหาเงินและประหยัดเงินไว้เป็นทุนสำหรับงานของกระทรวงมหาดไทยด้วยนั่นเอง

จากปัญหาดังกล่าว สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ทรงรับมาเป็นนโยบายในการจัดการปกครองแบบมณฑล และประหยัดเงินของแผ่นดินไปด้วย ตลอดจนให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ รับไปปฏิบัติตาม ซึ่ง พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทก็รับนโยบายดังกล่าวมาด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่ได้ขอใช้สถานที่ที่เคยเป็นโรงงานถลุงแร่ทองคำที่เมืองปราจีนบุรี จัดซ่อมแซมเป็นที่ว่าการมณฑล นับว่าเป็นการประหยัดงบประมาณของกระทรวงมหาดไทย และของกระทรวงการคลังฯ เพื่อสนองนโยบายของรัฐบาลด้วย

นับจากนั้นมา พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้ใช้สถานที่นี้เป็นที่ว่าการมณฑลและได้จัดระเบียบที่ว่าการมณฑล[2] ดังนี้คือ

---

[1]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 85 – 89

[2]โปรดดูแผนภูมิหมายเลข 1

1. แผนกข้าหลวงใหญ่ ประกอบด้วย ข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชามณฑลนั้น พร้อมทั้งเลขานุการ 1 นาย พนักงานตรวจสืบเหตุต่าง ๆ 2 นาย มีนายทะเบียน 1 นาย เสมียนเอกและโทอย่างละ 1 นาย

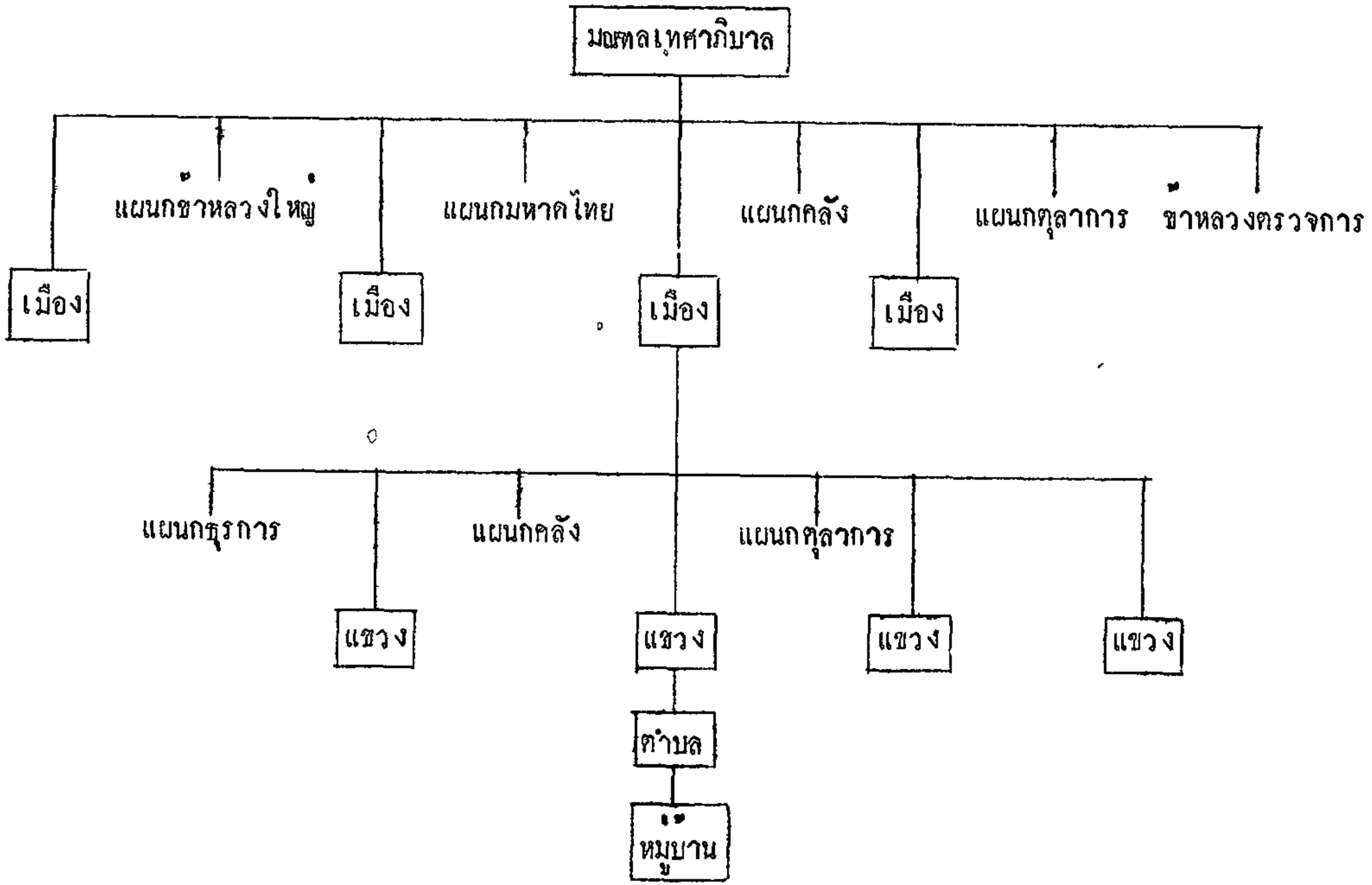
2. แผนกมหาดไทย มีข้าหลวงมหาดไทย เป็นผู้บังคับบัญชา ทำหน้าที่พนักงานรับและรายงานข้อราชการจากส่วนกลางและหัวเมือง ตลอดจนสั่งการไปตามหัวเมือง รวมทั้งรักษาและดูแลหนังสือราชการทั้งหมด นอกจากนั้นยังบังคับบัญชาข้าราชการในที่ว่าการมณฑลที่เกี่ยวข้องกับงานมหาดไทย และประกอบไปด้วยเสมียนระดับต่าง ๆ

3. แผนกคลัง มีข้าหลวงคลังเป็นผู้บังคับบัญชา ในงานที่เกี่ยวกับการเงินการบัญชีทั้งหมดในส่วนของมณฑล ประกอบด้วยเสมียนระดับต่าง ๆ 7 นาย

4. แผนกตุลาการ หรือศาลข้าหลวงใหญ่ มีข้าหลวงอธิบดีผู้พิพากษาทำหน้าที่ตรวจพิจารณาศาลทุกหัวเมืองในมณฑล ให้เป็นไปตามระเบียบวิธีการศาลและถูกต้องตามพระราชกำหนดของศาล นอกจากนี้แล้วยังรับรายงานและคดีทุกชนิดเสนอต่อข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อมีเวลาว่างต้องออกตรวจศาลเป็นครั้งคราว ตลอดจนเป็นผู้พิพากษาคดีซึ่งศาลหัวเมืองได้ตัดสินคดีแล้ว จำเลยก็ขออุทธรณ์มายังศาลมณฑล และยังมีหน้าที่ให้คำปรึกษาข้อขัดข้องในเรื่องที่เกี่ยวกับการศาลในระดับหัวเมืองอีกด้วย ในส่วนนี้ประกอบด้วยคณะตุลาการ 16 นาย[1]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

แผนภูมิ 1 ตำแหน่งข้าราชการสำคัญประจำมณฑลเทศาภิบาล มณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2436 – 2440

ที่มา : จำลองขึ้นมาจากข้อเท็จจริง ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

นอกจากข้าหลวงประจำแผนกต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ยังมีข้าหลวงตรวจการประจำมณฑล เพื่อตรวจตามหัวเมืองเป็นครั้งคราวอีก ๆ นาย ทำหน้าที่ตรวจราชการหัวเมืองให้เป็นไปตามข้อบังคับ และเพื่อความมีระเบียบแบบแผนเดียวกันด้วย

ตำแหน่งข้าหลวงแผนกมหาดไทย การคลัง ตุลาการ และตรวจการนั้นเป็นข้าราชการจากรัฐบาลกลางส่งออกไปปฏิบัติราชการทั้งสิ้น ทั้งนี้เพื่อความเรียบร้อยในการปฏิบัติราชการให้เป็นไปตามความต้องการของรัฐบาลกลางด้วย

2.1.2 <u>การจัดระเบียบราชการในหัวเมือง</u> พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้กำหนดให้หัวเมืองทุกเมืองภายในมณฑล แบ่งหน้าที่ราชการในหัวเมืองออกเป็น 3 แผนก คล้ายคลึงกับการปฏิบัติราชการในที่ว่าการมณฑล คือ

1. แผนกธุรการ มีข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้บังคับบัญชา และมีรองผู้ว่าราชการเมือง 1 นาย มีกรมการตำแหน่งมหาดไทย ทำหน้าที่รับตอบและเก็บรักษาหนังสือราชการ 1 นาย มีกรมการคลัง 1 นาย และผู้ช่วยอีก 4 นาย รวมทั้งเสมียน ภารโรง อย่างละ 2 นาย รวมทั้งหมด 12 นาย มาปฏิบัติราชการที่ว่าการเมือง

2. แผนกตุลาการ มีผู้พิพากษาและรองผู้พิพากษาอย่างละ 1 นาย กรมการพิจารณา 4 นาย เสมียนความ 6 นาย นักการ 3 นาย ผู้คุมโทษ 2 นาย รวม 17 นาย ทำหน้าที่ตัดสินคดีความต่าง ๆ ในหัวเมือง

3. แผนกแขวงใหญ่[1] ให้ทุกหัวเมืองแบ่งออกเป็น 4 แขวงใหญ่ ทำหน้าที่ปกครองรักษาหมู่บ้านที่สังกัดอยู่ ระงับโจรผู้ร้ายและพิจารณาคดีความเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้เสร็จสิ้นในวันเดียว ตลอดจนเป็นประธานของกำนันและพันทนายบ้าน[2] ที่ราษฎรเลือกมาแล้ว ในระยะแรกที่จัดนั้นมีนายแขวง 2 – 3 คน เท่านั้น เพราะหาตัวบุคคลในท้องถิ่นที่เหมาะสมได้ยาก จึงต้องฝึกฝนเป็นปลัดแขวงไปก่อน เมื่อผู้ใดมีความสามารถและมีความชำนาญมากขึ้น ก็ค่อยเลื่อนขึ้นเป็นนายแขวงใหญ่ต่อไป และทุกแขวงมี

---

[1] แขวงในที่นี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับอำเภอในปัจจุบันนี้

[2] พันทนายบ้าน มีลักษณะคล้ายคลึงกับผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบันนี้

กรมการรวบรวมทะเบียนบัญชีคน พร้อมกันนั้นต้องมีนายสิบพลตระเวนประจำอยู่ 1 นาย[1]

การจัดระเบียบแบบแผนราชการดังกล่าว ได้ทะยอยจัดไปทีละเมืองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2437 คือ เมืองปราจีนบุรี นครนายก และฉะเชิงเทรา ส่วนเมืองชลบุรีได้เริ่มจัดการในปี พ.ศ. 2438 หลังจากที่โอนจากกระทรวงต่างประเทศมาขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยแล้ว ส่วนเมืองขึ้นของหัวเมืองดังกล่าว[2] ก็ได้ให้จัดราชการเช่นเดียวกับแขวงใหญ่ของหัวเมือง ยกเว้นเมืองอรัญประเทศ และประจันตคาม เพราะในเมืองเหล่านี้ราษฎรเป็นคนลาวเป็นส่วนใหญ่ ผู้รักษาเมืองก็เป็นคนลาว การบังคับบัญชาราชการก็ยังเป็นไปตามธรรมเนียมลาว เมื่อพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้ขึ้นไปตรวจราชการเห็นวิธีการเหล่านั้นก็ยังให้คงปฏิบัติไปตามลักษณะเดิมก่อนด้วยเกรงว่า "ถ้าจัดให้สะเทือนขึ้นในเวลานี้ คนลาวชาวดอนจะได้รับการยุยงส่งเสริมให้เห็นการไปต่าง ๆ ก็จะชักนาเป็นเหตุขึ้นได้หลายประการ"[3] ดังนั้นจึงยังไม่ได้ให้จัดระเบียบราชการเหมือนเมืองอื่น ๆ แต่ก็ได้ให้ผู้รักษาราชการทั้ง 2 เมืองปฏิบัติไปตามที่เคยเป็นมาก่อนต่อไป และได้จัดให้ข้าหลวงตรวจการขึ้นไปตรวจราชการเป็นครั้งคราวไป สาเหตุที่พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทยังไม่อยากเข้าไปจัดราชการในเมืองอรัญประเทศและประจันตคาม ก็เนื่องมาจากปัญหาทางการเมือง เพราะหลังจากที่ไทยทำสัญญากับฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 แล้วนั้น เมืองทั้งสองเป็นเมืองที่อยู่ใกล้กับดินแดนภายใต้การปกครอง

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 นายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

[2] เมืองขึ้นของเมืองปราจีนบุรี ประกอบด้วย เมืองกบินทร์บุรี ประจันตคาม อรัญประเทศ วัฒนานคร เมืองขึ้นของเมืองฉะเชิงเทรา คือเมืองพนมสารคาม และสนามไชยเขตร เมืองขึ้นของเมืองชลบุรี คือ บางละมุง และพนัสนิคม

[3] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 ส.ค.

ของฝรั่งเศส ฝ่ายไทยก็เลยไม่อยากทำอะไรให้เป็นที่ผิดแปลกแตกต่างไปจากเดิม เพราะจะทำให้เกิดความวุ่นวายและถูกยุยงส่งเสริมจากชาวฝรั่งเศสได้ง่าย จึงได้ปล่อยให้มีการปฏิบัติราชการเช่นเดิมไปก่อน

เมื่อจัดราชการให้มีระเบียบแบบแผนดังกล่าวแล้ว การปกครองก็ทำได้สะดวก ความผิดพลาดที่จะเกิดขึ้นก็ย่อมลดน้อยลง และยังเป็นแต่การวางพื้นฐานเอาไว้สำหรับปรับปรุงต่อไปด้วย ทั้งนี้เนื่องจากในขณะนั้นยังไม่ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ และข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมือง อันเป็นการกำหนดลักษณะการปกครองส่วนภูมิภาคตามนโยบายใหม่ของรัฐบาล ต่อมาเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116[1] และข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมือง ร.ศ. 117[2] ขึ้นใช้แล้วก็เป็นการง่ายที่ข้าหลวงเทศาภิบาลคนต่อ ๆ มาจะได้บังคับใช้ให้ถูกต้องต่อไป นับได้ว่า พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้ช่วยวางรากฐานในเรื่องดังกล่าวไว้ให้อย่างดี

2.1.3 <u>การโอนและย้ายเมือง</u> เมื่อแรกตั้งมณฑลปราจีนบุรีนั้น มีหัวเมืองที่ขึ้นอยู่กับมณฑลนี้ 3 เมืองด้วยกัน คือ เมืองปราจีนบุรี นครนายก และฉะเชิงเทรา ต่อมาเมื่อวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2437 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้โอนราชการพลเรือนในหัวเมืองขึ้นของกระทรวงกลาโหม และกรมท่า (กระทรวงต่างประเทศ) มาสังกัดกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด[3] เพื่อความเป็นระเบียบแบบแผนในการปกครองพลเรือนให้เป็นลักษณะเดียวกันทั้งประเทศ จึงได้โอนเมืองชลบุรี

---

[1]<u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 14 : 105 – 125 30 พฤษภาคม ร.ศ. 116

[2]พระยาเกรียงไกรกระบวนยุทธ <u>ตำราปกครอง พ.ศ. 2448</u> หน้า 147 – 219

[3]"ประกาศจัดปันน่าที่ กระทรวงกลาโหม มหาดไทย" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 11 : 39 23 ธันวาคม ร.ศ. 113

พนัสนิคม และบางละมุง มาขึ้นกับมณฑลปราจีนบุรี[1] ในปีเดียวกันนั้นเอง ทั้งนี้เพราะเมืองทั้ง 3 มีเขตแดนติดต่อกับเมืองฉะเชิงเทรา และปราจีนบุรีอยู่แล้ว[2] ต่อมาได้ยุบเมืองบางละมุง และพนัสนิคมลงเป็นเมืองขึ้นของเมืองชลบุรี เพราะเมืองทั้ง 2 มีฐานะไม่ถึงขนาดที่จะเป็นเมืองเช่นเมืองชลบุรี และเมืองอื่น ๆ หลังจากที่โอนเมืองชลบุรีและเมืองขึ้นมารวมอยู่ในมณฑลปราจีนบุรีแล้ว พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ก็ได้จัดระเบียบราชการในเมืองชลบุรีให้เป็นแบบแผนเดียวกันเหมือนเช่นเมืองอื่นที่ได้จัดไว้แล้วด้วย

2.2 <u>ผลประโยชน์มณฑล</u>

ผลประโยชน์ของมณฑล นับว่าเป็นเรื่องที่มีความสาคัญ เพราะถ้าทางมณฑลจัดเก็บผลประโยชน์ได้ไม่เต็มตามจำนวนที่ควรจะได้แล้ว ก็จะขาดเงินที่จะนำมาปรับปรุงกิจการด้านอื่น ๆ ให้เจริญก้าวหน้าได้ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้คำนึงถึงข้อนี้ดี จึงได้รีบเร่งจัดการวางแผนในการเก็บผลประโยชน์ของมณฑลปราจีนบุรีตามที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งผลประโยชน์ส่วนใหญ่คือ การเก็บภาษีอากรค่านา ดังที่ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพว่า ในปี พ.ศ. 2437 รายได้ของมณฑลประมาณ 592,385 บาท และในปี พ.ศ. 2438 คงไม่ต่ำกว่า 690,760 บาท[3] รายได้ดังกล่าวนั้นยังไม่รวมรายได้อื่น ๆ อีก เช่น ผลประโยชน์จากป่า การเพาะปลูก และการค้าขาย ซึ่งทำรายได้ให้กับมณฑลอย่างมาก เนื่องจากมณฑลนี้เป็นศูนย์กลาง

---

[1] "แจ้งความกระทรวงมหาดไทย" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 11 : 44 27 มกราคม ร.ศ. 113

[2] ก.จ.ช. ร.5 ม.12.1/34 <u>กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 72/21637 ลงวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 113

[3] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 <u>พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

การค้าขายของคนลาว เขมร และหัวเมืองชั้นนอก ตลอดจนคนจีนจะนำสินค้ามาขายกันในหัวเมืองนี้มาก ทั้งนี้เนื่องจากความสะดวกที่มีเรือกลไฟขึ้นล่องตามแม่น้ำและริมชายฝั่งทะเล รับคนโดยสารและบรรทุกสินค้าจากเมืองปราจีนบุรีถึงกรุงเทพฯถึง 6 ลำ ในช่วงปี พ.ศ. 2437 - 2438[1] ทำให้การค้าขายเจริญขึ้นมาก โดยเฉพาะที่เมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ส่วนเมืองกบินทร์บุรีนั้นเป็นเมืองท่าที่คนเขมรและลาวจะบรรทุกสินค้ามาลงที่นี่ และมีคนจีนไปตั้งรับซื้อสินค้าและไม้แดงบรรทุกลงมาขายทางกรุงเทพฯอีกทอดหนึ่ง จึงทำให้เมืองกบินทร์บุรีเป็นเมืองท่าชุมชนที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง ก็ยิ่งสนับสนุนให้รายได้ของมณฑลเพิ่มพูนมากขึ้นไปอีกด้วย

ส่วนรายได้จากการเก็บส่วยจากไพร่เลขในมณฑลปราจีนบุรี ยังเป็นหน้าที่ของเจ้าหมู่นายกองเดิมจัดเก็บอยู่ แต่การที่ระบบขึ้นสังกัดของคนยังสับสนอยู่ การจัดเก็บยังไม่ทั่วถึงกัน ทำให้ผลประโยชน์ที่เก็บยังได้ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย ถ้าหากมีการจัดระบบให้ดีแล้วคงจะได้ผลประโยชน์มากขึ้น พอกับการที่จะนำไปปรับปรุงการปกครอง เพื่อรักษาความสงบสุขของราษฎรได้มากกว่าที่เป็นอยู่แน่

นอกจากนี้แล้วผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น จากการเก็บเงินค่าธรรมเนียมและเงินค่าราชการ เป็นหน้าที่ของแผนกคลังของมณฑลเป็นผู้จัดเก็บ ส่วนภาษีอากรยังเป็นหน้าที่ของเจ้าภาษีนายอากรรับผูกขาดไปดำเนินการ ยกเว้นภาษีผ่านด่าน อากรค่านา อากรสมพัตสร เป็นหน้าที่ของกระทรวงการคลัง และกระทรวงพาณิชยการจัดเจ้าหน้าที่ออกไปจัดเก็บโดยตรง ราชการดังกล่าว ข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าราชการในหัวเมืองไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม ด้วยความบกพร่องของการจัดเก็บภาษีอากร ทำให้เงินรั่วไหลเป็นอันมาก ทั้งการที่เจ้าภาษีนายอากรเอารัดเอาเปรียบในการจัดเก็บ ทำให้ประชาชน

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

เดือดร้อนมาก ดังที่ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อคราวประชุมสมุหเทศาภิบาลครั้งแรกในปี พ.ศ. 2438 ว่า

> อากรค่าน้ำในมณฑลปราจีน เงินหลวงที่ได้เข้าพระคลังมีน้อยกว่าที่ควรจะได้อยู่มาก เพราะนายอากรที่รับผูกขาดไปมีอานาจที่จะเก็บเฉพาะปีหนึ่ง ต้องรีบจัดเก็บเงินให้ได้ภายในเวลาที่ตนมีอำนาจ ใครเข้าว่าประมูลก็ต้องกะจำนวนเงินไว้ให้ต่ำด้วยกลัวจะขาดทุน ยกตัวอย่างดังอากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรี มีผู้รับประมูลเสนอเพียงปีละ 12,400 บาท เท่านั้น แม้จำนวนเงินเพียงเท่านั้นใครเป็นนายอากรยังต้องใช้อุบายต่าง ๆ เลี่ยงพระราชบัญญัติ เช่น เก็บเงินเหมาตามครัวเรือน เป็นต้น เพื่อจะได้ให้เงินโดยเร็ว แต่ที่จริงนั้น นายอากรเก็บค่าน้ำได้แต่ราษฎรที่อยู่ใกล้ พวกที่อยู่ห่างไกลออกไป นายอากรไม่สามารถจะไปเก็บถึง ยังเหลืออากรค่าน้ำอยู่โดยมาก...[1]

จากความบกพร่องที่กล่าวมาแล้ว พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้เสนอแนะว่าการเก็บอากรค่าน้ำนั้น ควรให้ข้าราชการในมณฑลทดลองจัดเก็บดู เพราะข้าราชการเหล่านั้นรู้จักการต่าง ๆ ในพื้นที่ดีอยู่แล้ว เช่น กำนันและผู้ใหญ่บ้าน เมื่อช่วยจัดเก็บแล้วคงจะเก็บได้ทั่วถึงกว่านายอากรค่าน้ำ เงินไม่รั่วไหล เงินค่าภาษีอากรก็คงจะเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมด้วย ส่วนค่าตอบแทนหรือค่าเหนื่อยของกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้นก็จะได้ส่วนลดเป็นค่าตอบแทนไป ความคิดของพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทครั้งนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนำไปปรึกษากับกรมขุนศิริรัชสังกาศ เสนาบดีกระทรวงการคลังใน

---

[1] สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 41 – 42

ขณะนั้น แต่เสนาบดีกระทรวงการคลังไม่ทรงเห็นชอบด้วยกับความคิดดังกล่าว เพราะทรงเกรงว่า ถ้าให้ข้าราชการในมณฑลจัดเก็บภาษีอากรแล้วได้ไม่ตรงกับที่ตกลงไว้ก็จะสูญเปล่า และไม่สามารถลงโทษกับใครได้ ข้อเสนอแนะดังกล่าวก็ถูกระงับไป ต่อมากรมขุนศิริธัชสังกาศ เสด็จไปหากรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และได้ทรัสถึงข้อเสนอแนะของ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ว่า

> ...ที่พระยาฤทธิรงค์รณเฉทจะรับเก็บอากรค่าน้ำเมืองปราจีนนั้น จะรับได้จริง ๆ หรือ หม่อมฉันทูลถามว่าเหตุใดจึงจะกลับโปรดให้พระยาฤทธิรงค์รณเฉทเก็บอากรค่าน้ำ ตรัสบอกว่านายอากรเดิมร้องขาดขอลดเงินอากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรี ผู้อื่นก็ไม่มีใครเข้าประมูลดูเหมือนจะนัดแนะกันโกงกระทรวงการคลัง จึงทรงพระดำริจะเปลี่ยนมาให้เทศาเก็บ หม่อมฉันทูลว่าจะต้องพระประสงค์จำนวนเงินสักเท่าใด ตรัสตอบว่าเพียงเท่าที่นายอากรผูกขาดไปปีก่อน อย่าให้เงินหลวงลดลงก็จะพอพระหฤทัย...[1]

ดังนั้น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงมีรับสั่งถึง พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ให้รับเก็บและส่งเงินหลวงให้ได้เท่าที่นายอากรรับผูกขาด และพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ยังได้ทูลเสนอให้ตกลงกับกระทรวงการคลังว่า ถ้าเก็บเงินอากรค่าน้ำได้มากกว่าที่นายอากรรับผูกขาดไปจำนวนเท่าไร ขอให้กระทรวงการคลังฯอนุญาตให้กระทรวงมหาดไทยใช้เงินที่เก็บได้เพิ่มขึ้นนั้น นำไปปลูกสร้างสถานที่ราชการและที่พักข้าราชการในมณฑลปราจีนบุรี กระทรวงการคลังก็อนุญาตตามนั้น

ต่อมาเมื่อถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2438 หอรัษฎากรพิพัฒน์ประกาศให้มีการประมูลอากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรี ประจำปี พ.ศ. 2438 หอรัษฎากรพิพัฒน์อนุญาตให้

---

[1]สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 42 - 43

พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉททดลองเก็บดูก่อน โดยให้รับเป็นนายอากรผูกขาดภาษีอากรค่าน้ำ เหมือนเช่นนายอากรคนอื่น ๆ และเข้าประมูลแข่งกับนายอากรเดิมที่รับทำอยู่ก่อนแล้ว ปรากฏว่านายอากรค่าน้ำคนเดิมชื่อ จีนชาน ได้ขอประมูลปีละ 12,400 บาท แต่พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทขอประมูล 12,800 บาท สูงกว่าของจีนชาน หอรัษฎากรพิพัฒน์จึงมอบหมายให้พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉททำหน้าที่เป็นนายอากรผูกขาดค่าน้ำนั้น เมื่อสุดท้ายในปีนั้นสามารถจัดเก็บภาษีอากรได้มากกว่าที่ขอประมูลไว้[1]

ในปี พ.ศ. 2439 นายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทขอเก็บภาษีอากรค่าน้ำโดยอาศัยข้าราชการในมณฑลเช่นเดิมอีก แต่ไม่ขอผูกขาด หรือทำตัวเป็นนายอากรเช่นเดิม โดยให้เหตุผลว่า ไม่สมควรกับตำแหน่ง เพราะเมื่อรับเป็นนายอากรในปี พ.ศ. 2438 นั้น ได้รับตราตั้งจากกระทรวงการคลัง ตั้งให้พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทเป็นขุนมัจฉาฯ[2] ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ต่ำกว่ายศและราชทินนามที่ตนเองมีอยู่เดิม แต่ในการเก็บอากรค่าน้ำคราวใหม่นี้จะขอเก็บอากรค่าน้ำทั้งมณฑลด้วย ซึ่งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ก็ได้เปิดโอกาสให้มีการประมูลเหมือนเช่นเดิมอีกครั้ง เพื่อว่าจะมีนายอากรประมูลสูงกว่าปีที่แล้ว ซึ่งในที่สุดก็ไม่มีใครกล้าประมูลสู้อีก ดังนั้นหอรัษฎากรพิพัฒน์นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจาอยู่หัว ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ทดลองจัดเก็บดูเป็นตัวอย่างปีหนึ่งก่อน[3]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.4/8 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนศิริธัชสังกาศ ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมุตอมรพันธ์ ที่ 1337/10260 ลงวันที่ 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113

[2]สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 43

[3]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.4/8 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนศิริธัชสังกาศ ที่ 59/3264 ลงวันที่ 20 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113

ปรากฏว่า การจัดเก็บอากรค่าน้ำของมณฑลปราจีนบุรีนั้น สามารถจัดเก็บอากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรีได้เงิน 7,352 บาท 16 อัฐ เมืองฉะเชิงเทรา 3,200 บาท เมืองนครนายก 8,190 บาท รวมทั้ง 3 เมือง เป็นเงิน 17,742 บาท 16 อัฐ สูงกว่าเดิมเมื่อปี พ.ศ. 2438 ถึง 4,942 บาท 16 อัฐ[1] แสดงให้เห็นว่าวิธีการของพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทนั้นได้ผล สามารถจัดเก็บเงินอากรได้สูงกว่าที่นายอากรเคยประมูลมา ทั้งยังทำให้คดีความฟ้องร้องเกี่ยวกับเรื่องนี้ลดน้อยลงจนแทบจะไม่มีเลยอีกด้วย จากการที่สามารถเก็บเงินได้สูงกว่าที่กำหนดไว้นั้น พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้กราบทูลขออนุญาตใช้เงินส่วนดังกล่าวไว้ซ่อมแซมที่ว่าราชการมณฑลที่ชำรุด และขอเงินบางส่วนให้เป็นค่าตอบแทนแก่ผู้จัดเก็บด้วย ซึ่งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานอนุญาตตามที่ขอมา นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสชมการกระทำดังกล่าวว่า "เป็นตัวอย่างอันดี"[2]

จากความคิดและผลการดำเนินการจัดเก็บอากรค่าน้ำของ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ในมณฑลปราจีนบุรีนั้น ทำให้กระทรวงมหาดไทยเริ่มเล็งเห็นว่าการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลและให้ข้าราชการของมณฑลจัดเก็บภาษีอากรเสียเองนั้น ทำให้ได้ผลประโยชน์มากขึ้นกว่าเดิม ปัญหาการฟ้องร้องเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็ลดน้อยลงไปด้วย และจากผลการดำเนินการดังกล่าวในระยะต่อมา เมื่อกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสด็จมาเป็นเสนาบดีกระทรวงการคลัง ทรงทราบเรื่องดังกล่าว ก็ทรงเลื่อมใสในวิธีการนี้ และทรงอนุญาต

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.4/8 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 30/3182 ลงวันที่ 27 เมษายน ร.ศ. 115

[2]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.4/8 ลายพระหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 31/154 ลงวันที่ 6 พฤษภาคม ร.ศ. 115

ให้เทศาภิบาลเริ่มจัดเก็บภาษีอากรได้ทุกมณฑล ทำให้รายได้เพิ่มขึ้นทุก ๆ ปี[1] และกระทรวงมหาดไทยก็ได้รับผลประโยชน์ดังกล่าว โดยขอนำเงินส่วนที่เพิ่มขึ้นมาใช้ในการปรับปรุงการปกครองด้วย ที่สำคัญที่สุดก็คือ ต่อมาได้มีการยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากร เปลี่ยนมาเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐจัดเก็บภาษีอากรเหล่านั้นแทนด้วย โดยเป็นหน้าที่ของกรมสรรพากรนั่นเอง

2.3 <u>การปรับปรุงด้านการคลัง</u>

เนื่องจากความไม่เป็นระเบียบของระบบการคลังเดิมของไทยตามที่กล่าวมาแล้ว รัฐบาลจึงเริ่มปรับปรุงการคลังใหม่ โดยเริ่มจากส่วนกลาง ให้แยกการคลังออกจากการต่างประเทศ และจัดตั้งกระทรวงการคลังขึ้นวางระเบียบแบบแผนทางด้านการคลังตามแบบอย่างตะวันตก ต่อมาเมื่อได้รับการปรับปรุงการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว รัฐบาลได้ขยายการปรับปรุงจากกรุงเทพฯไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ด้วย

มณฑลปราจีนบุรี ได้จัดตั้งกองข้าหลวงคลังขึ้นในปี พ.ศ. 2437 ผู้ที่ดารงตาแหน่งข้าหลวงคลังคือ หลวงบริหารหิรัญราช มีหน้าที่รับจ่ายเงินผลประโยชน์แผ่นดิน และตรวจการคลังหัวเมืองให้เป็นไปตามข้อบังคับ มีผู้ช่วยข้าหลวงคือ หลวงอนุรักษ์ภักดี[2]

การจัดตั้งกองข้าหลวงคลังขึ้นในมณฑลปราจีนบุรีนั้น ทำให้ระเบียบการคลังในมณฑลมีความเป็นระเบียบแบบแผนขึ้น ส่วนภายในเมืองต่าง ๆ คือ เมืองปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ก็มีเจ้าพนักงานคลังที่เรียกว่า "กรมการคลัง" มีหน้าที่รักษาบัญชีเบิกจ่ายเงินผลประโยชน์แผ่นดินเช่นกัน

---

[1]สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ <u>สาส์นสมเด็จ</u> เล่ม 7 หน้า 44 – 45

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 <u>พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> ที่ 250 วันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

ส่วนคลังมณฑลได้จัดตั้ง โดยยึดเอาพระราชบัญญัติคลังหัวเมือง ร.ศ. 115 เป็นหลัก ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. หน่วยงานในคลังมณฑล คลังมณฑลที่จัดตั้งขึ้นมีฐานะเป็นสาขาของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แบ่งออกเป็น 2 แผนก คือ

1.1 หน่วยงานที่ทำหน้าที่เก็บเงินผลประโยชน์แผ่นดิน จะเก็บเงินผลประโยชน์แผ่นดินจากราษฎรภายในมณฑล ประกอบด้วยพนักงานเก็บเงินค่านา เงินค่าราชการ เงินค่าธรรมเนียม เงินภาษีอากรต่าง ๆ ซึ่งรัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการ

1.2 หน่วยงานซึ่งทำหน้าที่รักษาผลประโยชน์แผ่นดิน มีหน้าที่ดังนี้

1.2.1 เร่งรัดให้เจ้าหน้าที่เก็บเงินผลประโยชน์ เก็บเงินให้ได้ตามบัญชีภายในเวลาที่กำหนดให้ไว้

1.2.2 รักษาเงินผลประโยชน์ที่เก็บมาได้ในมณฑล

1.2.3 จ่ายเงินผลประโยชน์ตามระเบียบการจ่ายเงิน

1.2.4 ทำบัญชีและตรวจสอบบัญชีใช้จ่ายสำหรับเมือง

2. ตำแหน่งเจ้าหน้าที่และการบังคับบัญชาคลังมณฑล มีเจ้าหน้าที่ประจำ คือ

2.1 ข้าหลวงคลัง[1] เป็นพนักงานการคลังประจำมณฑล

2.2 รองข้าหลวงคลัง เป็นผู้ช่วยข้าหลวงคลัง

2.3 หลวงคลัง[2] เป็นพนักงาน

2.4 เสมียนพนักงานทั่วไป

จากข้อเสนอแนะของ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ที่ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลและเจ้าหน้าที่ในมณฑลมีส่วนการจัดเก็บภาษีอากรตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ทำให้เกิดแบบแผนที่คลังมณฑลมีหน้าที่ในด้านการสรรพากรร่วมกับทางกระทรวงมหาดไทยด้วย ดังนั้น กระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะสั่งการหรือดำเนินการประการใด จึงต้องให้ข้าหลวงเทศาภิบาลรับรู้ด้วย

---

[1] ต่อมาภายหลังเรียกว่า "คลังมณฑล"

[2] ต่อมาภายหลังเรียกว่า "คลังจังหวัด"

ข้าหลวงเทศาภิบาล และผู้ว่าราชการเมือง เป็นผู้รับผิดชอบที่จะให้การเก็บเงินผลประโยชน์แผ่นดิน ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย ทั้งมีอำนาจที่จะบังคับบัญชาเจ้าหน้าที่คลังในมณฑลเหมือนกับข้าราชการในหน้าที่อื่น ๆ ต่างแต่ว่าการที่จะเสนอรายงานทางด้านคลังเข้ามายังกรุงเทพฯนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลจะต้องมีใบบอกเข้ามายังกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ส่วนการบังคับบัญชา และการสั่งราชการนั้น เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมีอำนาจหน้าที่จะสั่งราชการที่เกี่ยวข้องกับการคลังแก่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้ ทั้งนี้ต้องส่งสำเนาไว้แก่กระทรวงมหาดไทยด้วย[1]

3. การเก็บเงินผลประโยชน์ เงินผลประโยชน์มณฑลแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

3.1 เงินภาษีอากรผูกขาด ภาษีอากรประเภทนี้ กระทรวงพระคลังฯ มอบอำนาจให้ข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง และข้าหลวงคลัง ทำหน้าที่เรียกประมูลตามวิธีในพระราชบัญญัติของกระทรวง เมื่อตกลงประการใดก็ให้แจ้งเรื่องของตราตั้งมายังกระทรวง ส่วนเงินล่วงหน้าที่เก็บได้นั้นก็ให้ส่งคลังมณฑล

3.2 เงินภาษีอากรที่รัฐบาลดำเนินการเอง เงินผลประโยชน์ประเภทนี้แบ่งวิธีการเก็บได้เป็น 2 วิธี คือ

3.2.1 เงินภาษีอากรทั่วไป[2] กรมสรรพภาษี กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ จะส่งเจ้าหน้าที่ออกไปตั้งด่านเก็บตามหัวเมือง นำส่งกระทรวงโดยไม่ต้องผ่านคลังมณฑล

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 <u>รายงานการประชุมเทศาภิบาล</u> ครั้งที่ 4 วันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 114

[2] ภาษีน้ำตาล ข้าวเปลือก ข้าวสาร เกลือ ปลาแห้ง

3.2.2 เงินภาษีอากรที่เคยส่งข้าหลวงไปเก็บเป็นครั้งเป็นคราว[1] ภาษีอากรประเภทนี้เจ้าหน้าที่ในคลังมณฑล และเจ้าหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้จัดการเก็บเอง แล้วนำส่งยังคลังมณฑล

4. ระเบียบการรับเงิน เจ้าหน้าที่ในคลังหัวเมือง คือ หลวงคลังซึ่งประจำอยู่ในหัวเมืองจะต้องแจ้งให้ผู้ว่าราชการเมืองให้ตักเตือน เจ้าหน้าที่เก็บเงินผลประโยชน์นำเงินส่งตามกาหนดเวลา เพื่อหลวงคลังจะนำเงินเข้าบัญชีของคลังมณฑล คลังมณฑลจะต้องรักษาเงินนี้ไว้ แต่ที่จะใช้ในราชการต่าง ๆ ในระยะหนึ่งเดือนเท่านั้น ส่วนที่เหลือจะต้องนำส่งกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ การกำหนดจำนวนเงินที่เก็บรักษายังคลังมณฑลนี้ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะเป็นผู้กำหนด

5. ระเบียบการจ่ายเงิน การจ่ายเงินเพื่อบริหารราชการภายในมณฑลแบ่งได้เป็น 2 ประการ คือ

5.1 การเบิกจ่ายเงินตามงบประมาณ มีระเบียบดังต่อไปนี้

5.1.1 เงินที่นำมาจ่ายนี้ จะต้องเป็นเงินงบประมาณ ซึ่งได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว

5.1.2 ต้องแต่งตั้งพนักงานเบิกจ่าย ทำการเบิกจ่ายตามระเบียบของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

5.1.3 เมื่อจ่ายเงินตามแบบแผนดังกล่าวในข้อ 1 และ 2 แล้ว จะต้องนาฎกาและใบเสร็จ แล้วอย่างละ 2 ใบ ใบเสร็จใบหนึ่งให้ส่งคลังมณฑลแทนตัวเงินตามที่ได้จ่ายไป ใบเสร็จใบที่ 2 หลวงคลังเก็บรักษาไว้เพื่อใช้แทนใบเสร็จใบที่ 1 ในกรณีที่เกิดการสูญหายหรือชำรุด ส่วนฎกานั้นจะต้องส่งข้าหลวงเทศาภิบาลให้ลงชื่อประทับตรารักษาไว้ที่เมืองใบหนึ่ง และส่งเข้ามายังกระทรวงพระคลังมหาสมบัติอีกใบหนึ่ง

---

[1]อากรค่าน้ำ อากรค่าสวน อากรผูกปี้จีน

5.2 การเบิกจ่ายเงินพิเศษ ถ้าหากว่ามีราชการรีบด่วนที่จะต้องจ่ายเงินนอกงบประมาณ ซึ่งจะขอคำสั่งจากกรุงเทพฯได้ทันท่วงที ข้าหลวงเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการเมืองมีอำนาจที่จะสั่งจ่ายเงินได้ เมื่อสังเกตการณ์แล้วจะต้องรีบรายงานเข้ามายังกรุงเทพฯ[1] หรือที่ว่าการมณฑล[2] ภายใน 7 วัน

6. การรักษาเงิน กำหนดให้มีเงิน "คงมณฑล"[3] ไว้สำหรับรับรองจ่ายราชการต่าง ๆ ที่คลังมณฑล 200 ชั่ง และเมืองใหญ่ในมณฑลให้มีเงิน "คงเมือง"[4] ไว้สำหรับใช้จ่ายในราชการ 30 ชั่ง[5]

การจัดรูปคลังมณฑลนี้ เป็นความร่วมมือระหว่างกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งเจ้าหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะมีอำนาจหน้าที่ร่วมกันในการเก็บและรักษาเงินผลประโยชน์ภายในมณฑล ไม่ได้มีการแบ่งหน้าที่รับผิดชอบแยกจากกันโดยเด็ดขาด แต่กลับใช้วิธีรับผิดชอบร่วมกันนั้นเอง

การร่วมมือดังกล่าวนี้ นับว่ามีผลดีต่อการจัดการคลังมณฑลมาก เพราะจะทำให้เกิดความสะดวกรวดเร็วในการปฏิบัติงาน คือเจ้าหน้าที่ของฝ่ายมหาดไทย เช่น ข้าหลวงเทศาภิบาล และผู้ช่วยว่าราชการเมือง ซึ่งมีอำนาจในการบังคับบัญชาราชการภายในมณฑลย่อมจะใช้อำนาจดังกล่าวอำนวยความสะดวกให้แก่เจ้าหน้าที่ของกระทรวงการคลังให้ปฏิบัติงานได้เต็มที่ นอกจากนี้ผลดีอีกประการหนึ่งก็คือ ทำให้เกิดการควบคุมซึ่งกัน

---

[1]ในกรณีที่ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้สั่งจ่ายเงินนอกงบประมาณประจำมณฑล

[2]ในกรณีที่ผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้สั่งจ่ายเงินนอกงบประมาณประจำเมือง

[3]เรียกเงินที่มีอยู่ในคลังมณฑลในเวลาใดเวลาหนึ่งว่า เงินคงมณฑล

[4]เรียกเงินที่มีอยู่ในคลังเมืองในเวลาใดเวลาหนึ่งว่า เงินคงเมือง

[5]ก.จ.ช. ร.5 <u>รายงานการประชุมเทศาภิบาล</u> ครั้งที่ 4 วันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 114

และกันในระหว่างเจ้าหน้าที่ 2 กระทรวง เป็นผลให้การทุจริตในการเก็บภาษีอากร และการขูดรีดราษฎรทำได้ยากยิ่งขึ้น

2.4 <u>การปราบปรามโจรผู้ร้าย และอั้งยี่</u>

จากปัญหาโจรผู้ร้ายที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 จะเห็นได้ว่า ปัญหาโจรผู้ร้ายส่วนใหญ่ในหัวเมืองปราจีนบุรีและบริเวณใกล้เคียง จะเป็นโจรผู้ร้ายที่ออกปล้นโคกระบือ และตัดช่องย่องเบา ถึงแม้ว่ารัฐบาลได้พยายามแก้ไขปัญหาตลอดมา โดยสั่งให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการในหัวเมือง ปราบปรามและตรวจตราอยู่เสมอ แต่คดีความโจรผู้ร้ายก็ไม่ได้ลดลงนัก จนรัฐบาลต้องส่งกองทหารออกไปปราบปราม เพราะในขณะนั้นยังไม่มีตารวจ โดยมีพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นแม่กองจับผู้ร้ายออกไปดำเนินการจับและปราบปราม พร้อมทั้งรีบเร่งพิจารณาคดีที่เกิดขึ้นให้เสร็จสิ้นทันที โดยได้ดำเนินการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 เป็นต้นมา แต่เมื่อถึงปี พ.ศ. 2436 ไทยต้องประสบปัญหาทางชายแดนด้านตะวันออกกับฝรั่งเศส ทำให้การปราบปรามโจรผู้ร้ายของกองทหารดังกล่าวต้องหยุดชะงักลง เพราะต้องนำกองทหารดังกลาวไปช่วยราชการทางชายแดนก่อน

ต่อมา เมื่อมีการจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีขึ้นแล้ว พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล และแม่ทัพบัญชาราชการทหารด้วยนั้น ได้ดำเนินการจัดราชการทหารตามนโยบายของรัฐบาล ในขณะเดียวกันก็ได้ปราบปรามโจรผู้ร้ายไปด้วย โดยเฉพาะในเวลานั้นอยู่ในช่วงที่ต้องเกณฑ์ผู้คนไปราชการทหาร ก็อาจจะเป็นการเปิดโอกาสให้โจรผู้ร้ายกำเริบขึ้นได้ จึงได้เร่งรัดปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่างหนัก โดยอาศัยทหารที่มีอยู่เข้าดำเนินการ เมื่อจับตัวโจรผู้ร้ายได้แล้ว ก็พยายามสั่งสอนให้กลับตัวเป็นคนดีเพื่อใช้ในราชการต่อไป ส่วนผู้ที่ไม่ยอมกลับตัวเป็นคนดี ก็ลงโทษโดยให้ทำงานโยธาไปก่อนจนกว่าจะกลับตัวได้[1] จากวิธีการของพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทครั้งนี้ อาจจะเป็นการ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/1 <u>นายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> สาเนาที่ 13/411 ลงวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 112

ไม่ถูกต้องตามวิธีการยุติธรรมที่ไม่เปิดโอกาสให้มีการร้องอุทธรณ์ได้ เป็นเพียงการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าก่อนเท่านั้น เนื่องจากอยู่ในระยะศึกสงคราม แต่การกระทำดังกล่าวกลับปรากฏว่า "ในเดือนกรกฎาคม ร.ศ. 112 เหตุการณ์สงบไม่มีโจรผู้ร้ายเกี่ยวกับกระบือหายอีก"[1] ส่วนการปราบปรามโจรผู้ร้ายในระยะแรกได้ตัวผู้ร้ายมากมายหลายคน ทำให้คุกที่สำหรับใช้คุมขังนักโทษเหล่านี้คับแคบจนต้องสร้างคุกตารางเพิ่มเติม

เมื่อราชการทางทหารสิ้นสุดลง พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ก็หันมาปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่างจริงจัง โดยจัดตั้งพลตระเวนทุกแขวงให้ออกดูแลและปราบปรามโจรผู้ร้าย[2] พร้อมทั้งร่วมมือกับกรมการอย่างจริงจัง ทำให้การจี้ปล้นลดน้อยซาลงไปมาก แต่ก็จะมีมากขึ้นในฤดูแล้ง และพอถึงฤดูฝนก็ซาลงไปเช่นนี้ ส่วนการลอบฆ่าและทำร้ายร่างกายก็ยังมีอยู่บ้าง[3]

ปัญหาโจรผู้ร้ายในมณฑลปราจีนบุรีนั้น พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้พยายามแก้ไขจนสุดความสามารถ โดยอาศัยความร่วมมือจากผู้ว่าราชการเมืองและกรมการ พร้อมทั้งจัดให้มีนายสิบพลตระเวนแขวงละ 1 นาย ช่วยแก้ปัญหาแล้วก็ยังไม่ค่อยได้ผล การจะอาศัยพลตระเวนอย่างเดียวคงไม่ได้ เพราะอัตรากำลังของพลตระเวนในขณะนั้นมีน้อยมาก เมื่อเทียบกับจานวนของราษฎร กล่าวคือ เมืองหนึ่งมีนายสิบพลตระเวนแค่ 4 นาย ซึ่งตามการคาดหวังของนายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทนั้นอยากจะให้มีเมืองละ 50 นาย แต่เป็นไปไม่ได้เนื่องจากยังขาดงบประมาณ จึงทำไปเท่าที่จะทำได้ก่อน

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/1 <u>พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ</u> สาเนาที่ 13/411 ลงวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 112

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 <u>พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ</u> ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

[3]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/4 <u>ตรวจราชการมณฑลปราจีนบุรี</u>

นอกจากปัญหาโจรผู้ร้ายแล้ว ในมณฑลนี้ยังมีปัญหาจากที่พวกอั้งยี่ก่อเหตุวุ่นวายขึ้นอีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากในเมืองฉะเชิงเทรา และเมืองชลบุรี เป็นศูนย์กลางการค้าขาย มีชาวจีนอาศัยอยู่กันมาก บางพวกที่ตั้งหน้าทามาหากินไม่ได้ก่อความเดือดร้อนแต่อย่างใด บางพวกก็เข้าร่วมกลุ่มกระทำตนเป็น "อั้งยี่" ก่อความเดือดร้อน โดยเฉพาะการมั่วสุมตั้งกกทำสุราเถื่อน และก่อความวุ่นวายโดยการยกพวกตีกัน ทาความเดือดร้อนให้กับราษฎรที่อยู่อาศัยใกล้เคียงบ้าง ปัญหาความวุ่นวายเหล่านี้มีมาแล้วก่อนการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล และเมื่อเป็นมณฑลแล้วก็ยังคงมีอยู่ เช่นในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งอยู่ในระหว่างศึกสงคราม พวกอั้งยี่ก็ยังมั่วสุม ทาให้เป็นที่หวั่นเกรงกันมากที่เมืองฉะเชิงเทรา[1] โดยที่คนจีนประมาณ 1,000 คน มีอาวุธครบมือตั้งชุมนุมอยู่มีท่าทีจะเข้าปล้นบ้านบาทหลวงสมิท จนกงศุลฮอลันดาต้องรายงานไปยังกระทรวงมหาดไทย กรมหมื่นดารงราชานุภาพได้แจ้งให้พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท รีบดำเนินการให้ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทราจัดการดูแล และห้ามปรามเสียก่อน เหตุการณ์ก็สงบลงไปได้[2]

ปัญหาความวุ่นวายของพวกอั้งยี่ก็ยังมีอยู่เสมอมา บางครั้งสุดกำลังที่พลตระเวนและกำลังของบ้านเมืองจะจัดการได้ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทก็ได้ขอร้องให้ทหารเรือที่เมืองชลบุรีเข้าช่วยระงับเหตุการณ์ด้วย เช่น กรณีที่เกิดขึ้นที่เมืองชลบุรี ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2439 พวกจีนวิวาทกันเอง พลตระเวนเข้าไปห้ามปรามก็ไม่ฟัง หวนกลับมาวิวาทกันอีกในตลาด ข้าหลวงเทศาภิบาลได้โทรเลขให้กระทรวงกลาโหมสั่งทหารเรือเมืองชลบุรีมาช่วยระงับเหตุการณ์ก็สงบลงไป[3]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 น.33/14 <u>ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดารงราชานุภาพ ถึงพระยาฤทธิรงค์รณเฉท</u> สำเนาที่ 51/8611 ลงวันที่ 9 สิงหาคม ร.ศ. 112

[2]ก.จ.ช. ร.5 น.33/14 <u>สำเนาโทรเลขของพระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ</u> วันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 112

[3]ก.จ.ช. ร.5 น.33/14 <u>กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 67/17819 ลงวันที่ 21 สิงหาคม ร.ศ. 115

นอกจากนี้ก็ยังมีเหตุการณ์ครั้งสำคัญที่พวกอั้งยี่ก่อความวุ่นวายขึ้นอีกครั้งหนึ่งที่บ้านท่าใหม่ เมืองฉะเชิงเทรา ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 พวกจีนอั้งยี่ได้ก่อเหตุขึ้น ผู้ว่าราชการเมือง และกรมการเมืองฉะเชิงเทราได้ระดมกำลังเข้าปราบปราม แต่มีกำลังไม่เพียงพอ ได้โทรเลขขอกำลังทหารเรือที่เมืองชลบุรีให้ไปช่วย และเพื่อความรวดเร็ว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ได้ส่งเรือกลไฟออกไปรับทหารเรือที่เมืองชลบุรี จำนวน 125 คน รีบขึ้นไประงับเหตุการณ์ที่เมืองฉะเชิงเทรา แต่เมื่อไปถึงที่เกิดเหตุแล้ว พวกอั้งยี่ได้หลบหนีไปเหลือแต่คนเจ็บและเครื่องศาสตราวุธ ก็ได้ติดตามขึ้นไปถึงตนแม่น้ำ สามารถจับพวกอั้งยี่ได้ 23 คน ส่วนที่เหลือก็หลบหนีไปอีก[1] ต่อมา พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้รีบรุดไปยังที่เกิดเหตุ เพื่อติดตามและปราบปรามให้สิ้นซาก ในครั้งนั้นพระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้นำกำลังซึ่งเป็นเลขคงเมืองมาช่วยราชการอีก 50 คน ส่วนทหารที่มาช่วยครั้งแรกได้เดินทางกลับไปแล้ว ดังนั้นเพื่อที่จะปราบปรามให้หมดสิ้นก็ได้โทรเลขเข้ามาขอกาลังเพิ่มเติม พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ได้จัดทหารเรือ 200 คน ออกไปสมทบกับกำลังทหารของ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ทาการจับกุมอั้งยี่ได้ทั้งกก ประมาณ 28 คน พร้อมกับเข้าทำลายเครื่องต้มสุราเถื่อนและตุ่มใส่น้ำสุราถึง 60 ตุ่ม ทั้งหมด เมื่อได้ตัวอั้งยี่แล้วได้มอบให้ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทราไปดำเนินการลงโทษต่อไป[2]

จากการที่อั้งยี่ก่อความวุ่นวาย ทะเลาะกันเองบ้าง มั่วสุมประชุมกัน ตั้งเตากลั่นสุราเถื่อนบ้าง บรรดาข้าราชการในมณฑลก็ไม่ได้นิ่งนอนใจ ออกปราบปรามอย่างเข้มแข็ง

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 น.33/14 กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 241/39785 ลงวันที่ 23 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115

[2]ก.จ.ช. ร.5 น.33/14 กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 281/42602 ลงวันที่ 19 มีนาคม ร.ศ. 115

เมื่อเห็นว่าสุดกำลังที่จะใช้ข้าราชการหรือทหารในหัวเมืองทำการปราบปรามได้แล้ว ก็ขอความช่วยเหลือผ่านไปยังกระทรวงกลาโหมขอให้ช่วยเหลืออีกส่วนหนึ่ง การที่กระทรวงกลาโหมตัดสินใจส่งให้ทหารเรือที่เมืองชลบุรีออกไปช่วย แทนการส่งทหารไปจากกรุงเทพฯนั้น นับว่าเป็นการดี เพราะการส่งทหารเรือเมืองชลบุรีขึ้นไปฉะเชิงเทราตามลำน้ำบางปะกงนั้นรวดเร็วที่สุด และเมื่อไปถึงแล้วได้ประสานงานกับข้าราชการประจำมณฑลทำการโดยว่องไว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับตรัสชมการดำเนินการของฝ่ายทหารว่า "เป็นการทำการได้ว่องไวดี"[1]

2.5 <u>การจัดศาลยุติธรรมและคดีความ</u>

การศาลยุติธรรมก่อนที่จะตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้นในปี พ.ศ. 2434 นั้นยังไม่ค่อยมีระเบียบแบบแผนรัดกุมนัก[2] ศาลพิจารณาคดีความก็มีทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย กลาโหม และกรมท่า (กระทรวงต่างประเทศ) ซึ่งว่าความได้ทั้งความแพ่งและความอาญา โดยเฉพาะในหัวเมืองนั้นงานศาลยุติธรรมรวมอยู่ในหน้าที่ของผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเมือง แล้วแต่จะจัดให้ใครเป็นผู้มีหน้าที่พิจารณาพิพากษากัน[3] ส่วนกระบวนการในศาลและระเบียบวิธีการพิจารณาก็ยังไม่มีการจดบันทึกคำให้การของพยานหรือโจทก์จำเลย ไม่มีการเปิดโอกาสให้คู่ความหรือทนายซักค้านท้วงติง นาคำของพยานและโจทก์จำเลยมาเปรียบเทียบเหมือนเช่นปัจจุบันนี้ อานาจของ

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 33/14 <u>ลายพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ</u> ที่ 242/1768 ลงวันที่ 20 มีนาคม ร.ศ. 115

[2] พระวรภักดิ์ พิบูลย์ <u>ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย</u> หน้า 261

[3] กระทรวงยุติธรรม <u>การจัดศาลหัวเมืองครั้งแรก</u> สุจริต ถาวรสุข ผู้รวบรวมพิมพ์แจกในการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดราชผาติการาม วันที่ 12 พฤศจิกายน 2507 หน้า 9 – 10

ศาลในการพิจารณาคดีความก็ปะปนกัน ผู้เป็นตุลาการพิพากษาก็มีความรู้ไม่เพียงพอ บางครั้งก็อาศัยช่องทางแสวงหาผลประโยชน์ให้กับตนเองและพรรคพวก[1] การพิจารณาก็ล่าช้า คดีความก็ค้างชำระสะสมกันมาก นาน ๆ เข้าก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ดาเนินการสะสางคดีความกันเป็นครั้งคราวไป

ต่อมาทางกรุงเทพฯได้จัดระบบศาลแบบใหม่เป็นที่เรียบร้อยแล้ว กระทรวงมหาดไทยได้เริ่มดาเนินการจัดศาลยุติธรรมหัวเมืองขึ้นใหม่ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯประกาศใช้ "พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114" เมื่อวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2438[2] โดยมีการจัดแบ่งหน้าที่ศาลหัวเมืองเป็นศาลมณฑล ศาลเมือง และศาลแขวง พิจารณาความตามลำดับ

พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีก็รับนโยบายมาจัดการศาลภายในมณฑลให้สอดคล้องกับพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114 ดังที่กล่าวมาแล้วในเรื่องการปรับปรุงด้านการปกครอง ว่าได้จัดแบ่งราชการออกเป็น 3 แผนก โดยเฉพาะแผนกตุลาการก็ได้เร่งรัดให้ผู้พิพากษารีบดำเนินการตัดสินคดีโดยเร็ว มิให้คั่งค้าง ในแต่ละเมืองก็แบ่งออกเป็นแขวงนั้น แยกเป็นแผนกตุลาการประจำแต่ละแขวงด้วย และมีหน้าที่ตัดสินคดีความเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ประนีประนอมกันได้เสียครั้งหนึ่ง เพื่อมิให้เป็นที่ยุ่งยากในการเสียเวลาทำมาหากินของราษฎร ปรากฏว่าคดีความเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ลดน้อยลง เหลือเพียงไม่กี่คดีที่ต้องเข้าสู่กระบวนการยุติธรรม ส่วนขั้นตอนของ

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 <u>พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

[2] กระทรวงยุติธรรม <u>ลายพระหัตถ์ของเสด็จในกรมหลวงราชบุรี กับเรื่องกระทรวงและศาลยุติธรรม</u> พิมพ์แจกในงานกฐินพระราชทาน ณ วัดสิริมาตยาราม 15 พฤศจิกายน 2504 หน้า 31

การพิจารณาคดีความก็ดีขึ้น รวดเร็วขึ้น คดีความในระดับที่ต้องพิจารณากันในศาลก็ลดน้อยลง ดังที่เห็นได้จากการรายงานคดีความในมณฑลได้กล่าวว่า "คดีความที่ต้องอุทธรณ์ในศาลชั้นสูงนั้นมีน้อยลง และการอุทธรณ์ว่ามีการกดขี่บังคับผิดไปจากความยุติธรรมตามที่เคยปรากฏว่ามีมาก่อนหน้านี้ ไม่ปรากฏให้เห็นอีก"[1]

จากการที่มีศาลแขวงช่วยตัดสินคดีความเล็ก ๆ น้อย ๆ ทำให้คดีความที่จะต้องเข้าสู่กระบวนการยุติธรรมลดน้อยลง ถ้ามีคดีความใหญ่ ๆ ก็จะส่งมาให้ศาลเมือง[2] เป็นผู้พิจารณาและตัดสินความ โดยที่จะต้องเรียกทั้งฝ่ายโจทก์และจำเลยมาให้การต่อศาล และสืบพยานเป็นไปตามขั้นตอน ถ้าคดีความใดทั้งโจทก์และจำเลยไม่พอใจในการตัดสินคดีแล้ว ก็อาจขอให้ส่งไปพิจารณาที่ศาลข้าหลวงใหญ่ของมณฑลได้ ซึ่งศาลข้าหลวงใหญ่อยู่ที่ว่าการมณฑล จะมีข้าหลวงอธิบดีผู้พิพากษา 1 นาย ทำหน้าที่ตรวจและพิจารณาโรงศาลทุกหัวเมืองในมณฑลให้เป็นไปตามกระบวนการที่ถูกต้องตามพระราชกำหนดกฎหมาย และรับรายงานคดีความทุกชนิดเสนอต่อข้าหลวงใหญ่ของมณฑล และเมื่อมีเวลาต้องออกไปตรวจศาลตามหัวเมืองเป็นครั้งคราว ตลอดจนเป็นผู้พิพากษาคดีซึ่งศาลหัวเมืองตัดสินแล้วไม่พอใจก็จะส่งมาให้ศาลระดับมณฑลพิจารณาใหม่ได้

จะเห็นได้ว่าการดำเนินการของศาลในมณฑลปราจีนบุรี ได้ทำเป็นระเบียบขั้นตอนจากศาลแขวงขึ้นไปเป็นศาลเมือง และสิ้นสุดที่ศาลประจำมณฑล ตามธรรมนูญศาลยุติธรรมหัวเมือง ร.ศ. 114 ทำให้ระบบการศาลในหัวเมืองทันสมัยขึ้นมากกว่าเดิม ส่วนคดีความที่โจทย์จำเลยเป็นคนในบังคับของต่างชาติแล้ว บางครั้งต้องส่งมาพิจารณาคดีที่กรุงเทพฯ เพื่อมิให้เกิดการกระทบกระเทือนสัมพันธไมตรีที่มีต่อกันได้

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 รายงานคดีความศก 113 ลงวันที่ 30 พฤศจิกายน ร.ศ. 114

[2]คล้าย ๆ กับศาลจังหวัดในปัจจุบัน

ผลของการดาเนินการทางด้านศาลยุติธรรมและคดีความ ตลอดจนการปราบปรามโจรผู้ร้ายในระยะเวลาที่พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น ได้ทำให้คดีความในมณฑลปราจีนบุรี มีน้อยกว่าที่เคยเป็นมา ทั้งนี้อาจสืบเนื่องมาจากสาเหตุอื่น ๆ ประกอบกันอีก 4 ประการ คือ

1. โจรผู้รายสงบลง
2. ปราศจากการกดขี่ข่มเหงต่อกัน
3. พวกที่เคยหาประโยชน์ในการก่อคดีความให้เกิดขึ้นก็หมดสิ้นไป
4. ผู้พิพากษาก็เร่งรัดจัดพิจารณาคดีความอย่างรวดเร็ว

ตลอดชวงระยะเวลาที่ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น นับได้ว่าบรรลุถึงจุดประสงค์ถึงความจำเป็นที่จะต้องจัดตั้งมณฑลขึ้นแล้ว โดยเฉพาะทางด้านที่ช่วยเหลือในราชการสงครามคราวเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ดังที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตรัสชมในภายหลังว่า

> พอตั้งมณฑลได้ไม่ช้าถึง ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ไทยก็เกิดวิวาทกับฝรั่งเศส เทศาภิบาลมณฑลปราจีน จัดส่งกาลังและเครื่องยุทธภัณฑ์ไปยังมณฑลชายแดนของด้านตะวันออกแข็งแรง รวดเร็วกว่าคนทั้งหลายคาดดูเหมือนจะเป็นประโยชน์ของการตั้งมณฑล ถึงออกปากชมกันเป็นครั้งแรก...[1]

ส่วนทางด้านการปกครองและการปราบปรามโจรผู้ร้าย ท่านก็ได้ดาเนินการให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐและกระทรวงมหาดไทย จนสำเร็จลุล่วงด้วยดีหลายประการด้วยกัน อย่างน้อยปัญหาโจรผู้ร้ายก็สงบราบคาบลงไปอย่างมาก นอกจากนี้ท่านก็ยังได้มี

---

[1]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 82 – 83

ส่วนเป็นอย่างมากในการริเริ่มทดลองจัดเก็บภาษีอากร โดยอาศัยข้าราชการที่มีอยู่แล้วในมณฑลเป็นผู้จัดเก็บแทน เพื่อขจัดปัญหาการเอารัดเอาเปรียบของพวกเจ้าภาษีนายอากร ตลอดจนสามารถเก็บภาษีเหล่านั้นได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย โดยเฉพาะการเก็บอากรค่าน้ำ ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นแบบแผนของการจัดเก็บภาษีอากรอื่น ๆ โดยการยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากรมาเป็นให้เจ้าหน้าที่ หรือพนักงานของรัฐเป็นผู้จัดเก็บแทน และนำไปสู่การจัดตั้งกรมสรรพากรในระยะต่อมาด้วย ทำให้เงินผลประโยชน์ของแผ่นดินเพิ่มขึ้นอีกปีละหลายล้านบาทในระยะต่อมา เป็นต้น

ต่อมา สุขภาพของ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทไม่สู้แข็งแรง จึงขอลาออกจากการเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี และได้กลับมาอยู่ที่กรุงเทพฯ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ดำรงตำแหน่งองคมนตรีสภาชั่วยราชการของพระองค์ต่อไป หลังจากที่พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทลาออกแล้วบรรดาข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีคนต่อ ๆ มา ได้ทำนุบำรุงกิจการด้านต่าง ๆ ของมณฑลต่อไป บางเรื่องก็ดำเนินการต่อจากพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทที่กระทำไว้ บางเรื่องก็ได้จัดขึ้นใหม่เพื่อความเจริญก้าวหน้าของมณฑล เช่น การสาธารณสุข การศึกษา เป็นต้น

บทที่ 4

การปกครองมณฑลปราจีนบุรีระหว่าง พ.ศ. 2440 – 2458

มณฑลปราจีนบุรี ในระหว่างปี พ.ศ. 2440 – 2458 มีข้าหลวงเทศาภิบาลปกครอง 3 คน ตามระยะเวลาดังนี้

1. พ.ศ. 2440 – 2442 พลตรีพระยาวรเดชศักดาวุธ (เจ็ก จารุจินดา)
2. พ.ศ. 2442 – 2446 หม่อมเจ้าอลังการ มาลากุล
3. พ.ศ. 2446 – 2458 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ต่อมาได้เลื่อนพระยศเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์[1]

ในระยะเวลาดังกล่าว สภาพการปกครองมณฑลปราจีนบุรีเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก ทั้งนี้เพราะนโยบายจากรัฐบาลกลาง และความสามารถของข้าหลวงเทศาภิบาลแต่ละท่าน ดังจะได้กล่าวดังต่อไปนี้

1. <u>ด้านการปกครอง</u>

ในสมัยที่พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลปราจีนบุรี ได้จัดระเบียบการปกครองไว้บ้างแล้ว เป็นระเบียบการปกครองอย่างง่าย ๆ พอให้เห็นโครงร่างและดำเนินการไปได้ก่อน แต่เมื่อระยะเวลาล่วงเลยไปมีการจัดการปกครองมณฑลอื่น ๆ ตามมา ก็ได้เห็นถึงความบกพร่องของระบบการบริหารแบบมณฑลเทศาภิบาล และเมื่อกระทรวงมหาดไทยได้จัดให้มีการประชุม

---

[1]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา <u>เทศาภิบาล</u> หน้า 224 – 225

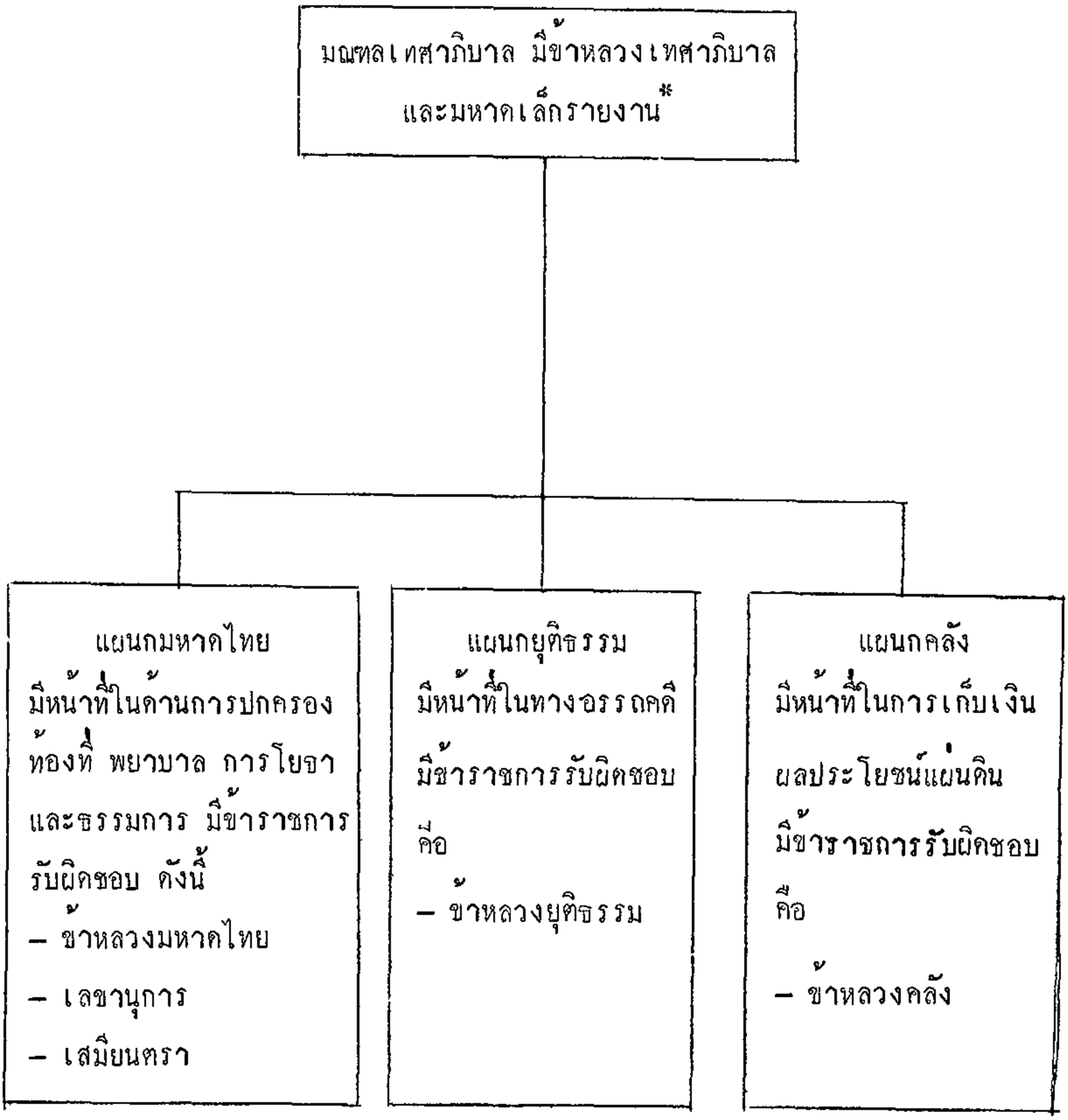
ข้าหลวงเทศาภิบาลปีละ 1 ครั้ง โดยเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2438[1] เป็นต้นมา แต่ละครั้งของการประชุมนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลได้แสดงความคิดเห็นและเสนอข้อแนะนาอันเป็นประโยชน์ในการจัดการปกครอง กระทรวงมหาดไทยก็ได้นาความคิดเห็นเหล่านั้นมาประมวลกันเข้า ๆ และร่างเป็นพระราชบัญญัติหรือข้อบังคับให้ทุกมณฑลนาไปปฏิบัติให้เหมือนกันทุกมณฑล เช่น พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 หรือข้อบังคับลักษณะการปกกรองหัวเมือง ร.ศ. 117 เป็นต้น มณฑลปราจีนบุรีได้รับนโยบายเหล่านั้นไปปฏิบัติดังนี้

1.1 <u>การจัดการปกครองระดับมณฑล</u> มณฑลเป็นหน่วยราชการที่มีความสำคัญในฐานะเป็นระบบการปกครองที่เป็นเสมือนตัวแทนของรัฐบาลไปปกครองดูแลราษฎรในท้องที่นั้น ๆ มณฑลปราจีนบุรีก็มีลักษณะการปกครองที่ต่อเนื่องมาจาก พ.ศ. 2436 – 2440 และได้เปลี่ยนแปลงไปบ้างดังต่อไปนี้

1.1.1 การจัดส่วนราชการในมณฑล จะมีกองบัญชาการมณฑลเป็นศูนย์กลางการบริหาร โดยแบ่งส่วนราชการออกเป็น 3 แผนกใหญ่ ๆ คือ แผนกมหาดไทย แผนกยุติธรรม และแผนกคลัง แต่ละแผนกมีหน้าที่และสายการบังคับบัญชาแต่ละแผนกอย่างแน่ชัด ดังจะเห็นได้จากแผนภูมิ 2 และประกอบด้วยเลขานุการแพทย์ประจามณฑล และเสมียนตราตลอดจนคนใช้อีกจานวนหนึ่งประกอบกัน ทาหน้าที่บริหารงานต่าง ๆ ภายในมณฑล

---

[1]พระยามหาอามาตยธิบดี "เรื่องมหาดไทย" <u>อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกครบรอบ 60 ปีบริบูรณ์ของกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2435 – 2495</u> หน้า 145 – 146

แผนภูมิ 2 แสดงการจัดส่วนราชการในมณฑลปราจีนบุรี

---

*มหาดเล็กรายงาน เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อยต่ำกว่านายอำเภอ มีหน้าที่ตรวจตรารายงานต่าง ๆ และมีอาจให้คำแนะนำแก่กำนัน ผู้ใหญ่บ้านให้ปฏิบัติตามนโยบายของข้าหลวงเทศาภิบาลด้วย

1.1.2 การกำหนดอานาจหน้าที่ของข้าราชการประจามณฑล จากการจัดส่วนราชการและข้าราชการประจาในมณฑลที่เกี่ยวข้องกับงานมหาดไทย[1] ได้มีการกำหนดอานาจหน้าที่ของข้าราชการตาแหน่งต่าง ๆ ที่สาคัญและเปลี่ยนแปลงดังนี้

1. ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นตาแหน่งผู้บังคับบัญชาสูงสุดของหน่วยการปกครองระดับมณฑล อานาจและหน้าที่ตลอดจนวิธีดำเนินการของข้าหลวงเทศาภิบาลในระยะแรก ๆ นั้น ได้กาหนดไว้ว่า

> ผู้ว่าราชการเมืองพังคำบังคับบัญชาข้าหลวงเทศาภิบาลในการทั้งปวง และเปลี่ยนวิธีการสั่งการ ซึ่งเคยมีตราสั่งผู้ว่าราชการเมืองเป็นคาสั่งตรงต่อข้าหลวงเทศาภิบาล ส่วนการที่หัวเมืองเคยมีใบบอกต่อเสนาบดีก็ให้บอกแก่ข้าหลวงเทศาภิบาล เพื่อให้จัดและสั่งการซึ่งไม่จาเป็นจะต้องขอคาสั่งถึงกรุงเทพฯ ให้เสียเวลานั้นให้สาเร็จไปคงมีตราตรงถึงหัวเมืองและรับใบบอกจากหัวเมืองเพียงการร้อนหรือการกระทำตามแบบแผน เช่น บอกถวายพระราชกุศล เป็นต้น หรือการที่พิเศษเกิดขึ้นโดยเฉพาะเท่านั้น...[2]

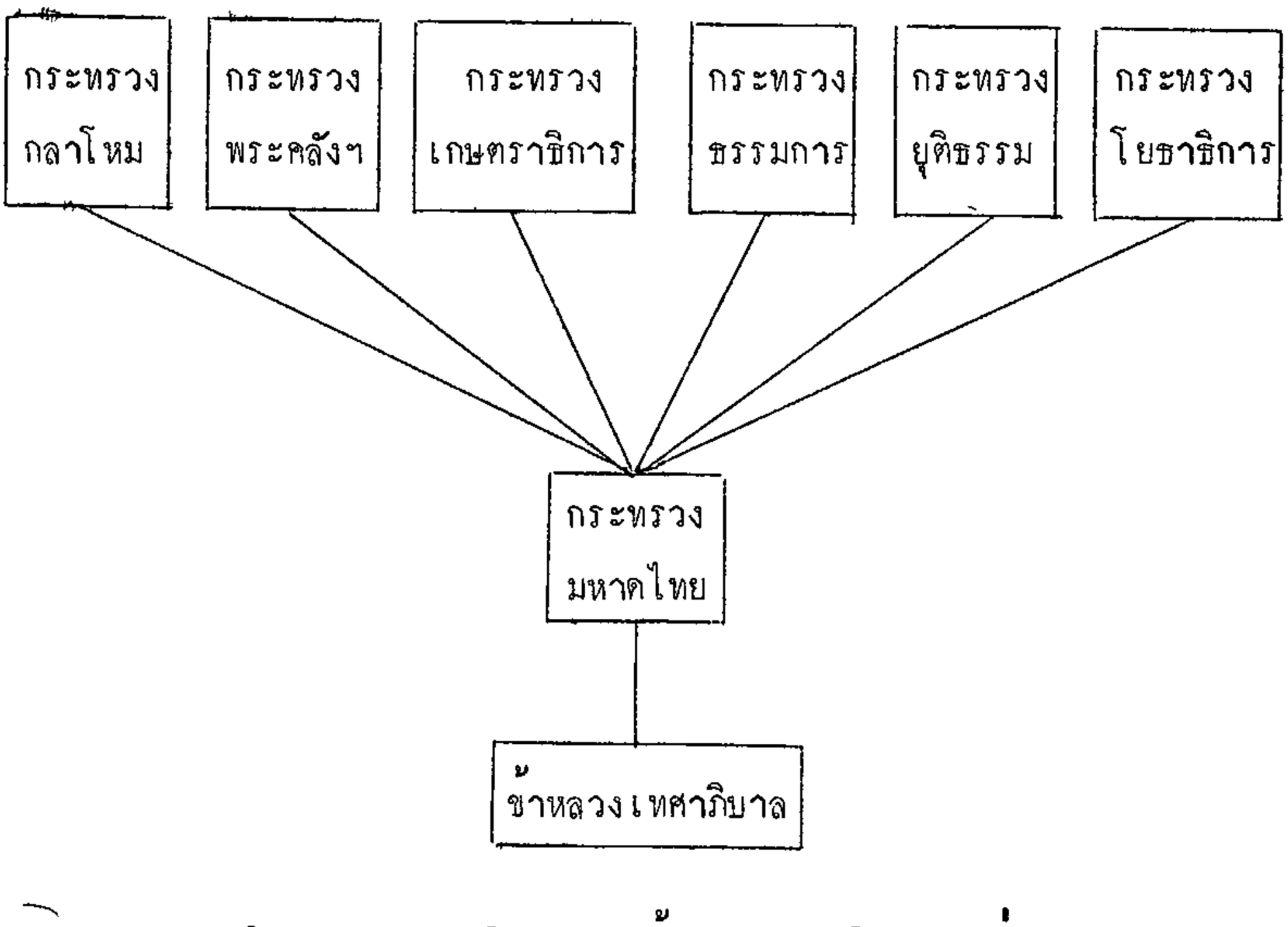
[1]ในที่นี้จะพูดถึงส่วนที่เกี่ยวข้องในกองบัญชาการมณฑล และข้าหลวงมหาดไทยก่อน ส่วนแผนกอื่น ๆ จะได้อธิบายในภายหลัง

[2]"รายงานเทศาภิบาล" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 48 : 507 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117

จากอานาจและหน้าที่ดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบในราชการทั่วไปตลอดมณฑล คือบังคับบัญชาหัวเมืองและรับผิดชอบต่อกระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียว ตามแผนภูมิ 3

แผนภูมิ 3 สายการบังคับบัญชาของหน่วยราชการในมณฑลปราจีนบุรีกับส่วนกลาง

ต่อมาอำนาจหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลเปลี่ยนไป เมื่อกระทรวงอื่น ๆ ได้ขยายการบริหารงานไปตามมณฑล ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงเป็นตำแหน่งบัญชาการรับผิดชอบปฏิบัติราชการภายใต้การบังคับบัญชาของกระทรวงต่าง ๆ ทุกกระทรวง เช่น กระทรวงการคลังจัดตั้งสรรพกรมณฑล ข้าหลวงเทศาภิบาลก็รับผิดชอบปฏิบัติราชการภายใต้กระทรวงการคลังด้วยเป็นต้น ทั้งนี้โดยมีกระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงเจ้าสังกัด ทำหน้าที่ประสานงานและอานวยการไปในขณะเดียวกัน[1] ดังจะเห็นได้จากแผนภูมิ 4

แผนภูมิ 4 ความรับผิดชอบของข้าหลวงเทศาภิบาลจากส่วนกลาง

---

[1]กระทรวงมหาดไทย "รายงานการประชุมสมุหเทศาภิบาล 2456" <u>เทศาภิบาล</u> 15 : 12 เมษายน - กันยายน 2456

พิจารณาจากอำนาจหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลดังกล่าว จะแยกได้เป็น 2 ระยะคือ ระยะแรกมณฑลเทศาภิบาลพึงการบังคับบัญชาจากกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว ทั้งนี้มีเจตนาที่จะมอบอานาจหน้าที่ในการบริหารงานในมณฑลให้แก่ข้าหลวงเทศาภิบาลแบ่งเบาและรับผิดชอบไปให้มากที่สุด และให้เป็นจุดรวมของการควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ อย่างใกล้ชิดทุกเรื่องราวที่สำคัญ เท่ากับว่าข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจในการบริหารงานของมณฑลอย่างกว้างขวางแทนรัฐบาล เช่นในการกำหนดนโยบายการบริหารงานของมณฑล ตลอดจนการควบคุมการบริหารงานให้เป็นไปตามนโยบายที่กาหนดขึ้น

อำนาจหน้าที่ในการกำหนดนโยบายการบริหารงานของมณฑลจะเพิ่มได้จากการที่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้รับมอบอำนาจให้ออกกฎข้อบังคับเป็นกฎหมายใช้บังคับในมณฑลเทศาภิบาลของตนได้ โดยมีข้อแม้ว่าจะต้องส่งเข้ามาที่กรุงเทพฯ เพื่อขอพระราชานุญาตและต้องมีวัตถุประสงค์ในการออกกฎข้อบังคับเพื่อผลอย่างใดอย่างหนึ่งดังต่อไปนี้

1. เพื่อรักษาความปกติเรียบร้อยในหน้าที่
2. เพื่อป้องกันโรคภัยไข้เจ็บแก่ประชาชนพลเมือง
3. เพื่อมิให้เกิดความราคาญแก่มหาชน
4. เพื่อให้ราษฎรช่วยกันรักษาประโยชน์ของมหาชนทั่วไป[1]

จากการให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอานาจออกกฎข้อบังคับใช้เป็นกฎหมายได้โดยจะต้องได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาลนั้น ก็เท่ากับเป็นการส่งเสริมให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจในการกำหนดนโยบายแทนรัฐบาล และควบคุมการบริหาร

---

[1]กระทรวงมหาดไทย "อำนาจของข้าหลวงเทศาภิบาลในการออกข้อบังคับเป็นกฎหมาย รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. 119" <u>เทศาภิบาล</u> หน้า 142

การปกครองมณฑลเทศาภิบาลแทนรัฐบาลได้มากยิ่งขึ้น แต่ในขณะเดียวกันกฎหมายเหล่านั้นยังต้องได้รับความเห็นชอบหรืออนุมัติจากรัฐบาลเสมอจึงจะมีผลสมบูรณ์ แสดงให้เห็นว่าอำนาจสุดท้ายยังอยู่ที่รัฐบาล

ส่วนการควบคุมการบริหารการปกครองให้เป็นไปตามนโยบายของรัฐบาลนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลยังมีอานาจหน้าที่ในการพิจารณาและควบคุมการงบประมาณของมณฑล ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งต่อการบริหารงานของมณฑล และยังมีอำนาจในการแต่งตั้งโยกย้ายข้าราชการและพนักงาน เช่น การสับเปลี่ยนโยกย้ายข้าราชการชั้นผู้น้อย เช่น สัสดี จ่าเมือง เป็นต้น แต่ต้องรายงานมายังเสนาบดีให้ทราบทุกครั้งไป[1] มีอำนาจในการสั่งบรรจุแต่งตั้งและโยกย้ายพนักงานในส่วนราชการของเมืองตามที่ผู้ว่าราชการเมืองเสนอมา[2] ตลอดจนมีอำนาจในการเสนอบำเหน็จความชอบของข้าราชการในมณฑลนั้นได้ด้วย และยังมีอำนาจในการลงโทษเจ้าพนักงานทั้งหลายในมณฑลอีกด้วย

จากการที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจให้คุณให้โทษข้าราชการใต้บังคับบัญชาภายในเขตมณฑลนั้น เท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้ข้าหลวงเทศาภิบาลได้แสดงความสามารถ ตลอดจนมีโอกาสใช้ทั้งพระเดชและพระคุณ อันเป็นหลักการบริหารราชการของไทยมาแต่โบราณเพื่อควบคุมข้าราชการให้ปฏิบัติงานไปด้วยความเรียบร้อย และสนองนโยบายของรัฐบาลนั่นเอง

---

[1]พระพิศาลสงคราม "ข้อบังคับลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 117" ตำราปกครอง เล่ม 1 หน้า 205

[2]พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14 พฤษภาคม ร.ศ. 116 มาตรา 36

ครั้นต่อมาเมื่อข้าหลวงเทศาภิบาลต้องรับผิดชอบปฏิบัติราชการภายใต้การบังคับบัญชาของกระทรวงต่าง ๆ ทุกกระทรวงแล้วก็ตาม อำนาจหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลก็ยังคงมีอานาจหน้าที่เช่นเดิม เป็นแต่เพียงต้องรับนโยบายและประสานงานกับกระทรวงเหล่านั้นให้มากยิ่งขึ้นนั่นเอง

จากอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบของข้าหลวงเทศาภิบาลดังกล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่ารัฐบาลได้มอบอำนาจบริหารและรับผิดชอบงานของมณฑลเทศาภิบาลให้ข้าหลวงเทศาภิบาลแต่เพียงผู้เดียว ดังนั้นผู้ที่จะมาดำรงตำแหน่งนี้ได้ย่อมจะต้องเป็นบุคคลที่เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปแล้วว่าเป็นผู้มีความรู้ความสามารถดียิ่ง จึงจะได้รับพระราชทานความไว้วางใจ และแต่งตั้งให้การงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาจได้ดังนั้นบรรดาข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีทุกท่านที่มาดำรงตำแหน่งจึงต้องใช้ประสบการณ์ความสามารถเป็นอย่างสูงในการที่จะบริหารงานและพยายามสร้างความเจริญรุงเรืองให้กับมณฑลทุกด้าน

2. ปลัดมณฑล เป็นตาแหน่งใหญ่มีอำนาจหน้าที่รองจากข้าหลวงเทศาภิบาลและเป็นตำแหน่งที่ได้เพิ่มเติมขึ้นภายหลัง ความมุ่งหมายในการตั้งตำแหน่งนี้ก็เพื่อแบ่งเบาภาระข้าหลวงเทศาภิบาล ตามระเบียบแบบแผนการปกครองเมืองแต่เดิมนั้นเมืองที่ตั้งมณฑลเทศาภิบาลมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นหัวหน้าบังคับบัญชาอยู่ด้วยกัน 2 คน คือ ข้าหลวงเทศาภิบาล และผู้ว่าราชการเมือง การปกครองเมืองในเมืองที่ตั้งมณฑลเป็นหน้าที่ของผู้ว่าราชการเมืองรวมอยู่ในหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลด้วย[1] แต่การปฏิบัติราชการจริง ๆ กลายเป็นว่าหน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองอันเป็นที่ตั้งมณฑลกลับตกไปอยู่

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 <u>เรื่อง ให้รวมที่ว่าราชการเมืองกับที่ว่าการมณฑลแห่งเดียวกัน</u> จดหมายพระยาศรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลอง ถึงหม่อมเจ้าอลังการข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี สำเนาลงวันที่ 7 ตุลาคม ร.ศ. 118

ที่ข้าหลวงเทศาภิบาลเสียเอง เป็นเหตุให้ข้าหลวงเทศาภิบาลต้องมีภารกิจยุ่งยากมาก ในที่ว่าการมณฑล ไม่มีเวลาออกไปตรวจราชการหรือดูแลจัดการเรื่องต่าง ๆ ที่เมืองอื่น ๆ ในมณฑลนั้นได้สะดวกและทั่วถึงกัน ดังนั้นในปี พ.ศ. 2456 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ประกาศแก้ไขระเบียบการปกครองเมือง ซึ่งตั้งที่ว่าการมณฑลให้ผ่วาราชการเมืองรับผิดชอบเฉพาะเมืองนั้น ส่วนปลัดมณฑลให้มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยข้าหลวงเทศาภิบาลในราชการทุกแผนกในมณฑล โดยไม่ต้องรับผิดชอบปกครองเมืองด้วย เมื่อกำหนดหน้าที่แล้ว ก็ได้ยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงมหาดไทยเดิมทั้งหมด[1] และโอนราชการของข้าหลวงมหาดไทยมาไว้ที่ปลัดมณฑล เช่น รับผิดชอบรวบรวมทะเบียนบัญชีแสดงผลต่าง ๆ ในท้องที่ เป็นผู้ตรวจการสุขาภิบาล เป็นผู้ตรวจการจัดการปกครองท้องที่ตั้งแต่อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านในมณฑลให้เป็นระเบียบเรียบร้อย จึงนับได้ว่าปลัดมณฑลเป็นตำแหน่งที่สำคัญมาก และเป็นหลักในด้านธุรการของการมณฑล

นอกจากนี้แล้วก็ยังได้เปลี่ยนแปลงตำแหน่งเลขานุการของข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นเลขานุการมณฑลให้เหมาะสมกับงานที่ปฏิบัติอยู่ ตลอดจนได้เพิ่มตำแหน่งเสมียนตรามณฑล ซึ่งมีหน้าที่เป็นพนักงานการเงิน รักษาพัสดุ และเป็นผู้ดูแลรักษาราชการมณฑล เช่น ตรวจตราให้เจ้าหน้าที่มาทำงานตามเวลา เป็นต้น ต่อมาได้มีการรวมเลขานุการและเสมียนตรามณฑลเข้าเป็นกองปลัดมณฑล[2] ดังนั้นข้าราชการแผนกมหาดไทยในภายหลังจึงประกอบด้วย ปลัดมณฑล (แทนข้าหลวงมหาดไทย) เลขานุการมณฑล และเสมียนตรามณฑล ร่วมกันรับผิดชอบงานด้านการปกครองท้องที่ พยาบาล การโยธา และธรรมการของมณฑล

---

[1]กระทรวงมหาดไทย "รายงานการประชุมสมุหเทศาภิบาล พ.ศ. 2456" <u>เทศาภิบาล</u> 15 : 11 – 20 เมษายน – กันยายน 2456

[2]ก.จ.ช. ร.6 ม.1/33 <u>รายงานราชการกระทรวงมหาดไทย</u>

ที่ว่าราชการมณฑลปราจีนบุรี

ที่ว่าราชการมณฑลปราจีนบุรี หรือกองบัญชาการมณฑลปราจีนบุรีนั้น เมื่อเริ่มจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลได้จัดตั้งที่ว่าราชการมณฑลอยู่ที่เมืองปราจีนบุรีมาจนถึงปี พ.ศ. 2445 กระทรวงมหาดไทยได้ขอย้ายที่ว่าราชการมณฑลจากเมืองปราจีนบุรีมาตั้งอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทราแทน ด้วยเหตุผลที่ว่า เมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ระหว่างกลางของเมืองต่าง ๆ ในมณฑลมีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจในฐานะเป็นศูนย์กลางการค้าขายของมณฑล ตลอดจนเมืองฉะเชิงเทรามีปัญหาโจรผู้ร้ายมาก ถ้ายายมาจัดตั้งที่เมืองฉะเชิงเทราแล้ว ปัญหาโจรผู้ร้ายคงจะลดน้อยลง นอกจากนั้นแล้ว รัฐบาลยังได้วางโครงการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯไปยังเมืองต่าง ๆ ในมณฑลนี้ และจะผ่านเมืองฉะเชิงเทราด้วย[1] ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นดีด้วย และอนุญาตตามที่กระทรวงมหาดไทยต้องการ โดยทรงอธิบายเหตุผลย้ำว่า "แต่เดิมที่ตั้งที่ว่าราชการมณฑลที่เมืองปราจีนบุรีนั้นด้วยความจำเป็นตามสถานการของสงครามตามชายแดนในปี พ.ศ. 2436 (วิกฤตการ ร.ศ. 112)[2] แต่ที่จะย้ายมาอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรานั้นด้วยเหตุผลที่จะใช้เป็นศูนย์กลางการค้าขายและถ้าไม่เป็นการละทิ้งเมืองปราจีนบุรี ก็สมควรจะย้ายมา..."[3]

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/4 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 247/3651 ลงวันที่ 20 มิถุนายน ร.ศ. 121

[2] ตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 3

[3] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/4 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 210/634 ลงวันที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 121

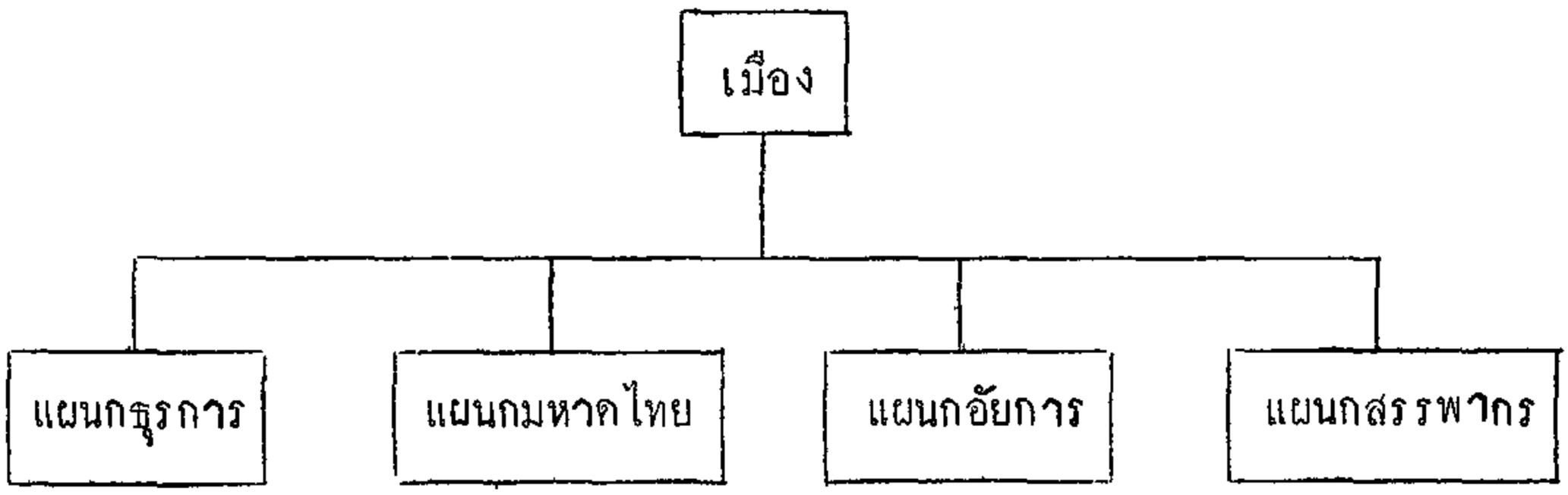
จากนั้นเป็นต้นมาจนถึงเมื่อยกเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว เมืองฉะเชิงเทราก็เป็นที่ตั้งของที่ว่าราชการมณฑลปราจีนบุรีในฐานะที่มีความสำคัญหลายด้าน เช่น เป็นศูนย์กลางการค้าขาย การคมนาคมติดต่อกับกรุงเทพฯและหัวเมืองอื่น ๆ ด้วย

1.2 <u>การจัดการปกครอง "เมือง"</u>

หน่วยการปกครองที่ถัดลงมาจากมณฑลเทศาภิบาลก็คือ "เมือง" ซึ่งเคยเป็นหน่วยการปกครองที่มีความสำคัญที่สุด และมีบทบาทมากที่สุดในการปกครองของไทยในส่วนภูมิภาคตั้งแต่โบราณมา เมื่อกระทรวงมหาดไทยได้ออกกฎข้อบังคับการปกครองที่เรียกว่า "ข้อบังคับลักษณะการปกครองหัวเมือง ร.ศ. 117" เมื่อปี พ.ศ. 2441 นับเป็นการจัดหน่วยราชการบริหาร "เมือง" แบบใหม่ โดยมีจุดประสงค์ที่จะได้บุคคลที่มีความรู้ความสามารถในด้านการปกครองอย่างแท้จริงมาปฏิบัติราชการแทนข้าราชการต่าง ๆ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นบุคคลที่ไม่มีความรู้ในการปกครองเพียงพอ ดังนั้นสภาพของการเป็นข้าราชการได้เปลี่ยนไป กล่าวคือ ข้าราชการหัวเมืองทุกคนต้องมีความรู้ความสามารถจึงจะเข้ารับราชการได้ และอยู่ในบังคับบัญชาของราชการส่วนกลางที่จะเป็นผู้พิจารณาแต่งตั้งโยกย้าย เลื่อนขั้น ถอดถอน ให้คุณให้โทษ โดยรัฐบาลจะเป็นผู้จ่ายเงินเดือนเป็นค่าตอบแทนในการปฏิบัติราชการอย่างมีกำหนดกฎเกณฑ์ตามความสามารถและความรับผิดชอบของแต่ละตำแหน่ง ตลอดจนต้องปฏิบัติหน้าที่ราชการภายใต้การควบคุมอย่างใกล้ชิดของกระทรวงมหาดไทย และข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งเป็นหน่วยงานที่อยู่เหนือขึ้นไป ซึ่งการปฏิบัติราชการปกครองเมืองดังกล่าวนี้ มุ่งที่จะให้เมืองเป็นหน่วยการปกครองที่เป็นตัวแทนของส่วนกลางอย่างแท้จริง ตามหลักการแบ่งอำนาจการปกครองและให้เป็นกลไกที่สามารถส่งเสริมความอยู่ดีกินดีของราษฎรได้อย่างมีประสิทธิภาพนั่นเอง

โดยที่ "เมือง" เป็นหน่วยการปกครองที่ต้องรับผิดชอบงานหลายด้าน และเพื่อให้การบริหารงานมีประสิทธิภาพ จึงได้กำหนดให้มีการแบ่งงาน และผู้รับผิดชอบงานในแต่ละแผนกไว้ดังนี้

1.2.1 การจัดส่วนราชการใน "เมือง" จะแบ่งส่วนราชการภายในเมืองออกเป็น 4 แผนก คือ แผนกธุรการ มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นหัวหน้า มีจ่าเมืองและสาระเลขเป็นผู้ช่วย แผนกมหาดไทย มีปลัดเมืองเป็นหัวหน้า มีสัสดีเป็นผู้ช่วย แผนกอัยการ มียกกระบัตรเป็นหัวหน้า มีแพ่งเป็นผู้ช่วย และแผนกสรรพากรมีผู้ช่วยราชการเป็นหัวหน้า มีศุภมาตราเป็นผู้ช่วย และในแต่ละแผนกยังมีรองกรมการ เช่น รองจ่าเมือง รองแพ่ง ฯลฯ และตำแหน่งเสมียนพนักงานเป็นผู้ช่วยอีกด้วย[1] ดังแผนภูมิ 5

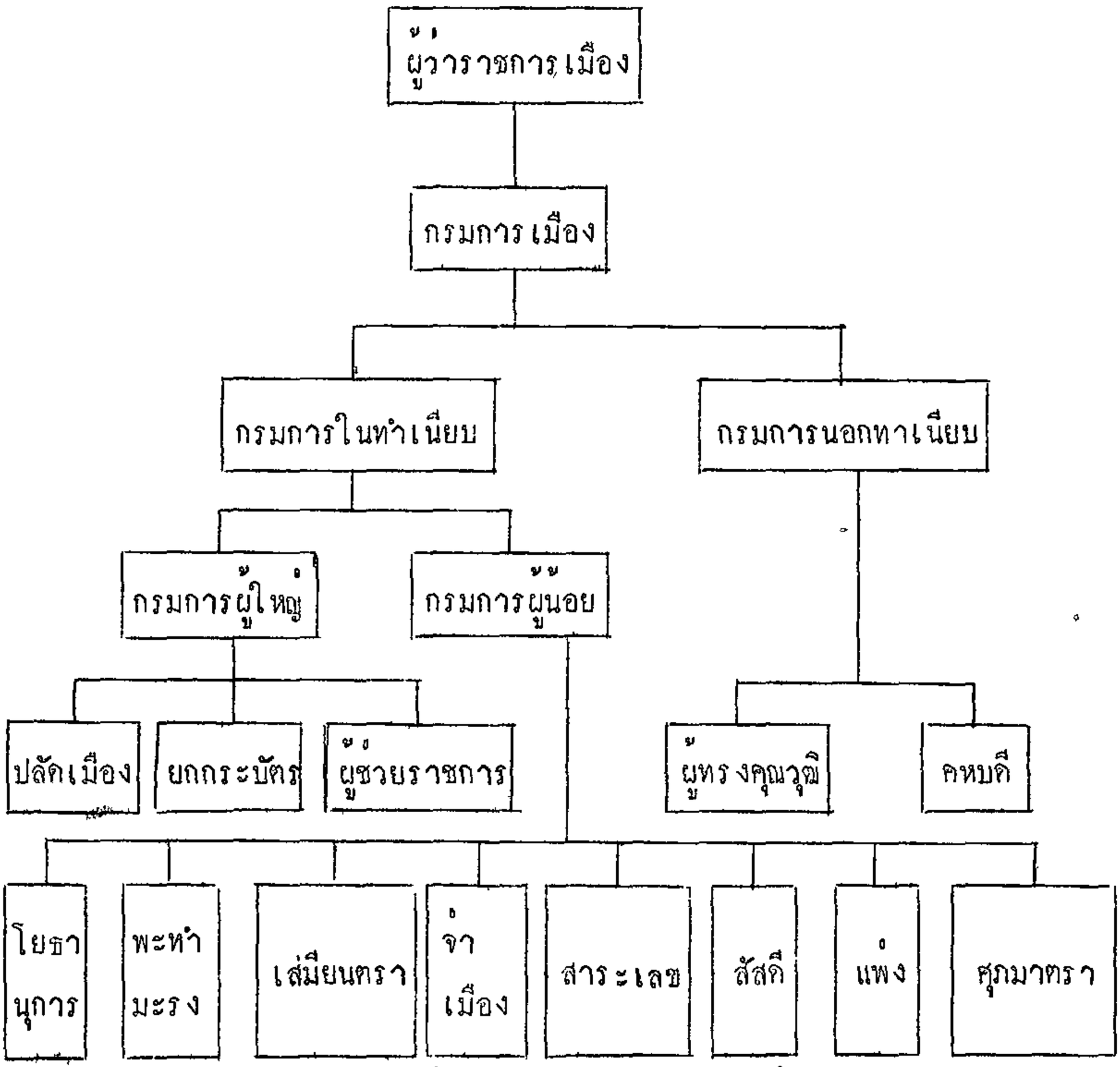

แผนภูมิ 5 แสดงการแบ่งส่วนราชการภายในหัวเมือง

---

[1]พระพิศาลสงคราม "ข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมือง ร.ศ. 117" ข้อ 21 ตำราปกครอง เล่ม 1 หน้า 204

1.2.2 การกำหนดอำนาจและหน้าที่ของข้าราชการในเมือง ข้าราชการหรือพนักงานปกครองเมือง ประกอบด้วย ผู้ว่าราชการเมือง และมีกรมการเป็นผู้ช่วยและเป็นที่ปรึกษาหารือ[1] กรมการแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ กรมการในทำเนียบและกรมการนอกทำเนียบ ดังแผนภูมิ 6

แผนภูมิ 6 แสดงตำแหน่งพนักงานปกครองหัวเมืองที่สำคัญ

---

[1]พระยาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยสิริ) <u>การปกครองฝ่ายพลเรือนหรือมหาดไทย</u> หน้า 97 – 103

จากแผนภูมิดังกล่าว สามารถกำหนดอานาจและหน้าที่ได้ดังนี้

1. ผู้ว่าราชการเมือง เป็นผู้บังคับบัญชางานโดยทั่วไปของเมือง ซึ่งตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนี้จะได้รับการแต่งตั้ง ถอดถอน โยกย้าย โดยอำนาจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะต้องเป็นผู้มีอาวุโสทั้งอายุและตำแหน่งชั้นในราชการ เช่น เคยรับราชการระดับนายอาเภอมาแล้ว เพราะเป็นตำแหน่งสำคัญ ผู้ดำรงตำแหน่งจะต้องเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ มีความรู้ความสามารถดี ตลอดจนเป็นที่นิยมและนับถือของราษฎรอีกด้วย[1]

หน้าที่ของผู้ว่าราชการเมืองในฐานะเป็นผู้บังคับบัญชารับผิดชอบการบริหารราชการทั่วไปของเมือง ยกเว้นการพิพากษาคดี ตลอดจนตรวจตราระงับเหตุการณ์ความเสื่อมเสียของราชการบ้านเมืองทั่วไป และเป็นผู้รับเรื่องราวร้องทุกข์ของราษฎรแทนรัฐบาล เป็นต้น[2]

ส่วนอำนาจของผู้ว่าราชการเมืองนั้น มีอำนาจในการบังคับบัญชากรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย และราษฎร มีอำนาจถอดถอน โยกย้ายข้าราชการระดับเสมียนพนักงานตลอดจนให้คุณให้โทษแก่ราชการทุกระดับในเมือง ตลอดจนมีอานาจสั่งและดำเนินการตามที่เห็นว่าจะเป็นประโยชน์ต่อราชการให้มากที่สุด เป็นต้น[3]

2. กรมการเมืองในทำเนียบ ประกอบด้วยกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งมีความรับผิดชอบในราชการแต่ละแผนกในเมืองมี 3 คน คือ ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการ และกรมการเมืองในทำเนียบชั้นผู้น้อย ซึ่งมีข้าราชการชั้นรองทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยกรมการเมืองในทำเนียบชั้นผู้ใหญ่ มีทั้งหมด 5 คน คือ จ่าเมือง สัสดี แพ่ง ศุภมาตรา และสาระเลข โยธานุการ พะทำมะรง และเสมียนตราเมือง โดยแต่ละตำแหน่งมีอำนาจหน้าที่ดังนี้

---

[1]พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยสิริ) การปกครองฝ่ายพลเรือนหรือมหาดไทย หน้า 97

[2]ค. หน้า 98

[3]ค. หน้า 98

ปลัดเมือง มีฐานะเป็นข้าราชการประจำเมืองที่มีอาวุโสรองจากผู้ว่าราชการเมือง เป็นผู้ปฏิบัติงานแทนผู้ว่าราชการเมือง เมื่อผู้ว่าราชการเมืองไม่อยู่หรืออยู่แต่ปฏิบัติราชการไม่ได้ งานประจำของปลัดเมืองคือ เป็นผู้บังคับบัญชาและรับผิดชอบในราชการแผนกมหาดไทย

ยกกระบัตรเมือง เป็นผู้บังคับบัญชารักษาพระอัยการหัวเมือง คือการไต่สวนสืบจับผู้ร้าย การฟ้องและว่าความแผ่นดินทั้งความอาญาและแพ่ง เป็นผู้บังคับบัญชาและรับผิดชอบในราชการแผนกอัยการ โดยมีแพ่งเป็นผู้ช่วย

สัสดี เป็นผู้ช่วยปลัดเมืองในแผนกมหาดไทย เกี่ยวกับการเกณฑ์คนเข้ารับราชการทหาร ทำทะเบียนบัญชีทหาร

จ่าเมือง และสาระเลข หรืออักษรเลข เป็นตำแหน่งที่ปฏิบัติราชการในด้านเลขานุการทั้งสองตำแหน่ง จ่าเมืองเป็นเลขานุการสำหรับเมือง สาระเลขเป็นเลขานุการเฉพาะตัวผู้ว่าราชการเมือง

โยธานุการ เป็นตำแหน่งรับผิดชอบในงานด้านโยธาของเมือง ซึ่งในระยะแรกกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รับผิดชอบ

พะทามะรง เป็นผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมืองในด้านการเรือนจำ รักษาคนโทษคุมขังนักโทษตามคำตัดสินของศาล พะทำมะรงเป็นตำแหน่งเทียบเท่านายอำเภอ

ศุภมาตรา เป็นเจ้าหน้าที่รักษาผลประโยชน์แผ่นดิน จัดเก็บภาษีอากรและจัดการคลังเมือง เป็นเจ้าหน้าที่ในแผนกสรรพากร[1]

3. กรมการเมืองนอกทาเนียบ ซึ่งกรมการประเภทนี้เป็นตำแหน่งซึ่งแต่ก่อนไม่เคยมีมาก่อนเลย เป็นตำแหน่งกรมการพิเศษที่แต่งตั้งจากบุคคลผู้ทรงคุณวุฒิหรือคหบดีที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองนั้น มีฐานะเป็นประชาชนพลเมืองธรรมดา ไม่ได้เป็น

---

[1]พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยสิริ) การปกครองฝ่ายพลเรือนหรือมหาดไทย หน้า 99 – 103

ข้าราชการประจำ การแต่งตั้งกรมการประเภทนี้ยึดถือเอาอาชีพของราษฎรในท้องถิ่นเป็นสาคัญ เช่น เมืองใดเป็นเมืองที่มีการทำนามากก็คัดเลือกเอาจากผู้ที่เป็นเจ้าของนามากตามส่วน หากเป็นเมืองทำสวนก็คัดเลือกเจ้าของสวน เป็นต้น ทั้งนี้ให้ได้ส่วนสัดซึ่งกันและกัน ในแต่ละเมืองจะมีกรรมการประเภทนี้เมืองละ 10 คน[1]

กรมการนอกทำเนียบ มีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาข้อราชการต่าง ๆ ในเมือง นำความเห็นเสนอแนะเกี่ยวกับการประกอบอาชีพของพลเมือง และเรื่องอื่น ๆ เสนอต่อผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งจุดมุ่งหมายในการจัดให้มีขึ้นก็เพื่อให้ราษฎรในท้องที่บางคนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองเมืองเพื่อช่วยรักษาความสงบเรียบร้อยของท้องที่ เพราะราษฎรซึ่งมีฐานะและชื่อเสียงดีและเป็นคนในท้องที่ที่มีอิทธิพล เป็นบุคคลที่ได้รับการเคารพนับถือจากราษฎรทั่วไป และเป็นบุคคลที่ได้รับการยกย่องและเป็นที่เกรงกลัวจากชาวพื้นเมืองโดยทั่วไป การนำบุคคลเหล่านี้เข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองจึงมีผลช่วยให้การปกครองเมืองดำเนินไปได้โดยสงบเรียบร้อย และได้รับความร่วมมือจากราษฎรมากยิ่งขึ้น

กรมการนอกทำเนียบนี้ไม่จำเป็นต้องเป็นคนไทยเท่านั้น คนจีนก็มีโอกาสเช่นกัน จากการแต่งตั้งบุคคลธรรมดาให้เข้ามามีส่วนร่วมเช่นนี้ เป็นการช่วยสร้างและส่งเสริมความร่วมมือระหว่างรัฐบาลกับราษฎรได้มากกว่าแต่ก่อน ดังปรากฏว่ามีกรมการนอกทำเนียบบางคนมีศรัทธาแก่กล้าสละทรัพย์สินส่วนตัวให้แก่เมืองและมณฑลเพื่อก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ ไว้ใช้ประโยชน์สำหรับราชการ และสาธารณชน เช่น การสร้างสะพาน ทางเดิน เป็นต้น

อนึ่ง กรมการนอกทำเนียบเป็นเพียงผู้ให้คำปรึกษาหารือแก่ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการในทำเนียบเท่านั้น ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการในทำเนียบอาจปฏิบัติหรือไม่ก็ได้ แล้วแต่ดุลพินิจของท่านเหล่านั้น

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/2 พระยาวรเดชศักดาวุธ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118

<u>การปรับปรุงเขตเมืองในมณฑลปราจีนบุรี</u>

เมื่อแรกตั้งเป็นมณฑลเมื่อปี พ.ศ. 2436 ประกอบด้วยเมืองปราจีนบุรี นครนายก และฉะเชิงเทรา และรับโอนเมืองชลบุรีจากกระทรวงการต่างประเทศ (กรมท่า) มารวมอีกเมืองหนึ่ง ตามหลักการจัดการปกครองแบบใหม่ในปี พ.ศ. 2437 ต่อมาไทยได้ทาสัญญากับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2450[1] ยอมยกเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ หรือที่เรียกว่า มณฑลเขมร ให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกกับเมืองตราด และสิทธิทางการศาลของไทย ตลอดจนมีการปรับปรุงเขตแดนกันใหม่ด้วย ในครั้งนั้นทำให้อำเภอกบินทร์บุรีในเมืองปราจีนบุรีกลายเป็นอำเภอชายแดนที่ติดต่อกับอาณานิคมของฝรั่งเศส ตลอดจนต้องมีการติดต่อราชการซึ่งกันและกันต่อมาในอนาคตอย่างแน่นอน ดังนั้นกระทรวงมหาดไทยจึงยกฐานะอำเภอกบินทร์บุรีขึ้นเป็นเมือง[2] เพื่อควบคุมสถานการณ์ในท้องที่ชายแดนแถบนี้แทนเมืองศรีโสภณที่เคยใช้เป็นเมืองหน้าด่านมาก่อน การยกฐานะขึ้นเป็นเมืองยังช่วยให้การบริหารงานได้สะดวกมากขึ้นอีกด้วย ดังนั้นในปี พ.ศ. 2450 เมืองกบินทร์บุรีก็เป็นเมืองหนึ่งที่มีความสำคัญของมณฑลปราจีนบุรี โดยมีพระยาเพชรกาแหงสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองศรีโสภณมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองกบินทร์บุรีแทน[3] และได้จัดระเบียบการบริหารราชการเหมือนเช่นเมืองอื่น ๆ

---

[1]สุวิทย์ ฟักขาว <u>ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112 – 126</u> 348 หน้า

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.1/9 <u>กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ผู้สาเร็จราชการรักษาพระนคร</u> ที่ 40/1848 ลงวันที่ 27 พฤษภาคม ร.ศ. 126

[3]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/4 <u>กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร</u> ที่ 56/3473 ลงวันที่ 27 มิถุนายน ร.ศ. 126

1.3 <u>การจัดการปกครองระดับอำเภอ</u>

ในช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2440 นั้น พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี ได้แบ่งเขตการปกครองในเมืองออกเป็นแขวง[1] เพื่อความสะดวกในการปกครอง แต่ก็ยังไม่มีบทบาทในการปกครองมากนัก ต่อมา กระทรวงมหาดไทยต้องการที่จะปฏิรูปการปกครองระดับอาเภอเสียใหม่ เพื่อให้อำเภอเป็นหน่วยการปกครองสาขาของรัฐบาลในส่วนภูมิภาคหน่วยเล็กที่สุด และมีความสำคัญในฐานะที่อำเภอจะเป็น "จุดประสานสัมพันธ์" (point of contact) ระหว่างรัฐบาลกับราษฎร คืออำเภอจะเป็นหน่วยการปกครองท้องที่ และให้บริการทุกอย่างแก่ราษฎรตามนโยบายของรัฐบาล และอำเภอจะเป็นเครื่องมือของรัฐในการปกครองราษฎรให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุข และสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่ราษฎร[2] ดังนั้นจึงได้นำ "ข้อบังคับลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 115"[3] มอบหมายให้ข้าหลวงเทศาภิบาลบางมณฑลไปทดลองปฏิบัติดูก่อน เพื่อหาข้อบกพร่องและนามาแก้ไขก่อนจะประกาศใช้เป็นพระราชบัญญัติต่อไป ซึ่งมณฑลปราจีนบุรีก็ได้นำมาทดลองปฏิบัติเป็นตัวอย่างมณฑลหนึ่งด้วย[4] หลังจากนั้นในปี พ.ศ. 2440 กระทรวงมหาดไทยได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116" มณฑลปราจีนบุรีก็ได้ปฏิบัติตามหลักเกณฑ์ดังกล่าว ดังนี้

---

[1] ฐานะเท่ากับอำเภอในปัจจุบันนี้

[2] วักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ <u>สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย</u> หน้า 208 – 209

[3] <u>ด</u>. หน้า 210

[4] ก.จ.ช. ร.5 ม.2.11/10 เล่ม 2 <u>รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล</u> ปีที่ 7 วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 120

1.3.1 การกำหนดเขตอำเภอ อำเภอหนึ่งจะประกอบด้วยท้องที่หลายตำบลรวมกัน โดยถือเกณฑ์ดังนี้

1. ท้องทุ่งที่ราบมีพลเมืองมาก กำหนดโดยจำนวนพลเมืองราว 10,000 คน เป็นประมาณ ให้กำหนดเป็นอำเภอหนึ่ง

2. ถ้าเป็นท้องที่อยู่ระหว่างป่าหรือภูเขา ซึ่งมีพลเมืองน้อยหรือตั้งบ้านเรือนแยกย้ายกันเป็นแห่ง ๆ ให้กำหนดโดยระยะทางที่จะพึงเดินทางไปมาได้ตลอดท้องที่ราว 12 ชั่วโมง เป็นอำเภอหนึ่ง

3. ท้องที่ว่าง ซึ่งเป็นป่าหรือเขาไม่มีทำเลบ้านเรือนราษฎร จะมีขนาดกว้างขวางมากน้อยเท่าใด ถ้าอยู่ใกล้ชิดติดต่อกับท้องที่อำเภอใด ให้จัดเป็นท้องที่ฝากขึ้นกับอาเภอนั้น[1]

จากหลักเกณฑ์นี้ จะเห็นได้ว่าถือปัจจัยเกี่ยวกับพลเมืองและพื้นที่เป็นเกณฑ์กำหนด

1.3.2 พนักงานปกครองอำเภอ

พนักงานปกครองอำเภอ ประกอบด้วยนายอาเภอ ปลัดอำเภอ และสมุหบัญชี ทั้ง 3 ตำแหน่งนี้รวมเรียกว่า "กรมการอำเภอ" แล้วยังมีเสมียนพนักงานได้อีกจำนวนหนึ่งตามสมควรแก่ราชการ[2]

1.3.3 หน้าที่ของกรมการอำเภอ ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ได้บัญญัติให้กรมการอำเภอมีหน้าที่ดังต่อไปนี้

1. รักษาความสงบเรียบร้อยในท้องที่

2. จัดการปกครองท้องที่

---

[1] "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14 พฤษภาคม ร.ศ. 116 มาตรา 33

[2] ค. มาตรา 34

3. ตรวจท้องที่
4. สืบจับโจรผู้ร้าย
5. คุมขังนักโทษตามคำพิพากษาของศาลหรือในระหว่างสอบสวน
6. เรียกตัวคนส่งศาลตามหมาย
7. รับอายัด ทำชันสูตร และตราสินให้เป็นหลักฐานในทางคดีความ
8. รับทำบริคณห์สัญญา และหนังสือสำคัญ เช่น หนังสือรับรองตั้งบุคคล เป็นต้น
9. ทำทะเบียน เช่น ทะเบียนกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน บ้านเรือน สัตว์พาหนะ ปืน วัดวาอาราม เป็นต้น
10. รักษาผลประโยชน์ของแผ่นดิน เช่น เก็บภาษีบางอย่าง
11. ประกาศข้อราชการให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรในท้องที่ทราบ
12. หน้าที่อื่น ๆ ตามแต่กำหนดไว้ในกาหนดกฎหมาย[1]

การกำหนดหน้าที่ของกรมการอาเภอดังกล่าว ไม่ได้กำหนดว่าเป็นหน้าที่ของข้าราชการตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่ง จึงเป็นหน้าที่ร่วมกันในกรมการอำเภอที่ต้องปฏิบัติ จนมีการกล่าวกันว่า อาเภอเป็นเสมือน "กระโถนท้องพระโรง" ที่จะต้องรับภาระกระทำหน้าที่ทุกอย่าง[2] โดยมีนายอำเภอรู้เห็นและรับผิดชอบทั่วไป การกาหนดเช่นนี้ก็เพื่อป้องกันไม่ให้ข้าราชการปฏิเสธงาน เพราะถ้ากาหนดให้เป็นหน้าที่ของข้าราชการ

---

[1] "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14 พฤษภาคม ร.ศ. 116 มาตรา 41 – 54

[2] จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย หน้า 219

ตาแหน่งใดตำแหน่งหนึ่ง ข้าราชการตาแหน่งอื่นอาจไม่ให้ความช่วยเหลือเท่าที่ควร งานอำเภอก็จะเสียหาย และงานบางอย่างจำเป็นต้องใช้เจ้าหน้าที่หลายคนร่วมกันกระทำจึงจะได้ผล เช่น การปราบโจรผู้ร้าย เป็นต้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะงานบางอย่างจะเกิดเป็นบางครั้งบางคราวไม่คุ้มค่าหรือเป็นการสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก ถ้ากำหนดตำแหน่งมากกว่านี้ และไม่มีงานให้ทำเต็มที่ จึงกำหนดให้งานต่าง ๆ ดังกล่าวเป็นหน้าที่ร่วมกันของกรมการอำเภอทั้งหมด

<u>การปรับปรุงเขตอำเภอ</u>

ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ดังกล่าวมาแล้ว บรรดาข้าหลวงเทศาภิบาลได้ปรับปรุงและจัดแบ่งเขตอำเภอใหม่เพื่อความเหมาะสม เช่น การตั้งอำเภอบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา ในปี พ.ศ. 2450 เนื่องมาจากท้องที่ระหว่างคลองท่าสะอ้านฝั่งใต้มาจนถึงบ้านหงอนไก่ และหลังบ้านคลองขุนเนินฝั่งตะวันตกนั้นมีอาณาเขตกว้างขวางมาก ยากต่อการปกครองดูแลได้ทั่วถึง ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงมีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ขอโอนตำบลหนองจอกจากอำเภอสนามจันทร์ และตำบลบางปะกง ตำบลท่าหงอนไก่[1] จากอาเภอเมืองชลบุรี มาจัดตั้งเป็นอาเภอบางปะกง ขึ้นกับเมืองฉะเชิงเทราแทน[2] เป็นต้น

---

[1]เป็นท่าเรือท่าหนึ่ง ที่เรือสินค้าและผู้คนเดินทางตามลำน้ำบางปะกง และมาขึ้นบกที่เมืองชลบุรี

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.1/9 <u>กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ผู้สาเร็จราชการพระนคร</u> ที่ 134/8133 ลงวันที่ 12 ตุลาคม ร.ศ. 126

นอกจากนี้ได้มีการจัดตั้งกิ่งอาเภอที่สำคัญในเมืองปราจีนบุรี คือ กิ่งอาเภอสระแก้ว ขึ้นอยู่กับอาเภอกระบิล และกิ่งอำเภออรัญใหม่ ขึ้นกับอำเภอวัฒนาในปี พ.ศ. 2450 โดยเหตุที่ไทยได้ทำสัญญาและแบ่งเขตแดนกับอาณานิคมของฝรั่งเศสก่อให้เกิดเมืองกบินทร์บุรีดังได้กล่าวมาแล้ว เมืองกบินทร์บุรีประกอบด้วยอำเภอกระบิลและอำเภอวัฒนา ส่วนกิ่งอำเภอสระแก้วและอรัญนั้น มีจำนวนราษฎรไม่มากนักไม่ถึงจานวนที่จะตั้งเป็นอาเภอได้ โดยเฉพาะกิ่งอำเภออรัญนั้นหลังจากแบ่งเขตแดนแล้วได้สูญเสียพื้นที่บางส่วนไปถึง 600 เส้น จนต้องอพยพราษฎรเข้ามาตั้งบ้านเรือนในเขตแดนไทยตามข้อตกลงด้วย[1] ต่อมาในปี พ.ศ. 2456 ได้มีการปรับปรุงท้องที่ในเขตเมืองกบินทร์บุรีอีกครั้งหนึ่ง กล่าวคือ กิ่งอำเภออรัญนั้นอยู่ห่างไกลจากเมืองและอำเภอวัฒนามาก ประกอบกับกิ่งอำเภอวัฒนานั้นมีการติดต่อราชการกับอาณานิคมของฝรั่งเศสเป็นประจำ ดังนั้นข้าหลวงเทศาภิบาลจึงได้ขอย้ายที่ว่าการอำเภอวัฒนาไปตั้งที่กิ่งอำเภออรัญ และยกฐานะกิ่งอำเภออรัญขึ้นเป็นอำเภออรัญแทน ส่วนอำเภอวัฒนากลดฐานะเป็นเพียงกิ่งอำเภอเท่านั้น[2] สาเหตุที่ต้องยกฐานะอาเภออรัญขึ้นมาก็เนื่องด้วยการเมืองระหว่างประเทศ และการป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้นตามชายแดนนั่นเอง ซึ่งอำเภออรัญนี้ในขณะนั้นก็ได้เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภออรัญประเทศเป็นต้นมา

จากการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงเขตเมืองและอำเภอให้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ดังกล่าว ทำให้มณฑลปราจีนบุรีในปี พ.ศ. 2456 ประกอบด้วย

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.11.2/9 สำเนาโทรเลขกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 62 ลงวันที่ 10 สิงหาคม ร.ศ. 126

[2]ก.จ.ช. ร.6 ม.3.2/17 กรมพระดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 81/6822 ลงวันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ. 2456

1. เมืองฉะเชิงเทรา มี 6 อำเภอ ได้แก่ อาเภอเมือง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอสนามจันทร์[1] อาเภอบางคล้า อาเภอพนมสารคาม และอำเภอบางปะกง

2. เมืองชลบุรี มี 5 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอท่าตะกูด อำเภอพนัสนิคม อำเภอบางพระ และอำเภอบางละมุง

3. เมืองนครนายก มี 4 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอองครักษ์ อาเภอเขาใหญ่ อาเภอบ้านนา

4. เมืองปราจีนบุรี มี 4 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมือง อาเภอบ้านสร้าง อำเภอศรีมหาโพธิ์ อำเภอเมืองประจันตคาม

5. เมืองกบินทร์บุรี มี 2 อาเภอ ได้แก่ อำเภอเมือง อาเภออรัญประเทศ[2]

1.4 <u>การจัดการปกครองระดับตำบลและหมู่บ้าน</u>

จากการจัดการปกครองระดับอำเภอ ซึ่งเป็นหน่วยงานที่เล็กที่สุดของการบริหารงานส่วนภูมิภาคแล้ว ในแต่ละอาเภอยังประกอบด้วยตำบล และหมู่บ้าน การปกครองระดับตาบลและหมู่บ้านนี้ได้เคยมีมาแต่ครั้งโบราณแล้ว แต่ก็ลืมเลือนไป ดังนั้นหลังจากการปฏิรูปการปกครองแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

[1]ต่อมาในปี พ.ศ. 2457 ได้เปลี่ยนชื่อเป็นอาเภอเขาดิน เนื่องจากมีชื่อไปพ้องกับนามพระราชวังสนามจันทร์ เมืองนครปฐม และแต่เดิมในท้องที่นี้เคยมีชื่อลำลือว่าจระเข้ดุ จึงใช้ชื่ออำเภอว่า อำเภอเขาดิน แทน

[2]ก.จ.ช. ร.6 ม.1.1/1 <u>ทำเนียบท้องที่หัวเมือง พ.ศ. 2456</u>

ทรงอนุโลมให้จัดตามที่เคยมีมาแต่เดิม โดยกำหนดและทดลองให้มีการจัดตั้งกำนัน และผู้ใหญ่บ้านขึ้นที่บางปะอินก่อน[1] การเลือกกานันและผู้ใหญ่บ้านที่บางปะอินนั้น เป็นการเปิดโอกาสให้ราษฎรได้มีสิทธิ์ในการเลือกผู้ปกครองของตนเองในระดับตำบล และหมู่บ้าน อันเป็นจุดเริ่มต้นของการปกครองระบอบประชาธิปไตยด้วย หลังจากนั้น แล้วก็ได้มีการนาเอาวิธีการเลือกกำนันและผู้ใหญ่บ้านไปทดลองใช้ในมณฑลอื่นด้วย มณฑลปราจีนบุรีในสมัยที่พระยาฤทธิรงค์รณเฉทเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ก็ได้ทดลองด้วยที่เมืองปราจีนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2438 แต่ปรากฏว่า การเลือกกำนันและผู้ใหญ่บ้านครั้งนั้นไม่ได้ผลเท่าที่ควร เพราะยังไม่เป็นที่นิยมของราษฎร กำนันและผู้ใหญ่บ้านที่ได้รับเลือกมาก็ไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนได้ตามที่รัฐบาลต้องการจะให้เป็น เมื่อพระยาฤทธิรงค์รณเฉทออกไปตรวจราชการตามท้องที่ได้เห็นข้อบกพร่องหลายประการ ก็ได้จัดการลงโทษและถอดถอนออกจากหน้าที่ไปหลายตำบลด้วยกัน[2]

ต่อมาเมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) แล้ว ก็ได้มีการจัดตั้งตำบลและหมู่บ้าน และเลือกกำนันและผู้ใหญ่บ้านโดยทั่วไปในมณฑลปราจีนบุรี โดยรวบรวมหมู่บ้านราว 10 หมู่บ้าน จัดเป็นตาบลหนึ่ง ให้ผู้ว่าราชการเมืองปักหมายเขตตาบลให้ทราบ หรือไม่ก็ใช้ลำห้วย หนอง บึง คลอง เป็นหลักสำคัญในการกำหนด ซึ่งหมู่บ้านที่รวมกันเป็นตำบลนั้นจะตั้งอยู่ใกล้ชิดติดต่อกัน หรืออยู่ในเขตอำเภอและเมืองเดียวกัน[3]

---

[1]นวลเพ็ญ ภาณุรักษ์ การจัดการปกครองมณฑลกรุงเก่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2438 – 2453) หน้า 89 – 92

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

[3]พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14 พฤษภาคม ร.ศ. 116 มาตรา 22

ส่วนการกำหนดเขตหมู่บ้านนั้น จะมีจำนวนเจ้าบ้านราว 10 บ้าน เป็นเกณฑ์ หรือจะถือจำนวนชายหญิงที่อาศัยอยู่ตามบ้านใกล้ชิดติดต่อกันราว 100 คน เป็นเกณฑ์[1]

1.4.1 การกำหนดอำนาจหน้าที่พนักงานปกครองตำบล

ในตาบลหนึ่งจะมีพนักงานปกครองประกอบด้วย กำนัน สารวัตรตำบล และผู้ใหญ่บ้านในตำบลทุกคน พนักงานปกครองดังกล่าวมีอานาจหน้าที่และผลประโยชน์ตอบแทนดังต่อไปนี้

กำนัน กำนันเป็นตาแหน่งเลือกตั้งโดยกฎหมาย โดยมาจากการให้ผู้ใหญ่บ้านในตำบลนั้น ๆ เลือกกันเป็นกำนัน ภายใต้การควบคุมดูแลการเลือกตั้งของนายอำเภอ และนายอาเภอจะพากำนันที่ได้รับเลือกไปรับหมายตั้งจากผู้ว่าราชการเมือง[2] เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้ว่าราชการเมืองและกำนันได้รู้จักกัน อันจะเป็นประโยชน์ในการปกครองท้องที่ให้เกิดความรวดเร็วและคล่องตัวยิ่งขึ้น ส่วนอำนาจหน้าที่นั้น ได้แก่ การปกครองตำบล บอกเหตุโจรผู้ร้ายตามระเบียบการอำเภอ สืบวันโจรผู้ร้ายและส่งตัวคนตามหมายเรียก สงเคราะห์คนเดินทาง สารวจยอดสำมะโนครัว ทำบัญชีของที่ต้องเสียภาษี นำเก็บภาษี เป็นต้น[3]

สารวัตรตำบล ในตาบลหนึ่งจะมีสารวัตรตำบลได้ 2 คน มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยของกำนัน การเลือกสารวัตรตำบล เป็นอำนาจหน้าที่ของกำนัน ภายใต้ความเห็นชอบของผู้ว่าราชการเมืองด้วย[4]

ผู้ใหญ่บ้านในตำบลทุกคน เป็นพนักงานปกครองตำบลโดยตำแหน่ง

---

[1] "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14 พฤษภาคม ร.ศ. 116 มาตรา 8

[2] ค. มาตรา 23

[3] ค. มาตรา 26

[4] ค. มาตรา 32

1.4.2 การกำหนดอำนาจหน้าที่พนักงานปกครองหมู่บ้าน

ในหมู่บ้านจะมีผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งเป็นพนักงานปกครองหมู่บ้านเท่านั้น ผู้ใหญ่บ้านจะมาจากการเลือกตั้งของราษฎรในหมู่บ้านนั้น ๆ โดยมีคุณสมบัติที่จะเป็นผู้ใหญ่บ้านได้ โดยจะต้องเป็นชาย อายุไม่ต่ำกว่า 21 ปี มีสัญชาติไทย และมิใช่ทหารประจำการ[1] และมีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยภายในหมู่บ้าน ปราบปรามคนพาลตรวจเหตุร้าย ทำสำมะโนครัว เป็นต้น

จากพระราชบัญญัติดังกล่าว ได้กำหนดอำนาจหน้าที่ ตลอดจนที่มาของพนักงานแต่ละตำแหน่งนั้น มณฑลปราจีนบุรีได้ปฏิบัติตามพระราชบัญญัติดังกล่าว ตำบลและหมู่บ้านที่จัดตั้งขึ้นนั้น บางตำบลบางหมู่บ้าน บรรดากำนันและผู้ใหญ่บ้านก็ทำหน้าที่ของตนเป็นอย่างดี เช่น การตรวจตราลูกบ้านอยู่เสมอ ๆ ทำหน้าที่ตัดสินคดีความเล็ก ๆ น้อย ๆ เมื่อลูกบ้านมีปัญหา มีการเรียกประชุมเพื่อชี้แจงความเข้าใจในการอยู่ร่วมกันเดือนละ 1 ครั้ง ตลอดจนพยายามอบรมสั่งสอนลูกบ้านให้ประพฤติตนเป็นคนดี ตั้งหน้าทำมาหากินด้วยความสุจริต เป็นต้น ซึ่งการปฏิบัติงานของกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้น ผู้ว่าราชการเมือง ได้ออกตรวจตราให้เป็นไปตามข้อบังคับเหล่านั้น เช่น พระยาอุทัยมนตรี ผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรี ได้ออกตรวจราชการเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2441[2] ยังได้กล่าวชมการปฏิบัติหน้าที่ของกำนันผู้ใหญ่บ้าน ของบ้านเนินหอม บ้านนาปรือ บ้านทันเลา เป็นต้น แต่บางตาบลบางหมู่บ้าน กำนันผู้ใหญ่บ้านก็ยังมีข้อบกพร่องอยู่ เพราะไม่เข้าใจในการปกครอง เช่น บ้านดานแขวงจันตะคาม เป็นต้น พระยาอุทัยมนตรีก็ได้ชี้แจงให้กำนันและผู้ใหญ่บ้านเหล่านั้นตั้งใจและปฏิบัติงานให้ถูกต้อง

---

[1] "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14 พฤษภาคม ร.ศ. 116 มาตรา 10

[2] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/4 รายงานพระยาอุไทยมนตรี ตรวจราชการเดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. 117

จากลักษณะการปกครองตาบลและหมู่บ้านดังกล่าวนั้น โดยเฉพาะการเลือกตั้งกำนันและผู้ใหญ่บ้าน อาจจะนับได้ว่าเป็นความก้าวหน้าในการปกครองท้องถิ่นอย่างยิ่ง เพราะราษฎรมีโอกาสที่จะพิจารณาเลือกคนที่ตนเห็นว่าเหมาะสม และอาจนำความสุขความเจริญมาสู่ตนได้ และมีสิทธิ์ที่จะไม่เลือกผู้ที่ประพฤติเป็นพาลเกเรเข้ามาปกครองตน ทำให้ผู้ใหญ่บ้านและกานันที่ได้รับเลือกเข้ามาปกครองสร้างความสุขความเจริญให้แก่ตำบลและหมู่บ้าน

1.4.3 สิทธิพิเศษและผลประโยชน์ตอบแทนกำนันและผู้ใหญ่บ้าน

เนื่องจากกำนันและผู้ใหญ่บ้าน เป็นตัวจักรสำคัญในการปกครองระดับตำบลและหมู่บ้าน บางครั้งผู้ใหญ่บานก็ไม่สามารถจะปฏิบัติหน้าที่อย่างเข้มแข็งได้ เพราะผู้ใหญ่บ้านไม่ได้รับเงินเดือนหรือเบี้ยหวัดเงินเลี้ยงชีพแต่อย่างใด ได้แต่ตราภูมิคุ้มเงินภาษีอากรปีละ 6 บาท จึงทำให้ผู้ใหญ่บ้านต้องหวงในการทำมาหากินเพื่อเลี้ยงชีพ จึงปฏิบัติหน้าที่ราชการไม่ได้เต็มที่ ส่วนกำนันนั้นได้รับพระราชทานตราภูมิ[1] และส่วนลดภาษีอากร ทาให้กานันพอจะมีผลประโยชน์ในการเลี้ยงชีพได้ดีกว่าผู้ใหญบาน

นอกจากนั้นแล้ว ทางกระทรวงมหาดไทย ยังได้ให้รางวัลเป็นพิเศษแกกำนันผู้ใหญ่บ้าน เพื่อเป็นการให้กำลังใจและสนับสนุนให้กำนันผู้ใหญ่บ้านทำหน้าที่ของตนเองอย่างสุดความสามารถ โดยมีหลักการให้รางวัลเป็น 3 ประเภท

1. รางวัลผู้มีความชอบที่สามารถป้องกันเหตุร้าย
2. รางวัลผู้มีความชอบในการปราบปรามโจรผู้ร้าย
3. รางวัลผู้มีความชอบในการรักษาความสะอาดหมดจดในท้องที่

ประเภทที่ 1 การให้รางวัลผู้มีความชอบที่สามารถป้องกันเหตุร้ายได้นั้น ได้กำหนดการให้รางวัลเอาไว้ว่า ถ้าในปีใดไม่มีคดีโจรผู้ร้ายเกิดขึ้นเลย ราษฎรในท้องที่นั้น ๆ ดำรงชีวิตอยู่อย่างเป็นปกติสุข กำนันตำบลนั้นจะได้รับรางวัล

---

[1] หนังสือคู่มือสำหรับคุมส่วยสาอากร และการเกณฑ์ต่าง ๆ

ถ้ามีเหตุโจรผู้ร้ายกระทำการโจรกรรมหรือทำร้ายกันแล้ว เจ้าของท้องที่ได้ช่วยต่อสู้ป้องกันจนโจรผู้ร้ายไม่สามารถทำร้ายเจ้าทรัพย์ได้ ความชอบเหล่านี้ต้องให้รางวัลแก่ผู้ใหญ่บ้าน

ประเภทที่ 2 การให้รางวัลผู้มีความชอบในการปราบปรามโจรผู้ร้าย ได้กำหนดการให้รางวัลไว้ว่า

เมื่อเกิดเหตุการณ์ปล้นสะดมแล้ว เจ้าของท้องที่ได้ทำหน้าที่สืบจับได้ตัวผู้ร้ายหรือถ้าทำการจับกุมผู้ร้ายที่หลบหนีมาซ่อนตัวอยู่ในท้องที่ของตนได้ ความชอบเหล่านี้ต้องให้รางวัลแก่ผู้ใหญ่บ้าน

ประเภทที่ 3 การให้รางวัลแก่ผู้ดูแลรักษาความสะอาดในท้องที่ เป็นการให้รางวัลแก่เจ้าของท้องที่ โดยเฉพาะกำนันที่ช่วยพัฒนาบำรุงซ่อมแซม และก่อสร้างสิ่งสาธารณะ เช่น ถนนหนทาง ให้เป็นประโยชน์แก่ราษฎร ตลอดจนดูแลรักษาท้องที่ให้สะอาดปราศจากสิ่งโสโครกอันจะก่อให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บแก่ราษฎรในตำบลนั้น เป็นต้น[1]

การให้รางวัลแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านตามวิธีการของกระทรวงมหาดไทย ได้กำหนดไว้เป็นวิธีการอย่างกว้าง ๆ แต่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ได้ใช้วิธีการแตกต่างไปจากวิธีดังกล่าว โดยนำเอาแบบอย่างมาจากที่ทรงใช้ที่มณฑลกรุงเก่าเมื่อครั้งทรงเป็นข้าหลวงที่นั่น โดยให้รางวัลเป็น 2 ประเภท คือ ให้รางวัลประจำและรางวัลจร การให้รางวัลประจำ เป็นการให้รางวัลแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านตามหลักการทั้ง 3 ของกระทรวงมหาดไทย โดยคัดเลือกจากการปฏิบัติหน้าที่ของกำนันผู้ใหญ่บ้านทุกท้องที่เป็นประจำทุกปี ส่วนการให้รางวัลจร เป็นการพิจารณาให้รางวัลแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านที่ปฏิบัติหน้าที่ดีเด่นเป็นการเฉพาะหน้า เช่น การปราบปรามและป้องกันเหตุร้ายที่เกิดขึ้นได้ทันทีทันใด หรือเหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นแล้วจะเป็นอันตรายอย่าง

---

[1] "ลักษณะการให้รางวัลกำนันผู้ใหญ่บ้าน" เทศาภิบาล เล่ม 1 เดือนเมษายน – กันยายน ร.ศ. 125 หน้า 301 – 303

ให้หลวงต่อความสงบสุขของราษฎรในท้องที่ สามารถกระทำได้หรือป้องกันได้ทันท่วงทีแล้ว รายงานให้ผู้บังคับบัญชาที่อยู่ระดับสูงทราบ ก็จะให้รางวัลทันทีเมื่อเหตุการณ์นั้นเรียบร้อยแล้ว[1]

จะเห็นได้ว่าวิธีการของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์มีส่วนเหมือนและแตกต่างออกไปจากที่ทางราชการได้กำหนด แต่ก็ได้ผลเป็นที่น่าพอใจ เพราะบรรดากานันและผู้ใหญ่บ้านตั้งใจปฏิบัติหน้าที่เพื่อชื่อเสียงของตำบลตนเอง และจะได้รางวัลเป็นการตอบแทน นอกเหนือไปจากผลประโยชน์ตอบแทนที่ได้รับอยู่อีกด้วย

การปรับปรุงแบบแผนการปกครองของมณฑลปราจีนบุรี ได้กระทำไปตามกฎและข้อบังคับของกระทรวงมหาดไทย ตลอดจนความเหมาะสมและเห็นควรของข้าหลวงเทศาภิบาลด้วย ซึ่งการจะปรับปรุงสิ่งต่าง ๆ จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือของข้าราชการในมณฑล และที่สำคัญที่สุดก็คือ ข้าหลวงเทศาภิบาลจะเป็นตัวจักรที่สำคัญในการที่จะปกครองและบริหารราชการในมณฑลให้เจริญก้าวหน้า ตลอดจนตอบสนองและประสานนโยบายกับรัฐบาล และรับนโยบายไปดำเนินการในท้องที่ที่ตนรับผิดชอบ โดยให้ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เป็นผู้รับไปปฏิบัติอีกทีหนึ่ง และเพื่อให้นโยบายเหล่านั้นสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี บรรดาข้าราชการในระดับสูงจะออกตรวจตราดูแลให้เป็นไป และเมื่อพบข้อผิดพลาดหรือมีข้อเสนอแนะในการแก้ไขแล้วก็เสนอหรือรายงานให้ทราบตามลาดับขั้น เพื่อเป็นตัวอย่างของมณฑลอื่น ๆ จะรับไปปฏิบัติด้วยก็ได้ ดังเช่น การประชุมเทศาภิบาลแต่ละครั้ง ข้าหลวงเทศาภิบาลก็ได้เสนอความคิดเห็น และยอมรับว่าเป็นการปฏิบัติที่ได้ผลแล้วข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอื่น ๆ ก็นำไปลองปฏิบัติ ก่อให้เกิดระเบียบแบบแผนคล้ายกันทุกมณฑล นอกจากนี้แล้ว

---

[1]พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ <u>การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่า และมณฑลปราจีนบุรี</u> พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเอี่ยะ ศิริทรัพย์ 27 พฤศจิกายน 2515 หน้า 56 - 57

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในช่วงปี พ.ศ. 2435 - 2458 คือ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ได้เสด็จออกตรวจราชการในท้องที่มณฑลปราจีนบุรีหลายครั้งด้วยกัน เช่น ในปี พ.ศ. 2443 ก็ได้เสด็จตรวจราชการเมืองชลบุรี และฉะเชิงเทรา[1] และเมื่อตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรี ปี พ.ศ. 2452 เป็นต้น ทั้งนี้จุดประสงค์ก็เพื่อสอดส่องดูแล และติดตามความเคลื่อนไหว การเปลี่ยนแปลงตลอดจนความก้าวหน้าในการปกครองส่วนภูมิภาคด้วย วิธีการที่เรียกว่า มณฑลเทศาภิบาล

2. <u>การป้องกันรักษาความสงบสุขของประชาชน</u>

ในท้องที่มณฑลปราจีนบุรี มีคดีความเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายมากมาย ทำความเดือดร้อนให้กับประชาชนอยู่เสมอ นับเป็นปัญหาสำคัญประการหนึ่งในการปกครองหัวเมืองแถบนี้ ดังนั้นข้าหลวงเทศาภิบาลทุกคนได้ลงมือแก้ปัญหาอย่างจริงจัง โดยดำเนินการดังต่อไปนี้

2.1 <u>การป้องกันโจรผู้ร้าย</u>

ในการวางนโยบายป้องกันโจรผู้ร้าย รัฐบาลและข้าราชการในมณฑลได้กระทำในสิ่งต่อไปนี้

2.1.1 การกระจายอำนาจการปกครองให้ทั่วถึง ได้มีการจัดรูปแบบการปกครองตำบลและหมู่บ้าน ซึ่งมีลักษณะเป็นการกระจายอำนาจในการปกครองดูแลตรวจตราความสงบเรียบร้อยในตำบลและหมู่บ้าน ก็เป็นวิธีการประการหนึ่งที่ทำให้ทางราชการสามารถมีตัวแทนในการตรวจตารักษาความสงบได้ทั่วถึงยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการปราบปรามโจรผู้ร้ายนั้นถือเป็นงานในความรับผิดชอบที่สำคัญของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน จนถึงกับกำหนดไว้ในหน้าที่ผู้ใหญ่บ้านข้อหนึ่งว่า

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.14/39 เล่ม 3 <u>จดหมายเหตุรายวันเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการเมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา</u> เดือนมกราคม ร.ศ. 119

...ผู้ใหญ่บ้านจะต้องจัดหาสิ่งที่มีเสียงได้ยินไกลไว้ตีเป็นสัญญาณ เวลาเกิดเหตุต่าง ๆ ก็ให้ผู้ใหญ่บ้านตีสัญญาณบอกราษฎรให้มาประชุมกันโดยเร็ว ส่วนหมู่บ้านใกล้เคียงนั้นเมื่อได้ยินเสียงสัญญาณก็ให้ผู้ใหญ่บ้านเรียกร้องลูกบ้าน ควบคุมกันมาช่วยถ้าไม่มาถือว่าผู้ใหญ่บ้านมีความผิด...[1]

กฎข้อบังคับนี้เป็นการส่งเสริมให้เกิดความสามัคคีในการป้องกันเหตุร้าย ตลอดจนส่งเสริมให้เกิดความร่วมมือภายในหมู่บ้าน และระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้านอีกด้วย

การมีกำนันผู้ใหญ่บ้าน นับว่าเป็นผลดีต่อการปราบปรามโจรผู้ร้ายด้วย เพราะปรากฏว่าเมื่อเกิดโจรผู้ร้ายเข้าปล้นที่ใด กำนันและผู้ใหญ่บ้านสามารถจับกุมโจรผู้ร้ายกับทันทีเป็นจำนวนหลายราย ทำให้ปัญหาโจรผู้ร้ายลดน้อยลง

2.1.2 การทำตัวรูปพรรณสัตว์พาหนะ ก่อนการปรับปรุงการยกกรณีปัญหาสัตว์พาหนะถูกโจรผู้ร้ายปล้นมีเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก เพราะมณฑลปราจีนบุรีนั้นราษฎรส่วนใหญ่จะมีอาชีพทำนา ค้าขาย โค กระบือ จึงเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญมาก เมื่อวัวควาย ถูกปล้นไปย่อมเป็นการขัดขวางการประกอบอาชีพของราษฎร ดังนั้นกระทรวงมหาดไทยจึงได้กำหนดวิธีการแก้ปัญหา โดยการให้ราษฎรนำสัตว์มาทำทะเบียนทำตัวรูปพรรณ เพื่อจะได้ง่ายต่อการสืบจับและตามหาด้วย[2]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.11/1 การประชุมเทศาภิบาล ครั้งที่ 1 วันที่ 19 มกราคม ร.ศ. 114

[2]ก.จ.ช. ร.5 น.1/44.5 รายงานการประชุมเทศาภิบาล ครั้งที่ 9 พ.ศ. 2438 วันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 114

ดังนั้นจึงได้ตราพระราชบัญญัติพาหนะและประกาศบังคับใช้ในมณฑลปราจีนบุรีด้วย โดยกำหนดให้เจ้าของสัตว์พาหนะนำสัตว์ไปทำตั๋วพิมพ์รูปพรรณเอาไว้ เมื่อจะทำการซื้อขาย ต้องนำหลักฐานดังกล่าวไปแสดงต่อเจ้าหน้าที่ของทางราชการซึ่งเป็นนายตลาดด้วย

นอกจากนี้แล้วการต้อนโค กระบือ ไปค้าขายยังต่างถิ่น บรรดานายร้อยเจ้าของกองคาราวานต้อนโค กระบือไปขายต้องนำตั๋วรูปพรรณสัตว์เหล่านั้นไปด้วย เพื่อที่นายด่านหรือเจ้าหน้าที่จะตรวจตราได้ง่าย อย่างเช่นกรณีที่เกิดขึ้นในแขวงเมืองปราจีนบุรี พระยาอุทัยมนตรี ผู้ว่าราชการเมืองออกไปตรวจราชการ และได้พบนายกองร้อยและพรรคพวกกำลังต้อนโคมาจากนครราชสีมาเข้ามาค้าขายที่เมืองปราจีนบุรี ท่านได้ขอตรวจสอบรูปพรรณสัตว์ ปรากฏว่าไม่ครบตามจานวนที่ต้อนมา เมื่อสอบถามก็บ่ายเบี่ยงและแก้ตัวว่าลืมไม่ได้นำมาด้วย ท่านจึงได้ยึดโคที่ไม่มีตั๋วรูปพรรณเอาไว้ก่อน[1] เป็นต้น

เมื่อมีการจัดทำตั๋วรูปพรรณสัตว์แล้ว ปรากฏว่า การลักขโมยสัตว์พาหนะของราษฎรในมณฑลได้ลดลง ทั้งนี้เนื่องจากโจรผู้ร้ายที่ลักโค กระบือไปแล้วไม่มีตั๋วรูปพรรณก็ขายให้ใครไม่ได้ เพราะผู้รับซื้อก็ไม่กล้าซื้อเอาไว้ด้วยเกรงว่าจะเป็นการรับซื้อของโจรนั่นเอง

2.1.3 การสารวจบัญชีสำมะโนครัว การสำรวจสำมะโนครัวก่อให้เกิดความสะดวกในการปกครองและป้องกันปราบปรามโจรผู้ร้ายได้ เพราะบรรดากำนันผู้ใหญ่บ้านจะได้มีหลักฐานไว้ทำการตรวจสอบจำนวนราษฎรในท้องที่ของตนอยู่เสมอ ถ้ามีคนแปลกปลอมมาจะได้ซักถามและติดตามพฤติกรรมของคนเหล่านั้นได้

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/4 <u>รายงานตรวจราชการพระยาอุไทยมนตรี</u> เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. 117

การสารวจสำมะโนครัวนั้น กระทรวงมหาดไทยต้องการให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่เริ่มจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว แต่มีอุปสรรคเนื่องจากยังไม่มีการใช้พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ การกาหนดเขตหมู่บ้านตำบลก็ยังไม่เรียบร้อย ประกอบกับข้าราชการในระดับท้องที่ก็ยังไม่มีความรู้ความเข้าใจในแบบฟอร์มการสำรวจ ตลอดจนราษฎรก็ยังมีการศึกษาน้อยไม่เข้าใจจุดประสงค์ในการสำรวจ จึงไม่ให้ความร่วมมือเท่าที่ควร ดังนั้นการสารวจในระยะแรก ๆ กระทำโดยการนับยอดจำนวนพลเมืองอย่างคร่าว ๆ ไว้ก่อน[1] เช่น การสำรวจประชากรในมณฑลปราจีนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2438 มีประชากรประมาณ 70,000 คนเศษ[2] ต่อมาการสำรวจสำมะโนประชากรก็ได้รายละเอียดมากขึ้น โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2446 เป็นปีที่กระทรวงมหาดไทยได้ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลทุกมณฑลที่อยู่ใกล้เคียงกับกรุงเทพฯ ทำการสำรวจโดยพร้อมเพรียงกัน ปรากฏรายละเอียดของสำมะโนครัวในมณฑลปราจีนบุรีดังตอไปนี

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.19/4 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 194/7334 ลงวันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 124

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

ตาราง 2 บัญชีสำมะโนครัวประชากรในมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2446

จำนวนประชากร		จำนวนสัตว์พาหนะ		จานวนอาวุธ		จำนวนพาหนะ	
ประเภท	จำนวน (คน)	ประเภท	จำนวน (ตัว)	ประเภท	จำนวน (กระบอก)	ประเภท	จานวน (ลำ)
จีน	35,912	ช้าง	15	ปืนประจุปาก	16,134	เกวียน	15,968
มลายู	5,137	ม้า	5,290	ปืนประจุท้าย	3,330	เรือกลไฟ	7
เขมร	10,732	โค	24,288			เรือบรรทุกสินค้า	5,171
มอญ	1,715	กระบือ	128,307			เรือใช้สอย	33,379
กะเหรี่ยง	523						
คนไทย และอื่น ๆ	228,034						
รวม	1,282,053		157,900		19,464		54,525

ที่มา : ก.จ.ช. ร.5 ม.2.19/4 บัญชีสำมะโนครัวประจาศก 122

จากตารางบัญชีสำมะโนครัวดังกล่าว ก่อนหน้าที่จะรวบรวมเป็นตัวเลขนี้จะได้มาจากการสำรวจทุกตำบล ทุกหมู่บ้านแล้วจึงจะรวบรวมเป็นตัวเลขดังกล่าว ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างมาก เพราะทำให้ทราบจำนวนราษฎร สัตว์พาหนะ ยานพาหนะ ซึ่งบัญชีเหล่านี้ข้าราชการในท้องที่จะมิไว้ตรวจสอบและตรวจตราว่าผิดปกติไปจากเดิมหรือไม่ นอกจากนั้นทางราชการยังจะได้รับความสะดวกในการนำมาประกอบการพิจารณาออกกฎหมาย หรือข้อบังคับต่าง ๆ เช่น พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ อาวุธ หรือการเกณฑ์คนเข้ารับราชการทหาร ตลอดจนสามารถควบคุมและคุ้มครองความปลอดภัยของราษฎรได้ดีขึ้นอีกด้วย

2.1.4 การออกระเบียบข้อบังคับในการป้องกันเหตุร้าย เช่น ระเบียบข้อบังคับเกี่ยวกับการเดินทาง กระทรวงมหาดไทยได้กำหนดให้ราษฎรมีหนังสือเดินทางติดตัวทุกคน โดยมีลักษณะของหนังสือเดินทางเป็นแบบเดียวกันทุกเมือง เพื่อที่จะได้ให้เจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่ตรวจตราการเดินทางทำการตรวจตราและทราบรายละเอียดของคนที่จะเดินทางผ่านด่านต่าง ๆ อันจะเป็นการป้องกันเหตุร้ายได้ด้วย วิธีการตั้งด่านตรวจหนังสือเดินทางมีผลทำให้คดีโจรผู้ร้ายในมณฑลปราจีนบุรีลดน้อยลงไป[1]

นอกจากนี้ ยังได้ใช้ระเบียบเกี่ยวกับการเดินทางกลางคืน เพราะจากการสำรวจพบว่า โจรผู้ร้ายมักจะจี้ปล้นทรัพย์สมบัติ และทำร้ายร่างกายในยามวิกาล โดยอาศัยความมืด ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ดังนั้นจึงบังคับให้ราษฎรจะเดินทางด้วยกิจธุระในยามวิกาลต้องถือไต้โคมไฟด้วย เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้คนร้ายลอบทำร้าย และปล้นสะดมได้ง่ายขึ้น

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/3 พระยาวรเดชศักดาวุธ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118

2.2 การปราบปรามโจรผู้ร้าย

ในการป้องกันรักษาความสงบสุขของราษฎรนั้น นอกจากการที่รัฐบาลได้ออกกฎข้อบังคับเกี่ยวกับหนังสือเดินทาง การเดินทางกลางคืน ตลอดจนใช้วิธีการปราบปรามโจรผู้ร้ายด้วยการกระจายอานาจในการปกครองไปยังตำบลและหมู่บ้าน รัฐบาลยังได้เร่งดำเนินการปราบปรามโจรผู้ร้ายด้วยวิธีการดังต่อไปนี้อีก คือ

2.2.1 การปรับปรุงพลตระเวน การจัดตั้งพลตระเวน หรือที่เรียกว่า "กองตรวจจับโจรผู้ร้าย"[1] ในมณฑลปราจีนบุรีได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยที่พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล โดยจัดตั้งพลตระเวนเมืองละ 4 นาย ทำหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยในแขวงเมืองต่าง ๆ ซึ่งเป็นจำนวนน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนราษฎรและพื้นที่ที่รับผิดชอบ ถึงแม้ว่าในระยะต่อมาจะได้เพิ่มจำนวนพลตระเวนจากเมืองละ 4 นาย เป็นเมืองละ 30 – 35 นาย[2] ตลอดจนกระจายพลตระเวนจากกระทั่งเมืองไปจนถึงตำบลด้วยแล้วก็ตาม แต่ยังไม่พอกับความจำเป็นที่เป็นอยู่ และคุณภาพของพลตระเวนก็อยู่ในขีดจำกัด ไม่มีความสามารถที่แท้จริง ทั้งนี้เพราะพลตระเวนดังกล่าวมาจากการรับจ้างของราษฎร เป็นพลตระเวนตามความสมัครใจ[3] บางท้องที่ เช่น ในเขตพนัสนิคม ก็ใช้วิธีการเกณฑ์เลขรักษาเมืองมาเป็นพลตระเวนประจำรักษาการผลัดละ 15 วัน ทุก 6 เดือน เท่ากับว่าใน 1 ปี มาทำหน้าที่เป็นพลตระเวน 1 เดือน นั่นเอง[4] นอกจากนี้แล้วขอบเขตและอำนาจหน้าที่ของพลตระเวนก็อยู่ในวงจำกัด กล่าวคือ ได้มีการกำหนดว่าเมืองหนึ่งมีกองตระเวน 2 ประเภท คือ

---

[1] ทำหน้าที่คล้ายกับตำรวจในปัจจุบันนี้

[2] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/4 รายงานการตรวจราชการใน ร.ศ. 115

[3] ค.

[4] ค.

1. กองตระเวนฝ่ายกองไต่สวนโทษหลวง อยู่ในความรับผิดชอบของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน

2. กองตระเวนฝ่ายกองรักษา ทาการในเขตเมืองที่มีศาลเมือง ศาลแขวง และบริเวณลำคลองที่มีเรือไปมาค้าขายจำนวนมากเท่านั้น[1]

จะเห็นได้ว่า กองตระเวนทั้ง 2 ประเภทนั้นมีขอบเขตในการปฏิบัติงานและมีจำนวนน้อย ทาให้ไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ให้เกิดผลดีได้อย่างทั่วถึง จนต่อมาต้องจัดกองตำรวจภูธรขึ้นมา เพื่อทำหน้าที่ในการปราบปรามโจรผู้ร้าย และรักษาความสงบเรียบร้อยของราษฎรโดยเฉพาะ

2.2.2 การจัดตำรวจภูธรในมณฑลปราจีนบุรี

จากการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้น มีจุดประสงค์ที่สำคัญประการหนึ่งคือ การรักษาความสงบเรียบร้อยในหัวเมือง ตลอดจนปกป้องคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของราษฎรให้พ้นจากการทำอันตรายของโจรผู้ร้าย โดยมีหน่วยงานรับผิดชอบ 3 หน่วยงาน คือ

1. เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง คือ กรมการเมือง ได้แก่ ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอ กานัน และผู้ใหญ่บ้าน

2. กองตระเวนหัวเมือง คือ หน่วยงานที่ผู้ว่าราชการเมืองได้ขออนุญาตจัดตั้งขึ้น โดยมีลักษณะเช่นเดียวกับกองตระเวนในมณฑลกรุงเทพฯ[2]

3. เจ้าหน้าที่หน่วยปราบปรามพิเศษ เป็นหน่วยปราบปรามที่จัดตั้งเป็นครั้งคราวจากเมืองหลวง เพื่อช่วยเหลือกรมการเมืองในการป้องกันปราบปรามโจรผู้ร้าย และเหตุการณ์ร้ายแรงที่เกิดขึ้น เมื่อปฏิบัติหน้าที่เรียบร้อยแล้วก็ถอนกำลัง

---

[1] รสสุคนธ์ จรัสศรี บทบาทของข้าราชการต่างประเทศในกรมตำรวจในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หน้า 13

[2] ที่เรียกว่า พลตระเวน ดังได้กล่าวมาแล้วในเรื่องการปรับปรุงพลตระเวน

กลับไปยังต้นสังกัดเดิม เพื่อปฏิบัติหน้าที่ตามตำแหน่งเดิมของตนต่อไป[1] ในกรณีนี้จะเห็นตัวอย่างได้ทั้งก่อนและหลังการจัดรูปแบบการมณฑลเทศาภิบาลปราจีนบุรี เช่น กรณีที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2429 - 2433 โดยเฉพาะปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมมาก จนต้องจัดตั้งกองจับผู้ร้ายหัวเมืองฝ่ายตะวันออกภายใต้การควบคุมของพระยาสุรศักดิ์มนตรีทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 หรืออย่างเช่น กรณีปราบปรามอั้งยี่ในเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อปี พ.ศ. 2438 รัฐบาลต้องส่งกองทหารเรือที่ประจำการอยู่ที่เมืองชลบุรีไปช่วยปราบปราม เป็นต้น

เมื่อมีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ข้าหลวงเทศาภิบาลก็มีหน้าที่ควบคุมหน่วยราชการในมณฑลทำการปราบปรามโจรผู้ร้าย และบางครั้งก็ต้องออกไปอำนวยการปราบปรามโจรผู้ร้ายด้วยตนเองอีกด้วย ก็ทำให้โจรผู้ร้ายเกิดครั่นคร้ามไม่กล้าความเดือดร้อนขึ้นอีก แต่ปัญหาที่ไม่สามารถปราบปรามให้ราบคาบได้ก็คือปัญหาโจรผู้ร้ายปล้นสัตว์พาหนะของราษฎรไปขายยังท้องถิ่นอื่น ๆ ยังมีชุกชุมอยู่ทั้ง ๆ ที่ได้มีการทำตัวรูปพรรณสัตว์แล้วก็ตาม ทั้งนี้เนื่องจากยังมีผู้รับซื้อของโจรอยู่ ดังนั้นจำเป็นต้องตัดไฟเสียแต่ต้นลม คือการปราบปรามผู้รับซื้อของโจรเสียก่อน เมื่อไม่มีที่รับซื้อของโจรแล้ว โจรผู้ร้ายก็หมดหนทางจะทำต่อไปได้ ดังเช่นที่กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ได้ทรงปฏิบัติด้วยการปราบปรามผู้รับซื้อของโจรที่เมืองชลบุรีจนได้ผลดีมาก จนเป็นตัวอย่างให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอื่น ๆ นำไปปฏิบัติตาม[2] ถึงแม้จะพยายามทำทุกวิถีทางแล้ว ก็ยังไม่สามารถปราบปรามให้หมดหรือลดน้อยลงไปจากเดิม จึงจำเป็นต้องมีการจัดตั้งหน่วยงานอื่นเข้ามาช่วยด้วย

---

[1]กรมตำรวจ <u>กิจการตำรวจในระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2458</u> พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันตำรวจเอก พระยาถกลสรศิลป์ (สิงห์โต เปรมานนท์) 2509 หน้า 10 - 11

[2]กระทรวงมหาดไทย "รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ปีที่ 12 ร.ศ. 125" <u>เทศาภิบาล</u> 2 : 2 1 ตุลาคม ร.ศ. 125

ดังนั้นองค์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงตระหนักถึงเรื่องนี้ดี จึงทรงมีพระดำริที่จะจัดตั้งหน่วยงานที่ได้มาตรฐานและมีระเบียบวินัย เพื่อรับผิดชอบในการรักษาความสงบเรียบร้อยในหัวเมืองและส่วนภูมิภาคขึ้นเป็นหน่วยงานถาวร ที่เรียกว่า "ตำรวจภูธร"[1] ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบด้วย ทรงแนะให้ยึดถือแบบอย่างตำรวจของฝรั่งเศส ที่มีลักษณะเป็นทั้งทหารและพลเรือน กล่าวคือ ให้มีระเบียบวินัย และมีอำนาจใช้อาวุธปืนอย่างทหาร ทำหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้าย และรักษาความสงบภายในหัวเมืองภายใต้การควบคุมของกระทรวงมหาดไทย[2] ดังนั้นองค์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงรับนโยบายดังกล่าวมาปฏิบัติ และขอจัดตั้งกรมตำรวจภูบาลขึ้นพร้อม ๆ กับกรมตำรวจภูธร เพื่อที่จะได้ให้กรมตำรวจภูบาลทำหน้าที่ตรวจตราราชการตามหัวเมืองในงานที่เกี่ยวข้องกับตำรวจภูธร ตลอดจนเสนอแนะแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ อีกด้วย[3]

ดังนั้นกรมตำรวจภูธร และกรมตารวจภูบาล จึงถือกำเนิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440[4] เป็นต้นมา เพื่อป้องกันปราบปรามโจรผู้ร้าย และรักษาความสงบเรียบร้อย

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 น.11/4 <u>กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 64/25260 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม ร.ศ. 111

[2] สมเด็จกรมพระยาดารงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา <u>เทศาภิบาล</u> หน้า 62 – 63

[3] ก.จ.ช. ร.5 น.11/4 <u>กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 64/25260 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม ร.ศ. 116

[4] "แจ้งความกระทรวงมหาดไทย" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 14 : 820 13 มีนาคม ร.ศ. 116

ภายในหัวเมืองต่าง ๆ นอกจากนั้นยังมีหน้าที่ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การรักษาความสงบเรียบร้อยและป้องกันปราบปรามเหตุการณ์ต่าง ๆ อันอาจเกิดขึ้นบริเวณหัวเมืองชายแดน รวมทั้งรักษาความสงบตามชายแดนของประเทศ ซึ่งทำหน้าที่คล้ายทหาร ทั้งนี้เพราะการตั้งกองกำลังทหารประจำหัวเมืองชายแดนนั้นถูกเพ่งเล็งจากมหาอำนาจทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสว่าไทยมีกองกาลังทหารไว้สำหรับรุกรานหัวเมืองอาณานิคมของเขา ทั้งนี้เพราะหลังจากการสู้รบกับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2436 แล้วไทยต้องทำสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศส และปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสทุกประการ โดยเฉพาะห้ามไม่ให้ไทยสร้างที่มั่นหรือสถานการณ์ทหารขึ้นในเขต 25 กิโลเมตร ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ดังนั้นเพื่อป้องกันข้อกล่าวหา สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงเลี่ยงจากการจัดตั้งกองทหารไปเป็นการจัดกองตำรวจภูธรในรูปของทหารโปลิส[1] ให้ตรวจตระเวนเขตพื้นที่ชายแดน หรือใกล้เขตอาณานิคมของฝรั่งเศส ตลอดจนดินแดนที่ฝรั่งเศสยึกเอาไว้เป็นประกัน เช่น เมืองจันทบุรี เป็นต้น โดยมีสภาพเป็นทั้งกองกำลังทหารเตรียมพร้อมสำหรับสถานการณ์แผนล่าเมืองขึ้นของมหาอานาจ และทำหน้าที่เป็นผู้รักษาความสงบเรียบร้อยภายในประเทศอีกด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า การจัดตั้งกองตำรวจภูธรตามหัวเมืองชายแดนในลักษณะของทหารโปลิสนี้เป็นผลจากความพยายามที่จะปัดเป่าภยันตรายอันเกิดขึ้นจากแผนล่าเมืองขึ้นของอังกฤษและฝรั่งเศสนั่นเอง[2]

เมื่อกรมตารวจภูธรได้รับการจัดตั้งขึ้นแล้ว องค์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ทรงพิจารณาคัดเลือกผู้ที่เหมาะสมเข้าดำรงตำแหน่งเจ้ากรมตำรวจภูธร เพื่อดำเนินการบริหารกรมตารวจภูธรต่อไป พระองค์ทรงชี้แจงว่า "...การที่จะจัดกรมตำรวจ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 น.11.1/7 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 19/642 ลงวันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 123

[2]กรมตำรวจ ประวัติกรมตำรวจไทย หน้า 23

ภูธรนี้ เรื่องที่เลือกสรรตั้งคนเป็นการยากอยู่ เพราะจำเป็นต้องใช้คนฉลาดที่จะรู้สังเกตการณ์ที่ตรวจตราและต้องเป็นคนที่มีความรู้ ซึ่งอาจเข้าใจแบบแผนและความประสงค์ที่จะจัดการอย่างใด ๆ และมีความคิดพอที่จะแนะนำได้บ้างด้วย ตัวคนเช่นนี้หายาก..."[1]

อีกประการหนึ่ง การเลือกเจ้ากรมตำรวจภูธรนี้ ต้องมีความพิถีพิถันเป็นอย่างยิ่ง เพราะต้องมีหน้าที่ตรวจราชการไปตามหัวเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะหัวเมืองชายแดน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพิจารณาว่า สถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นกำลังถูกคุกคามจากชาติมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศส การคัดเลือกชาวต่างประเทศชาติอังกฤษ และฝรั่งเศสชาติใดชาติหนึ่งเข้าดำรงตำแหน่งอาจก่อให้เกิดปัญหาติดตามมากล่าวคือ การปฏิบัติหน้าที่เพื่อผลประโยชน์ของชาติตน[2] ดังนั้นเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหานี้ สมเด็จกรมพระยาดารงราชานุภาพได้พิจารณาเลือกหลวงศัลวิธานนิเทศเข้ารับราชการทำแหน่งเจ้ากรมตำรวจภูธร[3] หลวงศัลวิธานนิเทศ (G. Schau)[4]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 น.11/4 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 64/25260 ลงวันที่ 6 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116

[2]พ.ต.ต.สำเริง สิงหะวาระ "นายตำรวจชาวเดนมาร์ก" ตำรวจ 6 : 89 มิถุนายน 2509

[3]ก.จ.ช. ร.5 น.11/4 ล.ก.

[4]มิสเตอร์กุสตาฟ เชา (Gustav Schau) เป็นชาวเดนมาร์ก เข้ามารับราชการในกองนาวิกโยธินไทยก่อน แล้วมารับราชการทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และรับผิดชอบอย่างเข้มแข็ง จึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯให้เป็นหลวงศัลวิธานนิเทศ ได้รับสัญญาบัตรยศเป็นร้อยเอก และได้รับโอนมารับราชการตำรวจ ครั้งแรกเป็นเจ้ากรมกองตระเวนหัวเมือง หรือกรมตำรวจภูธร เมื่อ พ.ศ. 2440 และรับราชการในกรมตำรวจเรื่อยมา ครั้งสุดท้ายได้รับการเลื่อนยศเป็น พล.ต.ต. พระยาวาสุเทพ

ทำเนียบข้าราชการกรมตำรวจภูธร สำหรับกรมตำรวจภูธร พระพุทธศักราช 2457 ไม่ปรากฏเลขหน้า

จึงมารับตาแหน่งเจ้ากรมตำรวจภูธรตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา โดยที่หลวงศัลวิธานนิเทศเป็นผู้วางโครงการ และจัดระเบียบแบบแผนกรมตำรวจภูธรที่จัดตั้งใหม่นี้ให้เป็นกองกาลังที่แข้มแข็งเพียบพร้อมด้วยระเบียบวินัย และเป็นกำลังสำคัญในการรักษาความสงบของบ้านเมือง เพื่อความผาสุกของราษฎรประจำหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งตรวจตรารักษาชายแดนอาณาเขตของประเทศตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา

เมื่อหลวงศัลวิธานนิเทศ ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้ากรมตำรวจภูธร บังคับบัญชาเว้าพนักงานกรมตำรวจภูธร และจัดระเบียบแบบแผนการบริหารราชการกรมตำรวจภูธรที่จัดตั้งใหม่นี้ โดยเริ่มปฏิบัติหน้าที่รับผิดชอบในมณฑลปราจีนบุรีก่อนเป็นมณฑลแรก เมื่อ พ.ศ. 2440 พร้อมกับการจัดตั้งกองตำรวจภูธรมณฑลกรุงเก่า เมื่อเริ่มแรกจัดการนั้น ได้เริ่มตั้งกองกำกับการที่เมืองฉะเชิงเทรา มีอาณาเขตรับผิดชอบดังนี้คือ เมืองฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี อำเภออรัญ เมืองนครนายก และเมืองชลบุรี[1] โดยจัดตั้งกองตารวจภูธรประจารักษ เการอยู่ตามตำบลต่าง ๆ รวม 20 ตาบล และจัดตั้งโรงพัก 13 ตำบล มีจำนวนตำรวจภูธรรักษาการอยู่ตามที่ต่าง ๆ รวมทั้งสิ้น 320 คน ส่วนตารวจภูธรรุ่นแรกนั้นเป็นตำรวจรับจ้างทั้งสิ้น[2] และทำการฝึกหัดแบบทหารออกปฏิบัติงาน ผลของการปฏิบัติงานของตารวจภูธรในมณฑลปราจีนบุรีในช่วงปี พ.ศ. 2441 ได้ผลดีเกินความคาดหมาย เพราะจากรายงานกราบบังคมทูลของสมเด็จกรมพระยาดารงราชานุภาพ ว่าในรอบปี พ.ศ. 2440 หลังจากการตั้งตำรวจภูธรแล้วได้เกิดคดีผู้ร้ายเข้าปล้น 10 ราย ตำรวจภูธรสามารถจับตัวผู้ร้ายได้

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 น.11.3/15 กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 78/18919 วันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 117

[2] กระทรวงมหาดไทย ที่ระลึกคล้ายวันสถาปนากระทรวงมหาดไทย 1 เมษายน 2508 หน้า 139

8 ราย นอกจากนั้นยังเกิดคดีโจรผู้ร้ายปล้นโค กระบือ 48 ราย สามารถจับผู้ร้ายได้ 10 ราย ได้ของกลางคืนมา 14 ราย[1] และเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับผลงานของตำรวจภูธรในมณฑลกรุงเก่า ซึ่งตั้งขึ้นในเวลาใกล้เคียงกัน กลับได้ผลดีกว่ามาก ทั้งนี้เนื่องจากการฝึกฝนราษฎรที่มารับจ้างเป็นตำรวจภูธรมีความเชี่ยวชาญดีด้วยความสามารถของหลวงศัลวิธานนิเทศ นอกจากนั้นแล้วในมณฑลปราจีนบุรีมีการจัดระเบียบการปกครองในแต่ละตำบล หมู่บ้านเป็นระเบียบแบบแผนเรียบร้อย ไม่กระจัดกระจาย ทำให้ง่ายต่อการตรวจตราทั้งทางบกและทางน้ำ เมื่อเกิดโจรผู้ร้ายก็สามารถติดตามได้ง่ายอีกด้วย[2] ด้วยเหตุผลดังกล่าว การดำเนินงานของตำรวจภูธรมณฑลปราจีนบุรีจึงได้ผลดีตามที่กล่าวมาแล้ว และยังได้รับคำชมจากพระยาวรเดชศักดาวุธ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี โดยกล่าวไว้ในรายงานประจำปี พ.ศ. 2442 อีกว่า "กองตำรวจภูธรในมณฑลปราจีนบุรีซึ่งโปรดเกล้าฯให้หลวงศัลวิธานนิเทศเป็นผู้บังคับการนั้น การตรวจตราจับกุมแข็งแรงมาก ทำให้โจรผู้ร้ายครั่นคร้ามลง"[3]

หลังจากที่หลวงศัลวิธานนิเทศจัดกองตำรวจภูธรมณฑลปราจีนบุรีจนได้ผลดีแล้ว รัฐบาลได้ขยายการจัดตั้งกองตารวจภูธรไปยังมณฑลต่าง ๆ ทั่วประเทศ[4] ต่อมาในปี

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 น.11.1/1 กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบทูลกรมหมื่นสมมุตอมรพันธ์ ที่ 148/2202 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม ร.ศ. 118

[2]ก.จ.ช. ร.5 น.11.1/1 ค. ที่ 180/2261 ลงวันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 118

[3]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/3 รายงานประจำปี ร.ศ. 117 พระยาวรเดชศักดาวุธ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ วันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118

[4]"พระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายน้ำในการเฉลิมพระชนมพรรษา" ราชกิจจานุเบกษา 15 : 26 25 กันยายน ร.ศ. 117

พ.ศ. 2457 กองตำรวจภูธรมณฑลปราจีนบุรีถูกกำหนดให้เป็นกองตำรวจภูธรที่ 9 จากกองตำรวจภูธรทั้งหมด 16 มณฑลด้วยกัน[1] โดยมีกองบัญชาการอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา มีพันตรีหลวงสวัสดีพิศาล เป็นผู้บังคับการ และประกอบด้วยนายร้อยประจำการ 11 นาย นายร้อยพนักงาน 2 นาย นายสิบประจำการ 102 นาย นายสิบพนักงาน 15 นาย เสมียน 3 นาย พลตำรวจภูธร 440 นาย คนเรือกลไฟ 4 นาย รวม 578 นาย[2]

การจัดการตำรวจภูธรมณฑลปราจีนบุรีในระยะเริ่มแรกในปี พ.ศ. 2440 พลตำรวจภูธรรุ่นแรกนั้นเป็นการจางราษฎรเข้ามาฝึกและทำหน้าที่ดังกล่าวมาแล้วนั้น ส่วนนายตำรวจภูธรที่เป็นนายร้อยตรี นายร้อยโท นายร้อยเอก ก็ได้มาจากการเทียบสัญญาบัตรแทน ยังไม่มีสัญญาบัตรยศทหาร เท่ากับว่าเขตำรวจภูธรเจ้านั้นไม่ได้มาจากทหารนั่นเอง ต่อมาในปี พ.ศ. 2448 รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารมณฑลและเมืองที่มีกองทหารตั้งประจำการ แต่ในมณฑลปราจีนบุรียังไม่มีกองทหารประจำมณฑล เพราะรัฐบาลยังไม่อยากให้จัดตั้งกองทหารประจำมณฑลใกล้เขตแดนที่เรียกว่า เขต 25 กิโลเมตร นั่นเอง[3] ดังนั้นกรมตำรวจภูธรขออนุญาตกระทรวงมหาดไทยให้กองตำรวจภูธรมณฑลปราจีนบุรีใช้พระราชบัญญัติ

---

[1]ทำเนียบข้าราชการกรมตำรวจภูธร สำหรับกรมตำรวจภูธร พระพุทธศักราช 2457 ไม่ปรากฏเลขหน้า

[2]ก.จ.ช. ร.6 ม.10/3 รายงานกระทรวงมหาดไทย ว่าด้วยกรมตำรวจภูธร วันที่ 23 มีนาคม 2457

[3]ดังจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไปในเรื่องการจัดการทหารในมณฑลปราจีนบุรี

ลักษณะเกณฑ์ทหาร ในการเกณฑ์คนเป็นพลตำรวจภูธรก่อน[1] ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2450 หลังจากที่ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารแล้ว ก็ใช้ในการเกณฑ์คนเป็นตำรวจภูธร เช่นเดียวกับการเกณฑ์ทหาร โดยสัสดีทหารบกเป็นผู้เกณฑ์สักส่งให้กรมตำรวจภูธร มีกำหนดรับราชการคนละ 2 ปี แล้วนำส่งสัสดี ปลดเป็นกองหนุนต่อไป[2]

ส่วนการกำหนดศักดินาตำรวจภูธรนั้น ก็ยังไม่มีการกำหนดแน่นอน แต่ต่อมาเมื่อกรมตำรวจได้จัดระเบียบคล้ายคลึงกับระเบียบทหารแล้ว ก็มีการกำหนดสัญญาบัตรตำรวจภูธรเหมือนกับนายทหารราบ ส่วนพลตำรวจภูธรก็ให้ถือศักดินาเท่ากับพลทหารราบตามพระราชบัญญัติศักดินาทหารที่ตราขึ้นในปี พ.ศ. 2431 เช่นเดียวกัน[3]

จากจุดประสงค์ของการจัดตำรวจภูธรในมณฑลอื่น ๆ และมณฑลปราจีนบุรีพอจะสรุปหน้าที่ของตำรวจภูธรได้ว่า

1. ทำหน้าที่ออกตรวจสืบเหตุโจรผู้ร้ายตามท้องที่เสมอ ๆ โดยประสานงานกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองคือ กรมการเมือง และกำนันผู้ใหญ่บ้าน

2. ทาหน้าที่จับกุมผู้ร้ายที่ทำความผิดตามกฎหมาย โดยผู้ว่าราชการเมือง กรมการอำเภอสั่งให้จับจึงจับได้ หรือมีโจทก์ร้องให้จับ หรือจับเมื่อมีเหตุสงสัยเท่านั้น

3. รักษายามเรือนจำ ที่ว่าการต่าง ๆ คลังเงิน ในที่ประชุมต่าง ๆ คุมนักโทษทำการโยธา ตลอดจนคุมเงินหลวงและฝิ่นหลวงไปส่งยังที่ต่าง ๆ

---

[1]โปรดดูรายละเอียดภาคผนวก ก

[2]ก.จ.ช. ร.6 ม.10/3 <u>รายงานกระทรวงมหาดไทย วาดวยกรมตำรวจภูธร</u> ลงวันที่ 23 มีนาคม 2457

[3]ก.จ.ช. ร.5 น.11.1/7 <u>กรมหลวงดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 173/10320 ลงวันที่ 18 กันยายน ร.ศ. 125

จะเห็นได้ว่า การจัดตั้งกรมตำรวจภูธรมุ่งเป็นกาลังสำคัญในการปราบปรามโจรผู้ร้าย และรักษาความเรียบร้อยตามหัวเมือง[1]

ต่อมาด้วยความจำเป็นที่ว่ามณฑลปราจีนบุรี เป็นมณฑลที่อยู่ใกล้ชิดติดกับอาณานิคมและดินแดนภายใต้การครอบครองของฝรั่งเศส เช่น มณฑลบรพา และใกล้เขต 25 กิโลเมตร จากฝั่งขวาของแม่น้ำโขง และเมืองจันทบุรี ทำให้ไม่สามารถจัดกองทหารประจำมณฑลได้ ก็ยิ่งทำให้กองตำรวจภูธรมีบทบาทมากยิ่งขึ้น และเมื่อมีการนำเอาวิธีการของทหารมาใช้ในการเกณฑ์และฝึก ก็ทำให้ตำรวจภูธรทำหน้าที่เสมือนกับทหาร ในขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่ฝ่ายปกครองด้วย เมื่อกิจการตำรวจภูธรได้ดำเนินเรื่อยมาจนถึงปี พ.ศ. 2457 ตามรายงานของกระทรวงมหาดไทยเกี่ยวกับกรมตำรวจภูธร ได้สรุปว่า การจัดตั้งกองตารวจภูธรตามมณฑลว่า กระทำได้ตามจุดมุ่งหมายเพียงเป็นกำลังสำคัญในราชการหัวเมือง มีระเบียบวินัยรักษาได้กวดขัน ว่องไวและแข็งขัน ตลอดจนรักษาความสะอาดเป็นอย่างดี แต่ไม่สามารถไต่สวนและจับกุมผู้ร้ายได้ ทำให้คดีความต่าง ๆ ขาดหลักฐานและพยานที่จะดำเนินการได้[2] ทั้งนี้เนื่องจากมุ่งทำหน้าที่เหมือนกับทหารมากเกินไป ทำให้งานรับผิดชอบในฝ่ายปกครองเช่น การสืบสวน ไต่สวนผู้ร้าย และตรวจตราดูแลทุกข์สุขของราษฎรก็ต้องลดน้อยถอยลงไปนั่นเอง

2.3 <u>การปราบปรามอั้งยี่</u>

อั้งยี่ในมณฑลปราจีนบุรีช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2458 นั้นมีบทบาททั้งทางด้านให้ความช่วยเหลือ สงเคราะห์ ปกป้องคุ้มภัยให้แก่กันและกันในการประกอบอาชีพ และการทะเลาะวิวาทสู้รบกันเองระหว่างอั้งยี่กลุ่มต่าง ๆ เพื่อแย่งชิงผล

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ม.10/3 <u>รายงานกระทรวงมหาดไทย ว่าด้วยกรมตำรวจภูธร</u> วันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2457

[2]<u>ก</u>.

ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และปกป้องเพื่อนร่วมกลุ่ม ตลอดจนการลักลอบประกอบอาชีพทุจริตผิดกฎหมาย เช่น ต้มสุราเถื่อน ปล้นสะดมชาวบ้าน เป็นต้น ความเลวร้ายของพวกอั้งยี่ในมณฑลปราจีนบุรีนั้นอาจสรุปได้ดังนี้

1. การลักลอบประกอบอาชีพทุจริตผิดกฎหมาย โดยเฉพาะการปล้นสะดมชาวบ้าน อย่างเช่น กรณีที่เกิดขึ้นที่อำเภอบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา ในปี พ.ศ. 2457 หลวงอาษาสุระ (เซ็ง) ข้าราชการนอกราชการได้รวบรวมสมัครพรรคพวกตั้งสมาคมอั้งยี่ทำการปล้นสะดมชาวบ้านในอำเภอนี้[1] ข้าราชการฝ่ายปกครองได้เข้าจับกุมหลายครั้ง แต่ก็ไม่สามารถจับกุมหลวงอาษาสุระได้ เพราะเป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตร ในที่สุดจึงขออนุญาตถอดบรรดาศักดิ์ก่อนการจับตัว จึงทำการปราบปรามลงได้ จากตัวอย่างนี้จะเห็นได้ว่า การปล้นสะดมชาวบ้านก่อความเดือดร้อนให้บ้านเมืองอย่างมาก เพราะเป็นการคุกคามสวัสดิภาพและความปลอดภัยของราษฎร ส่วนทางการต้องเสียเวลาและเสียเงินทองเพื่อทำการปราบปราม เพื่อรักษาความสงบของบ้านเมือง

2. การทะเลาะวิวาทสู้รบกันเองระหว่างอั้งยี่กลุ่มต่าง ๆ ปรากฏว่าการทะเลาะวิวาทสู้รบกันเองระหว่างอั้งยี่กลุ่มต่าง ๆ นั้น จะเกิดขึ้นที่เมืองชลบุรี เช่น ในปี พ.ศ. 2458 ได้เกิดอั้งยี่หลายกลุ่ม ทะเลาะวิวาทและลอบทำร้ายกันในตลาดเพื่อแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ตลอดจนขู่กรรโชกราษฎรอีกด้วย นอกจากนั้นยังข่มขู่ราษฎรไม่ให้เป็นพยาน ในกรณีที่ข้าราชการฝ่ายปกครองออกไปสอบสวน และปราบปราม จนบางครั้งราษฎรทนไม่ได้ต้องยอมเข้าเป็นสมัครพรรคพวก เพื่อตัดปัญหาทำให้อั้งยี่กลุ่มเหล่านั้นก่อเรื่องมากยิ่งขึ้น บางครั้งก็ยกพวกเข้าวิวาทตีรันฟันแทงกันด้วย[2]

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 ม.8/3 พระยาอำมาตยาธิบดี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 64/5932 ลงวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2458

[2] ก.จ.ช. ร.6 ม.8/3 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2458

ดังนั้นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีต้องนำกำลังเข้าปราบปราม โดยพยายามจับหัวหน้าของพวกอั้งยี่กลุ่มต่าง ๆ ได้จนหมด เหตุการณ์ก็สงบลงได้[1]

จากปัญหาพวกอั้งยี่ที่ก่อความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรในมณฑลปราจีนบุรีนั้น ส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา และชลบุรี ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและแหล่งผลประโยชน์ จะมีชาวจีนอาศัยอยู่มาก จึงได้ก่อความเดือดร้อนขึ้นดังที่กล่าวมาแล้ว

ส่วนผลกระทบของการกระทำของพวกอั้งยี่ที่มีต่อมณฑลปราจีนบุรี มีทั้งทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม กล่าวคือ

ทางด้านการปกครองนั้น เมื่อพวกอั้งยี่ก่อความเดือดร้อนครั้งใด ราษฎรก็ตื่นตระหนกตกใจ บางพวกก็อพยพหลบหนีไป บางพวกก็ต้องยอมเข้าเป็นสมัครพรรคพวกเพื่อตัดความรำคาญและความเดือดร้อนที่จะเกิดขึ้น บางพวกก็เกิดความไม่มั่นใจในความคุ้มครองของเจ้าหน้าที่บ้านเมือง จนบางครั้งเมื่อเห็นว่าเจ้าหน้าที่บ้านเมืองไม่สามารถปราบปรามอั้งยี่เหล่านั้นได้ ต้องส่งบัตรสนเท่ห์เข้ามาร้องเรียนยังกระทรวงมหาดไทย อย่างเช่น กรณีที่เกิดขึ้นที่อำเภอบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา เป็นต้น กระทรวงมหาดไทยต้องสั่งการให้ข้าราชการฝ่ายปกครองของอำเภอบางปะกงรีบดำเนินการปราบปรามโดยรีบด่วน[2] เพื่อช่วยให้ราษฎรในบริเวณดังกล่าวอยู่อย่างสงบและตั้งใจประกอบอาชีพต่อไป

ทางด้านเศรษฐกิจ จากความวุ่นวายที่พวกอั้งยี่ก่อขึ้นนั้น รัฐบาลต้องทำการปราบปรามเพื่อให้ราษฎรมีความมั่นใจในการปกครองของรัฐบาล และเพื่อความสงบสุขของบ้านเมืองนั้น รัฐบาลต้องใช้เงินจานวนไม่น้อย ซึ่งเป็นการสูญเสียทางเศรษฐกิจ

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 ม.8/3 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ. 2458

[2] ก.จ.ช. ร.6 ม.8/3 พระยามหาอำมาตยาธิบดี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 64/5932 ลงวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2458

ประการหนึ่ง นอกจากนั้นแล้วยังก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินของทางราชการและของราษฎรอีกด้วย

ส่วนผลต่อสังคมนั้น จากการที่อั้งยี่หลายกลุ่มก่อการวิวาทกันนั้น ได้สร้างความปั่นป่วนขึ้นในท้องที่ที่เกิดเหตุ ราษฎรที่ไม่มีส่วนรู้เห็นในเหตุการณ์ต้องรับเคราะห์ไปด้วย เช่น การไล่ฆ่าผู้คน ราษฎรก็ต้องอพยพหลบหนีไป หรือไม่ก็ต้องเข้าเป็นสมัครพรรคพวกด้วยความไม่เต็มใจ แต่เพื่อความปลอดภัยของตน และเมื่อทางรัฐบาลเข้าปราบปราม ราษฎรเหล่านั้นก็ต้องเดือดร้อนตามไปด้วย เป็นต้น

จากการกระทำของพวกอั้งยี่และผลกระทบที่เกิดขึ้นนั้น รัฐบาลก็ได้พยายามแก้ไขปัญหาโดยการปราบปรามอย่างเข้มแข็ง เพื่อขจัดความเดือดร้อนของราษฎรอย่างเต็มที่ และเพื่อให้ราษฎรเหล่านั้นอยู่ร่วมกัน ประกอบอาชีพโดยปกติสุขต่อไป ถึงแม้ว่าบางครั้งพวกอั้งยี่บางกลุ่มจะมีอิทธิพลสูงจนเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองของแต่ละเมืองไม่กล้าปราบปรามอย่างจริงจัง จนราษฎรต้องส่งบัตรสนเท่ห์เข้ามายังรัฐบาลกลาง รัฐบาลก็ไม่ได้นิ่งนอนใจ รีบสั่งกำชับให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองรีบดำเนินการปราบปรามให้ราบคาบทันที ก็แสดงให้เห็นถึงความเอาใจใส่อย่างจริงจังของฝ่ายรัฐบาลอีกด้วย

3. การจัดศาลยุติธรรม

หลังจากที่ได้มีการจัดตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้นรับผิดชอบงานด้านการศาลและกฎหมายในปี พ.ศ. 2435 ตลอดจนจัดระเบียบการศาลในกรุงเทพฯมั่นคงดีแล้ว รัฐบาลได้พยายามปรับปรุงการศาลในหัวเมืองให้มีระเบียบแบบแผนเดียวกัน เพื่อให้การศาลของไทยเป็นที่ยอมรับของชาวต่างประเทศ อันจะนำไปสู่การยกเลิก "สิทธิสภาพนอกอาณาเขต" ซึ่งเป็นข้อเสียเปรียบทางการศาลในขณะนั้น โดยที่รัฐบาลได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114" ในปี พ.ศ. 2438[1] เพื่อเป็นแนวทางในการปรับปรุงการศาลในหัวเมืองก่อน

---

[1] "พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 12 วันที่ 19 มกราคม ร.ศ. 114

การจัดศาลในหัวเมือง หลังจากประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนั้นแล้วได้ดำเนินการดังนี้

1. ข้าหลวงเทศาภิบาลได้เลือกสถานที่จัดตั้งที่ทำการศาล เพื่อให้เป็นสัดส่วนในการทำงาน สถานที่ที่ตั้งที่ทำการศาลก็จะอยู่ในหัวเมืองสำคัญเป็นส่วนใหญ่ เช่น เมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา เป็นต้น

2. สรรหาบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถทางกฎหมายเท่าที่จะทำได้ให้ทำหน้าที่เป็นผู้พิพากษาไปก่อน เพื่อชำระสะสางคดีความที่คั่งค้างอยู่ให้เรียบร้อยก่อน แต่ปรากฏว่า ไม่สามารถกระทำไปได้โดยรวดเร็ว เนื่องจากขาดเจ้าหน้าที่ผู้ทรงคุณวุฒิในการพิจารณาคดีความ ดังนั้นรัฐบาลจึงได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติพิจารณาคดีความอาญา และแพ่ง ร.ศ. 115[1] เพื่อแก้ไขปัญหาไปก่อน

ต่อมารัฐบาลได้กำหนดนโยบายในการปรับปรุงการศาลในหัวเมือง โดยมอบหมายให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ และเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงร่วมมือกันปรับปรุงการศาลดังกล่าว โดยประกาศใช้ "พระราชบัญญัติตั้งข้าหลวงพิเศษสำหรับแก้ไขธรรมเนียมการศาลยุติธรรมหัวเมืองทั้งปวง ร.ศ. 115"[2] ปี พ.ศ. 2439 และกำหนดให้ตั้งคณะกรรมการชุดหนึ่งดำเนินการในเรื่องนี้ โดยเริ่มจัดการศาลในมณฑลกรุงเก่าสำเร็จเป็นมณฑลแรก หลังจากนั้นก็ได้ย้ายมาจัดการศาลในมณฑลปราจีนบุรีในปี พ.ศ. 2440[3] โดยมีขั้นตอนดังนี้

---

[1]กระทรวงยุติธรรม การจัดศาลหัวเมืองครั้งแรก สุจริต ถาวรสุข ผู้รวบรวมพิมพ์แจกในงานถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดราชญาติการาม 12 พฤศจิกายน 2507 หน้า 16

[2]ราชกิจจานุเบกษา 13 : 275 – 278 27 กันยายน ร.ศ. 115

[3]"ประกาศตั้งข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมมณฑลปราจีนบุรี" ราชกิจจานุเบกษา 14 : 163 – 164 4 กรกฎาคม ร.ศ. 116

1. รัฐบาลได้กำหนดให้กองข้าหลวงพิเศษ ซึ่งประกอบด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม พระยาประชาชีพบริบาล และมิสเตอร์เย เกิกแปตริก ไปสมทบกับพระยาวรเดชศักดาวุธ ข้าหลวงเทศาภิบาล และพระพรหมสุรินทร์ ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี จัดการศาลที่เมืองชลบุรีก่อน[1] สาเหตุที่จัดการศาลยุติธรรมที่เมืองชลบุรีก่อน ทั้ง ๆ ที่ตามปกติในมณฑลอื่น ๆ จะจัดการศาลเมืองที่เป็นที่ว่าการมณฑลก่อน เพื่อที่ข้าหลวงเทศาภิบาลจะได้ฝึกหัดข้าราชการด้วย ทั้งนี้เนื่องจากที่เมืองชลบุรีมีคดีความคั่งค้างอยู่กว่าพันคดี ซึ่งนับว่าเป็นปัญหามาก[2]

2. กองข้าหลวงพิเศษ และข้าหลวงเทศาภิบาล ได้เลือกสรรกรมการเป็นผู้พิพากษาศาลเมือง ประมาณ 4 – 5 นาย ตั้งเป็นคณะพิจารณาคดีร่วมกับกองข้าหลวงพิเศษเพื่อฝึกหัดงานไปด้วย ในระยะนั้นก็ได้ชำระคดีความไปได้ประมาณ 500 – 600 คดี เพื่อเป็นตัวอย่าง ส่วนคดีที่เหลือก็มอบหมายให้ดำเนินการตัดสินต่อไปหลังจากที่ได้จัดศาลหัวเมืองเรียบร้อยแล้ว

3. กองข้าหลวงพิเศษ และผู้พิพากษาศาลเมืองก็ได้ทำการวางรูปแบบการตั้งศาลเมือง ศาลแขวง ตลอดจนตั้งกรมการเป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลเมือง ซึ่งกองข้าหลวงพิเศษจะทำหน้าที่เป็นเพียงผู้ตรวจและให้คำแนะนำต่อศาลเมือง ศาลแขวงเท่านั้น

4. ต่อมาก็ได้จัดตั้งศาลมณฑลขึ้น ทำให้รูปแบบการศาลสมบูรณ์ตามลักษณะที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติ กองข้าหลวงเทศาภิบาลก็ได้ย้ายไปทำหน้าที่ที่มณฑลอื่นต่อไป ทั้งนี้ได้ให้ข้าหลวงเทศาภิบาล และข้าหลวงยุติธรรม ซึ่งดารงตาแหน่งอธิบดี

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/3 <u>พระยาวรเดชศักดาวุธ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> ลงวันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118

[2]ก.จ.ช. ร.5 น.44.5/2 <u>การประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล</u> วันที่ 30 พฤศจิกายน ร.ศ. 115

ผู้พิพากษาศาลมณฑล จัดการศาลในหัวเมืองที่เหลือของมณฑลให้มีลักษณะเช่นเดียวกับที่จัดแล้วในเมืองชลบุรี

จากนั้นกระทรวงมหาดไทย ก็ประกาศจัดตั้งศาลยุติธรรมในมณฑลปราจีนบุรี[1] ทำให้ลักษณะการศาลของมณฑลปราจีนบุรีสมบูรณ์เต็มรูปแบบ[2] โดยที่ศาลที่จัดตั้งขึ้นใหม่นี้จะว่าความที่เกิดขึ้นใหม่เท่านั้น ส่วนคดีความที่เกิดขึ้นก่อนการจัดตั้งศาลมณฑลนั้นก็จะตัดสินไปตามวิธีการเดิม โดยที่ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดให้ข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการเมืองช่วยกันชำระสะสางต่อไป

ลักษณะของการศาลยุติธรรมอย่างใหม่นี้ เมื่อจัดการเรียบร้อย การทำงานของฝ่ายยุติธรรมได้มีการกำหนดรูปแบบและอำนาจการแบ่งหน้าที่กรมการออกเป็นฝ่ายธุรการ และตุลาการ ดังขึ้นอยู่กับเทศาภิบาลหรือกระทรวงมหาดไทย ฝ่ายตุลาการนั้นเป็นข้าราชการที่มีความทางกฎหมาย และทำงานเป็นอิสระจากข้าหลวงเทศาภิบาล มีสิทธิ์จะตัดสินคดีความเป็นไปตามตัวบทกฎหมายได้ นอกจากนั้นการดำเนินงานในศาลก็มีการแบ่งหน้าที่ออกเป็นสัดส่วนเห็นเด่นชัด เช่น พนักงานในศาลจะประกอบด้วย

1. ขุนศาล มีหน้าที่รับฟ้อง รักษาสำนวนคดีความ ดูแลคู่ความ และเป็นเสมียนเขียนคำฟ้องทุกอย่าง

2. ขุนการ เป็นผู้ดูแลธุระในการศาลทุกประการ เช่น ทำจดหมายโต้ตอบ เก็บรักษากฎหมาย เป็นต้น

3. พนักงานอัยการ เป็นทนายความแผ่นดิน

4. พนักงานสงเคราะห์คู่ความ ทำหน้าที่ร่างคำฟ้อง และแก้คำฟ้องให้ราษฎรที่มาจ้างวานให้เขียนคำฟ้อง โดยเก็บค่าธรรมเนียม[3]

---

[1] "ประกาศเรื่องจัดศาลยุติธรรมในมณฑลปราจีนบุรี" ราชกิจจานุเบกษา 14 : 408 17 ตุลาคม ร.ศ. 116

[2] โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ข

[3] กระทรวงยุติธรรม การจัดศาลหัวเมืองครั้งแรก หน้า 61 – 63

ทั้งหมดที่กล่าวมานั้น นับว่าลักษณะศาลในหัวเมืองมีรูปแบบการบริหารเป็นแบบแผนและทันสมัยมากขึ้น ต่อมาเมื่อระบบการศาลในหัวเมืองมีประสิทธิภาพและคุณภาพมากขึ้นแล้วก็ได้มีการโอนศาลยุติธรรมหัวเมืองมาขึ้นกับกระทรวงยุติธรรม ทำให้ระบบการศาลของไทยเป็นที่ยอมรับของต่างประเทศมากขึ้น

จากการจัดศาลยุติธรรมในมณฑลปราจีนบุรีตามแบบใหม่ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับลักษณะการศาลเดิมแล้ว จะมีลักษณะแตกต่างไปจากเดิม คือ ศาลตามหัวเมืองจะตั้งรวมอยู่ที่ศาลาว่าการเมือง หรือที่ว่าการเมืองละ 1 ศาล ทำให้คดีความทุกแห่งมาฟ้องร้องที่ศาลกลางเพียงแห่งเดียว ทำให้เกิดความลำบากเดือดร้อนแก่คู่ความในการเดินทางมาฟ้องร้อง และทำให้คดีความคั่งค้างมาก การพิจารณาก็ไม่สะดวก แต่เมื่อจัดตามธรรมนูญศาลหัวเมืองแล้ว ทำให้เกิดศาลขึ้นหลายชนิด เช่น ศาลแขวง ศาลเมือง ศาลมณฑล ตัดสินคดีความได้มากขึ้น ส่วนคดีความเล็ก ๆ น้อย ๆ คู่ความไม่ต้องไปฟ้องร้องศาลได้ โดยให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองท้องที่ เช่น กำนัน หรือนายอำเภอ เป็นผู้ตัดสินเปรียบเทียบความได้ด้วย

ซึ่งการจัดระบบศาลยุติธรรมของมณฑลปราจีนบุรี มีรูปแบบตามที่ได้กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่า ทางรัฐบาลจาเป็นต้องใช้วิธีการตั้ง "ขาหลวงพิเศษ" ออกไปสะสางคดีความก่อน แล้วจึงจัดระบบการศาลให้มีแบบแผนเสียใหม่ เพื่อเป็นตัวอย่างในการดำเนินงานของศาลยุติธรรมต่อไป โดยเฉพาะการจัดศาลเมืองในเมืองชลบุรีก่อนนั้น เนื่องจากเมืองชลบุรีเป็นเมืองที่มีความสาคัญทางเศรษฐกิจและเป็นเมืองท่าที่สำคัญเมืองหนึ่ง โดยเฉพาะการติดต่อค้าขายกับชาวต่างประเทศ จึงต้องรีบดำเนินการก่อน เพื่อที่จะแสดงให้เห็นว่าศาลยุติธรรมของไทย โดยเฉพาะการศาลในหัวเมืองได้ปรับปรุงและพัฒนาบ้างแล้ว และจะได้ไม่เป็นที่ดูถูกเหยียดหยามของชาวต่างประเทศในเรื่องการศาลของไทยอีกด้วย

4. <u>การจัดการทหาร</u>

การจัดการทหารนับว่ามีความสาคัญอย่างหนึ่ง และเป็นแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงตั้งพระทัยจะปรับปรุงควบคู่ไปกับการปรับปรุงการปกครอง ดังลายพระราชหัตถเลขา ถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ มีใจความสรุปว่า ถ้าประเทศไทยยังมีอิสรภาพอยู่ต่อไปแล้ว มีอยู่สองสิ่งที่พระองค์ทรงตั้งพระทัยจะทำจนสุดความสามารถนั้นก็คือ การทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในด้านการปกครอง และการป้องกันประเทศให้เข้มแข็งและมีประสิทธิภาพอย่างที่สุด เท่าที่กำลังคนและกำลังทางเศรษฐกิจจะอำนวยให้[1]

จากเหตุการณ์ที่เรียกว่า "วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112" ในปี พ.ศ. 2436 นั้น มณฑลปราจีนบุรีได้มีส่วนช่วยในราชการสงครามกับฝรั่งเศสดังได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งในครั้งนั้นได้แสดงให้เห็นถึงสภาพของทหารว่า ขาดประสิทธิภาพในการรบเนื่องจากพลทหารที่เกณฑ์มานั้นเป็นเพียงลูกหมู่กรมทหารที่ขึ้นบัญชีไว้ใช้ในราชการทั้งสิ้น จึงไม่มีคุณสมบัติของความเป็นทหารอย่างแท้จริง ซึ่งเป็นข้อบกพร่องที่มีมานานแล้ว รัฐบาลในขณะนั้นก็เข้าใจสภาพความเป็นจริงอยู่แล้ว ก็พยายามที่จะแก้ไขปรับปรุงในเรื่องนี้ แต่ก็ยังไม่ได้เริ่มต้นอย่างจริงจัง ก็ต้องประสบปัญหาการรุกรานของฝรั่งเศสตามชายแดนก่อน

หลังจากนั้นมารัฐบาลก็มีจุดประสงค์ที่จะปรับปรุงทางด้านทหารอย่างรัดกุมและมีเป้าหมายที่แน่นอน เพื่อจะสร้างกองทัพแห่งชาติที่สามารถป้องกันรักษาประเทศได้อย่างแท้จริง ดังนั้นรัฐบาลจึงได้ใช้ "ประกาศจัดปันหน้าที่กระทรวงกลาโหมมหาดไทย"[2] เพื่อแยกราชการฝ่ายพลเรือนและกลาโหมออกจากกัน จากประกาศฉบับนั้นพอจะสรุปนโยบายของการจัดการทหารใหม่ได้ว่า

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ฝ.3.8/2 <u>พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ</u> ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 112

[2] <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 11 : 306 1 ธันวาคม ร.ศ. 113

1. รวบรวมบังคับบัญชาการทหารมาไว้ที่กระทรวงกลาโหมทั้งทหารบกและทหารเรือ

2. จัดตั้งกรมบัญชาการทหารประจำมณฑลต่าง ๆ

3. การดำเนินนโยบายนี้ให้ทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป ตามสมควรแก่ความต้องการและความพร้อมทางด้านอื่น ๆ ของประเทศ[1]

หลังจากนั้นกระทรวงกลาโหมก็ได้ปรับปรุงทางด้านทหารอย่างจริงจัง ในการปรับปรุงครั้งนั้นได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับมณฑลปราจีนบุรีด้วย ในเรื่องของการจัดทหารบกและทหารเรือดังต่อไปนี้

4.1 <u>การจัดทหารบก</u>

จากนโยบายที่จะดำเนินการจัดตั้งกรมบัญชาการทหารประจำมณฑลต่าง ๆ นั้น นับว่าเป็นประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่ในการป้องกันประเทศ และรักษาพระราชอาณาเขตโดยรวดเร็วทันที และจะช่วยบรรเทาความทุกข์ยากเดือดร้อนของไพร่พลที่ต้องไปรับราชการในท้องที่ห่างไกลเป็นเวลานาน ตลอดจนเป็นการปฏิบัติให้สอดคล้องกับนโยบายการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางอีกด้วย ส่วนวิธีการดำเนินการนั้นพยายามจัดการทหารทีละมณฑลอย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยพยายามระมัดระวังมิให้เป็นที่หวาดระแวงของชาวต่างประเทศได้[2] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า ควรจะจัดการทหารในมณฑลนครราชสีมาเป็นอันดับแรก และจัดในมณฑลปราจีนบุรี และพิษณุโลก เป็นอันดับต่อมา อาจจะเป็นเพราะทั้ง 3 มณฑลเป็นมณฑลที่จะจัดส่งทหารเข้าไปช่วยเหลือได้ทันท่วงที ถ้าเกิดอะไรขึ้นกับดินแดนที่อยู่ติดกับอาณานิคมของฝรั่งเศส เช่น มณฑลบรพา เป็นต้น

ข

---

[1]ภารดี มหาขันธ์ <u>การปฏิรูปการทหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> หน้า 198

[2]ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/14 <u>สาเนาพระราชหัตถเลขาลับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมขุนนริศรานุวัติวงศ์</u> ลงวันที่ 28 มกราคม ร.ศ. 114

ส่วนแผนการจัดทหารในมณฑลต่าง ๆ ตามแนวความคิดของเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ นั้นคือ

1. ในการจัดคนเข้าเป็นทหารนั้น ควรจะให้มีทหารประจำการอยู่จำนวนไม่มากนัก ให้พอกับการป้องกันความวุ่นวายที่จะเกิดขึ้นในแต่ละเมือง และป้องกันการรุกรานจากเมืองใกล้เคียงที่จะเข้ามารุกรานอย่างรวดเร็วเท่านั้น ส่วนกองกำลังส่วนใหญ่ก็ให้กลับไปประกอบอาชีพตามท้องที่ของตน โดยพยายามหาวิธีควบคุมให้รัดกุมเพื่อที่จะระดมกำลังได้รวดเร็วทันท่วงที ทั้งนี้เนื่องจากยังขาดงบประมาณที่จะเลี้ยงดูทหารประจำการจำนวนมาก ๆ ได้ และยังทำให้ขาดผลประโยชน์ของแผ่นดินที่จะได้จากเก็บเงินจากไพร่อีกด้วย

2. ในการเกณฑ์คนเข้าเป็นทหาร ควรให้อยู่รับราชการช่วงระยะเวลาสั้น ๆ แล้วก็ปล่อยไปประกอบอาชีพ แล้วก็เกณฑ์คนใหม่เข้ามาแทน ก็จะทำให้ได้ทหารจำนวนมาก

3. จำนวนทหารที่อยู่ประจำมณฑลนั้น ควรมีมณฑลละ 800 คน[1]

จากแผนการจัดทหารของกรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีได้เสนอความคิดเห็นเพิ่มเติมว่า ถ้าจะจัดทหารในมณฑลปราจีนบุรีแล้ว จะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้ชายในมณฑลปราจีนบุรีเป็นทหารทุกคน โดยไม่มีข้อยกเว้น ไม่ว่าจะสังกัดมูลนายใดก็ตาม แต่จะขอเลือกเกณฑ์คนที่เดือดร้อนเรื่องเงิน เช่น ค้างค่าราชการ เข้าเป็นทหารก่อน แล้วขอยกเว้นเงินค่าราชการให้กับผู้เป็นทหารด้วย

ส่วนกำหนดเวลาในการรับราชการนั้น พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉทไม่เห็นชอบด้วยที่จะให้เป็นทหาร 1 ปี และกลับไปประกอบอาชีพ 3 ปี แล้วจึงกลับมาใหม่

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/14 กรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 11 มีนาคม ร.ศ. 114

จึงได้ขอให้ทำการสำรวจและศึกษาให้เหมาะสมกับคนและเหตุการณ์ในประเทศ หรือถ้าจะให้รับราชการทหารแล้ว ควรรับราชการ 3 ปี แล้วค่อยปล่อยไปประกอบอาชีพเมื่อมีความจำเป็นเร่งด่วน ก็สามารถเรียกได้ทันท่วงที

สำหรับสถานที่ที่จะตั้งกองทหารประจำการในมณฑลปราจีนบุรี จะขอแบ่งเป็น 3 กอง ใน 3 เมือง คือ ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา นครนายก และในแต่ละกองจะแบ่งจำนวนบางส่วนออกไปตรวจตราตามท้องที่ต่าง ๆ เป็นครั้งคราว และเครื่องแต่งกายของทหารก็ขอให้ใช้เช่นเดียวกับมณฑลนครราชสีมา[1] แต่จะใช้เครื่องหมายแตกต่างออกไปเพื่อให้สังเกตได้ง่าย[2]

จากข้อเสนอแนะของกรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ และของพลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท นั้นจะเห็นได้ว่าเป็นแผนการที่กำหนดขึ้นเป็นครั้งคราวเมื่อมีความจำเป็นเท่านั้น ไม่มีรายละเอียดพอที่จะปฏิบัติได้ ประกอบกับในขณะนั้นกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการได้มีจดหมายตอบพระราชหัตถเลขา เสนอความคิดเห็นว่าวิธีการดังกล่าวนั้นไม่ใช่เป็นการจัดการทหารอย่างที่ชาติอื่น ๆ ทำกันโดยทั่วไป และถ้าจัดทหารเฉพาะแห่งก็จะมีลักษณะเป็น "โปลิศหรือกองตระเวน" เท่านั้น[3] ซึ่งถ้าพิจารณากันจริง ๆ แล้ววิธีการของกรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ ตั้งอยู่บนรากฐานของการเกณฑ์ทหารแบบเดิมอยู่ ไม่มีการตราพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร เป็นแต่เพียงเกณฑ์คนให้เป็นทหารจำนวนมากเข้าไว้ และ

---

[1]ในมณฑลนครราชสีมานั้นมีแบบอย่างการจัดทหารโดยเกณฑ์คนทุกประเภทเป็นทหารทั้งหมด และมีเครื่องแบบแต่งกายมาแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436

[2]ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/14 <u>เรื่องจัดการทหารมณฑลต่าง ๆ</u>

[3]ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/14 <u>กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> สำเนาที่ 118/15199 ลงวันที่ 22 มีนาคม ร.ศ. 115

ใช้ใน 3 มณฑลก่อน ซึ่งเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่า พระองค์ยังเห็นว่าประเทศยังขาดงบประมาณที่จะใช้จ่ายเป็นค่าเบี้ยเลี้ยง ค่าอาหาร และอื่น ๆ และยังขาดบุคลากรที่เป็นทหารโดยอาชีพที่จะออกไปดำเนินการ ตลอดจนยังมีปัญหาอื่น ๆ อีก อันเป็นอุปสรรคที่สำคัญก็คือ การจัดทำสำมะโนครัวก็ยังไม่เรียบร้อย ผู้คนก็ยังต้องสังกัดเลขหมู่อยู่ เป็นต้น

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ กรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ ร่วมกันคิดหาวิธีการเปลี่ยนแปลงในการควบคุมไพร่ เพราะถ้ามีการเปลี่ยนแปลงวิธีการควบคุมไพร่ได้แล้ว การเกณฑ์ทหารก็จะง่ายขึ้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2442 ได้มี "ประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลก ร.ศ. 118"[1] ซึ่งประกาศฉบับนี้ได้เปลี่ยนแปลงการควบคุมเลกจากที่เคยสังกัดมูลนายมาสังกัดแขวงท้องที่ของตน ขึ้นตรงต่ออำเภอ เมืองที่ตนอาศัยอยู่ และให้จัดทำบัญชีสำมะโนครัวทั่วประเทศ ให้นายอำเภอและกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้รับผิดชอบทะเบียนสามะโนครัว เพื่อจะได้ควบคุมคนเสร็จไปในตัวด้วย แต่การเปลี่ยนแปลงการสังกัดไพร่ฉบับนี้กลับยกเว้นไม่ใช้ในมณฑลกรุงเทพฯ กรุงเก่า นครไชยศรี และปราจีนบุรี ยังให้ทั้ง 4 มณฑลนั้นสังกัดมูลนายเดิมไปก่อน ทั้งนี้เพื่อความเรียบร้อยของบ้านเมือง และอาจจะเป็นเพราะไพร่ในท้องที่ 4 มณฑลโดยเฉพาะมณฑลปราจีนบุรีเป็นไพร่ของขุนนางชั้นผู้ใหญ่และเจ้านายเป็นส่วนมาก ซึ่งบุคคลเหล่านี้เป็นฐานอำนาจของพระองค์ หากประกาศใช้ในทันทีทันใด อาจจะเกิดปฏิกริยาต่อต้านจากขุนนางเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ได้ ก็จะทำให้การดำเนินการเป็นไปไม่ได้ตลอด จากเหตุผลดังกล่าว เป็นเหตุผลประการสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้การเกณฑ์ทหารในมณฑลปราจีนบุรีจึงล่าช้ากว่ามณฑลอื่น ๆ โดยประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร

---

[1] ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม "ประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลก ร.ศ. 118" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 19 หน้า 69

ได้ในปี พ.ศ. 2450 ทั้งที่มณฑลปราจีนบุรีเป็นมณฑลหนึ่งในสามของมณฑลที่นับว่าเป็นหัวใจของการจัดการทหาร[1]

จากปัญหาที่ไพร่ต้องสังกัดมูลนายนั้น เป็นอุปสรรคของการเกณฑ์คนเป็นทหารอย่างมาก แต่ปัญหาเหล่านั้นก็สามารถแก้ไขได้ เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติและประกาศที่สำคัญ 3 ฉบับ คือ พระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 115[2] ที่กำหนดให้ไพร่หลวงเสียเงินค่าราชการเพียงคนละ 6 บาท เป็นอย่างสูง ประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลก ร.ศ. 118 ที่กำหนดให้มีการเปลี่ยนการควบคุมเลขจากมูลนายมาสังกัดท้องที่ที่อาศัยอยู่ และพระราชบัญญัติเกณฑ์จาง ร.ศ. 119[3] เลิกการเกณฑ์แรงงานโดยไม่มีค่าตอบแทน ประกาศและพระราชบัญญัติดังกล่าวเป็นการทำลายระบบไพร่หลวง ซึ่งง่ายต่อการที่จะเกณฑ์ทหาร

เมื่อปัญหาการเกณฑ์ไพร่เป็นทหารได้ลดลงแล้ว ประกอบกับรัฐบาลได้พยายามแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับงบประมาณ และบุคลากรคือ นายทหารได้แล้ว จึงทำการทดลองจนได้ผลในมณฑลนครราชสีมา จึงได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124" เมื่อวันที่ 29 สิงหาคม พ.ศ. 2447[4] ทยอยใช้ในมณฑลอื่น ๆ ทีละ

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/9 <u>การประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลเรื่องทหาร</u> วันที่ 30 พฤศจิกายน – 30 ธันวาคม ร.ศ. 120

[2] ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ "ประกาศเงินค่าราชการขุนหมื่นแลไพร่หลวง" <u>ประชุมกฎหมายประจำศก</u> เล่มที่ 15 หน้า 264 – 265

[3] พระราชบัญญัติฉบับนี้ประกาศใช้ในท้องที่มณฑลทางเหนือก่อน เมื่อปี พ.ศ. 2443 เพื่อประโยชน์ในการเกณฑ์แรงงาน เนื่องจากในขณะนั้นการเกณฑ์แรงงานมาทำงานโยธา ทำให้ไพร่หลบหนีกันมาก จึงประกาศใช้เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว

[4] กองบัญชาการทหารสูงสุด <u>ประวัติกองทัพไทยในรอบ 200 ปี พ.ศ. 2325 – 2525</u> หน้า 117

มณฑล พร้อมกับการจัดตั้งกรมบัญชาการทหารบกในมณฑลเหล่านั้นด้วย[1] เช่น มณฑลนครราชสีมา นครสวรรค์ ในปี พ.ศ. 2448 และประกาศใช้ในมณฑลกรุงเก่า นครไชยศรี ปี พ.ศ. 2449 และประกาศใช้ในมณฑลปราจีนบุรี เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2450[2] โดยประกาศใช้ทุกหัวเมืองในมณฑลนี้ ทั้งที่ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ ร.ศ. 124 แล้วที่เมืองชลบุรี ในการเกณฑ์คนเป็นทหารเรือ เมื่อปี พ.ศ. 2448 หลังจากประกาศใช้พระราชบัญญัติดังกล่าวแล้ว ได้มีการจัดตั้งกรมบัญชาการทหารบกประจำมณฑลไปด้วยทันที

สาเหตุที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 ในมณฑลปราจีนบุรีล่าช้ากว่ามณฑลอื่น ๆ นั้น ทั้ง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะให้จัดในมณฑลนี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2438 แล้ว ซึ่ง ภารดี มหาขันธ์ ได้ให้เหตุผลไว้ในเรื่องการปฏิรูปการทหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า อาจจะเนื่องมาจากมณฑลอื่น ๆ เช่น มณฑลนครสวรรค์ พิษณุโลก และพายัพ มีความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องจัดขึ้นก่อน หรือเป็นเพราะว่ามณฑลปราจีนบุรีขาดความพร้อม หรือทั้ง 2 ประการ[3] แต่ก็มีเหตุผลอื่นอีกที่ทำให้การเกณฑ์ทหารในมณฑลนี้ล่าช้ากว่ามณฑลอื่น ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจาก

1. ปัญหาเรื่องไพร่ การที่จะเกณฑ์ไพร่มาเป็นทหารอย่างใหม่ได้อย่างเรียบร้อย จำเป็นต้องยกเลิกระบบการควบคุมเลกหรือไพร่ที่สังกัดมูลนาย มาเป็นการ

---

[1] ต่อมาเรียกว่า กรมทหารบกประจำมณฑล

[2] "ประกาศใช้พระราชบัญญัติ ลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทร์ศก 124 ในมณฑลปราจีนบุรี" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 23 : 649 30 กันยายน ร.ศ. 125

[3] ภารดี มหาขันธ์ <u>การปฏิรูปการทหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> หน้า 259

สังกัดท้องที่แทน ในมณฑลอื่น ๆ ได้กระทำมาแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2442 แล้ว แต่ในมณฑลปราจีนบุรีไม่สามารถจะกระทำได้ในขณะนั้น เพราะมณฑลปราจีนบุรีจัดเป็นมณฑลชั้นในที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ถ้าทำในขณะนั้นแล้วอาจจะเกิดความวุ่นวายขึ้นได้ เพื่อความสงบสุขของบ้านเมืองจึงให้รอไปก่อน[1] เพราะไพร่ในมณฑลปราจีนบุรีส่วนใหญ่เป็นไพร่สังกัดมูลนาย ขุนนาง เจ้านายชั้นสูงที่อยู่ในกรุงเทพฯเป็นส่วนใหญ่ เมื่อยกเลิกกระทันหันอาจจะเกิดปฏิกริยาต่อต้านจากขุนนางเหล่านั้นได้ จากเหตุผลดังกล่าวอาจจะสรุปได้ว่าปัญหาเรื่องไพร่เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ล่าช้ากว่ามณฑลอื่น ๆ ทั้งที่น่าจะดำเนินการได้แล้ว

2. ปัญหาความหวาดระแวงของชาวต่างประเทศ จากการที่ดินแดนบางส่วนของมณฑลปราจีนบุรีอยู่ใกล้เขตปลอดทหาร 25 กิโลเมตร จากฝั่งขวาของแม่น้ำโขง และอยู่ใกล้กับเมืองจันทบุรีที่ฝรั่งเศสยึดไว้เป็นข้อแลกเปลี่ยน อาจจะทำให้ต้องชะลอการจัดการทหารไว้ก่อนก็อาจจะเป็นได้ เพราะถ้าจัดในขณะนั้นอาจจะทำให้ฝรั่งเศสเกิดความหวาดระแวงสงสัยได้ จะทำให้การเจรจาขอเมืองจันทบุรีกลับคืนมาต้องชะงักลง ตลอดจนจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาลับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 28 มกราคม พ.ศ. 2438 ความว่า "กองทหารในมณฑล... ไม่ควรที่จะให้กองใหญ่ออกไปตั้งอยู่ที่ใกล้ยี่สิบห้ากิโลเมตร ให้ตั้งอยู่ในมณฑลฤาหัวเมืองที่สมควร..."[2]

จากข้อ 2 นี้ มีหลักฐานยืนยันได้แน่นอน เนื่องจากว่า ได้มีการจัดกองตำรวจภูธรขึ้นในมณฑลปราจีนบุรี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา ด้วยเหตุผลที่ว่าจะได้ให้

---

[1] ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ "ประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลก ร.ศ. 118" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 69

[2] ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/14 พระราชหัตถเลขาลับ ถึงกรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ ลงวันที่ 28 มกราคม ร.ศ. 114

ตำรวจภูธรเหล่านั้นรักษาความสงบและความปลอดภัยในท้องที่ดังกล่าวแทนทหารไปก่อน[1] ตามที่กล่าวมาแล้วในเรื่องของการจัดกองตำรวจภูธรในมณฑลปราจีนบุรี

3. ความเกรงกลัวฝรั่งเศส ในช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2449 นั้น ไทยกำลังอยู่ในระหว่างการเจรจาขอเมืองจันทบุรี และตราด ซึ่งตกอยู่ภายใต้การยึดครองฝรั่งเศสกลับคืนมาเป็นของไทยเช่นเดิม ดังนั้นฝ่ายไทยจึงไม่กล้าเปลี่ยนแปลงอะไรอย่างฉับพลันทันที ในเขตที่อยู่ใกล้กับเมืองจันทบุรีและตราด โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางด้านทหาร ด้วยเกรงว่าจะก่อให้เกิดปัญหากับฝรั่งเศสอีก อันจะทำให้การเจรจาขอเมืองทั้งสองกลับคืนมาต้องล่าช้าออกไป

4. ผลจากการจัดการทหารเรือ จากการที่มีกองทหารเรือประจำอยู่ที่บางพระ เมืองชลบุรีแล้ว ก็อาจจะทำให้รัฐบาลคิดว่ากำลังทหารเรือคงพอจะให้ความช่วยเหลือได้ถ้าเกิดเหตุการณ์อะไรขึ้นมา ในระหว่างที่ยังไม่มีกองทหารประจำมณฑล[2]

จากเหตุผลที่ยกมาทั้งหมดนี้ ก็พอจะให้คำตอบปัญหาที่ว่า ทำไมมณฑลปราจีนบุรีจึงยังไม่ได้ใช้ประกาศพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร และจัดตั้งกองทหารประจำมณฑลในขณะนั้น ครั้นเวลาล่วงมาถึงปี พ.ศ. 2450 จึงได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร และตั้งกองทหารประจำมณฑลได้ เนื่องจากไทยได้ทำสัญญากับฝรั่งเศสยกมณฑลบูรพาให้เพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองตราด ในการทำสนธิสัญญาเมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2450 ทำให้มณฑลปราจีนบุรีกลายเป็นมณฑลชายพระราชอาณาเขตที่ติดต่อกับมณฑลบูรพา ซึ่งเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสไปแล้ว ดังนั้นการจัดการเกณฑ์ทหารและตั้งกอง

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ก.13.3/2 ประกาศเรื่องให้รวมเรียกคนรับราชการตำรวจภูธร พลตระเวน พลชาววัง เข้าในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ลงวันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 127

[2] ก.จ.ช. ร.5 ฝ.2.2/14 ประกาศของมณฑลปราจีนบุรี เรื่องข่าวเล่าลือไทยจะรบกับฝรั่งเศส โดยเหตุที่มีทหารที่บางพระ

บัญชาการทหารประจำมณฑลปราจีนบุรี ในปี พ.ศ. 2450 นั้น ก็เพื่อสร้างความเข้มแข็งทางทหารไว้ควบคู่กับความเจริญทางด้านอื่น ๆ เพื่อจะได้คอยคุ้มครองทรัพย์สินและความปลอดภัยของราษฎรในท้องที่นี้

หลังจากที่ได้มีประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 ในมณฑลปราจีนบุรีเมื่อปี พ.ศ. 2450 แล้วนั้น กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลได้ดำเนินการเกณฑ์ทหารให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ ปรากฏผลว่าเรียบร้อยดีมาก[1]

ส่วนการตั้งกองทหารประจำมณฑลปราจีนบุรี เมื่อเริ่มแรกนั้นมีพลตรีหม่อมเจ้าศรีโสเฉลิมศักดิ์ เป็นผู้บัญชาการ ประกอบด้วยหน่วยงานดังนี้

1. กองบัญชาการ
2. กองพันพิเศษ ประกอบด้วยกองนักเรียนนายสิบ และกองพาหนะ
3. กองทหารปืนใหญ่ที่ 9 มี 2 กองร้อย
4. กรมทหารราบที่ 19 ประจำเมืองฉะเชิงเทรา มี 4 กองร้อย
5. กรมทหารราบที่ 22 ประจำเมืองปราจีนบุรี มี 4 กองร้อย[2]

ต่อมาเมื่อกระทรวงกลาโหม ได้สามารถปฏิรูปการทหารได้ครบตามเป้าหมายแล้ว คือ รวมความรับผิดชอบในการป้องกันรักษาประเทศด้วยกำลังทหารมาไว้ทั้งหมด จัดให้มีกรมบัญชาการทหารประจำมณฑลต่าง ๆ เกือบทั่วพระราชอาณาจักร และประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลที่ตั้งกรมบัญชาการทหาร ต่อมา กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ได้ตั้งเป้าหมายที่จะแบ่งกำลังกองทัพบกเป็น 10 กองพล และได้รีบดำเนินการแบ่งกองทัพครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ในปี พ.ศ. 2452 โดยจัดกองกำลังทั้ง

---

[1]กระทรวงมหาดไทย เทศาภิบาล 4 : 24 1 มีนาคม ร.ศ. 126

[2]กรมยุทธนาธิการ ทำเนียบทหารบก ร.ศ. 126 หน้า 74 – 77

ประเทศเป็น 10 กองพล และได้ขนานนามกรมทหารต่าง ๆ ไว้เพื่อความสะดวกเรียบร้อยในการเรียกชื่อและการบริหารงาน โดยที่กองทหารประจำมณฑลปราจีนบุรีจัดเป็นกองพลที่ 9 หรือที่เรียกว่า กองพลที่ 9 มณฑลปราจีนบุรี[1]

3.2 <u>การจัดทหารเรือ</u>[2]

เนื่องจากเมืองชลบุรีเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลปราจีนบุรี มีอาณาเขตทางด้านตะวันออกติดต่อกับอ่าวไทย เป็นแนวยาวจากเหนือจดใต้ จนถึงเมืองระยอง จึงเป็นเส้นทางเดินเรือไปมาค้าขายระหว่างกรุงเทพฯกับเขมร และญวน โดยเดินทางจากกรุงเทพฯไปยังบางปะกง บางปลาสร้อย บางพระ บางละมุง ระยอง ประแส จันทบุรี ตราด และต่อไปยังเขมรและญวนได้ ทำให้ชายฝั่งทะเลแถบนี้มีความสำคัญในฐานะเป็นเส้นทางเดินเรือค้าขาย แต่ในขณะเดียวกันก็มีโจรสลัดเข้าปล้นเรือสินค้าบ่อยครั้ง จนกงสุลต่างประเทศได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอ ๆ[3] แม้พระองค์ก็ทรงประสบกับพระองค์เองที่บริเวณช่อง"สมสาร

---

[1]กองพลทั้ง 10 กองพล ได้แก่ กองพลที่ 1 รักษาพระองค์ มณฑลกรุงเทพฯ กองพลที่ 2 มณฑลนครไชยศรี กองพลที่ 3 มณฑลกรุงเก่า กองพลที่ 4 มณฑลราชบุรี กองพลที่ 5 มณฑลนครราชสีมา กองพลที่ 6 มณฑลนครสวรรค์ กองพลที่ 7 มณฑลพิษณุโลก กองพลที่ 8 มณฑลพายัพ กองพลที่ 9 มณฑลปราจีนบุรี และกองพลที่ 10 กองพลพิเศษ มณฑลอุดรและอิสาน

ก.จ.ช. ร.5 ก.13.2/37 <u>กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> สำเนาที่ 31/17914 ลงวันที่ 4 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

[2]ในระยะนั้นเรียกว่า ทหารมารีน (Marine) แต่ในที่นี้จะเรียกว่า ทหารเรือตามความหมายปัจจุบัน

[3]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว <u>จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 6</u> หน้า 66

สัตหีบ ในคราวเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2419[1] ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ไปจัดตั้งสถานีทหารเรือ หรือกองทหารเรือขึ้นตามชายฝั่งทะเลตะวันออก ตั้งแต่เมืองชลบุรี บางพระ บางละมุง เกาะเสม็ด ระยอง ตลอดไปจนถึงเกาะกง[2] ในปี พ.ศ. 2427 โดยมีจุดประสงค์ที่จะปราบปรามโจรสลัด ต่อมาสถานีทหารเรือ หรือกองทหารเรือก็พัฒนาเป็นกองทหารรักษาหัวเมืองชายทะเล เพื่อเตรียมรับเหตุการณ์ทางด้านตะวันออก จึงถือว่าชายฝั่งทะเลทั้งหมดเป็นจุดยุทธศาสตร์ในการจัดตั้งกองทหารเรือตามชายฝั่งทะเลในปี พ.ศ. 2427 นั้น ใช้วิธีการเกณฑ์เลกจากหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกมาเป็นทหารเรือ เพราะถือว่าเลกหรือไพร่เหล่านั้นคุ้นเคยกับเรือและทะเลมาบ้างแล้ว ทหารที่เกณฑ์มานั้นมักจะเรียกกันว่า "บุตรหมู่" การเข้าเวรประจำการก็ชั่วระยะเวลาหนึ่ง แล้วก็ออกเวรไประยะหนึ่ง แล้วกลับเข้ามารับราชการใหม่โดยแบ่งตามหน้าที่ เช่น ทหารเรือ แบ่งเป็น 3 เวร เวรหนึ่งเข้า 6 เดือน ออก 12 เดือน เป็นต้น ซึ่งการเข้าเวรดังกล่าวมีปัญหาเป็นเหตุให้ทหารขาดความชำนาญ เพราะเข้ามาฝึกหัดได้ไม่เท่าไรก็ต้องออกเวรไปแล้ว ทำให้การทหารเรือขาดประสิทธิภาพมาก

ต่อมาเมื่อกระทรวงกลาโหมได้จัดการเรื่องทหารทั้งหมดแล้ว ได้วางแผนการที่จะจัดทหารใหม่หมด ดังได้กล่าวมาแล้วในการจัดการทหารบก โดยจัดกำลังป้องกันพระราชอาณาเขต เป็นกำลังทหารบก 5 ส่วน ทหารเรือ 2 ส่วน ที่จัดทหารเรือเพียง 2 ส่วน ก็เนื่องจากมีพระราชอาณาเขตที่ต้องรักษาเพียงด้านเดียว และในการจัดระยะแรกนั้นเป็นกองทัพเดียว มีศูนย์บัญชาการอยู่ในกรุงเทพฯ ตลอดจนอยู่ภายใต้การตรวจตราแนะนำของกระทรวงกลาโหม

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. 2419" ใน <u>ชุมนุมเรื่องจันทบุรี</u> หน้า 104 – 105

[2]พลเรือตรี แชน ปัจจุสานนท์ <u>ประวัติการทหารเรือไทย</u> หน้า 350

กองทหารเรือเมื่อเริ่มปรับปรุงนั้นจะใช้วิธีการฝึกหัดทหาร โดยจ้างทหารชาวต่างชาติมาฝึกหัดทหารที่ประจำการอยู่ตามชายฝั่งทะเล์ เช่น ที่เมืองจันทบุรีและชลบุรี แต่ก็ไม่ได้ผลมากนัก เพราะมีปัญหาเกี่ยวกับภาษาในการฝึกหัด ส่วนระยะเวลาในการเข้าประจำการก็ยังไม่มีกำหนดเวลาแน่นอน เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงดารงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือ ได้กำหนดระยะเวลาประจำการใหม่ให้เป็นวิธีการเดียวกับทหารบก โดยรับราชการประจำการ 3 ปี (ทหารบก 2 ปี) ส่วนการเข้าเวรก็เทียบเช่นเดียวกับกองหนุนทหารบก กำหนดมาซ้อมรบปีละ 3 เดือน[1] แต่ในทางปฏิบัติปรากฏว่าทหารเรือไม่มีการซ้อมรบเลย เพราะเป็นการสิ้นเปลืองงบประมาณและมีเรือไม่พอด้วย พวกทหารเวรประจำการจึงไม่ต้องมารับราชการ นอกจากระดมกำลังมาทำการโยธาบ้าง ทำให้ทหารเหล่านั้นไม่สู้มีความรู้ในวิชาการทหาร แม้แต่นายทหกรก็เช่นเดียวกัน เพราะนายทหารที่รับราชการมาจากพลทหาร ไม่ได้รับการศึกษาวิชาการแต่อย่างใด

การทหารเรือมาตื่นตัวอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ เสด็จกลับมาจากการศึกษาวิชาทหารเรือจากประเทศอังกฤษ ได้ทรงจัดตั้งกรมทหารเรืออย่างถาวรที่บางพระ เมืองชลบุรี โดยรวมทหารที่อยู่ตามสถานีทหารเรือเมืองชลบุรี พนัสนิคม บางพระ จันทบุรี แหลมสิงห์ ชลุง และแกลง มาประชุมฝึกหัดทหารที่บางพระ และเร่งจัดเกณฑ์คนเพิ่มมากขึ้นอีก รวมทั้งได้รับบุตรหมู่จากสถานีทหารเรือตำบลอื่นมาฝึกหัดด้วย ดังปรากฏตัวเลขทหารเรือเมื่อมาเริ่มฝึกจากเมืองชลบุรี พนัสนิคม บางละมุง 215 คน สมทบกับทหารเมืองระยอง แกลง และตราด อีก 853 คน[2]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ก.14/85 <u>รายงานราชการในกรมทหารเรือ</u> ลงวันที่ 11 เมษายน ร.ศ. 124

[2]ก.จ.ช. ร.5 ก.14/85 <u>รายงานการฝึกหัดทหาร</u>

ในการฝึกหัดครั้งนั้นเมื่อปี พ.ศ. 2445 เป็นการทำอย่างแข็งขันและใหญ่โต โดยที่พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ทรงอำนวยการฝึกทหารด้วยพระองค์เองที่บางพระ โดยจัดตั้งกองทหารราบและกองทหารปืนใหญ่ รวมทั้งกองเสบียง ยานพาหนะหลายกอง ในการฝึกครั้งนั้นก็ได้ถอนทหารจำนวนมากออกไปจากกรุงเทพฯ และแต่งตั้งให้ประจำการกองต่าง ๆ จัดการวางระเบียบ แบบแผน จัดที่อยู่และเลี้ยงดูทหารเหล่านั้น เกือบจะนับได้ว่าสมบูรณ์แบบ การฝึกหัดก็เป็นไปอย่างเข้มแข็ง ลักษณะกองทหารเรือที่บางพระก็มีลักษณะเป็นรูปเป็นร่างมากขึ้น

แต่การประชุมฝึกหัดการทหารเรือเมื่อปี พ.ศ. 2445 ไทยยังอยู่ในระหว่างมีกรณีพิพาทกับฝรั่งเศส ทางเมืองจันทบุรีและตราดอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเกรงว่าจะทำให้ฝรั่งเศสมีความระแวงสงสัยการกระทำของไทยในการฝึกหัดทหารที่บางพระ จึงทรงมีพระราชหัตถเลขาไปตักเตือน[1] ซึ่งก่อนหน้านั้นผู้แทนของฝรั่งเศสคือ มองซิเออ เดคลา ได้สอบถามพระยาสุริยานุวัตร ราชทูตไทยประจำกรุงปารีส ถึงการฝึกหัดทหารที่บางพระว่ามีเจตนาจะสบประมาทหรือข่มขู่ฝรั่งเศสที่อยู่เมืองจันทบุรีและตราดนั้นเป็นจริงหรือไม่ พระยาสุริยานุวัตรได้ชี้แจงให้เข้าใจว่าทหารเรือที่บางพระนั้นทำการฝึกหัดตามวิธีการทหารเรือเท่านั้น ทหารที่ประจำการอยู่ก็ไม่ใช่มีอยู่ที่บางพระเท่านั้น แต่มีทหารเรือประจำการอยู่ตามสถานีชายฝั่งทะเลใกล้เมืองจันทบุรีอีกหลายแห่งด้วย ซึ่งได้ดำเนินการมาแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436[2] และก็มีข่าวลือออกมาจนกลายเป็นว่าทหารเรือที่บางพระจะรบกับฝรั่งเศส ทำให้เกิดความหวาดกลัวกันมากในบริเวณใกล้เคียงกับบางพระ[3]

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ก.14/85 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ลงวันที่ 9 สิงหาคม ร.ศ. 122

[2] ก.จ.ช. ร.5 ฝ.2.2/14 พระยาสุริยานุวัตร กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ สำเนาที่ 14359 ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121

[3] ก.จ.ช. ร.5 ฝ.2.2/14 พระยาพิพัฒโกษา กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 24/13296 ลงวันที่ 14 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121

จากคำเล่าลือ ตลอดจนเพื่อเป็นการแก้ความเข้าใจผิด ตลอดจนป้องกันมิให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองในขณะนั้น พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ทรงรับรองว่า การจัดฝึกหัดทหารที่บางพระนั้นเป็นการฝึกหัดทหารเรือตามปกติ ดังนั้นจึงทรงลดกำลังทหารเรือที่บางพระให้เหลือน้อยลง ตลอดจนพระองค์เจ้าอลังการ ข้าหลวงเทศาภิบาลก็ได้ออกประกาศชี้แจงให้ราษฎรได้เข้าใจ ไม่เล่าลือกันไปผิด อันจะนำมาซึ่งความเข้าใจอันดีระหว่างไทยกับฝรั่งเศสอีกด้วย[1]

หลังจากนั้น พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ก็เสด็จกลับมากรุงเทพฯ การจัดทหารเรือที่บางพระก็สลายตัวไป เนื่องจากไม่มีบุคคลที่มีความสามารถบังคับบัญชาหรือจัดการต่อไป ประกอบกับทหารเรือดังกล่าวก็ได้ถือความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรที่อยู่ใกล้เคียง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ส่งทหารที่เคยประจำการอยู่ที่บางพระกลับไปอยู่ยังภูมิลำเนาเดิม ให้คงอยู่จำนวนหนึ่งเท่านั้น[2] ทำให้ทหารเรือที่บางพระกลับไปมีสภาพเช่นเดิมอีก

การจัดการทหารเรือในท้องที่เมืองชลบุรี โดยเฉพาะที่บางพระนั้นต้องประสบกับอุปสรรคเสมอมา แต่กองทหารเรือก็มีบทบาทต่อกิจการของมณฑลปราจีนบุรีและของประเทศด้วย เช่น

1. การปราบปรามโจรสลัดในทะเล จากเส้นทางการค้าขายทางชายฝั่งทะเลแถบนี้ บรรดาพ่อค้าที่บรรทุกสินค้าลงเรือผ่านทางนี้ ได้มีโจรสลัดซึ่งเป็นชาวจีน

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ฝ.2.2/14 ประกาศของมณฑลปราจีนบุรี วันที่ 1 มีนาคม ร.ศ. 121

[2] ก.จ.ช. ร.5 ก.14/85 ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 3/436 ลงวันที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 122

และชาวญวนคักปล้นสินค้าอยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง โปรดเกล้าฯให้กองทหารเรือออกลาดตระเวนตรวจตราเพื่อแก้ปัญหานี้

2. กองทหารเรือที่บางพระ ได้มีส่วนช่วยเหลือในการปราบปรามโจรผู้ร้าย และอั้งยี่ที่ก่อความเดือดร้อน เมื่อฝ่ายปกครองคือ กรมการเมืองไม่สามารถทำการได้แล้ว ก็จะขอกำลังทหารเรือไปสมทบในการปราบปรามด้วย ดังนั้นทหารเรือก็ต้องทำหน้าที่ผู้รักษาความสงบเรียบร้อยไปด้วยในตัว เมื่อยามบ้านเมืองปกติปราศจากการรุกรานจากภายนอก

3. การรักษาความสงบในบริเวณที่จอดเรือสินค้า โดยเฉพาะที่เกาะสีชัง และอ่างศิลา เนื่องจากในขณะนั้นบริเวณสันดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยานั้นน้ำตื้น เรือพาณิชย์ขนาดใหญ่เข้าไม่ได้ ต้องทอดสมอที่บริเวณเกาะสีชัง หรืออ่างศิลา แล้วแต่ลมฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ หรือตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อขนถ่ายสินค้าลงเรือเล็กเข้ามายังกรุงเทพฯทั้งขาเข้าและขาออก บริเวณชายทะเลทั้ง 2 แห่ง จึงมีเรือพาณิชย์ของต่างประเทศจอดอยู่มาก และในการขนถ่ายสินค้านั้น มีชาวจีนเป็นกุลีรับจ้างขนถ่ายสินค้าติดไปกับเรือลำเลียงด้วย เมื่อมีชาวจีนอาศัยอยู่กันมากก็มักจะเกิดการทะเลาะวิวาทกันได้ ถึงแม้จะมีกำลังตำรวจรักษาการณ์อยู่บ้างก็ตาม ก็ไม่อาจจะระงับเหตุการณ์ได้ ก็ขอร้องให้ทหารเรือช่วยเหลือด้วย เช่น ในปี พ.ศ. 2443 นายฟอน ซัลเดอร์ (Von Salder) อัครราชทูตเยอรมัน และนายอาร์ชเชอร์ (W.J. Archer) อุปทูตอังกฤษ ได้มีหนังสือราชการถึงกระทรวงการต่างประเทศ ขอให้รัฐบาลไทยหาทางระงับเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นจากพวกกรรมกรชาวจีนเหล่านั้น โดยขอให้ไทยจัดเรือรบไปประจำรักษาการที่เกาะสีชัง และอ่างศิลา[1] กระทรวงต่างประเทศได้กราบบังคมทูลถวายรายงานให้ทรงทราบ และได้มีการประชุมเสนาบดีลงมติให้กรมทหารเรือจัดเรือไป

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ก.14/70 จดหมาย Mr. Von Salder กราบทูลสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 27 กันยายน ร.ศ. 119

และชาวญวนคักปล้นสินค้าอยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯให้กองทหารเรือออกลาดตระเวนตรวจตราเพื่อแก้ปัญหานี้

2. กองทหารเรือที่บางพระ ได้มีส่วนช่วยเหลือในการปราบปรามโจรผู้ร้ายและอั้งยี่ที่ก่อความเดือดร้อน เมื่อฝ่ายปกครองคือ กรมการเมืองไม่สามารถทำการได้แล้ว ก็จะขอกำลังทหารเรือไปสมทบในการปราบปรามด้วย ดังนั้นทหารเรือก็ต้องทำหน้าที่ผู้รักษาความสงบเรียบร้อยไปด้วยในตัว เมื่อยามบ้านเมืองปกติปราศจากการรุกรานจากภายนอก

3. การรักษาความสงบในบริเวณที่จอดเรือสินค้า โดยเฉพาะที่เกาะสีชังและอ่างศิลา เนื่องจากในขณะนั้นบริเวณสันดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยานั้นน้ำตื้น เรือพาณิชย์ขนาดใหญ่เข้าไม่ได้ ต้องทอดสมอที่บริเวณเกาะสีชัง หรืออ่างศิลา แล้วแต่ลมฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ หรือตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อขนถ่ายสินค้าลงเรือเล็กเข้ามายังกรุงเทพฯทั้งขาเข้าและขาออก บริเวณชายทะเลทั้ง 2 แห่ง จึงมีเรือพาณิชย์ของต่างประเทศจอดอยู่มาก และในการขนถ่ายสินค้านั้น มีชาวจีนเป็นกุลีรับจ้างขนถ่ายสินค้าติดไปกับเรือลาเลียงด้วย เมื่อมีชาวจีนอาศัยอยู่กันมากก็มักจะเกิดการทะเลาะวิวาทกันได้ ถึงแม้จะมีกำลังตำรวจรักษาการณ์อยู่บ้างก็ตาม ก็ไม่อาจจะระงับเหตุการณ์ได้ก็ขอร้องให้ทหารเรือช่วยเหลือด้วย เช่น ในปี พ.ศ. 2443 นายฟอน ซัลเดอร์ (Von Salder) อัครราชทูตเยอรมัน และนายอาร์ชเชอร์ (W.J. Archer) อุปทูตอังกฤษได้มีหนังสือราชการถึงกระทรวงการต่างประเทศ ขอให้รัฐบาลไทยหาทางระงับเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นจากพวกกรรมกรชาวจีนเหล่านั้น โดยขอให้ไทยจัดเรือรบไปประจำรักษาการที่เกาะสีชัง และอ่างศิลา[1] กระทรวงต่างประเทศได้กราบบังคมทูลถวายรายงานให้ทรงทราบ และได้มีการประชุมเสนาบดีลงมติให้กรมทหารเรือจัดเรือไป

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ก.14/70 จดหมาย Mr. Von Salder กราบทูลสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 27 กันยายน ร.ศ. 119

ลาดตระเวน โดยผลัดเปลี่ยนกันตรวจตราเสมอ ๆ เมื่อมีเหตุการณ์พวกกรรมการก่อความวุ่นวาย และนายเรือร้องขอให้ช่วยแล้วก็ให้ทหารเรือที่ออกลาดตระเวนบริเวณนั้นช่วยระงับด้วย[1]

จากตัวอย่างนั้นก็พอจะแสดงให้เห็นว่า ทหารเรือถึงแม้จะไม่ได้ช่วยเหลือราชการสงคราม แต่ก็ช่วยเหลือฝ่ายปกครองเมื่อยามที่ต้องการได้อีกด้วย

5. การแก้ปัญหาคนอพยพและปัญหาชายแดน

ผลสะท้อนของสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 มีผลเพียงระงับข้อพิพาทที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2436 ชั่วคราวเท่านั้น แต่ข้อตกลงต่าง ๆ ในสนธิสัญญาฉบับนี้ได้ก่อปัญหาให้กับมณฑลปราจีนบุรีเรื่อยมาจนถึงการทำสนธิสัญญาฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2450 ซึ่งเป็นสนธิสัญญาฉบับที่ทำให้มณฑลปราจีนบุรีกลายเป็นมณฑลชายแดนของไทยที่ติดกับอาณานิคมของฝรั่งเศส จากสนธิสัญญาทั้ง 2 ฉบับ ยังส่งผลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนลาว และเขมร ตามลำดับ โดยเฉพาะการอพยพกลับไปอยู่ในท้องถิ่นเดิม และอพยพเข้ามาอยู่ในมณฑลปราจีนบุรี

จากสนธิสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 นั้นได้มีอนุสัญญาต่อท้าย ระบุไว้ในข้อ 4 โดยกำหนดให้ฝ่ายไทยยอมให้คนในบังคับฝรั่งเศส คือ คนญวน ลาว ที่เคยอาศัยอยู่ในหัวเมืองฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง กลับไปอยู่ถิ่นเดิมได้[2]

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ก.14/70 <u>ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 45/10891 ลงวันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 125

[2] โปรดดูรายละเอียดจากภาคผนวก ค

จากข้อสัญญาดังกล่าว ทาให้คนลาวในมณฑลปราจีนบุรีขออพยพกลับไปอยู่ถิ่นเดิมของตน โดยการร้องเรียนผ่านไปยังทูตของฝรั่งเศสหลายราย เช่น กรณีที่มองซิเออร์ เดย ฟรานซ์ ราชทูตฝรั่งเศส ได้ทำหนังสือผ่านมายังกระทรวงมหาดไทยว่า มีคนลาวในเมืองประจันตคาม ประมาณ 502 ครอบครัว จะขอกลับไปเมืองเวียงจันทน์[1] เป็นต้น การที่คนลาวขอกลับไปอยู่ถิ่นเดิม เช่น เวียงจันทน์ ฝ่ายไทยไม่ขัดขวาง แต่ฝ่ายไทยขอทำการสอบสวนเสียก่อนว่า พวกคนลาวเหล่านั้นทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งหรือไม่จากกรณีต่อไปนี้

1. หนีทหาร
2. มีหนี้สิน
3. มีโทษทางอาญาตามกฎหมาย

ถ้ายังมีความผิดในกรณีดังกล่าว ทางฝ่ายไทยก็จะไม่ยินยอมส่งตัวกลับไปให้ และนอกจากนี้แล้วฝ่ายไทยขอทำการสอบสวนให้แน่ชัดว่า คนลาวเหล่านั้นอพยพมาจากเวียงจันทน์อย่างแท้จริง ซึ่งการพิจารณาว่า ลาวพวกไหนที่มาจากเวียงจันทน์โดยวางกฎเกณฑ์ว่า

1. ถ้าเป็นพวกคนลาวที่ไทยกวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์ ภายหลังการกบฏของเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พวกนี้จะเข้ามาอยู่เป็นเวลา 75 ปีแล้ว ถือว่าพวกนี้เป็นเชลยของไทย ก็สมควรให้อพยพกลับไป
2. ถ้าเป็นคนลาวที่อพยพมาจากเมืองนครพนม และฟูเกียวในฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ซึ่งได้อพยพเข้ามาอยู่ในไทยประมาณ 100 ปีแล้ว ซึ่งพวกนี้สมควรเป็นคนไทยแล้วไม่ให้อพยพกลับไป[2]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ต.2.8/1 <u>กรมหมื่นดารงราชานุภาพ รับสั่งถึงพระพรหมสุรินทร์ ข้าหลวงว่าราชการเมืองชลบุรี</u> สำเนาที่ 75 ลงวันที่ 21 มีนาคม ร.ศ. 115

[2]ก.จ.ช. ร.5 ต.2.8/1 <u>พระพรหมสุรินทร์ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> สาเนาที่ 515 ลงวันที่ 19 เมษายน ร.ศ. 116

เมื่อฝ่ายไทยสอบสวนและสามารถแยกแยะได้แล้ว จึงจะออกหนังสือเดินทางหรืออนุญาตให้กลับไปได้ ถึงแม้ว่าจะเป็นคนลาวที่อพยพมาจากฝั่งซ้ายหรือฝั่งขวาของแม่น้ำโขงหรือไม่ก็ตาม ทางฝ่ายไทยก็จะไม่หวงห้ามหรือกีดกันแต่ประการใด[1]

ถึงแม้ว่าฝ่ายไทยจะไม่กีดกันก็จริง แต่ก็มีขั้นตอนในการจัดส่งคนลาวเหล่านั้นกลับไปยังถิ่นเดิมของตน โดยที่คนลาวที่จะขอกลับไปนั้น ต้องมายื่นชื่อเสนอต่อสถานทูตของฝรั่งเศส เพื่อทำบัญชีรายชื่อก่อน และหลังจากนั้นสถานทูตฝรั่งเศสจะส่งรายชื่อให้กระทรวงการต่างประเทศของไทย ส่งให้กระทรวงมหาดไทยออกหนังสืออนุญาตเดินทางให้กลับได้ สาเหตุที่ไทยไม่ยอมให้หนังสือเดินทางโดยง่ายนั้น เนื่องจากฝ่ายไทยกลัวว่าพวกที่ได้หนังสือเดินทางแล้วจะไม่ยอมเดินทางออกไปจริง และยังอยู่ในประเทศไทยทำตัวเสมือนหนึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ก็อาจจะก่อเหตุขึ้นในเมืองต่าง ๆ ที่คนเหล่านั้นอาศัยอยู่ โดยที่ฝรั่งเศสจะถือโอกาสเอาสัญญาต่าง ๆ มาทำการคุกคามไทยและปกป้องคนเหล่านั้น ทำให้ไทยเราลำบากในการปกครองต่อไปได้[2] และเมื่อผ่านขั้นตอนดังกล่าวแล้ว พวกคนลาวที่จะอพยพเดินทางไปนั้นต้องมีตัวแทนของทั้งฝ่ายไทยและฝรั่งเศสไปเป็นพยานด้วย[3]

ในระยะแรกคือ ช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2440 ฝ่ายไทยได้ส่งครอบครัวลาวกลับไปหลายร้อยครอบครัว แต่จากข้อบังคับและการพิจารณาของฝ่ายไทย ทางฝรั่งเศส

---

[1] "ประกาศว่าด้วยไม่ให้กักขังคนที่จะกลับบ้านเมืองของตนในฝั่งซ้ายฟากตะวันออกแม่น้ำโขง" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 10 : 52 วันที่ 25 มีนาคม ร.ศ. 112

[2] ก.จ.ช. ร.5 ต.2.8/1 <u>พระพรหมสุรินทร์ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> สำเนาที่ 515 ลงวันที่ 19 เมษายน ร.ศ. 116

[3] ก.จ.ช. ร.5 ต.2.8/3 <u>กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ</u> สำเนาที่ 6593 ลงวันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 116

ยังกล่าวหาว่าฝ่ายไทยเหนี่ยวรั้งไม่ให้คนลาวเหล่านั้นกลับไปยังถิ่นเดิม ฝ่ายไทยก็ตอบโต้ว่า คนฝรั่งเศสและคนลาวในบังคับของฝรั่งเศส พูดจาข่มขู่และพยายามล่อลวงให้กลับไป ก่อให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับอำนาจและกฎหมายในการปกครองได้ ซึ่งการที่ชาวฝรั่งเศส และคนลาวในบังคับฝรั่งเศส ทำการข่มขู่คนลาวซึ่งมีตัวอย่างจากเอกสารโต้ตอบของพระพรหมสุรินทร์ ข้าหลวงเมืองชลบุรี กับมองซิเออร์ เรโดร์ ผู้รักษาการแทนกงสุลฝรั่งเศส เกี่ยวกับกรณีที่นายสา คนลาวได้ไปข่มขู่และล่อลวงคนลาวว่า "...นายสา ลาวได้บอกแก่พวกลาวว่า ผู้ซึ่งจะอยู่ที่นี้ต้องตาย และผู้ซึ่งจะขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์นั้นจะพ้นอันตรายได้ เพราะว่าไม่ช้านักจะมีสงครามและประเทศนี้จะต้องเป็นของฝรั่งเศส..."[1]

การกระทำของนายสา คนลาวนั้น มองซิเออร์ เรโดร์ ได้โต้ตอบว่านายสาเป็นคนพูดจริง โดยอ้างว่าเป็นการขู่ที่จะให้คนลาวกลัว และได้ตัดสินใจกลับไปเวียงจันทน์ นอกจากนี้แล้วคนของฝรั่งเศส และคนลาวในบังคับของฝรั่งเศส ยังได้ทำการล่อลวงว่า ถ้าคนลาวคิดจะอพยพกลับไปแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสจะให้ที่นา และให้ยืมกระบือ ตลอดจนงดเว้นการเก็บภาษีอากร 3 ปี[2] เป็นต้น

ทางฝ่ายไทยก็พยายามแก้ปัญหา โดยพยายามชี้แจงให้คนลาวในมณฑลปราจีนบุรี เช่น คนลาวในเมืองนครนายก กบินทร์บุรี ปราจีนบุรี ได้เข้าใจถึงความประสงค์ของฝ่ายไทยว่า ถ้าคนลาวเหล่านั้นมิได้อยู่ในข่ายข้อบังคับและพิจารณาแล้ว ไทยก็จะออกหนังสือเดินทางให้ไม่ได้หน่วงเหนี่ยวเอาไว้ และเช่นเดียวกัน ถ้าคนใดไม่สมัครใจไป

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ต.2.8/2 พระพรหมสุรินทร์ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สำเนาพิเศษที่ 2893 ลงวันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ. 116

[2]ก.จ.ช. ร.5 ต.2.8/ พระพรหมสุรินทร์ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สาเนาที่ 565 ลงวันที่ 19 เมษายน ร.ศ. 116

ก็ไม่ต้องไป แต่ถ้ามีใครมาข่มขู่แล้ว ให้มาแจ้งต่อทางกรมการเมืองจะช่วยเหลือป้องกันจากการข่มขู่ดังกล่าว[1]

แต่จากความพยายามของฝรั่งเศสที่เกลี้ยกล่อมให้คนลาวอพยพไปนั้น ปรากฏว่ามีคนลาวสมัครออกไปน้อย ฝรั่งเศสจึงได้ดำเนินการต่อไปอีก โดยการออกหนังสือเดินทางของฝรั่งเศสไปแจกให้แก่ราษฎรตามบ้าน คนใดไม่สมัครใจจะรับก็พยายามยัดเยียดให้ ราษฎรที่รับไว้ก็กลัว ฝ่ายเจ้าพนักงานของไทยก็พยายามชี้แจงอยู่เสมอ นอกจากนี้ยังได้ออกหนังสือเดินทางโดยพลการไม่ต้องให้คนลาวรับหนังสือเดินทางจากข้าหลวงของไทย ทางฝ่ายไทยก็แก้ปัญหาโดยตั้งด่านตรวจที่เมืองปราจีนบุรี ตามเส้นทางจากเมืองประจันตคามไปนครราชสีมา และไปเวียงจันทน์ ถ้าพบผู้ใดไม่มีหนังสือเดินทางของไทยแล้วก็ไล่ให้กลับมา โดยห้ามทำการรุนแรงแต่อย่างใด[2] ซึ่งการที่ฝรั่งเศสออกหนังสือเดินทางให้โดยพลการนั้น เป็นการทำผิดสัญญาที่ว่า คนลาว เขมร จะเดินทางออกไปนอกพระราชอาณาเขตได้ต้องรับหนังสือเดินทางจากฝ่ายไทยเท่านั้น จากการสอบสวนหาตัวผู้บงการก็ได้ความว่าเป็น มองซิเออร์ มอนมิสตอเมนต์ เจ้าพนักงานของฝรั่งเศสนั้นเอง[3]

จากปัญหาดังกล่าว ฝ่ายไทยได้พยายามดำเนินการด้วยความประนีประนอมทุกอย่าง แต่ถ้าการกระทำใดเป็นการที่จะนำมาซึ่งความเสื่อมเสียอำนาจทางกฎหมายของไทยแล้ว ฝ่ายไทยจะพยายามดำเนินการทุกอย่างเพื่อป้องกันสิทธิของฝ่ายไทย ซึ่งการเดินทางอพยพของคนลาวในมณฑลปราจีนบุรีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแสดงความในพระทัยออกมาว่า "...คิด ๆ ดูก็เป็นที่น่าสังเวชด้วย

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ต.2.8/1 สำเนาประกาศเรื่องการอพยพของคนลาวในมณฑลปราจีนบุรี

[2]ก.จ.ช. ร.5 ต.2.8/5 คนลาวอพยพออกจากมณฑลปราจีนบุรี

[3]ค.

พวกครัว (ลาว) นั้นต้องต้อนลงมาได้ด้วยความลำบากยากแค้นบรรดาตาย อ้ายลูกหลาน กลับมาให้เขาต้อนไปอีก..."[1]

แต่จากการอพยพกลับไปอยู่เวียงจันทน์ของคนลาวนั้น ปรากฏว่ามีบางพวกได้ขอกลับมาอยู่ที่เดิม เนื่องจากอพยพขึ้นไปแล้วต้องประสบกับความอดอยาก ทำมาหากิน ถึงขนาดต้องขอทานเขากิน จึงได้พากันอพยพกลับมาอยู่ที่เดิม เช่น ขุนวัง นายน้อย นายเส กับพวกได้ขอกลับมาอยู่ที่เมืองประจันตคามถิ่นเดิมของตน[2] ทางฝ่ายไทยก็อนุญาตให้คนเหล่านั้นกลับเข้ามาอยู่เช่นเดิมได้ โดยให้ข้าราชการฝ่ายไทยจัดทำบัญชีรายชื่อคนที่จะอพยพเข้ามา และทำการสอบปากคำไว้เป็นหลักฐาน ตลอดจนเบ็นธุระจัดการในเรื่องเสบียงอาหาร และพาหนะตามสมควร นอกจากนี้แล้วคนลาวที่เป็นคนในบังคับของไทย แต่ขอเดินทางไปด้วยนั้น สมัครใจจะกลับมาอีก ก็ให้ฝรั่งเศสออกหนังสือเดินทางให้ และเมื่อกลับมาอยู่ในประเทศไทยแล้ว ก็ต้องเป็นคนในบังคับของไทยตามเดิม จะอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสอีกไม่ได้ พร้อมกันนั้นให้ข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองเป็นธุระจัดการดูแลด้วย[3]

นอกจากปัญหาคนลาวที่อพยพกลับไปเมืองเวียงจันทน์แล้ว ก็ยังมีคนลาวในมณฑลปราจีนบุรีบางพวกได้ขออพยพไปอยู่มณฑลเขมรในช่วงปี พ.ศ. 2440 – 2441 เนื่องจากต้องประสบกับปัญหาการทำมาหากิน เพราะทำนาไม่ได้ผลหลายปีต่อ ๆ กัน และยังถูกฝรั่งเศสล่อลวงไปเวียงจันทน์อีก เมื่อกลับมาก็เลยขออพยพไปอยู่มณฑลเขมร ซึ่งทางฝ่ายไทยก็อนุญาตให้คนเหล่านั้นเข้าไปอยู่ในมณฑลเขมร เพื่อหวังจะให้คนเหล่านั้น

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ต.2.8/5 พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 24/284 ลงวันที่ 10 มิถุนายน ร.ศ. 117

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.25/29 หม่อมเจ้าอลังการ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 133/6487 ลงวันที่ 9 ตุลาคม ร.ศ. 118

[3]ก.ต. 40.28/17 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ที่ 745/40204 ลงวันที่ 8 มีนาคม ร.ศ. 117

เป็นกำลังที่สำคัญในมณฑลเขมรต่อไป ซึ่งเป็นนโยบายของไทยอยู่แล้ว ที่จะให้คนในประเทศไทยจะอพยพไปทำมาหากินที่ไหนก็ได้ภายในพระราชอาณาเขต และยังให้พวกกรมการเมืองในมณฑลปราจีนบุรี ช่วยอุดหนุนให้ความช่วยเหลือทำมาหากินอย่าให้ถูกกดขี่ข่มเหงด้วย[1]

จากเหตุการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ฝรั่งเศสได้ยึดครองเมืองจันทบุรี และส่งทหารเข้าไปตั้งประจำการอยู่ในเมืองจันทบุรี ทางฝ่ายไทยก็พยายามเจรจาขอให้ฝรั่งเศสถอนทหารจากจันทบุรี โดยยอมยกเมืองหลวงพระบางฝั่งขวา มโนไพร และจาปาศักดิ์ให้กับฝรั่งเศส แต่ฝรั่งเศสก็ไม่ยอมถอนทหารออกไป ไทยก็ต้องเจรจาขอเมืองจันทบุรีคืนจากฝรั่งเศสโดยการยอมยกเมืองตราด ด่านซ้าย และดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตอนใต้ให้ฝรั่งเศส เพื่อแลกกับการที่ฝรั่งเศสถอนทหารจากจันทบุรี ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2447 และเพื่อให้ฝรั่งเศสหมดอิทธิพลจากแผ่นดินไทย โดยเฉพาะเมืองตราด ไทยจึงยอมยกมณฑลเขมรให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกกับเมืองตราด และสิทธิการทางการศาลของไทย โดยทำสัญญาในวันที่ 23 เดือนมีนาคม พ.ศ. 2450[2]

จากสนธิสัญญาดังกล่าว ได้มีการทำสัญญาว่าด้วยการปักปันเขตแดนของไทยกับฝรั่งเศส ซึ่งการปักปันเขตแดนครั้งนั้นทำให้เมืองปราจีนบุรี ซึ่งต่อกับมณฑลเขมรอาณานิคมของฝรั่งเศสกลายเป็นเมืองชายพระราชอาณาเขตของไทยไป และได้มีการแบ่งเขตแดนตามสัญญาข้อที่ 2[3] ของสนธิสัญญาว่าด้วยการปักปันเขตแดน สรุปได้ว่า

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 185/5885 ลงวันที่ 7 ธันวาคม ร.ศ. 118

[2]สุวิทย์ ฟักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112 – 126 หน้า 258 – 259

[3]ดูรายละเอียดจากภาคผนวก ง

เขตแดนระหว่างเมืองปราจีนบุรีกับมณฑลเขมรนั้น ในบริเวณที่เป็นลำน้ำศรีโสภณต่อไป จนถึงลำน้ำนี้ประมาณสิบกิโลเมตรห่างจากเมืองอรัญประเทศตรงขึ้นไปถึงเขาดงรัก ซึ่งจะผ่านช่องเขาตะโกกับช่องสะเม็ด โดยที่ช่องเขาตะโกในเมืองอรัญเป็นของไทย แต่ช่องสะเม็ดเป็นของฝรั่งเศสนั่นเอง[1]

จากสัญญาข้อ 4 ของหนังสือสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ลงวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2450 ที่ว่าด้วยการตั้งกรรมการร่วมกัน 1 ชุด ประกอบด้วยนายทหารและเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย และฝรั่งเศสทำหน้าที่ปักปันเขตแดนตามที่ได้กำหนดไว้ในสนธิสัญญา ในการปักปันเขตแดนนั้น กรรมการฝ่ายไทยมี 2 ชุด

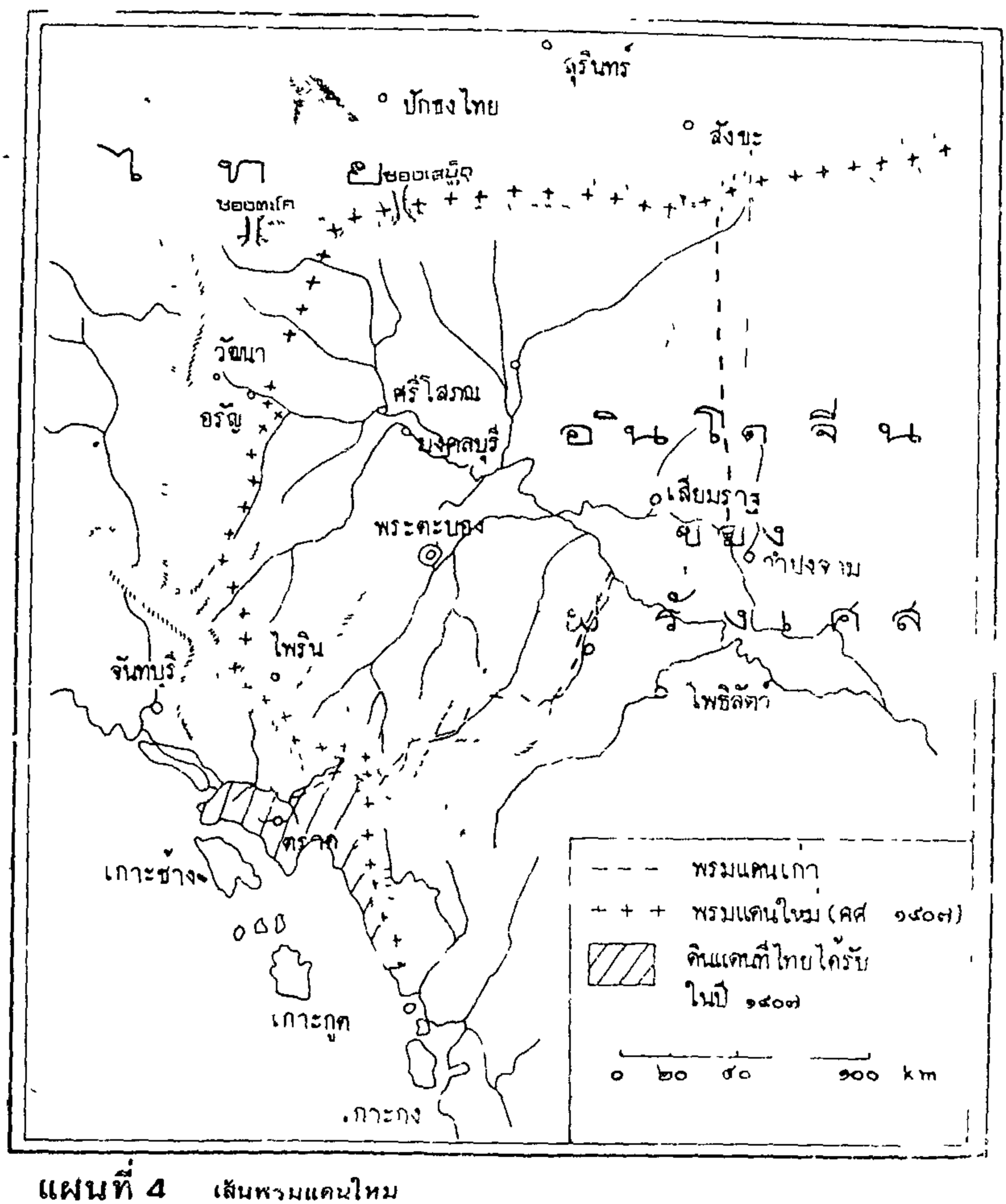
ชุดแรกนั้นมี หม่อมชาติเดชอุดม เป็นข้าหลวงใหญ่ฝ่ายไทย สมทบกับข้าราชการฝ่ายฝรั่งเศสทำการตรวจและปักปันเขตแดนตั้งแต่ทะเลสาบถึงเมืองตราด และตั้งแต่เมืองเชียงของถึงเมืองเขมร ตลอดจนเขตทะเลสาบถึงปากแม่น้ำมูลในมณฑลอีสาน[2] แต่ต่อมาในเดือนมกราคมถึงกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2450 หม่อมชาติเดชอุดม ได้มีเรื่องขัดแย้งกับฝรั่งเศสกรณีด่านซ้าย จึงได้หยุดการสำรวจและปักปันเขตแดนไประยะหนึ่ง ต่อมาฝ่ายไทยได้ตั้งกรรมการอีกชุดหนึ่ง โดยมีหม่อมเจ้าบวรเดช เป็นข้าหลวงฝ่ายไทย สมทบกับข้าราชการของกระทรวงมหาดไทยอีก 1 คน คือ พระยาเพชรกำแหงสงคราม[3] ร่วมกับกรรมการฝ่ายฝรั่งเศสทำการสำรวจและปักปันเขตแดนตั้งแต่มณฑลจันทบุรีจนถึงมณฑลอีสาน

---

[1]โปรดดูแผนที่ 4

[2]ก.ว.ช. ร.5 ฝ.11/5 <u>กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 277/10090 ลงวันที่ 20 ธันวาคม ร.ศ. 126

[3]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.11.2/9 <u>ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถึงกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์</u> ที่ 60 ลงวันที่ 12 สิงหาคม ร.ศ. 126

แผนที่ 4 เส้นพรมแดนใหม่

คัดแปลงมาจาก

Pensri Duke. Relations Entre la France et le Thailand, p.251, citing from Bulletin de la Societe de Geographie. 1er Semestre 1907, p.361.

ในการสำรวจและปักปันเขตแดนครั้งนี้ ทำการปักปันเขตแดนตามสนธิสัญญาที่แนบท้ายของสนธิสัญญาฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2450 นั้น เมื่อทาการปักปันแล้วปรากฏว่า ดินแดนบางส่วนของท้องที่อำเภออรัญประเทศ ต้องถูกแบ่งเป็นเขตอาณานิคมของฝรั่งเศสไป ทาให้ฝ่ายไทยต้องอพยพราษฎรที่อาศัยอยู่ในบริเวณนั้นประมาณ 20 ครอบครัวเข้ามาด้วย และต้องย้ายที่ทำการอำเภออรัญจากเดิมมาตั้งเป็นกิ่งอำเภออรัญประเทศ (ใหม่) จากเดิมประมาณ 600 เส้น[1] นอกจากนั้นรัฐบาลไทยต้องยกฐานะและให้ความสำคัญกับเมืองกบินทร์บุรีมากขึ้นกว่าเดิม เพราะท้องที่ดังกล่าวกลายเป็นดินแดนชายพระราชอาณาเขตที่ติดกับอาณานิคมของฝรั่งเศสแทนเมืองศรีโสภณ ซึ่งไทยเคยใช้เป็นเมืองหน้าด่านควบคุมและติดต่อกับมณฑลบูรพา ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในเรื่องการปกครอง

หลังจากที่ไทยยกมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศสตามสนธิสัญญาแล้ว ฝรั่งเศสก็เข้าปกครองทันที ในระยะแรก ๆ ได้เกิดการจลาจลขึ้นที่เมืองพระตะบอง เช่น มีผู้ร้ายเข้าปล้นตามอาเภอต่าง ๆ ได้ฆ่านายทหารฝรั่งเศสหลายคน นายทหารเขมรบางคนก็เข้ากับพวกผู้ร้ายด้วย ฝรั่งเศสก็นำทหารญวนจากไซ่งอนมาทำการปราบปราม ทำให้ราษฎรในเมืองพระตะบองพากันอพยพมาหลบภัยอยู่ที่เมืองวัฒนานคร[2] ชายแดนของไทยทางฝ่ายไทยก็ช่วยเหลือผู้อพยพเหล่านั้นให้ทำมาหากิน ภายใต้การควบคุมของข้าราชการฝ่ายไทยในอำเภอวัฒนา และอรัญประเทศ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ฝ.11.2/9 สาเนาโทรเลขกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ ที่ 62 ลงวันที่ 10 สิงหาคม ร.ศ. 126

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.25/46 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบทูลกรมขุนสมมุตอมรพันธ์ ที่ 327/2060 ลงวันที่ 13 พฤษภาคม ร.ศ. 127

การช่วยเหลือชาวเขมรที่อพยพเข้ามาขออาศัยและทำมาหากินในมณฑลปราจีนบุรี ทางกระทรวงมหาดไทยก็ได้ชี้แจงให้ราชทูตฝรั่งเศสได้ทราบ เพื่อป้องกันมิให้เกิดเรื่องกันภายหลัง

การอพยพเข้ามาของคนในมณฑลบูรพานั้น มีทั้งที่เป็นคนไทยอพยพเข้าไปทำมาหากินอยู่ในมณฑลบูรพา และคนเขมรที่ได้รับความเดือดร้อนจากการจลาจลได้อพยพเข้ามาตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. 2450 คือหลังจากการทำสนธิสัญญาในเดือนมีนาคมปีเดียวกันนั้น พวกที่อพยพเข้ามานั้นได้เข้าไปอยู่ในเมืองวัฒนานคร ประมาณ 218 ครอบครัว และในปี พ.ศ. 2451 อีกประมาณ 934 ครอบครัว[1] ได้อพยพไปอยู่เมืองอื่น ๆ เช่น ประจันตคาม สนามไชยเขตร เป็นต้น

ส่วนคนมณฑลปราจีนบุรีไปอยู่พระตะบอง และกลับมาอยู่ในเมืองปราจีนบุรี ประมาณ 457 คน และไปอยู่เมืองกบินทร์บุรี ประมาณ 545 คน[2] เป็นต้น

หลังจากนั้นก็มีคนอพยพมาจากมณฑลเขมรเข้ามาในมณฑลปราจีนอยู่เรื่อย ๆ

จากการอพยพเข้ามาของคนในมณฑลเขมรตั้งแต่ปี พ.ศ. 2450 นั้น ฝ่ายไทยได้ดูแลช่วยเหลือคนเหล่านั้นให้ทำมาหากินอยู่ในไทย ส่วนทางด้านการปกครองคนอพยพเหล่านั้น ทางฝ่ายไทยใช้ให้ผู้ใหญ่บ้านที่อพยพเข้ามานั้นปกครองดูแลตามท้องที่นั้น ๆ และจัดทำสำมะโนครัวส่งไปยังที่ว่าการมณฑลด้วย ถ้ามีจำนวนมากผู้ใหญ่บ้านจะปกครองดูแลไม่ทั่วถึง ก็ให้ตั้งผู้ใหญ่ชั่วคราวขึ้นปกครองดูแลกันเอง และให้ผู้ใหญ่บ้านคอย

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.25/46 หม่อมเจ้าธำรงศิริ ทูลกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ สาเนาวันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 127

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.25/46 พระยาศรีสหเทพ กราบทูลกรมขุนสมมุตอมรพันธ์ ที่ 1446/12714 ลงวันที่ 20 ธันวาคม ร.ศ. 128

ตรวจตราดูแลให้คนอพยพเหล่านั้นอย่าก่อความวุ่นวายขึ้นในเขตไทยและเขมรในเขตปกครองของฝรั่งเศส สำหรับการเก็บภาษีอากร ฝ่ายไทยไม่ต้องเก็บภาษีอากรจากผู้อพยพเป็นเวลา 3 ปี[1] เนื่องจากไทยเห็นใจในความเดือดร้อนของคนอพยพเหล่านั้น แต่ในขณะเดียวกันทางฝ่ายไทยก็ไม่ได้เหนี่ยวรั้งคนอพยพเหล่านั้นไว้ ถ้าประสงค์จะกลับไปอยู่ที่พระตะบองอีก

และจากการที่มณฑลบูรพา มีผู้ร้ายชุกชุมมากทางฝ่ายไทย โดยเฉพาะตามอำเภอในเมืองปราจีนบุรีที่ติดกับเขมรของฝรั่งเศสต้องคอยตรวจตราระวังรักษามิให้ผู้ร้ายเหล่านั้นเข้ามาหลบซ่อนในไทย หรือเป็นที่ซ่องสุมของผู้ร้ายที่จะหวนกลับไปก่อเหตุในเขมรอีก และถ้าทราบว่าคนไทยให้การสนับสนุนผู้ร้ายดังกล่าว ทางการจับได้จะลงโทษอย่างหนัก ตามที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้มีตราสั่งถึงข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี ความว่า

...ได้ทราบว่าทางมณฑลบูรพาผู้ร้ายกำเริบมาก เกรงว่าคนที่อพยพเข้ามาในพระราชอาณาเขตจะไปทำโจรกรรม เพราะฉะนั้นให้ประกาศชี้แจงให้คนที่จะอพยพเข้ามาทราบว่า ใครจะเข้ามาตั้งทำมาหากินในพระราชอาณาจักรก็ได้ไม่ว่า แต่ให้มาอยู่โดยปกติเรียบร้อย ห้ามมิให้ผู้ใดไปสมทบผู้ร้ายในมณฑลบูรพา หรือช่วยเหลือเกื้อหนุนอย่างไรเป็นอันขาด ถ้าได้ความว่าผู้ใดประพฤติโจรกรรม หรือช่วยอุดหนุนผู้ร้ายในมณฑลบูรพาให้กระทำโจรกรรม จะเอาโทษแก่ผู้นั้นให้จงหนัก และถ้าผู้ใดปกปิดคนเช่นนี้ไว้จะเอาโทษด้วย...[2]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.25/46 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบทูลกรมขุนสมมุตอมรพันธ์ ที่ 1336/12300 ลงวันที่ 10 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.25/46 กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 117/3947 ลงวันที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 127

ปัญหาการปราบโจรผู้ร้ายตามชายแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในมณฑลปราจีนบุรี ได้อาศัยกำลังตำรวจภูธร และเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองส่วนท้องที่ดำเนินการและแก้ไขปัญหาเหล่านั้น โดยมีหลักเกณฑ์ในการปราบปรามโจรผู้ร้ายตามชายแดนดังต่อไปนี้

1. โจรผู้ร้ายที่กระทำความผิดนั้น ถ้าเป็นคนในบังคับของไทยไปกระทำความผิดในอาณานิคมของฝรั่งเศสแล้วหนีกลับมาหลบซ่อนในประเทศไทย เจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศส หรือโจทก์ทำการฟ้องร้องว่าบุคคลเหล่านั้นไปกระทำความผิดในอาณานิคมของฝรั่งเศส พร้อมกับมีหลักฐานที่แน่ชัดแล้ว ให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยจับผู้ต้องหาไว้สืบสวนและแจ้งให้กระทรวงมหาดไทยทราบทุกกรณีที่เกิดขึ้น

2. โจรผู้ร้ายที่กระทำความผิด ถ้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส[1] แล้วกระทำความผิดในอาณานิคมของฝรั่งเศส และหลบหนีเข้ามาซ่อนตัวในเขตแดนไทย ในกรณีตามความเป็นจริงในระยะนั้นไทยยังไม่ได้มีการทำสัญญาว่าด้วยการจับผู้ร้ายข้ามแดน แต่เพื่อเห็นกับความสงบสุขของทั้ง 2 ฝ่าย จึงต้องทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายทุกชนิดที่เกิดขึ้น ดังนั้นถ้าเจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศสขอร้องให้ฝ่ายไทยจับผู้ร้ายกรณีนี้แล้ว ให้ฝ่ายไทยวิเคราะห์ดูข้อหาเหล่านั้นว่า กระทำความผิดเข้าหลักเกณฑ์ของไทยหรือไม่ และถ้ามีหลักฐานและพยานจริงแล้ว ก็ให้จับผู้ร้ายเหล่านั้นไว้ แล้วรีบโทรเลขรายงานให้กระทรวงมหาดไทยทราบทันที จะได้สั่งการให้ดำเนินการต่อไป

3. โจรผู้ร้ายที่กระทำความผิดเป็นคนในบังคับของไทย และทำความผิดในเขตไทยแล้วหลบหนีไปอยู่ในอาณานิคมของฝรั่งเศส ให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยรวบรวมหลักฐาน แล้วทำหนังสือราชการแจ้งให้เจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศส ดำเนินการจับกุมผู้ต้องหาพร้อมกับโทรเลขรายงานให้กระทรวงมหาดไทยทราบทันที

---

[1]คนในบังคับของฝรั่งเศส ได้แก่ คนที่มีชาติกำเนิดในดินแดนที่เป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส เช่น คนลาว เขมร ญวน ในระหว่างที่ฝรั่งเศสเข้าครอบครองดินแดนเหล่านั้นแล้ว

4. โจรผู้ร้ายที่กระทำความผิดในเขตแดนไทย เป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส แล้วหลบหนีเข้าไปในอาณานิคมของฝรั่งเศส ในกรณีนี้ให้ฝ่ายไทยรวบรวมหลักฐาน และแจ้งให้เจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศสดำเนินการจับกุม พร้อมกับโทรเลขรายงานให้กระทรวงมหาดไทยทราบทันที

5. โจรผู้ร้ายที่กระทำความผิด เป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส ทำความผิดในเขตแดนไทย และเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยจับผู้ต้องหาได้นั้น ในกรณีนี้จะต้องทำตามสัญญาที่ได้ระบุไว้ว่า ถ้าเป็นคนฝรั่งเศสทำความผิดต้องฟ้องร้องที่ศาลกงสุล ถ้าเป็นชาวเอเชียที่ได้จดทะเบียนก่อนวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 ทำความผิดแล้ว ให้ฟ้องร้องที่ศาลมณฑลที่มีอำนาจชำระความต่างประเทศได้ ถ้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสที่จดทะเบียนหลังวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 และอยู่นอกมณฑลอุดร – อีสาน ให้ฟ้องที่ศาลมณฑลเหมือนกับคนในบังคับของไทย[1]

หลักเกณฑ์ดังกล่าวในการปราบปรามโจรผู้ร้ายตามชายแดนจะประสบผลสำเร็จได้ก็ต้องอาศัยความร่วมมือของเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย และฝ่ายฝรั่งเศสในอาณานิคมด้วย ซึ่งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกำชับให้ข้าราชการหรือเจ้าหน้าที่ในมณฑลปราจีนบุรีปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด เพื่อสัมพันธไมตรีอันดีระหว่างไทยกับฝรั่งเศสนั่นเอง

คดีตัวอย่างที่ต้องอาศัยหลักเกณฑ์ดังกล่าว ก็คือ เจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศสที่เมืองพระตะบองแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบถึงการจับกุมผู้ร้ายที่หลบหนีเข้าไปในอาณานิคมของฝรั่งเศสได้ เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2454 โดยที่เจ้าเมืองศรีโลภณจับผู้ร้าย 3 คน ที่ขโมยกระบือ 22 ตัว จากบ้านเซอาเดนในเขตแดนไทย และต้อนเข้าไปภายในเขตเขมร เมื่อเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสจับกุมผู้ร้าย ๆ ก็สารภาพตามที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ขอให้

---

[1] "คำสั่งวิธีปราบปรามโจรผู้ร้ายตามชายแดนติดต่อกับฝรั่งเศส" ตราน้อยถึงมณฑลปราจีนบุรี ที่ 36/1976 วันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ. 129 <u>เทศาภิบาล</u> 9 : 51 1 มิถุนายน ร.ศ. 127

เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยส่งหลักฐานไปให้เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสดำเนินการ ดังนั้น กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี ทรงมีพระโทรเลขสั่งให้พระภักดีเดชะ ผู้ว่าราชการเมืองกบินทร์บุรีทำการสืบหาเจ้าทุกข์และพยานหลักฐาน ให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยนำไปสืบสวนที่เมืองศรีโสภณ ในขณะเดียวกันทรงกำชับให้พระภักดีเดชะติดตามเรื่องให้ได้ว่า เกิดเหตุในเขตแดนไทย และจำเลยเป็นคนไทยหรือคนในบังคับของไทยหรือไม่ ถ้าเป็นก็ให้รับตัวจำเลยมาฟ้องร้องยังศาลของไทย ถ้าจำเลยเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสก็ให้ช่วยดำเนินการต่อไปจนเรียบร้อย ปรากฏว่า จำเลยเป็นคนไทย เจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศสก็อนุญาตให้เจ้าหน้าที่ของฝ่ายไทยนำตัวกลับมาพิจารณาคดีตามระบบศาลไทยต่อไป[1] เป็นต้น

นอกจากนั้นแล้ว ในการเจรจาเกี่ยวกับปัญหาโจรผู้ร้าย เช่น การขอหลักฐาน การส่งตัวโจทก์จำเลย และติดต่อเจรจากันเพื่อความสะดวกในการปราบปรามโจรผู้ร้ายระหว่างไทยกับฝรั่งเศสนั้น ทางรัฐบาลไทยได้กำหนดหลักเกณฑ์ไว้ว่า ในเขตมณฑลปราจีนบุรีนั้น ให้นายอำเภอวัฒนานครเจรจาโดยตรงกับเจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศสตามชายแดนเกี่ยวกับคดีความ หลักฐาน และโจทก์จำเลย แต่ถ้าสามารถจับผู้ร้ายได้แล้วจะขอให้ส่งตัวผู้ร้ายข้ามแดนนั้น อยู่ในอำนาจของผู้ว่าราชการเมืองกบินทร์บุรีเท่านั้น[2]

ส่วนการเจรจาหรือราชการที่สำคัญ ๆ ต้องให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีเท่านั้นเป็นผู้มีสิทธิ์ที่จะเจรจาราชการกับเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสได้

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ม.5.1/1 พระยาศรีสหเทพ กราบทูลพระเจานองยาเธอ กรมหมื่นปราจิณกิติบดี ที่ 98/899 ลงวันที่ 26 เมษายน ร.ศ. 130

[2]ก.จ.ช. ร.6 ม.1/34 พระยามหาอำมาตยาธิบดี กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นปราจิณกิติบดี ราชเลขานุการ สำเนาที่ 385/12521 ลงวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457

ปัญหาการปราบปรามโจรผู้ร้ายและการส่งผู้ร้ายข้ามแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสนั้น ได้ดาเนินการตามหลักเกณฑ์ดังกล่าวเรื่อยมา จนถึงปี พ.ศ. 2462 ทั้งทางฝ่ายไทยและฝรั่งเศสได้เจรจาทำความตกลงและมีคำสั่งให้เจ้าหน้าที่ทั้ง 2 ฝ่าย ปฏิบัติเกี่ยวกับการรักษาความสงบเรียบร้อยในการปราบปรามโจรผู้ร้ายตามชายแดนทั้ง 2 เขต ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับมณฑลปราจีนบุรี ในการกำหนดท้องที่ชายแดนที่จะใช้ระเบียบดังกล่าว คือ ที่เมืองกบินทร์บุรี ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับอาณานิคมของฝรั่งเศส (มณฑลบูรพาเดิม) โดยอยู่ตรงข้ามกับพระตะบอง ส่วนอำนาจหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ของทั้ง 2 ฝ่าย ในการเจรจาและให้ความร่วมมือนั้น ทางฝ่ายไทยอยู่ในอำนาจของผู้ว่าราชการเมืองกบินทร์บุรี และนายอำเภออรัญประเทศ ทำการเจรจาได้โดยตรงกับเจ้าหน้าที่เมืองปอยแปต จังหวัดพระตะบอง พร้อมกับได้มีการกำหนดอำนาจหน้าที่ในการติดตามและจับกุมผู้ร้ายข้ามแดน ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับหลักเกณฑ์เดิมที่เคยปฏิบัติมา แต่มีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันไปบ้าง[1]

จากข้อตกลงและข้อปฏิบัติในการปราบปรามโจรผู้ร้ายตามชายแดน ก็ช่วยให้การดาเนินการเป็นไปด้วยดีและราบรื่นต่อกัน ซึ่งส่งผลต่อสัมพันธไมตรีอันดีของฝ่ายไทยและฝรั่งเศสอีกด้วย

จากสภาพมณฑลปราจีนบุรีในช่วงปี พ.ศ. 2440 – 2458 ได้มีการปรับปรุงทางด้านการปกครอง และการศาล ตลอดจนการแก้ปัญหาต่าง ๆ ของมณฑลปราจีนบุรีนั้น นับได้ว่าเจริญก้าวหน้าไปกว่าเดิมมาก ด้านการปกครองก็มีการกาหนดรูปแบบการปกครองในมณฑล เมือง อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านอย่างเป็นระเบียบแบบแผนตามข้อกำหนดและที่ได้รับมอบหมายจากกระทรวงมหาดไทย สิ่งใดที่ขาดตกบกพร่อง

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ม.5.1/1 <u>ตราราชสีห์น้อย ของเจ้าพระยาสุรสีห์ ถึงข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาล</u> ปี พ.ศ. 2462

ข้าหลวงเทศาภิบาลก็ได้แก้ปัญหาต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปด้วยดี เช่น การขจัดปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม และที่น่าสนใจคือ การใช้หนังสือเดินทางเป็นคู่มือของประชาชนในการเดินทาง มีการตั้งด่านตรวจหนังสือเดินทางเป็นการลดปัญหาโจรผู้ร้ายลงได้ ซึ่งถ้าเทียบกับสมัยปัจจุบันที่ทางราชการให้ใช้บัตรประชาชนเป็นหนังสือสำคัญในการติดต่อราชการต่าง ๆ แต่ในการเดินทางมิได้มีการตั้งด่านตรวจบัตรประชาชนอย่างเคร่งครัดเหมือนในสมัยก่อน ซึ่งก็จะทำได้ เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็จะสามารถช่วยลดปัญหาโจรผู้ร้ายได้ นอกจากนี้การที่มณฑลปราจีนบุรีได้จัดตั้งตำรวจภูธรขึ้น ได้ช่วยในการปราบปรามโจรผู้ร้ายอีกด้วย

ส่วนการปรับปรุงการด้านการศาลของมณฑลปราจีนบุรี นับได้ว่าเป็นงานที่สำคัญ ทั้งนี้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ทรงเป็นประธานของข้าหลวงพิจารณาชำระสะสางคดีความเก่าที่คั่งค้างมากมายให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี และได้จัดตั้งศาลมณฑล และศาลเมืองขึ้น ทำให้การพิจารณาคดีความในมณฑลสะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังได้กำหนดอานาจหน้าที่ของผู้พิพากษาชั้นต่าง ๆ ไว้อย่างละเอียด แต่อำนาจที่กำหนดให้นี้ยังมีน้อยมาก เมื่อเทียบกับผู้พิพากษาปัจจุบัน ที่เป็นเช่นนี้เพราะการจัดศาลหัวเมืองนั้น เป็นวิธีการใหม่ซึ่งมีระเบียบแบบแผนในการพิจารณาผิดจากเดิมมาก ซึ่งจำเป็นต้องใช้บุคคลที่มีความสามารถและประสบการณ์ แต่ในขณะนั้นรัฐบาลยังขาดบุคคลเหล่านั้น จึงได้กำหนดหน้าที่ให้ผู้พิพากษามีอำนาจน้อย เพราะถ้ามอบอำนาจให้มากแล้ว เมื่อมีการผิดพลาดในการพิจารณาคดี ก็จะก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ประชาชนได้ ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นว่าการจัดการศาลในมณฑลปราจีนบุรีเป็นไปเพื่อเป็นหลักประกันความยุติธรรมของราษฎรเป็นหลักใหญ่

ส่วนทางด้านการทหารของมณฑลปราจีนบุรี โดยเฉพาะการจัดตั้งกองบัญชาการทหารบกประจำมณฑลนั้น ความจริงรัฐบาลในสมัยนั้นคิดจะดำเนินการมานานแล้ว แต่ยังมีอุปสรรคอื่น ๆ เข้ามาขัดขวาง เช่น ขาดเงิน บุคลากร ประกอบกับมีความขัดแย้งกับฝรั่งเศสนั้นก็ส่งผลต่อการที่ทำให้มณฑลปราจีนบุรีจัดตั้งได้ช้ากว่ามณฑลอื่น ๆ เนื่องจาก

เขตแดนของมณฑลติดกับเมืองจันทบุรี ที่อยู่ในการยึดครองของฝรั่งเศส ไทยเรา อาจจะกลัวการกระทบกระทั่งกันได้ ประกอบกับในมณฑลปราจีนบุรีก็มีกองตำรวจภูธร ซึ่งทำหน้าที่คล้ายคลึงกับทหารอยู่แล้ว และในเมืองชลบุรีก็มีทหารเรืออยู่ที่บางพระ จึงยังไม่สามารถจัดตั้งได้ จนกระทั่งไทยสามารถเจรจากับฝรั่งเศส กรณีจันทบุรี และตราดได้แล้ว ทำให้เขตแดนของมณฑลปราจีนบุรีกลายเป็นดินแดนที่ติดกับอาณาเขต ของฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงโปรดเกล้าฯให้ จัดตั้งกรมทหารบกขึ้น ทำให้มณฑลปราจีนบุรีมีความเข้มแข็งมากทางด้านทหารตั้งแต่ นั้นมา

ทางด้านการแก้ปัญหาคนอพยพในมณฑลปราจีนบุรี โดยเฉพาะการอพยพของ คนลาวกลับไปอยู่เวียงจันทน์ และการอพยพของคนเขมรและคนไทยจากมณฑลเขมร กลับเข้ามาอยู่ในมณฑลปราจีนบุรีนั้น ทางรัฐบาลและข้าราชการในมณฑลปราจีนบุรีก็ได้ พยายามแก้ไขปัญหาด้วยความสุขุมรอบคอบ โดยพิจารณาถึงความเต็มใจของคนเหล่านั้น เป็นหลักใหญ่ ตลอดจนคำนึงถึงชีวิตความเป็นอยู่ของคนเหล่านั้นด้วยว่า จะเป็นอย่างไร หลังจากการที่ไทยได้ปฏิบัติตามสัญญาและข้อผูกพันต่าง ๆ แต่ที่สำคัญฝ่ายไทยก็ยัง คำนึงถึงความสาคัญของกำลังผู้คนในพระราชอาณาเขตด้วย

บทที่ 5

สภาพเศรษฐกิจและสังคม มณฑลปราจีนบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2436 – 2458

การจัดการปกครองมณฑลเทศาภิบาล มีจุดประสงค์ที่จะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ด้วยการจัดระบบการปกครองให้เป็นระเบียบแบบแผน รักษาความสงบสุขปราศจากโจรผู้ร้าย และปราศจากการรุกรานจากภายนอก ในขณะเดียวกันก็มีการทำนุบำรุงความสุขให้กับราษฎรด้วยการให้ความช่วยเหลือในการประกอบอาชีพ จัดการคมนาคม สื่อสาร และการสงเคราะห์ด้านอื่น ๆ เช่น การรถไฟ ทำถนน จัดการไปรษณีย์โทรเลข การรักษาพยาบาล ช่วยเหลือการเกษตร เป็นต้น ควบคู่กันไป ดังนั้นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีจึงต้องมีหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติเพื่อสนองจุดประสงค์เหล่านั้นด้วย ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. <u>การปรับปรุงทางด้านการคลังและภาษีอากร</u>

การปรับปรุงทางด้านนี้จะแยกออกได้เป็น

1.1 <u>การปรับปรุงโครงสร้างการบริหารภาษีอากรของมณฑลปราจีนบุรี</u>

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปฏิรูปการคลังและระบบการจัดเก็บภาษีอากรให้เข้าสู่ระบบใหม่ ในยุคที่ไทยกำลังก้าวเข้าสู่ความทันสมัยนั้น ได้มีผลกระทบต่อโครงสร้างการบริหารภาษีอากรของมณฑลปราจีนบุรี ซึ่งจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงตามนโยบายการบริหารภาษีอากรจากส่วนกลาง โครงสร้างดังกล่าวคือ การกำหนดให้มีผู้รับผิดชอบเกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีอากรของมณฑลโดยเฉพาะแยกออกไปจากหน้าที่การคลังของมณฑล โดยมีผู้รับผิดชอบดังต่อไปนี้

1. ข้าหลวงสรรพากร หรือสรรพากรมณฑล รับผิดชอบงานสรรพากรของมณฑล เช่น การจัดเก็บภาษีอากรต่าง ๆ ควบคุมและรับผิดชอบเจ้าหน้าที่สรรพากรทุกคน รวมทั้งผู้ว่าราชการเมือง สมุหบัญชีอำเภอ และกำนัน ให้ปฏิบัติราชการตามพระราชกำหนดในการเก็บภาษีอากร

2. ผู้ช่วยราชการเมือง เป็นผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมืองรับผิดชอบในงานสรรพากรของเมือง

3. สมุหบัญชีอำเภอ เป็นผู้ช่วยนายอำเภอที่รับผิดชอบในงานสรรพากรของอำเภอ ควบคุมการปฏิบัติงานของกำนันในการสำรวจจัดเก็บภาษีอากร

4. กำนัน มีหน้าที่สำรวจสิ่งที่ต้องเสียภาษีอากร และประกาศให้ราษฎรมาเสียภาษีอากรตามเวลาที่กำหนด[1]

จากการปรับโครงสร้างดังกล่าว มีหน่วยงานที่น่าสนใจคือ กำนัน กล่าวคือ กำนันต้องทำหน้าที่เจ้าหน้าที่สรรพากรนอกเหนือไปจากหน้าที่ฝ่ายปกครองอีกด้วย โดยไม่มีเงินเดือนประจำ รับแต่ตราภูมิคุ้มห้ามเท่านั้น จากการที่กำนันต้องทำหน้าที่เพิ่มขึ้นจากเดิมดังกล่าว กระทรวงมหาดไทยจึงให้บำเหน็จรางวัลแก่กำนันเพิ่มขึ้นด้วยการยกเว้นค่านาให้กำนันคนละ 50 ไร่[2] เป็นการตอบแทนที่กำนันต้องทำหน้าที่รังวัดที่นาสำรวจที่สวน- และเก็บภาษีอากรต่าง ๆ

ต่อมา ได้มีการยกเลิกการยกค่าที่นาให้กำนันคนละ 50 ไร่ มาเป็นการให้อัตราส่วนลดแก่กำนันร้อยละ 5 ในการเก็บภาษีอากรทั้งหมดในท้องที่ ยกเว้นแต่อากรสวนใหญ่ สวนจาก นาเกลือ ที่ให้อัตราส่วนลดร้อยละ 3 เป็นการตอบแทนที่กำนันต้องทำหน้าที่สรรพากรด้วย[3]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.1/5 ข้อบังคับสำหรับพนักงานกรมสรรพากรนอก ร.ศ. 118

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.1/16 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับร่างที่ 110/1154

[3]ก.จ.ช. ร.5 ค.14/23 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 234/7387 ลงวันที่ 16 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 118

หลังจากการปรับโครงสร้างแล้ว การจัดเก็บภาษีอากรมีระบบขั้นตอน ทำให้ยอดเงินการเก็บภาษีอากรมีจำนวนสูงขึ้นเรื่อย ๆ แต่การปฏิบัติงานก็ยังมีอุปสรรคอยู่บ้าง เนื่องจากการขาดแคลนบุคลากรในระดับต่าง ๆ[1] บรรดาเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ เช่น สรรพากรมณฑล สรรพากรเมือง แทนที่จะออกตรวจท้องที่เพื่อตรวจสอบการเก็บภาษีอากร กลับต้องทำหน้าที่เสมียนในการจัดทำบัญชี ทำให้งานต้องล่าช้าและเก็บภาษีได้ไม่มากเท่าที่ควรจะเป็น

เมื่อมีการแยกหน้าที่ในการเก็บภาษีอากรออกจากเจ้าหน้าที่การคลัง ซึ่งทำหน้าที่รับ – จ่ายเงินมณฑลนั้น เท่ากับเป็นการแบ่งเบาภาระของคลังมณฑลเป็นอย่างมาก และช่วยให้การจัดเก็บภาษีอากรมีระบบดีขึ้น ทั้งยังเป็นการยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากรไปในตัวด้วย

1.2 <u>การปรับปรุงการเก็บภาษีอากรของมณฑลปราจีนบุรี</u>

ชนิดของภาษีอากรมณฑลปราจีนบุรีในช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2458 มีด้วยกันหลายชนิด ทั้งที่เป็นภาษีอากรที่เจ้าภาษีนายอากรทำการผูกขาด และเป็นภาษีที่รัฐจัดเก็บด้วยตนเอง โดยจะขอยกตัวอย่างการเก็บภาษีบางชนิดระหว่างปี พ.ศ. 2436 – 2451 ประกอบการพิจารณาเรื่องราวดังต่อไปนี้

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 <u>หม่อมเจ้าอลังการ รายงานตรวจราชการมณฑลปราจีนบุรี</u> ลงวันที่ 5 กันยายน ร.ศ. 118

ตาราง 3 บัญชีภาษีอากรที่เจ้าภาษีนายอากรผูกขาด และจัดเก็บ พ.ศ. 2436 – 2442

ชนิดของอากร	เมือง	พ.ศ.2436	พ.ศ.2437	พ.ศ.2438	พ.ศ.2439	พ.ศ.2440	พ.ศ.2441	พ.ศ.2442
อากรมหรศพ	ฉะเชิงเทรา							
	นครนายก พนัศนิคม							
	ชลบุรี บางละมุง			3,440	2,960	4,640	6,800	
อากรสุรา	ฉะเชิงเทรา							
	นครนายก							
	ปราจีนบุรี	168,000	168,000	164,000	212,800	392,000	414,000	464,000
	ชลบุรี			141,600	144,000			
สมพัตสร	ฉะเชิงเทรา							
	พนัศนิคม	800	720	320	640			
	ชลบุรี	2,240	2,240	320	2,400			
	บางละมุง	1,360	720	60	1,440			

[redacted]

[1] ก.จ.ช. ร.5 ค.14.3/1 – 17 เล่ม 1 – 5

ตาราง 3 (ต่อ)

ชนิดของอากร	เมือง	พ.ศ.2436	พ.ศ.24 ,7	พ.ศ.2438	พ.ศ.2439	พ.ศ.2440	พ.ศ.2441	พ.ศ.2442
อากรฝิ่น	ชลบุรี บางละมุง พนัศนิคม	112,401	122,481					
	ทุกเมืองในมณฑล			312,000	312,000	312,000	312,000	544,000
อากรบ่อนเบี้ย	ฉะเชิงเทรา พนัศนิคม	47,601	54,000	72,000	116,000			
	ชลบุรี	14,961	18,400	28,960	36,000	308,080	463,040	429,600
	ปราจีนบุรี นครนายก กบินทร์	27,200	29,601	42,480	48,000			
อากรเป็ด, ไก่, หมู	ทุกเมืองในมณฑล	22,561	22,641	27,280	27,280	38,880	48,000	66,400
ภาษีผัก	ฉะเชิงเทรา บางปะกง พนัศนิคม	480	81					
ภาษีเยื่อเคยชัน, น้ำมันยาง		1,200	321					
		1,600	3,042					

ตาราง 3 (ต่อ)

ชนิดของอากร	เมือง	พ.ศ.2436	พ.ศ.2437	พ.ศ.2438	พ.ศ.2439	พ.ศ.2440	พ.ศ.2441	พ.ศ.2442
จากกันแซง		720	2,001					
อากรค่าน้ำ	ชลบุรี บางละมุง							
	พนัศนิคม	2,960	2,960					
	ปราจีนบุรี							
	ฉะเชิงเทรา							
	นครนายก	11,200	12,800					
อากรจันอับ	ชลบุรี	321	400					
	ฉะเชิงเทรา					29,680	34,400	32,800
	นครนายก พนัศนิคม							
อากรรักษา	บางละมุง				1,420	1,600	2,080	2,080
เกาะ								

ตาราง 4 บัญชภาษอากรทเจาภาษอากรผูกขาดทงมณฑลใน พ.ศ. 2443 – 2451

ชนิดของอากร	พ.ศ.2443	พ.ศ.2444	พ.ศ.2445	พ.ศ.2446	พ.ศ.2447	พ.ศ.2448	พ.ศ.2449	พ.ศ.2450	พ.ศ.2451
อากรสุรา	492,000	416,400	467,200	627,200	655,200	750,480	600,160	*	
อากรฝิ่น	544,000	544,000	รัฐจัดเก็บ						
อากรบ่อนเบี้ย	550,160	388,640	306,160	456,160	742,000	545,760	ยกเลิก		
อากรสุกร	632,000	รัฐจัดเก็บ							
อากรจันอับ**	32,800	36,000	36,400	37,600	49,600	54,880	45,760	46,560	35,200

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.3/10 บัญชีบาญแผนกประมูลภาษีภายในผูกขาดกรมสรรพภาษีไปตั้งเก็บ

*พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทรงรับผูกขาดต่อมา

**จันอับ คือ ขนมหวานอย่างแห้งของจีน มีหลายอย่าง เช่น ข้าวพอง ถั่วตัด งาตัด ฯลฯ

จากตาราง 3 และ 4 จะเห็นได้ว่ามีภาษีอากรบางชนิดรัฐได้ยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากร มาเป็นรัฐจัดเก็บเอง เช่น อากรมหรสพ สมพัตสร ฝิ่น ฯลฯ บางชนิดรัฐก็ยกเลิกเนื่องจากเป็นภาษีภายใน[1] เช่น ภาษีผัก เยื่อเคย จากกันแซง ฯลฯ บางชนิดรัฐก็มีนโยบายจะยกเลิกโดยเด็ดขาด เช่น อากรบ่อนเบี้ย ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

<u>อากรบ่อนเบี้ย</u> เป็นอากรที่เจ้าภาษีนายอากรรับประมูลไปจัดเก็บกับผู้ตั้งบ่อนเล่นถั่ว โป การเก็บอากรบ่อนเบี้ยของมณฑลปราจีนบุรี ก่อนหน้าปี พ.ศ. 2440 ให้เจ้าภาษีนายอากรเป็นผู้ประมูลจัดเก็บเป็นเมือง ๆ ไป และส่งรายได้ให้กับกระทรวงการคลัง ดังจะเห็นได้จากตาราง 3 ปรากฏว่า การเก็บอากรบ่อนเบี้ยจะแยกเก็บเป็นเมือง ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 – 2439 โดยเก็บได้เพิ่มขึ้นจากเดิมทุกปี แสดงว่าราษฎรนิยมเล่นการพนันกันมาก โดยเฉพาะคนจีนซึ่งอาศัยอยู่มากในเมืองชลบุรี และฉะเชิงเทรา

ต่อมาในปี พ.ศ. 2439 ได้มีการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล เพื่อปรึกษาถึงการจัดเก็บภาษีอากรให้ถูกต้องตามวิธีที่จะจัดใหม่ โดยจะเริ่มจัดในปี พ.ศ. 2440 ได้กำหนดให้มณฑลปราจีนบุรีและมณฑลอื่น ๆ ทดลองจัดเก็บภาษีเอง โดยกำหนดให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้สำรวจและพิจารณาว่าตำบล และเมืองใด เหมาะสมที่จะตั้งบ่อนได้บ้าง มีหลักเกณฑ์ว่าท้องที่ที่จะตั้งบ่อนได้นั้น ต้องเป็นสถานที่ที่ง่ายที่จะรักษาความสงบเรียบร้อย และไม่จำเป็นต้องตั้งบ่อนตามสถานที่เดิมที่นายอากรเคยจัดเก็บอยู่ และต้องทำรายงานและบัญชีชื่อสถานที่ตั้งบ่อนเสนอเข้ามายังกรุงเทพฯด้วย[2] ซึ่งการจัดเก็บอากรบ่อนเบี้ย

---

[1]ภาษีภายใน หรือภาษีผ่านด่าน จะจัดเก็บเมื่อนำสิ่งของผ่านด่านจะต้องเสียภาษีอากร การเก็บภาษีภายในของมณฑลปราจีนบุรี โดยตั้งด่านเก็บภาษี 2 จุดด้วยกัน คือ ด่านชลบุรี และด่านบางปะกง ต่อมาได้ยกเลิกการเก็บภายในทั้งหมดมาจัดเก็บที่กรุงเทพฯเพียงแห่งเดียวในปี พ.ศ. 2441

[2]<u>ราชกิจจานุเบกษา</u> เล่ม 8 หน้า 295

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 เป็นต้นไปนั้น ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการให้นายอากรทำการประมูลที่มณฑลนั้น และส่งรายละเอียดต่าง ๆ เข้ามายังกรุงเทพฯ และเมื่อถึงเวลาส่งรายได้ ก็ให้นายอากรส่งตรงยังมณฑล ๆ จะส่งต่อมายังกรุงเทพฯอีกทีหนึ่ง ซึ่งผิดกับแต่ก่อน ที่เจ้าภาษีนายอากรจะเข้ามาประมูลที่กรุงเทพฯ และออกไปจัดเก็บเองอีกทีหนึ่งนั่นเอง

นอกจากนั้น กระทรวงมหาดไทยได้รับนโยบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงพยายามยกเลิกอากรบ่อนเบี้ยในที่ต่าง ๆ ให้มีการผูกขาดจัดเก็บให้น้อยลง ทั้งนี้ทรงมีเหตุผลว่า "...การเล่นถั่วโป ซึ่งเป็นวิชาถนัดของคนจีนนั้น ชักชวนคนไทยให้หลงเล่นไปด้วย ทำให้เป็นการเสียทรัพย์เสียเวลา เสียประโยชน์การค้าขาย และให้สันดานหมกหมุ่นไปในสิ่งซึ่งหาประโยชน์มิได้ เป็นการร้ายแรงยิ่งกว่าการเล่นซึ่งชาวสยามเคยเล่นกันมาก่อน..."[1]

จากนโยบายดังกล่าว ทางมณฑลปราจีนบุรีก็ได้พยายามเลิกบ่อนเบี้ยลงทีละน้อย เช่น ในปี พ.ศ. 2440 มีตำบลที่ยังเล่นอยู่ 21 ตำบล เมื่อถึงปี พ.ศ. 2441 เหลือเพียง 14 ตำบล[2] หลังจากนั้นก็ได้พยายามยกเลิกไปจนหมดในปี พ.ศ. 2449 ซึ่งเป็นคราวที่ทรงโปรดเกล้าฯให้เลิกเล่นหมดทุกมณฑล[3] ผลจากการยกเลิกบ่อนเบี้ยบางตำบล ทำให้ผู้เล่นที่เล่นจนงมงาย หันไปประกอบอาชีพมากขึ้นกว่าเดิม แต่บางคนก็ยัง

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.11/1 รายงานการประชุมเทศาภิบาล วันที่ 7 มกราคม ร.ศ. 115

[2]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.1 ค/8 ร่างประกาศลดบ่อนเบี้ยในหัวเมืองปี ร.ศ. 117

[3]พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานการเลิกบ่อนเบี้ย และหวย" ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 17 หน้า 46 – 50

ไปเล่นที่ตำบลอื่น ๆ แทน อย่างเช่น การเลิกบ่อน 7 ตำบล ในปี พ.ศ. 2441 กลับเก็บเงินอากรบ่อนเบี้ยสูงขึ้นกว่าปี พ.ศ. 2440 ถึง 154,960 บาท[1] หรือถ้าพิจารณาจากตาราง 3 แล้วจะเห็นได้ว่า ในช่วงปี พ.ศ. 2440 – 2449 จำนวนเงินที่เก็บได้มากขึ้นกว่าเดิมก็มี ทั้ง ๆ ที่รัฐบาลมีนโยบายลดจำนวนตำบลที่เล่นลงแล้วก็ตาม ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าบางคนที่เล่นจนติดเป็นนิสัย เมื่อยกเลิกตำบลนั้นแล้วก็ยังตามไปเล่นที่ตำบลอื่น ๆ อีก

ปัญหาการเล่นบ่อนเบี้ยนั้น ถ้าพิจารณาตามความเป็นจริงแล้ว มีโทษมากกว่าคุณ ถึงแม้ว่ารัฐจะได้เงินภาษีอากรก็จริงอยู่ แต่ก็ทำให้ราษฎรหลงงมงายไม่ประกอบอาชีพ เมื่อเล่นเสียก็อาจจะนำไปสู่การทุจริตโจรกรรม ตัดช่องย่องเบาเพื่อหาเงินไปเล่นการพนันเหล่านั้นอีก บางรายถึงกับขายที่นา ขายโค กระบือก็มี และถึงแม้ว่ารัฐมีนโยบายยกเลิกบ่อนเบี้ยทั้งหมด ก็อาจจะทำให้ราษฎรไปลักลอบเล่นการพนันอย่างอื่น ๆ แทน ซ้ำร้ายไปกว่าเดิมอีก เพราะรัฐไม่สามารถตามไปจัดเก็บภาษีอากร และควบคุมการเล่นได้ ดังนั้น การยกเลิกบ่อนเบี้ยก็เป็นเพียงเลิกการพนันชนิดถั่วโปได้เท่านั้น แต่การพนันอื่น ๆ ก็ยังคงมีอยู่ และอาจจะเล่นมากกว่าเดิมอีก เช่น อีดำอีแดง ไพ่ และอื่น ๆ[2]

<u>อากรฝิ่น</u> การสูบฝิ่นตั้งแต่เริ่มแรกนั้นมีปัญหาเรื่องฝิ่นเถื่อนมาก รัฐบาลจึงขายฝิ่นเองโดยให้เจ้าภาษีนายอากรรับจากรัฐบาลไปขายอีกทอดหนึ่ง การผูกขาดภาษี

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/3 <u>พระยาวรเดชศักดาวุธ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> ลงวันที่ 8 ตุลาคม ร.ศ. 118

[2]ก.จ.ช. ร.6 ม.18/5 <u>รายงานกระทรวงมหาดไทย แผนกสรรพากรนอก</u> ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2457

อากรฝิ่นในเขตมณฑลปราจีนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2436 เป็นการประมูลที่กำหนดค่อนข้างแน่ชัดว่า จะทำการเก็บติดต่อกัน 3 ปี คือ จะมีการประมูลภาษีฝิ่นใหม่ทุก 3 ปี ผู้ประมูลภาษีฝิ่นในเขตมณฑลปราจีนบุรี ได้แก่ พระภักดีภัทรากร เป็นคนเดียวที่ประมูลภาษีฝิ่นทั่วประเทศ ดังปรากฏในบัญชีบาญแผนกเจ้าภาษีนายอากรประมูล พ.ศ. 2437 เทียบกับ พ.ศ. 2436 นั้น พระภักดีภัทรากร เป็นเจ้าภาษีอากรฝิ่นกรุงเทพฯและหัวเมืองรวม 64 เมือง ส่วนเมืองในมณฑลปราจีนบุรีที่ผูกขาดอากรฝิ่น ได้แก่ เมืองฉะเชิงเทรา ชลบุรี ปราจีนบุรี พนัสนิคม นครนายก บางละมุง พนมสารคาม[1] โดยจัดเก็บเป็นรายเมืองไป

การที่พระภักดีภัทรากร เป็นเจ้าภาษีนายอากรฝิ่น แต่เพียงผู้เดียวทั่วประเทศนั้น แสดงว่าไม่มีใครสามารถประมูลแข่งกับพระภักดีภัทรากรได้ ต่อมารัฐบาลได้คำนึงถึงผลประโยชน์ว่า ถ้ารัฐสามารถจัดเก็บเองแล้วคงจะได้จำนวนเงินมากกว่าที่เป็นอยู่ และถ้าพิจารณาจากตาราง 3 จะเห็นว่า อากรฝิ่นเป็นอากรที่ทำรายได้สูงสุดของการจัดเก็บอากรที่มีอยู่ในมณฑลปราจีนบุรี ซึ่งก็มีลักษณะคล้ายคลึงกับมณฑลอื่น ๆ ดังนั้น รัฐบาลจึงได้พยายามกำหนดการบริหารงานการเก็บภาษีอากรเสียใหม่ เพื่อล้มเลิกการผูกขาดฝิ่นของพระภักดีภัทรากรนั้นเสีย เพื่อเพิ่มรายได้อีกด้วย ดังนั้นเมื่อมีการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นหลายมณฑลแล้ว รัฐบาลจึงปรับปรุงการเก็บภาษีอากรใหม่ให้สอดคล้องกับการปกครองบ้านเมืองไปด้วย ต่อมาในปี พ.ศ. 2439 – 2441 รัฐบาลจึงให้มีการผูกขาดภาษีฝิ่นเป็นรายมณฑล คือ เจ้าภาษีที่ประมูลภาษีฝิ่นจะผูกขาดอากรฝิ่นในมณฑลนั้น ๆ ก็คล้ายคลึงกับการผูกขาดรายเมือง การผูกขาดภาษีฝิ่น

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ค.14.3/7 บาญแผนกเจ้าภาษีนายอากร ว่าประมูลจำนวน ศก 113

ในมณฑลปราจีนบุรีนั้น ประกอบด้วยเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา นครนายก ชลบุรี บางละมุง พนัสนิคม ศรีโสภณ[1]

เมื่อรัฐบาลใช้นโยบายผูกขาดภาษีฝิ่นเป็นรายมณฑลในช่วงปีแรก ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2438 – 2441 ปรากฏว่าเก็บได้มากกว่าเดิม ดังตาราง 3 โดยเก็บได้ปีละ 312,000 บาท มากกว่าปีพ.ศ. 2437 ที่เก็บได้เพียง 122,481 บาท ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะขอบเขตการผูกขาดแบบรายมณฑลกว้างขวางมากกว่าการผูกขาดแบบเก่า เนื่องจากขนาดของพื้นที่ที่เจ้าภาษีจัดเก็บขยายออกไปได้ตลอดอาณาเขตของมณฑลปราจีนบุรี สามารถเข้าไปตั้งร้านขายฝิ่นได้กว้างขวางทั่วมณฑล ไม่ตั้งจำกัดเฉพาะเมือง และการที่รวมเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงเข้าไว้ด้วยกันทำให้จัดเก็บภาษีได้เป็นกลุ่มเป็นก้อนมากขึ้นอีกด้วย จากเหตุผลดังกล่าว ทาให้รายได้ในการเก็บภาษีอากรฝิ่นสูงขึ้น และเมื่อถึงปี พ.ศ. 2442 – 2444 รายได้ได้เพิ่มขึ้นถึง 544,000 บาท มากขึ้นกว่าช่วง 3 ปีแรก ที่ได้ทดลองจัดเก็บแบบใหม่นี้

ในขณะเดียวกัน รัฐบาลก็พยายามหาข้อบกพร่องของการจัดเก็บภาษีอากรดังกล่าว เมื่อถึงปี พ.ศ. 2445 ก็พบว่า เกิดจากที่เจ้าภาษีนายอากรส่วนใหญ่ไม่ยอมประมูลเงินภาษีด้วยเงินจำนวนมาก เนื่องจากกลัวว่าฝิ่นที่ซื้อมาจากรัฐบาลไปขายแล้วขายไม่หมด ต้องนำเอาไปแอบขายลดราคาในเขตอื่นที่ตนไม่ได้เป็นเจ้าภาษีนายอากร เพื่อให้ขายได้ครบตามจำนวน[2] รัฐบาลแก้ปัญหาด้วยการรวมเขตมณฑลต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกันร่วมเข้าเป็นมณฑลใหญ่มณฑลเดียว ให้เจ้าภาษีนายอากร

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ค.14.3/10 บาญชีแผนกผู้ว่ารับประมูลภาษีอากรผูกขาดในกรุงและหัวเมืองต่าง ๆ

[2] ก.จ.ช. ร.5 ค.12.1/2 กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 130

รายเดียวรับไปทำ เพื่อแก้ปัญหาการขายฝิ่นข้ามเขต เมื่อเจ้าภาษีนายอากรไม่ต้องกังวลกับปัญหาฝิ่นข้ามเขต เงินประมูลก็สูงขึ้น ดังนั้นในการประมูลภาษีฝิ่นในปี พ.ศ. 2445 – 2447 รัฐบาลได้รวมมณฑลนครไชยศรี จันทบุรี ราชบุรี กรุงเก่า นครสวรรค์ พิษณุโลก ปราจีนบุรี นครราชสีมา กรุงเทพฯ เข้าเป็นมณฑลกลาง[1] มีพระยาทิพโกษา (หมาโต) และพระพิบูลย์พัฒนาการ (เกียฮัน) 2 คน รับผูกขาดไป[2] ทำให้ในปี พ.ศ. 2445 การเก็บภาษีฝิ่นในมณฑลปราจีนบุรีถูกรวมเข้ากับมณฑลกลาง จึงไม่มีตัวเลขเกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีอากรฝิ่น ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2445 เป็นต้นมา

เมื่อถึงปี พ.ศ. 2450 รัฐบาลได้ยกเลิกการเก็บภาษีอากรฝิ่นจากเจ้าภาษีนายอากรมาเป็นรัฐจัดเก็บเองเฉพาะมณฑลกลาง เนื่องจากผู้ประมูลภาษีติดค้างการชำระเงินให้แก่รัฐบาลเป็นจำนวนมาก และปี พ.ศ. 2451 รัฐบาลก็ยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากรฝิ่นทั้งหมดทุกมณฑล

<u>นโยบายของรัฐบาลเรื่องฝิ่น</u>

ถึงแม้ว่าภาษีอากรฝิ่นจะทำรายได้ให้กับรัฐเป็นอย่างมากก็ตาม แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตระหนักถึงภัยอันตรายอันจะเกิดขึ้นกับราษฎรที่สูบฝิ่นด้วย เมื่อรัฐบาลได้จัดเก็บภาษีอากรฝิ่นทั้งหมดเองแล้ว ในปี พ.ศ. 2451 รัฐบาลได้กำหนดนโยบายอย่างแจ่มชัดเกี่ยวกับภาษีอากรฝิ่น โดยที่ประชุมเสนาบดีได้เสนอว่าการจะเลิกภาษีฝิ่นนั้น จะต้องกระทำโดยการลดจำนวนคนสูบฝิ่นลง ซึ่งคงจะต้องใช้เวลานาน 15 – 20 ปี[3] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรง

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.3/10, 13, 15 <u>บาญชีบาญแผนกภาษีอากร</u>

[2]ก.จ.ช. ร.5 ค.12.1/2 <u>กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 130

[3]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.1 ก/43 <u>รายงานเสนาบดีสภา</u> วันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 127

ยอมรับนโยบายนั้น ดังจะเห็นได้จากรายงานของ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า "...ตามพระราชโองการ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้ทรงพระราชทานไว้ในวันพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาว่า การบริโภคฝิ่นของประชาชนในกรุงสยาม มีพระราชประสงค์จะทรงกำจัดเสียมิให้มีผู้ที่จะริเริ่มสูบยาฝิ่นขึ้นใหม่ในภายหน้า..."[1]

จากรายงานดังกล่าว ทรงมีพระราชดำริจะยกเลิกมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2451 แต่ก็ยังไม่มีนโยบายหรือโครงการแน่ชัดเกี่ยวกับการยกเลิกภาษีอากรฝิ่น เพียงแต่มีนโยบายป้องกันฝิ่นเถื่อนอย่างเข้มงวดเท่านั้น ด้วยการจะให้จัดบรรจุฝิ่นเป็นหลอดออกจำหน่าย เช่น ประเทศอินโดนีเซีย ในขณะนั้น เพื่อป้องกันฝิ่นเถื่อน และเป็นการยุติการติดฝิ่นของราษฎรที่จะเริ่มสูบใหม่ได้อีกด้วย และได้มอบหมายให้หม่อมเจ้าสิทธิพร เป็นผู้อำนวยการในการติดตั้งเครื่องจักรทำการบรรจุหลอดยาฝิ่นที่โรงยาฝิ่นตำบลสามเสนด้วย[2] แต่เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลก็ยังเก็บภาษีอากรฝิ่นได้จำนวนมากขึ้นไปกว่าแต่ก่อนอีก ดังจะเห็นได้จากตารางต่อไปนี้

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ค.7/10 กรมพระจันทบุรีนฤนาท กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 19872/238 ลงวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2458

[2]ก.จ.ช. ร.6 ค.7/10 ด. ที่ 16494/234 ลงวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2458

ตาราง 5 จานวนชาวจีนเพศชายที่สูบฝิ่นในแต่ละมณฑล และอัตราฝิ่นที่สูบโดยเฉลี่ยต่อคนต่อปี[1]

มณฑล	จำนวนประชากรชาย	จำนวนชาวจีนเพศชาย	อัตราร้อยละของรายได้ฝิ่นทั้งหมด	ฝิ่นที่ชายได้ในปีพ.ศ.2462	อัตราเพิ่มต่อคนต่อปี
กรุงเทพฯ	456,918	81,060	17.4	2,523,216	1.38
อยุธยา	336,371	11,068	3.29	783,896	.58
นครไชยศรี	171,676	10,604	6.20	481,984	.70
ราชบุรี	235,465	19,913	8.45	478,312	.50
ปราจีนบุรี	185,818	15,948	8.88	593,280	.79
นครราชสีมา	291,195	3,478	1.12	121,812	.10
พิษณุโลก	196,601	3,013	1.50	164,300	.20
จันทบุรี	76,552	2,653	3.46	177,380	.57
นครสวรรค์	180,889	5,245	2.89	221,772	.30
สุราษฎร์	94,002	4,217	4.46	188,248	.30
นครศรีธรรมราช	263,158	5,508	2.09	217,484	.20
ปัตตานี	150,370	3,360	2.23	204,200	.33
ภูเก็ต	133,090	25,997	13.53	874,140	1.64
มหาราช	272,836	3,035	1.11	76,100	.06

[1]ดัดแปลงมาจาก O.F.A. Section 6/18. "Memorandom on opium in Siam and two connected note, prepared for use of Siamese Member of Adversary Commette on traffic in opium"

ตาราง 5 (ต่อ)

มณฑล	จำนวนประชากรชาย	จำนวนชาวจีนเพศชาย	อัตราร้อยละของรายได้ฝิ่นทั้งหมด	ฝิ่นที่ขายได้ในปี พ.ศ.2462	อัตราเพิ่มต่อคนต่อปี
พายัพ	392,836	9,740	2.86	45,964	.02
อุบล	485,136	768	0.16	44,840	.02
อุดร	405,644	585	0.21	288,056	.17
รอยเอ็ด	333,958	457	0.73	118,236	.08
รวม				6,730,094	

จากตารางดังกล่าว จะเห็นข้อมูลบางประการเกี่ยวกับการสูบฝิ่นของคนในมณฑลปราจีนบุรี ได้ว่าเป็นอย่างไร เมื่อเทียบกับมณฑลอื่น ๆ ดังนี้

1. รายได้ของฝิ่นที่ขายได้ในมณฑลปราจีนบุรี เป็นอันดับที่ 4 ของประเทศ โดยมีรายได้ในปี พ.ศ. 2462 ถึง 593,280 บาท คิดเป็น 8.8% ของรายได้ฝิ่นทั่วประเทศ

2. คนที่สูบฝิ่นส่วนใหญ่เป็นชาวจีน ซึ่งอพยพมาจากประเทศจีน เมื่อเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ในประเทศไทยในเขตมณฑลปราจีนบุรีก็ยังคงสูบฝิ่นอยู่ และอัตราการอพยพเข้ามาของคนจีนก็ยังคงมีอยู่สม่ำเสมอ ดังนั้นการซื้อขายฝิ่นก็ยังคงมีอยู่ต่อมา

3. สาเหตุที่ส่งเสริมให้มีการขายฝิ่นได้มากกว่าเขตอื่น ๆ ยกเว้นมณฑลกรุงเทพฯ อยุธยา ภูเก็ต ก็เพราะว่าในเขตมณฑลปราจีนบุรี มีชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่มากตามตาราง 5 มีจำนวนชาวจีนเพศชายถึง 15,948 คน จากประชากรในมณฑลที่เป็นเพศชาย 185,818 คน มากเป็นอันดับที่ 4 รองลงมาจากมณฑลกรุงเทพฯ ภูเก็ต ราชบุรี ตามลำดับ ทั้งนี้เพราะ

พื้นที่ของมณฑลปราจีนบุรีเหมาะสมกับการผลิตพืชผลทางเกษตร เช่น ข้าว อ้อย โดยข้าวจะเก็บเกี่ยวเข้าโรงสี เช่น โรงสีในเขตเมืองฉะเชิงเทรา นครนายก อ้อยก็ส่งเข้าโรงหีบอ้อยที่เมืองชลบุรี และฉะเชิงเทรา ซึ่งทั้ง 2 โรงงานนี้ต้องใช้แรงงานคนมาก โดยเฉพาะชาวจีน โดยที่โรงสีข้าวในเขตมณฑลปราจีนบุรีถ้าเป็นโรงสีขนาดเล็กก็ใช้แรงงานราว 100 คน โรงหีบอ้อยก็ต้องใช้คนถึง 40 – 50 คน ดังนั้นอาจจะประมาณได้ว่า มีคนจีนอยู่เป็นจำนวนไม่น้อยที่เป็นกุลีในโรงสีข้าวและโรงหีบอ้อย โดยทั่วไปแล้วคนจีนเหล่านั้นจะติดฝิ่น เพราะฝิ่นเป็นยากระตุ้นให้เกิดกำลัง และช่วยให้ทางานหนักได้ ชาวจีนที่เข้ามาทำงานรับจ้างจึงติดฝิ่นกันมาก นอกจากนั้นแล้วยังมีคนจีนที่ประกอบอาชีพอื่น ๆ อีก เช่น การค้าขายขนาดย่อม เป็นกรรมกรรับจ้างอื่น ๆ ก็ทำให้มีการซื้อขายฝิ่นกันในมณฑลปราจีนบุรีมาก

และยังอาจจะประมาณได้ว่า รายได้การขายฝิ่นในปีต่อมา อาจจะสงขึ้นเรื่อย ๆ เพราะอัตราการสูบเฉลี่ยต่อคนต่อปี ก็ถึง .79 ซึ่งเป็นอัตราสูงมาก ดังนั้นการสูบฝิ่นของคนในมณฑลปราจีนบุรีส่วนใหญ่จะเป็นชาวจีน และจะยังคงขายฝิ่นได้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ถ้าตราบใดยังคงมีชาวจีนอพยพเข้ามาเรื่อย ๆ และไม่สามารถจะลดปริมาณของการผลิตและคนสูบฝิ่นได้ ปัญหาการสูบฝิ่นและการขายฝิ่นก็ยังคงมีอยู่ต่อมา

<u>อากรสุรา</u>

การจัดเก็บภาษีอากรสุราในมณฑลปราจีนบุรี เป็นไปตามกฎหมายภาษีอากรชั้นใน พ.ศ. 2429 การจัดเก็บภาษีอากรสุราจะแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ประเภทแรกกำหนดให้นายอากรจัดเก็บภาษีตามเมืองต่าง ๆ และนำเงินผลประโยชน์ที่เก็บได้ส่งต่อกระทรวงการคลัง ส่วนประเภทที่ 2 จะมีผู้รับอนุญาตต้มกลั่นสุราและรับสุราไปขาย ก็จะมีเจ้าภาษีนายอากรมารับประมูลไปจัดเก็บตามตำบลต่าง ๆ และเร่งรัดส่งเงินค่าภาษีอากรสุราตามสัญญา

แต่ในการจัดเก็บภาษีอากรสุราดังกล่าวมีข้อบกพร่องคือ ผู้ที่ได้รับผูกขาดเป็นนายอากรสุรา ไม่ได้ไปจัดเก็บภาษีอากรสุราจากผู้รับอนุญาตต้มกลั่นสุราตามกฎหมาย

แต่กลับให้พรรคพวกของตนเข้ารับต้มกลั่นสุรา และนำสุราออกขายเอง ประโยชน์ที่นายอากรจะได้จากการจัดเก็บภาษีอากรสุรา ก็กลับไปได้ประโยชน์จากกำไรในการต้มกลั่นสุราออกขายแทน ก็ทำให้ภาษีอากรที่ควรจะได้ลดน้อยลงไป ทำให้รัฐขาดรายได้[1] นอกจากกระทำดังกล่าวแล้ว ยังมีปัญหาสุราต่างประเทศ ทำให้รายได้ภาษีอากรสุราต้องลดน้อยลงไปด้วย กล่าวคือ สุราต่างประเทศที่ส่งเข้ามาขายจะต้องเสียค่าธรรมเนียม และภาษีเช่นเดียวกับสุราในประเทศ เมื่อการค้าขายกับต่างประเทศเจริญก้าวหน้า สุราต่างประเทศก็เป็นที่นิยมของราษฎรในมณฑลด้วย ทำให้ยอดการขายสุราภายในประเทศ และภายในมณฑลลดน้อยลงไป ปัญหาเหล่านี้ก็ได้มีการนำเข้าไปปรึกษากันในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล และได้เสนอว่าน่าจะให้รัฐเป็นผู้จัดเก็บภาษีเอง โดยเริ่มทดลองที่มณฑลนครศรีธรรมราช ในปี พ.ศ. 2448 ซึ่งการจัดเก็บได้ผลดีมาก[2] ดังนั้น พระยาสุริยานุวัตร ก็เสนอให้ทดลองจัดเก็บในมณฑลชั้นในเพื่อเป็นตัวอย่างอีก จึงนาความไปบรึกษากับกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี ก็ทรงรับจะทดลองจัดในมณฑลปราจีนบุรี โดยจะเริ่มในปี พ.ศ. 2450 วิธีการจัดเก็บนั้นจะใช้ตามพระราชบัญญัติอากรสุราชั้นในทุกประการแต่ขอเพิ่มข้อตกลงบางประการดังนี้ คือ

1. การปรับปรุงการจัดเก็บค่าธรรมเนียมค่าใบอนุญาตขายสุรา เดิมนั้นจะเก็บค่าธรรมเนียมค่าใบอนุญาตร้านขายสุรา และเก็บค่าธรรมเนียมผูกขาดเจ้าภาษี

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 รายงานการตรวจราชการของ พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท

[2] ก.จ.ช. ร.5 ค.14.18/31 พระยาสุริยานุวัตร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 157/7342 ลงวันที่ 11 มกราคม ร.ศ. 125

กับผู้ต้มกลั่นรวมอยู่ด้วยกัน เจ้าภาษีก็ยินยอมให้พรรคพวกของตนจัดการขายเอง ทำให้รายได้จากการจัดเก็บอากรลดลง ทั้งนี้เนื่องจากไม่มีเจ้าหน้าที่ของรัฐไปตรวจตรา ถ้าจะให้เจ้าหน้าที่ของมณฑลจัดเก็บเองแล้ว การตรวจตราและจับกุมสุราเถื่อนก็ต้องอาศัยนายอำเภอ กานัน ผู้ใหญ่บ้าน เป็นธุระจัดการ แต่กำนัน ผู้ใหญ่บ้านไม่ได้รับเงินเดือนเหมือนเจ้าหน้าที่ตำแหน่งอื่น ๆ ก็จะพากันหลีกเลี่ยงไม่ตรวจตราตามหน้าที่อย่างเต็มกำลัง ทำให้รัฐขาดผลประโยชน์ไป ดังนั้นถ้าจะให้ทางมณฑลจัดเก็บแล้ว ก็สมควรให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้านได้รับผลประโยชน์บาง โดยการอนุญาตให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้านขายสุราได้ เมื่อขายได้แล้ว ค่าธรรมเนียมก็ควรจะคืนให้เป็นรางวัล เทากับว่าถากำนัน ผู้ใหญ่บ้านขายเองตามข้อกำหนด ก็จะคอยตรวจตราไม่ให้ผู้อื่นขายสุราเถื่อนนั้นเอง ทำให้รัฐเก็บภาษีอากรได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยมากกว่าเดิมแน

2. การจัดเก็บสุราก่อนการจำหน่าย ควรให้ทางมณฑลจัดตั้งโกดังเก็บสุราไว้ เมื่อผู้ต้มกลั่นสุราแล้วก็ให้นำมาเก็บไว้ในโกดังของหลวง ไม่ให้จำหน่ายเองตามพระราชบัญญัติ เมื่อจะนำสุราออกจากโกดังไปขาย ก็ให้เจ้าหน้าที่เก็บภาษีทันทีก่อนจำหน่าย เจ้าหน้าที่เหล่านั้นจะต้องเป็นคนซื่อตรงไม่เป็นพรรคพวกเดียวกับผู้ต้มกลั่นสุรา ก็จะทำให้จัดเก็บภาษีอากรได้มากขึ้นอีกด้วย[1]

จากข้อเสนอของกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์นั้น พระยาสุริยานุวัตรได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำเข้าที่ประชุม

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.18/31 <u>ลายพระหัตถ์ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ถึงพระยาสุริยานุวัตร</u>

เสนาบดี ก็ตกลงอนุญาตให้มณฑลปราจีนบุรีใช้วิธีการดังกล่าวได้[1] กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทรงนำเอาวิธีการของพระองค์มาประยุกต์เข้ากับข้อกำหนดในพระราชบัญญัติอากรสุราขึ้นในด้วย โดยกำหนดให้มีเจ้าภาษีนายอากรเก็บสุรา และตั้งโรงต้มกลั่นสุราไก่เฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทราและชลบุรีเท่านั้น เพื่อเป็นการประหยัดเงินในการจัดเก็บภาษีด้วย และนำสุราที่ต้มกลั่นส่งไปจำหน่ายยังหัวเมืองอื่น ๆ ในมณฑล นอกจากนั้นก็อาศัยการตรวจจับสุราเถื่อนให้เข้มแข็งมากขึ้น โดยการให้รางวัลสินบนนำจับ และอาศัยเจ้าหน้าที่ของมณฑล คือ นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านเจ้าของท้องที่ออกตรวจจับกุมตามระเบียบอย่างจริงจัง ซึ่งการทดลองจัดเก็บในมณฑลปราจีนบุรีในปี พ.ศ. 2450 ได้ผลดีมาก

เมื่อทดลองใช้วิธีการดังกล่าวในมณฑลปราจีนบุรีได้ผลดีแล้ว ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนจากวิธีการผูกขาดโดยเจ้าภาษีนายอากร มาเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐจัดเก็บเองในมณฑลอื่น ๆ ด้วย ตั้งแต่ปี พ ศ. 2452 เป็นต้นมา[2] และจากรายงานการเก็บภาษีอากรในปี พ.ศ. 2452 นั้น ปรากฏว่าการจัดจำหน่ายได้มาก ประกอบกับมณฑลกรุงเก่านครสวรรค์ จัดจำหน่ายสุราไม่ทันกับความต้องการ ก็ได้ขอให้มณฑลปราจีนบุรีต้มกลั่นสุราส่งไปจำหน่ายยังมณฑลเหล่านั้นด้วย[3] และเมื่อเปรียบเทียบรายได้แล้ว ปรากฏว่าปี พ.ศ. 2452 สามารถจัดเก็บภาษีอากรสุราได้สูงกว่าปี พ.ศ. 2451 ถึง

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ค.14.18/31 <u>ลายพระหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาสุริยานุวัตร</u> ที่ 9/60 ลงวันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 125

[2] ก.จ.ช. ร.5 ค.14.1ข/31 <u>พระยาสุริยานุวัตร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 37/3293 ลงวันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 128

[3] <u>ดู</u>.

20,243 บาท 33 สตางค์[1] สาเหตุที่เก็บรายได้จากการขายสุราและเก็บภาษีอากรสุราได้มากเนื่องจากว่า

1. คุณภาพของสุรา สุราที่ต้มกลั่นในมณฑลปราจีนบุรีมีรสดี และมีดีกรีเป็นที่พอใจของผู้บริโภคมากกว่าสุราเถื่อน จึงจำหน่ายได้มาก

2. การกวดขันในการจับกุมผู้ลักลอบทำสุราเถื่อน เนื่องจากเจ้าหน้าที่ของมณฑลเอาใจใส่ตรวจตราจับกุมผู้ลักลอบทำสุราเถื่อนอย่างแข็งแข็ง ทำให้การต้มกลั่นสุราเถื่อนลดน้อยลง สุราโรงที่ต้มกลั่นก็จำหน่ายได้มาก[2]

นอกจากนั้น การดำเนินการทั้งหมดเป็นไปด้วยความเรียบร้อยดี ทั้งการจัดเก็บภาษี การตั้งโรงกลั่นสุรา ตลอดจนการจัดทำบัญชีรายรับรายจ่าย เนื่องจากความสามารถส่วนพระองค์ของกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทำให้จัดเก็บภาษีและการค้าขายสุราเป็นไปได้ด้วยดี

และผลจากการดำเนินการจัดเก็บภาษี และการจำหน่ายสุราตามวิธีการของกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทำให้ยอดการจำหน่ายสุราโรงสูงขึ้นกว่าเดิม อันเป็นผลดีต่อมณฑลปราจีนบุรี เพราะเท่ากับเป็นการสนับสนุนการใช้วัตถุดิบและสินค้าในท้องถิ่นด้วย เนื่องจากการต้มกลั่นสุราต้องอาศัยข้าว อ้อย น้ำตาลเป็นหลักในการผลิต และเป็นการสนับสนุนชาวไร่ชาวนาให้ค้าขายผลผลิตของตนได้มากขึ้นอีกด้วย

จากตัวอย่างของการเก็บภาษีอากรบ่อนเบี้ย สุรา ฝิ่น ซึ่งเป็นรายได้ที่สำคัญของมณฑลปราจีนบุรีนั้น จะเห็นได้ว่ารัฐได้พยายามจัดเก็บภาษีอากรเอง เพื่อยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากร และสามารถทำได้ทุกชนิดในปี พ.ศ. 2450 ดังจะเห็นได้จากตาราง 3 และ 4 ว่า ในปี พ.ศ. 2450 ภาษีอากรที่เจ้าภาษีอากรทำการประมูลจัดเก็บในมณฑลปราจีนบุรี เหลือเพียงชนิดเดียวคือ อากรจันอับ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ค.14.1ช/37 <u>กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ</u> ที่ 103/2862 ลงวันที่ 18 มิถุนายน ร.ศ. 129

[2]ก.จ.ช. ร.5 ค./4.1ช/37 <u>ก</u>.

ผลจากการที่รัฐสามารถยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากร เปลี่ยนมาใช้วิธีการจัดเก็บภาษีอากรแบบใหม่ โดยอยู่ในอำนาจหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ประจำมณฑลนั้น นับว่ามีผลดี กล่าวคือ มีความเป็นระเบียบแบบแผน และมีหลักฐานที่แน่นอนคือมีใบเสร็จต่าง ๆ ยากแก่การฉ้อโกง และรัฐสามารถเก็บภาษีอากรได้สะดวกและรวดเร็วขึ้นกว่าเดิม เพราะได้มีการปฏิบัติงานร่วมกันระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง คือกระทรวงการคลัง และมหาดไทย โดยมอบอำนาจให้ข้าหลวงเทศาภิบาลในการบังคับบัญชาข้าราชการแผนกต่าง ๆ ช่วยเก็บภาษีอากรในท้องที่ได้อย่างทั่วถึง ทำให้สามารถเก็บภาษีอากรได้มากขึ้นอีกด้วย นอกจากนั้นแล้วยังถือว่าเป็นประโยชน์ต่อราษฎรอีก กล่าวคือ เมื่อให้เจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นจัดเก็บภาษีอากรแล้ว ราษฎรก็สามารถประกอบอาชีพได้สะดวกขึ้น เพราะแทนที่ราษฎรจะต้องนำเงินภาษีมาชำระที่ศาลาว่าการเมืองด้วยตนเอง ต้องเสียเวลาเดินทาง 2 – 3 วัน เป็นเหตุราษฎรที่อยู่ห่างไกลไม่ยอมมาเสียภาษี หรือไม่ก็เจ้าภาษีนายอากรก็ไม่ยอมออกไปเก็บภาษียังท้องที่ห่างไกลอีกด้วย ทำให้ขาดรายได้ไปมาก นอกจากนั้นแล้ว เมื่อมีการกำหนดพิกัดอัตราภาษีอากรที่แน่นอนแล้ว ทำให้เจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือเจ้าภาษีนายอากรไม่กล้าเก็บเงินเกินกว่าที่กำหนดไว้ ทำให้ราษฎรไม่ถูกเอารัดเอาเปรียบจนเกินไป นับว่าเป็นข้อดีของการจัดเก็บภาษีอากรแบบใหม่ แต่ในขณะเดียวกันก็อาจจะก่อให้เกิดความบกพร่องได้ เนื่องจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง มีอำนาจในการจัดเก็บภาษีอากร อาจจะใช้ช่องทางและโอกาสในอำนาจหน้าที่ของตนบีบบังคับให้ราษฎรเสียภาษีอากรตามที่ตนเองต้องการก็ได้ และทำหลักฐานว่าเก็บได้น้อย ตลอดจนการที่กำนันได้รับส่วนแบ่งเงินส่วนลดภาษีอากรนั้น อาจจะรีดไถราษฎรเพื่อให้ได้ภาษีมาก ๆ เพื่อที่ตนจะได้รับส่วนแบ่งจากภาษีอากรมากขึ้นก็ได้ แต่ข้อบกพร่องดังกล่าวถ้าเปรียบเทียบกับข้อดีแล้วก็นับว่าข้อดีมีมากกว่าข้อบกพร่อง ทำให้การจัดเก็บภาษีอากรได้มากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

จากผลดังกล่าว แสดงให้เห็นความพยายามของรัฐบาลในการที่จะแก้ไขปรับปรุงตลอดเวลา ในเชิงปฏิบัติว่าจะทำอย่างไร จึงจะเก็บภาษีได้เต็มที่ และให้ราษฎรได้รับความยุติธรรมในเรื่องการถูกเก็บภาษี ไม่ให้มีการรีดไถจากเจ้าหน้าที่

เช่นก่อน ๆ มา และรัฐบาลได้พยายามอำนวยความสะดวกในการเสียภาษีของราษฎร เพื่อจูงใจไม่ให้ราษฎรเกียจคร้านในการเสียภาษี

2. <u>สภาพการประกอบอาชีพของราษฎร</u>

อาชีพของราษฎรในมณฑลปราจีนบุรี มีด้วยกันหลายอาชีพ เช่น อาชีพเกษตรกรรม ได้แก่ การทำนา ทำไร่ ทำสวน เพาะปลูกพืชต่าง ๆ ส่วนอาชีพทางอุตสาหกรรม ก็ได้แก่ การทำป่าไม้ เหมืองแร่ การประมง เป็นต้น การประกอบอาชีพของราษฎรนอกจากพึ่งความสามารถของตนแล้ว ก็ยังได้รับการช่วยเหลือส่งเสริมจากรัฐบาลอีกด้วย โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการประกอบอาชีพของราษฎรอย่างมาก ดังที่มีกระแสพระราชดำรัสไว้เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินเปิดการแสดงกสิกรรมและพาณิชยกรรมที่กระทรวงเกษตราธิการ เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2453 ว่า "การกสิกรรม พาณิชยกรรม เป็นที่ตั้งแห่งความสมบูรณ์ ความสมบูรณ์เป็นที่ตั้งแห่งกำลัง กำลังย่อมเป็นที่ตั้งแห่งอำนาจ"[1] ดังนั้น พระองค์ทรงพยายามส่งเสริมการประกอบอาชีพของราษฎรอย่างมาก

การประกอบอาชีพของราษฎรในมณฑลปราจีนบุรีนั้น สามารถแยกออกได้เป็น 2 ประเภท คือ การเกษตรกรรม และอุตสาหกรรม ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.1 <u>การเกษตรกรรม</u> อาชีพทางการเกษตรกรรม เช่น การทำนา ทำไร่ สวน นั้นเป็นอาชีพหลักของราษฎรในประเทศไทยอยู่แล้ว ดังนั้น การเกษตรกรรมของมณฑลปราจีนบุรีก็มีลักษณะเช่นเดียวกับมณฑลอื่น ๆ ดังนี้ คือ

---

[1] "รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกเกษตราธิการ ร.ศ. 129" <u>เทศาภิบาล</u> 10 : 58 มกราคม ร.ศ. 129

2.1.1 <u>การทำนา</u>

จากสภาพภูมิศาสตร์ของมณฑลปราจีนบุรี โดยเฉพาะเมืองนครนายก ปราจีนบุรี และฉะเชิงเทรา เป็นที่ราบลุ่มมีแม่น้ำบางปะกงและสาขาไหลผ่าน ทำให้พื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมในการเพาะปลูก โดยเฉพาะการทำนา หรือการปลูกข้าว ซึ่งการทำนาของคนไทยแต่โบราณมานั้น ชาวนาจะปลูกข้าวไว้พอกินในครอบครัว หรือขายและแลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคอื่น ๆ ที่ตนไม่มี นอกจากนั้นก็มีไว้เสียภาษีให้กับรัฐบาล การที่จะค้าขายส่งออกไปต่างประเทศก็มีบ้างเป็นจำนวนน้อย แต่การผลิตข้าวของไทยเริ่มเปลี่ยนไปในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อไทยทำสัญญาเบาริ่งกับประเทศอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 และทำสัญญากับชาติอื่น ๆ ต่อมา ทำให้ตลาดการค้าข้าวเพิ่มขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากข้อตกลงในสัญญานั้นไทยต้องเปิดทำการค้าอย่างเสรีกับประเทศคู่สัญญา โดยเฉพาะการส่งข้าวออก[1] หลังจากนั้นไทยก็ส่งข้าวเป็นสินค้าออกอย่างจริงจัง จนทำให้การค้าข้าวเจริญกว้างขวางทำรายได้อย่างมาก ทำให้ราคาข้าวสูง ชาวนาจึงหันมาสนใจที่จะปลูกข้าว และเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้นกว่าเดิม โดยการขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกให้มากขึ้น

การขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกก็คือการขุดคลองเข้าไปในพื้นที่ที่รกร้างว่างเปล่า โดยที่คลองจะเป็นเส้นทางคมนาคมและช่วยในเรื่องการชลประทาน เป็นการชักจูงให้ราษฎรเข้าไปตั้งรกรากเพื่อทำนา การขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูกในเขตมณฑลปราจีนบุรีในช่วงปี พ.ศ. 2411 – 2435 นั้น ส่วนใหญ่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ขุดขึ้นเพื่อการคมนาคมและการเพาะปลูก เช่น คลองนครเนื่องเขต คลองประเวศบุรีรัมย์

---

[1] เจมซี อินแกรม <u>ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย : 1850 – 1970</u> หน้า 46

ตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 1 ต่อมาเอกชนก็สนใจที่จะทำการขุดคลองบ้างเพื่อจับจองที่นา เช่น การขุดคลองหลวงแพ่ง คลองอุดมชลจร เป็นต้น จากการขุดคลองดังกล่าว ได้ช่วยเปิดพื้นที่รกร้างว่างเปล่า บริเวณเมืองฉะเชิงเทรา ส่วนการขยายพื้นที่การทานาของเมืองนครนายกนั้น ส่วนใหญ่เอกชนเป็นผู้ดาเนินการทั้งสิ้น เช่น โครงการรังสิต และโครงการทุ่งดงละคร จากโครงการทั้ง 2 ได้ส่งผลต่อการทำนาของชาวนาในมณฑลปราจีนบุรีอย่างมาก ทั้งทางด้านการขยายพื้นที่และการจับจองที่ดิน ในช่วงปี พ.ศ. 2436 - 2458 ดังต่อไปนี้

1. โครงการรังสิต หรือโครงการขุดคลองและคูนาในทุ่งหลวงรังสิต โครงการดังกล่าวเป็นของบริษัท ขุดคลองแลคูนาสยาม จากัด (Siam Lands, Canal and Irrigation Company) เริ่มทำสัญญากับรัฐบาลเมื่อปี พ.ศ. 2431 โดยขอสัมปทานการขุดคลองทั่วพระราชอาณาจักร เป็นเวลา 25 ปี และบริษัทจะให้เงินกำไรเป็นค่าภาคหลวงร้อยละ 20[1]

บริษัท ขุดคลองแลคูนาสยาม จากัด มีพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระนานาพิธภาษี นายโยคิม แกรซี และนายยม เข้าร่วมกิจการ ต่อมานายยม และนายโยคิม แกรซี ถอนหุ้นออกไป และได้หม่อมราชวงศ์สุวพันธ์ สนิทวงศ์[2] กับพระปฏิบัติราชประสงค์ (Mr. Muller) เข้ามามีบทบาทในการบริหารงานของบริษัท

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 กษ.9.4/1 "เรื่องบริษัท ขุดคลองแลคูนาสยาม" หนังสือพระราชทาน พระบรมราชานุญาตขุดคลอง พ.ศ. 2431

[2]บุตรคนโตของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์

โครงการรังสิตนี้เป็นโครงการแรกของบริษัทที่นายโยคิม แกรซี ได้เขียนอธิบายไว้ว่า เป็นโครงการที่เกิดขึ้นจากบุคคลที่ได้ตระหนักถึงความสำคัญของการปลกข้าว เพื่อสนองความต้องการของตลาดซึ่งเพิ่มสงขึ้น ทั้งภายในและภายนอกประเทศไทย และเพื่อสนองนโยบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย[1] โครงการนี้อยู่ทางตะวันออกของแม่น้าเจ้าพระยา ห่างจากกรุงเทพฯประมาณ 30 กิโลเมตร มีเนื้อที่ราว 800,000 – 1,500,000 ไร่[2] มีอาณาเขตดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับมณฑลกรุงเก่า และนครนายก

ทิศใต้ ติดต่อกับคลองแสนแสบ และบางขนาก

ทิศตะวันออก จดแม่น้านครนายก

ทิศตะวันตก จดคลองเปรมประชากร

บริษัทลงมือขุดคลองเมื่อปี พ.ศ. 2433 โดยเริ่มขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์ ซึ่งเป็นคลองหลัก และสายสำคัญจากตำบลบ้านใหม่ แขวงปทุมธานี (แม่น้าเจ้าพระยา) ไปออกแม่น้านครนายกที่ตำบลบางปลากด หัวควาย เมืองนครนายก เป็นระยะทางราว 56 กิโลเมตร (1,400 เส้น) กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก (กว้าง 12 เมตร ลึก 3 เมตร) ต่อมาบริษัทได้ขยายความกว้างเป็น 16 เมตร ลึก 2.5 เมตร[3] เสร็จ

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 กษ.9.4/2 Scheme of Irrigation in Siam พ.ศ. 2445 ของ Joachin Jrassi (อ้างอิงมาจาก บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา หน้า 1 ของ สุนทรี อาสะไวย์)

[2] ก.จ.ช. ร.7 กษ.9/9 Report on the benefit of irrigation works ของ C.D.Gee

[3] ก.จ.ช. ร.5 กษ.9.4/2 ล.ค.

ในปี พ.ศ. 2440 นอกจากนั้นแล้วยังได้มีการขุดคลองอีก 2 สาย ในปี พ.ศ. 2436 - 2447 คือ คลองหกวาสายล่าง และคลองหกวาสายบน พร้อมกับคลองซอยแยกจากคลองทั้ง 2 อีก ประมาณ 40 คลอง[1]

นอกจากนั้น บริษัทได้สร้างประตูน้ำขึ้น 3 แห่ง คือ ประตูน้ำขุฟาลงกรณ์ ที่คลองรังสิตทางดานตะวันตก ประตูน้ำเสาวภา ทางดานตะวันออก และประตูน้ำสมบูรณ์ ทางด้านตะวันออกของคลองหกวาสายล่าง เพื่อใช้สาหรับบังคับน้ำในบริเวณนี้ตามต้องการอีกด้วย

โครงการรังสิตนี้รวมพื้นที่ของเมืองนครนายกและฉะเชิงเทราเอาไว้ด้วย เมื่อทำการขุดคลองนั้นในบริเวณนี้เป็นป่ารกร้างว่างเปล่า ไม่มีการแบ่งเขตว่าบริเวณใดเป็นเมืองนครนายก หรือเมืองฉะเชิงเทรา หรือกรุงเทพฯ เมื่อบริษัทขุดคลองเสร็จแล้ว จะเปิดให้ราษฎรจับจองที่นา จึงต้องมีการกำหนดเขตพื้นที่ใหม่เพื่อที่รัฐบาลจะได้จัดเก็บเงินค่านาและภาษีอื่น ๆ ได้ง่ายขึ้น การกำหนดเขตพื้นที่ในครั้งนั้นได้กาหนดว่า[2] ทางด้านตะวันออกของคลองที่ 14 เป็นต้นไป ขึ้นอยู่กับมณฑลปราจีนบุรี โดยมีอาณาเขตจากใต้คลองหกวาสายบน ตั้งแต่คลองซอยที่ 32 ลงมาจนถึงคลองที่ 14 ของคลองรังสิต เรื่อยลงไปจนถึงคลองที่ 14 ของคลองหกวาสายล่าง ลงไปจนถึงคลองบางขนาก เป็นอาณาเขตของมณฑลปราจีนบุรีทั้งสิ้น ส่วนการแบ่งเขตเมืองนั้น ตั้งแต่ฝั่งตะวันออกของคลองซอยที่ 32 จากคลองหกวาสายบนลงมาจนถึงคลอง 14 ของคลองหกวาสายล่างเป็นเขตเมืองนครนายก ส่วนตอนใต้ลงมาเป็นเขตเมืองฉะเชิงเทรา[3] เมื่อแบ่งเขตแดนแล้วทำให้กลองใน

---

[1]โปรดดูแผนที่ 5

[2]ค.

[3]ก.จ.ช. กส.10/47 บริษัทชี้แจงเขตแขวงเมืองที่ติดต่อกับทุ่งของบริษัท ลงวันที่ 27 สิงหาคม ร.ศ. 119

โครงการรังสิตอยู่ในพื้นที่มณฑลปราจีนบุรีทั้งหมด 20 คลอง[1] จากโครงการรังสิตนี้มีพื้นที่ทำนาในมณฑลปราจีนบุรีประมาณ 300,000 - 450,000 ไร่ โดยประมาณ

2. โครงการทุ่งดงละคร หรือทุ่งนครนายก

ทุ่งดงละครเป็นพื้นที่อยู่ทางตะวันออกของแม่น้ำนครนายกติดต่อกับทุ่งรังสิต ซึ่งบริษัทได้ขออนุญาตขุดคลองในบริเวณนี้ โดยมีเหตุผลว่า ทุ่งฝั่งตะวันออกยังไม่เจริญในการเพาะปลูก เพราะน้ำขึ้นเร็วลงเร็ว ถ้าขุดคลองแล้วจะช่วยกั้นน้ำป่าไม่ให้มาเร็วเกินไป และจะช่วยกั้นน้ำมิให้ไหลลงในแม่น้ำนครนายกเวลาน้ำลดจะทำให้การเพาะปลูกเจริญขึ้นมาก[2] จากเหตุผลดังกล่าว บริษัทจึงขอขุดคลองยาว 2,500 เส้น เพื่อเปิดพื้นที่ในการเพาะปลูกได้ถึง 200,000 ไร่[3] และบริษัทได้รับพระบรมราชานุญาตขุดคลองในทุ่งนี้ เมื่อวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2447[4] ในการทำสัญญาขุดคลองนั้นได้มีข้อสัญญารวม 18 ข้อ ที่สำคัญคือ ข้อ 2 กำหนดขนาดคลองกว้าง 5 วา ลึก 5 ศอก และคันคลองจะต้องเทลาดตามส่วน และกำลังของเครื่องขุด ความยาวไม่เกิน 2,500 เส้น ข้อ 3 กำหนดเสร็จภายใน 3 ปี (พ.ศ. 2447 - 2449) ข้อ 4 เมื่อบริษัทขุดเสร็จ กรมคลองจะแต่งตั้งวิศวกรไปตรวจและรับมอบคลองเป็นของรัฐบาล ข้อ 5 - 9 กำหนดเงื่อนไขเกี่ยวกับการสร้าง

---

[1]โปรดดูรายละเอียดจากภาคผนวก จ

[2]ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/6 <u>เรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (ทุ่งดงละคร)</u>

[3]ก.จ.ช. ร.5 กษ.9.4/13 <u>พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และม.ร.ว. สุวพันธ์ กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองทุ่งฝั่งตะวันออกลำน้ำนครนายก</u> วันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 123

[4]โปรดดูสัญญาขุดทุ่งดงละคร ในภาคผนวก ฉ

ประตูน้ำ คือจะต้องสร้างตามจุดที่กรมคลองกำหนด ต้องสร้างด้วยศิลาตามแบบแปลนของกรมคลอง กรมคลองเป็นผู้ให้คำแนะนำในการสร้าง และกำหนดว่าต้องสร้างประตูน้ำเสร็จใน 2 ปี ข้อ 10 – 11 กำหนดว่าที่ดินที่บริษัทมีสิทธิครอบครอง คือที่ดินที่ยังว่างเปล่าเว้นจากริมคลอง 1 เส้น ขึ้นไปฝั่งละ 40 เส้น ส่วนในที่นาฟางเจ้าของต้องเสียค่าขุดคลองไร่ละ 4 บาท แต่จะยกเว้นให้สำหรับเขต 30 เส้นริมฝั่งแม่น้ำนครนายก ข้อ 13 รัฐบาลจะเป็นผู้จัดการปักปันที่นาฟาง ซึ่งเสียค่าคลองให้ได้ที่จดริมคลองทุกราย ข้อ 17 กำหนดระยะเวลาของสัญญาไว้ 5 ปี

เมื่อสิ้นสุดสัญญา บริษัทขุดคลองได้ทั้งสิ้น 73 กิโลเมตร (1,225 เส้น)[1] ได้เนื้อที่นา 133,200 ไร่[2]

จากโครงการทั้งสอง ได้ช่วยขยายพื้นที่การทำนาออกไปจากเดิมอย่างมาก เมื่อรวมกับพื้นที่นาที่มีอยู่แล้วนั้น ปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2468 มณฑลปราจีนบุรีมีเนื้อที่ทำนาปลูกข้าวได้รองลงมาจากมณฑลอุดร[3] โดยมีพื้นที่ถึง 1 ล้านไร่เศษ จากการที่มณฑลปราจีนบุรีมีความสำคัญและมีพื้นที่ในการทำนาได้มากนั้น ก็มีปัญหาเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ปัญหาการทำนา และปัญหาอื่น ๆ ซึ่งคล้ายคลึงกับมณฑลอื่น ๆ ดังต่อไปนี้

1. <u>ชาวนาหรือราษฎรกับกรรมสิทธิ์ในที่ดิน</u>

การทำนานั้นเป็นอาชีพหลักของคนไทย ดังนั้นที่นาจึงมีความสำคัญต่อชาวนามาก แต่ปรากฏว่าการจับจองที่ดินในสมัยนั้น โดยทั่วไปที่ดินที่อุดมสมบูรณ์บรรดาผู้มีอำนาจหรือขุนนางข้าราชการ ตลอดจนผู้มีทรัพย์ จะจับจองเอาไว้เป็น

---

[1]โปรดดูรายละเอียดจากภาคผนวก ช

[2]โปรดดูจากแผนที่ 6

[3]กระทรวงศึกษาธิการ กรมตารา <u>ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม</u> หน้า 289

ของตน หรือให้เช่าต่อไป แต่ราษฎรชาวนามักจะได้ที่นาที่ไม่ดีนัก ขาดความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นเพื่อผลผลิตที่มากขึ้น ก็จำเป็นต้องแสวงหาที่นาที่อุดมสมบูรณ์ด้วยการเช่านาของเจ้าของนาเหล่านั้น ชาวนาในมณฑลปราจีนบุรีก็เช่นเดียวกัน และจะเห็นได้ชัดจากกรณีจับจองที่นาในโครงการรังสิต ตามข้อสัญญาในการขอพระบรมราชานุญาตขุดคลอง และประกาศของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ข้อ 4[1] ได้ระบุไว้ว่า ที่ดินตามฝั่งคลองทุก ๆ คลอง นับจากที่ยกไว้เป็นที่ของหลวงแล้ว ให้บริษัทซื้อเอาที่ดินฝั่งละ 40 เส้น รวมเป็น 80 เส้น ทุกคลองจากสัญญาดังกล่าว แสดงว่าที่นาที่อุดมสมบูรณ์ใกล้คลองจะเป็นของบริษัทตามข้อสัญญาในฐานะผู้ลงทุนขุดคลอง ซึ่งที่นาดังกล่าวจะอยู่ในเขตมณฑลปราจีนบุรี ประมาณ 19 – 20 คลอง ก็เท่ากับว่าบริษัทได้ที่ดินไว้เป็นกรรมสิทธิ์เกือบทั้งหมด ตามที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงกล่าวไว้ในปี พ.ศ. 2459 ว่า "บริษัทตั้งสถิมขุดคลองระยะห่างกันพอดี ๆ ให้ถึงที่ในทุ่งรังสิตเป็นของบริษัทไม่เหลือ คือขุดคลองซอยห่างกัน 60 เส้น ได้ที่เป็นของบริษัทฟากละ 30 เส้น สองคลองยันกันเป็น 60 เส้น ไม่มีที่ดินเหลือในทุ่งรังสิตเลย"[2] หลังจากที่บริษัทได้ขุดคลองเสร็จแล้ว ก็เปิดให้มีการจับจองที่ดิน ปรากฏว่ามีผู้มาจับจองที่ดิน ส่วนใหญ่จะเป็นเจ้านาย ข้าราชการ บาดหลวงในศาสนา และพ่อค้าชาวจีนมาซื้อไว้ เช่น นายลา และนางเกษร ภรรยา สังกัดกรมทหารปืนใหญ่ จับจองที่นาคลองซอยที่ 14[3] พระคำรงแพทยาคุณ จับจองที่นา

---

[1]โปรดดูขอสัญญาจากภาคผนวก ซ

[2]ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/6 <u>บันทึกเรื่องบริษัท ขุดคลองแลคูนาสยาม</u> วันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2459

[3]ก.จ.ช. ร.5 กษ. <u>บริษัทขุดคลอง</u> เล่มที่ 8

1,200 ไร่ ในคลองซอยที่ 14[1] จีนยวงเฮียงชิว เจ้ยฮวด ในบังคับฝรั่งเศส จับจอง 1,050 ไร่ คลองซอยที่ 15[2] เป็นต้น จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าผู้จับจองที่ดินเป็นผู้จับจองรายใหญ่เกินกว่า 100 ไร่ขึ้นไป มากกว่าที่ดินผืนเล็ก ทั้งนี้เป็นนโยบายของบริษัทด้วย โดยต้องการระดมทุนจากผู้ต้องการที่ดิน เรียกค่าจองที่ดินล่วงหน้าไร่ละ 1 บาท (ขายไร่ละ 4 บาท) ดังนั้นชาวนาหรือราษฎรสามัญจึงไม่มีโอกาสจับจองที่ดินเป็นของตน จำเป็นต้องเช่าที่ดินจากบริษัทหรือเจ้าของที่ดินอีกทีหนึ่งเพื่อทำนา ดังที่ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ในรายงานเสนาบดีสภาว่า ชาวนาที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตนี้ ส่วนใหญ่มิได้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่จะเช่านาจากเจ้าของที่ดินทำเป็นปี ๆ ไป ซึ่งจะแตกต่างไปจากแถบคลองแสนแสบ ซึ่งชาวนาส่วนใหญ่เป็นเจ้าของที่ดิน[3] ค่าเช่านาที่ชาวนาจ่ายให้เจ้าของที่ดินนั้นจะอยู่ในราวไร่ละ 1 – 2 บาท หรือประมาณ 12 – 24% ของผลผลิตต่อไร่[4] และบางครั้งยังต้องเสียภาษีอากรค่านาเองอีกด้วย ทำให้ชาวนามีรายได้ตอบแทนน้อยมากเมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้ว

นอกจากนั้นแล้ว เมื่อขุดคลองใหม่ ๆ นั้น ก่อความเดือดร้อนแก่ราษฎรชาวนาที่ทำนาอยู่แล้วด้วย ดังที่หลวงรัฐกิตวิบูลย์ ได้ออกไปสอบสวนการทำนาในทุ่งรังสิต เมื่อวันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2449 ว่า บริษัทได้ขุดคลองซอยที่ 26 27 28 ในเขตเมืองสระบุรี และคลองซอยที่ 31 32 33 ในเขตเมืองนครนายกนั้น ได้ขุดคลองเข้าไปในนาฟางของราษฎร ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นลาว บริษัทได้เรียกร้องค่า

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 กษ. หนังสือเก่า เล่มที่ 87

[2]ก.จ.ช. ร.5 กษ. บริษัทขุดคลอง เล่มที่ 8

[3]ก.จ.ช. ร.5 กษ.3.1/12 รายงานเสนาบดีสภา วันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 128

[4]โดยคิดราคาข้าวเกวียนละ 25 บาท และ 3 ไร่ ได้ข้าว 1 เกวียน

ขุดคลอง แต่ราษฎรไม่มีเงินชำระให้เพราะยากจนอยู่แล้ว จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้มีทรัพย์ถือโอกาสเข้าเป็นเจ้าของที่ดิน โดยจ่ายเงินให้ราษฎรเหล่านั้นแทน และโอนที่ดินเป็นของตนจากบริษัท คนเหล่านั้นได้รับความเดือดร้อนก็ต้องอพยพไปหาที่นาทำนาใหม่ที่ไกลออกไปอีก ซึ่งยากลำบากไปกว่าเดิมอีก[1]

นอกจากปัญหาในทุ่งรังสิตแล้ว ก็จะเห็นได้ชัดเจนถึงปัญหากรรมสิทธิ์ในที่ดินของชาวนาในทุ่งดงละคร กล่าวคือ หลังจากที่บริษัทได้ทำสัญญาขุดคลองในทุ่งดงละครเมืองนครนายกแล้ว ปัญหาก็ได้เกิดขึ้นทันที เนื่องจากข้อสัญญาที่ทำไว้ได้ให้สิทธิ์ในการครอบครองที่ดินอย่างกว้างขวางมากกว่าโครงการรังสิต ดังข้อสัญญาข้อที่ 10 และ 11[2] นั้น บริษัทจะได้สิทธิ์ในการครอบครองที่ดินที่ยังว่างเปล่าอยู่ทั้งหมด ตลอดจนนาฟาง[3] ที่ราษฎรได้ทำแล้วด้วย ดังนั้นปัญหาจึงเกิดขึ้นกับนาฟางของราษฎร

จากสัญญาข้อ 11 ได้ตกลงไว้ว่า รัฐบาลจะเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลออกไปปักปันเขตนาฟาง คือนาที่ราษฎรได้ทำไว้แล้วก่อนการขุดคลอง แต่ปรากฏว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลจะมีความขัดแย้งกับบริษัทเสมอ กล่าวคือ บริษัทได้พยายามคัดค้าน

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 กษ.3.1/11 <u>รายงานเรื่องสืบเหตุผลที่คนทำนาอพยพออกจากทุ่งหลวงรังสิต</u>

[2] โปรดดูสัญญาทุ่งดงละคร จากภาคผนวก ฉ

[3] นาฟาง หรือนาฟางลอย คือนาที่เกิดจากการหักร้างถางพงขึ้นใหม่ รัฐบาลจะส่งข้าหลวงเสนา ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่กระทรวงเกษตรไปจัดการตรวจดู และออกหนังสือ เรียกว่า ตราจองหรือใบจอง ไว้เป็นประจำทุกปี

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ <u>พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 2</u> เล่ม 2 หน้า 71

การปักปันเขตที่นาของราษฎรว่าไม่ถูกต้องตามสัญญา เพราะบริษัทพยายามตีความในสัญญาให้เกิดผลประโยชน์แก่บริษัทให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ส่วนการจัดทำแผนที่นาฟางนั้น ขุนพิศาล เจ้าหน้าที่กรมแผนที่ ได้กำหนดเขตที่นาฟางไว้ว่า จะได้แก่นาฟางที่ราษฎรได้ทำอยู่ในปัจจุบันและทั้งที่เป็นนาร้างอยู่[1] เนื่องจากทำแล้วไม่ได้ผลหรือมีปัญหาเรื่องน้ำและสัตว์ป่า[2] แต่บริษัทเห็นว่าเป็นการกำหนดที่ไม่ถูกต้อง บริษัทต้องการให้นาฟางมีความหมายเพียงแต่นาที่ได้ทำอยู่ในปีนั้น (พ.ศ. 2447) เท่านั้น ทั้งนี้ บริษัทจะได้อ้างสิทธิ์ในนาฟางที่ทำเมื่อปีก่อน ๆ ว่าเป็นนาที่บริษัทมีสิทธิ์ในการจับจอง[3]

เมื่อเกิดการขัดแย้งในการตีความดังนี้ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตร ในขณะนั้นได้ตัดสินว่า นาที่ร้างไม่เกิน 3 ปี เป็นนาฟาง กล่าวคือ ถ้าราษฎรทิ้งที่นาไว้ไม่เกินกำหนด 3 ปีแล้ว เป็นนาฟาง ถ้าทิ้งเกิน 3 ปี

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/11 เล่ม 2 <u>คำชี้แจงของขุนพิศาล</u> วันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124 อ้างถึงในบันทึกเรื่องของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (ทุ่งดงละคร)

[2] สัตว์ป่าในที่นี้ คือช้างเถื่อนหรือช้างป่า ซึ่งอาศัยอยู่ในบริเวณทุ่งรังสิตมานานแล้ว กล่าวคือ เป็นช้างโขลงของหลวง ที่เคยอยู่ในบริเวณนี้ และถูกจับไว้ใช้ในราชการเป็นครั้งคราว ๆ เมื่อทำการขุดคลองในบริเวณดังกล่าว จึงอพยพกันไปอยู่แถบเมืองนครนายก เมื่อถึงฤดูข้าวออกรวง ช้างเหล่านั้นจะลงมาถอนกอข้าวในนากินคืนหนึ่งหลาย ๆ ไร่ จนชาวนาทนไม่ได้ก็พากันอพยพไปทำนาที่อื่นแทน

[3] ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/11 เล่ม 2 <u>จดหมายพระปฏิบัติราชประสงค์ ถึง ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตร</u> วันที่ 16 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 123 อ้างถึงในบันทึกของบริษัทฯ

จนมีต้นไม้ขึ้นแทนที่ จนสังเกตไม่ได้ว่าเป็นนาฟางแล้ว จึงให้ถือว่าเป็นนาป่า และให้กรมแผนที่ออกทาแผนที่ใหม่ โดยไม่ต้องบอกว่าเป็นนาของใครเท่าใด เป็นแต่สอบสวนดูให้รู้ว่า ที่ดินเหล่านั้นใครได้เคยทำนาในระหว่าง 3 ปีบ้าง ให้ทำเครื่องหมายลงในแผนที่เท่านั้น[1] แต่ปัญหาดังกล่าวก็ยังไม่ยุติลง

ต่อมา ในปี พ.ศ. 2448 พระปฏิบัติราชประสงค์ก็คัดค้านการที่รัฐบาลทำแผนที่นาฟางอีก โดยรวมเอานาร้างใน 3 ปี เข้าไว้ ทั้งนี้โดยอ้างว่านาส่วนใหญ่ในเขตทุ่งดงละครเป็นนาที่ถือใบเหยียบย่ำ[2] ซึ่งมีอายุเพียง 1 ปี เท่านั้น บริษัทได้ขอให้กระทรวงดาเนินการใหม่ โดยให้เจ้าหน้าที่ของกระทรวงเกษตรออกไปทำแผนที่พร้อมกับเจ้าหน้าที่ของบริษัท และให้ปฏิบัติตามเงื่อนไขต่อไปนี้ คือ

1. ต้องทำแผนที่เขตนาฟางทุกที่ที่มีเจ้าของ และใส่ชื่อผู้ทำนาไว้ด้วย ถ้าถือใบเหยียบย่ำหรือไม่มีหลักฐานเลย ก็ให้ลงแต่นาฟางที่ทำอยู่

2. ที่ที่มีตราแดง[3] ตราจองที่มีเจ้าทำนา ต้องลงเครื่องหมายว่าเป็นนาฟาง

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/6 บันทึกเรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (ทุ่งดงละคร)

[2] ใบเหยียบย่ำ คือ เอกสารที่รัฐบาลอนุญาตให้เจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นนั้น คือ นายอาเภอ กำนัน มีอำนาจในการจัดสรรที่ให้ ซึ่งจะมีสิทธิ์หวงห้ามได้ชั่วคราว คือ ในระหว่างที่ข้าหลวงไม่มาเก็บค่านาและออกหนังสือ แต่เมื่อถึงเวลาที่ข้าหลวงออกมาตรวจ ก็จะเปลี่ยนมารับหนังสือของข้าหลวงแทน

ก.จ.ช. ร.5 กษ.1/4 ความเห็นพระยาประชาชีพบริบาล ลงวันที่ 17 ตุลาคม ร.ศ. 118

[3] ตราแดง คือ เอกสารที่รัฐบาลคือ กระทรวงเกษตรจะออกให้กับนาที่เป็นนาคู่โค คือนาที่ทาได้ผลบริบูรณ์อยู่ทุกปีแล้วนั้นเอง

ในแผนที่ และนาร้างไม่เกิน 3 ปี ต้องทำเครื่องหมายต่างหาก เพื่อจะได้ตรวจเก็บค่านาได้ง่าย

3. แผนที่ที่ทำเสร็จแล้ว ต้องให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องคือ เจ้าหน้าที่ของรัฐบาล เจ้าหน้าที่ของบริษัท และผู้เป็นเจ้าของนาลงชื่อกำกับไว้

ข้ออ้างดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า บริษัทพยายามจะเอาเปรียบราษฎรชาวนาด้วยการอ้างว่า ที่นาส่วนใหญ่เป็นที่ ๆ มีเพียงใบเหยียบย่ำ มีอำนาจหวงห้ามได้เพียง 1 ปี เป็นการอ้างทั้ง ๆ ที่บริษัททราบดีอยู่แล้วว่าอ้างไม่ได้ เพราะตามสัญญาทุ่งดงละคร ข้อ 11[1] ได้ระบุว่า ที่นาของราษฎรไม่ว่ามีหนังสือหรือไม่มี ถ้าได้ทำเป็นนาก็ถือว่ามีกรรมสิทธิ์ทุกราย แต่ข้อโต้แย้งของบริษัทกระทรวงเกษตรก็ไม่ยอมรับฟัง โดยยืนยันตามเดิมว่า นาร้างเกิน 3 ปี จึงจะถือว่าเป็นนาร้าง และได้ตอบโต้บริษัทว่าการที่ราษฎรถือใบเหยียบย่า ซึ่งกฎหมายถือว่ามีอายุ 1 ปีนั้น มีไว้เพื่อตัดสินความระหว่างราษฎร ไม่ได้มีไว้เพื่อตัดสินความระหว่างบริษัทกับราษฎร ซึ่งตามสัญญาชุดคลองได้รับรองกรรมสิทธิ์ของราษฎรไว้แล้ว ถึงแม้ว่าบริษัทได้รับคำยืนยันเช่นนั้น บริษัทก็ยังไม่ละความพยายามอีก กล่าวคือในปีเดียวกันนั้น บริษัทก็แจ้งแก่รัฐบาลว่า จะจัดทำแผนที่นาฟางให้ถูกต้องตามที่เป็นจริง พร้อมกับจัดส่งเจ้าหน้าที่ของบริษัทออกไปจัดการปักปันเขต ทั้งที่บริษัทไม่มีสิทธิ์จะทำเช่นนั้นจึงเกิดปัญหาขึ้นอีก คือความขัดแย้งระหว่างบริษัทกับราษฎร โดยที่ราษฎรไม่ยอมชี้เขตนาของตนบ้าง มีการทำลายหลักเขตของบริษัทบ้าง[2] ทำให้เกิดการวิวาทต่อไปอีก

ปัญหาการวิวาทแย่งที่นาในทุ่งดงละครที่เป็นคดีใหญ่และครึกโครมมากที่สุดก็คือกรณีที่ ม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ฟ้องขับไล่ราษฎรในปี พ.ศ. 2459 ซึ่งเป็นปีที่

---

[1]โปรดดู สัญญาทุ่งดงละคร ข้อ 11 ในภาคผนวก ฉ

[2]ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/6 เรื่องบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม (ทุ่งดงละคร)

บริษัทหมดอายุสัมปทานแล้ว[1] และได้ซื้อที่บริเวณนั้นเป็นของตน คดีดังกล่าวเกิดขึ้นในเขตคลองที่ 1 ตำบลบางอ้อ ตำบลบ้านนา และตาบลบ้านเก่า อำเภอเมืองนครนายก[2] ราษฎรได้ยื่นคำร้องต่อรองอามาตย์เอกอร่ามรณชิต ผู้รั้งราชการตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนครนายกว่า ขุนศรี กำนันตำบลบางอ้อ หมื่นศักดา กำนันตำบลบ้านเก่า นายเจิม แขกอาธีศวาลี แขกวาลีดูเซ็น กับพวกซึ่งเป็นคนของ ม.ร.ว.สุวพันธ์ ได้ไปรังวัดที่นาราษฎรเพื่อจะขาย และขับไล่ราษฎรมิให้ทำนาอีก ทั้ง ๆ ที่ราษฎรได้ทำนาในบริเวณนั้นมาแล้ว 8 – 10 ปี บุคคลดังกล่าวได้อ้างว่า ที่เหล่านั้นเป็นของบริษัทได้ออกใบตรอก (ขาย) ไว้แล้ว ถ้าผู้ใดประสงค์จะทำนา ต้องขอซื้อโดยเสียค่ามัดจำไว้รายละ 500 บาท และต้องชำระอีก 500 บาท ในเดือนมีนาคม คิดแล้วเป็นเงินไร่ละประมาณ 5.50 บาท และต่อมา ม.ร.ว.สุวพันธ์ได้เป็นโจทก์ฟองขับไล่ราษฎรแล้วถึง 29 ราย ตามรายงานของหลวงอร่ามรณชิต ได้วิจารณ์การกระทำของ ม.ร.ว.สุวพันธ์ และบริษัทว่าเป็นเรื่องไม่ถูกต้อง กล่าวคือ "ปล่อยให้ราษฎรเข้าทำนาช้านาน โดยไม่ทักท้วงขับไล่ประการใด จนเห็นว่าเป็นที่มีประโยชน์และได้ราคาแล้ว จึงเข้าจัดการบังคับซื้อและฟ้องขับไล่ให้ออกจากที่ดิน ซึ่งเป็นวิธีการที่น่ารังเกียจ"[3]

การเกิดกรณีวิวาทแย่งชิงที่นานั้นนับได้ว่าก่อความเดือดร้อนให้กับราษฎรมาก เพราะต่อมาคนของ ม.ร.ว.สุวพันธ์ ก็ฟ้องราษฎรเป็นความอาญาว่า ราษฎรบุกรุกขโมยเกี่ยวข้าวในที่นาด้วย กล่าวคือ นายช่วง ราษฎรบ้านบางปลากดน้อย ตำบล

---

[1]อายุสัมปทานการขุดคลองของบริษัทนั้นเป็นเวลา 25 ปี นับจากปี พ.ศ. 2433 ซึ่งเป็นปีแรกที่บริษัทได้ทำสัญญาขอขุดคลองจากรัฐบาล และสิ้นสุดสัญญาในปี พ.ศ. 2458

[2]ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/6 <u>เรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (ทุ่งคงละคร)</u>

[3]<u>ก</u>.

บางอ้อ อำเภอบ้านนา[1] ถูกม.ร.ว.สุวพันธ์ฟ้องขับไล่ให้ออกจากที่นา และเรียกค่าเสียหาย 1,000 บาท นอกจากนั้นยังมีการแย่งชิงคันไถ หว่าน และเก็บเกี่ยวข้าวในที่ที่วิวาท ส่วน นายเชียงมี คนของม.ร.ว.สุวพันธ์ ซึ่งอยู่ในบ้านหลวงพรหมอายัติผู้พิพากษาเมืองนครนายก ได้ยื่นฟ้องอีกว่าได้บุกรุกและลักทรัพย์ ในครั้งนั้นศาลเมืองนครนายกได้ตัดสินให้ฝ่ายม.ร.ว.สุวพันธ์ ชนะคดี ขับไล่ราษฎรออกไป ขณะที่คดีอาญาก็ตัดสินให้นายเชียงมีชนะคดี ให้เรียกร้องค่าเสียหาย 120 บาท และให้จำคุกนายช่วง 1 เดือน และเมื่อนายช่วงจะขอประกันตัวระหว่างอุทธรณ์ ก็ไม่ได้รับอนุญาตจากศาล แสดงให้เห็นว่า ศาลเมืองนครนายกไม่ได้ให้ความยุติธรรมแก่ราษฎร ทั้งยังเข้าข้างฝ่ายโจทก์อีกด้วย

ในระหว่างนั้นก็กำลังจะเกิดปัญหาขึ้นอีกในบริเวณคลองที่ 5 และ 7 ซึ่งเป็นนาฟางแล้ว ม.ร.ว.สุวพันธ์ ได้สั่งให้คนของตนไปจัดการขายหรือให้เช่าอีกด้วย ความเดือดร้อนทั้งหมดที่เกิดขึ้น ไม่มีรายงานเข้ามายังกรุงเทพฯ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์[2] เสนาบดีกระทรวงเกษตรในเวลานั้น ซึ่งพระองค์เป็นนักกฎหมายอยู่แล้วในส่วนพระองค์ย่อมไม่พอใจในเรื่องอยุติธรรมเหล่านั้น จึงได้นำเรื่องวิวาทดังกล่าวขึ้นทูลเกล้าฯถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้ทูลเกล้าฯถวายบันทึกเรื่อง "บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (ทุ่งดงละคร) ลงวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2459[3] เป็นบันทึกลับ กล่าวถึงการดำเนินงานของบริษัททั้งหมด

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/6 คำให้การของนายช่วง วันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2459 อ้างถึงในบันทึกเรื่องของบริษัทฯ

[2] อดีต เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

[3] ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/6 บันทึกเรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (ทุ่งดงละคร)

ตั้งแต่ต้น จนถึงเรื่องวิวาทเรื่องที่ดิน พร้อมกับคำวิจารณ์อย่างละเอียดเกี่ยวกับการเอาเปรียบราษฎรอย่างมากของบริษัทนี้

เรื่องวิวาทที่ดินดังกล่าว ถึงแม้ว่าศาลเมืองนครนายกได้ตัดสินคดีไปแล้วก็ตาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯให้เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมปรึกษากับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ และได้ตกลงให้กรมหลวงสวัสดิวัฒนวิศิษฐ์ อธิบดีศาลฎีกา เป็นผู้ตรวจพิจารณาคดีใหม่ทั้งหมด และได้ตัดสินคดีกลับคำตัดสินเดิม[1] ให้ราษฎรเป็นฝ่ายชนะคดีไป โดยที่

1. ถือว่าใบตรอก (ขาย) ของม.ร.ว.สุวพันธ์ กับบริษัทคือคนเดียวกัน และการให้การในเรื่องเวลาก็คลาดเคลื่อนจากความจริง เมื่อบริษัทสิ้นอายุสัมปทานไปแล้ว และใบตรอกที่ถืออยู่ก็ออกโดยไม่ชอบด้วยกฎหมาย ดังนั้นให้เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเรียกใบตรอกคืนจากม.ร.ว.สุวพันธ์ และไม่มีสิทธิ์ในที่นา จำนวน 11,100 ไร่ ตามใบตรอก

2. ถ้าและ ม.ร.ว.สุวพันธ์ไปหักร้างถางพงทำนาเป็นนาฟางในทุ่งดงละครจำนวนมากน้อยเท่าใด ก็ให้ขอจับจองตามวิธีจับจอง ซึ่งกระทรวงเกษตรจะได้พิจารณาออกให้ โดยอาศัยหลักที่ว่า ใครปักครองมาอย่างไร ใครอยู่ก่อนอยู่หลัง

3. คดีที่ม.ร.ว.สุวพันธ์ ฟ้องขับไล่ราษฎรซึ่งอยู่ในระหว่างอุทธรณ์ ให้ประนีประนอมยอมความเลิกแก่กัน โดยเปรียบเทียบให้ม.ร.ว.ถอนฟ้อง

จากกรณีที่ราษฎรได้ฟ้องร้องกับม.ร.ว.สุวพันธ์ ในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินดังกล่าว เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งของปัญหาที่ราษฎรชาวนามีต่อที่ดินทำนาของตน นอกจากนั้นยังมีปัญหาอีกหลายประการ เช่น การที่ชาวนาเข้าไปทำนาก่อนหน้าที่

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/2 <u>บันทึกความเห็นของกรมหลวงสวัสดิวัฒนวิศิษฐ์</u> ลงวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2461

บริษัทจะเข้าไปขุดคลอง แต่เมื่อบริษัทขุดคลองแล้วผ่านที่นาของชาวนาด้วยนั้นตาม สัญญาข้อที่ 11 ได้ระบุว่า นาที่ราษฎรได้ทำไว้แล้วนั้น ยกเว้นในเขตริมแม่น้ำ 30 เส้น จะต้องเสียเงินค่าขุดคลองไร่ละ 4 บาท แต่ปรากฏว่าก่อนหน้าที่บริษัทจะขุดคลองในทุ่งดงละครนั้น ในบริเวณดังกล่าวก็มีคลองอยู่แล้วหลายสาย[1] ที่ราษฎรได้อาศัยทำนาโดยไม่ต้องอาศัยคลองที่บริษัทขุด แต่เมื่อบริษัทขุดคลองขึ้นมาแล้วยังต้องเสียค่าขุดคลองอีกไร่ละ 4 บาท ทำให้ราษฎรเดือดร้อนมาก นอกเหนือไปจากที่ต้องเสียที่นาที่มีอยู่ก่อนอีกด้วย เมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ได้ออกตรวจราชการบริเวณนั้นเมื่อปี พ.ศ. 2448 ได้รับการร้องเรียนจากราษฎรว่า บริษัทได้เรียกค่าขุดคลองไร่ละ 4 บาท แล้วจะต้องเสียค่าซ่อมคลองอีกคราวละ 7 บาท บางรายก็ว่าต้องเสียเงินให้บริษัทถึงไร่ละ 8 บาท พวกตนคงจะอยู่ไม่ได้ เพราะไม่มีเงินจะจ่ายให้ อาจจะต้องพากันอพยพไปอยู่ที่อื่นก็มี[2] ดังนั้น เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ต้องเรียกผู้ใหญ่บ้าน ราษฎร และบริษัทมาตกลงกัน จึงได้สงบลง เป็นต้น

จากปัญหาเกี่ยวกับที่ดินตามโครงการรังสิต และทุ่งดงละครของบริษัทนั้น ต่อมากระทรวงเกษตรได้รับเรื่องมาดำเนินการเองทั้งหมด หลังจากที่บริษัทได้หมดอายุสัมปทานแล้ว โดยที่บรรดาที่ดินในเขตคลองต่าง ๆ ของบริษัทที่ออกโฉนดแล้วและยังไม่ได้ออกโฉนด ตลอดจนการงานต่าง ๆ ของบริษัทนั้น ถ้าผู้ใดจะมาติดต่อเรื่องที่ดิน ต้องมาติดต่อกับกระทรวงเกษตรโดยตรงเท่านั้น[3] เพื่อเป็นการตัดปัญหาที่จะเกิดขึ้นนั่นเอง

---

[1]โปรดดูแผนที่ 6

[2]ก.จ.ช. ร.5 กษ.1/9 <u>รายงานเสนาบดีกระทรวงเกษตรตรวจการหัวเมือง</u> ร.ศ. 124

[3]ก.จ.ช. กส.10/1294 <u>ประกาศของกระทรวงเกษตราธิการ</u> วันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2458

ดังนั้น ปัญหาชาวนาหรือราษฎรกับกรรมสิทธิ์ที่ดินของมณฑลปราจีนบุรีก็จะมีลักษณะคล้าย ๆ กับมณฑลอื่น ๆ ที่กรรมสิทธิ์ที่ดินที่เป็นที่นาจะตกเป็นของเจ้าของที่ดิน ซึ่งเป็นขุนนาง ข้าราชการ และผู้มีทรัพย์เป็นส่วนใหญ่ ชาวนาจะเป็นเพียงผู้เช่าที่นาทำนาเท่านั้น ถ้าจะเป็นเจ้าของที่ดินเองก็คงจะมีจำนวนไม่มากนัก ทั้งนี้เนื่องจากราษฎรไม่มีเงินพอที่จะจับจองที่ดินเป็นของตนได้ทีละมาก ๆ ส่วนกรณีที่นาในโครงการรังสิตและทุ่งดงละคร ก็ดูเหมือนว่าบริษัทจะมีสิทธิ์ในการจัดสรรที่ดินและเป็นเจ้าของที่ดินโดยตรงตามข้อสัญญา ทำให้เกิดปัญหาวิวาทเกี่ยวกับที่นาในภายหลังได้ จนรัฐบาลต้องเข้ามาช่วยแก้ปัญหาเหล่านั้นให้ยุติลงด้วยดี

2. <u>ปัญหาในการทำนา</u>

นอกจากปัญหาในเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดินของชาวนาแล้ว ยังมีปัญหาอื่น ๆ อีก เช่น ปัญหาการชลประทาน ปัญหาวัชชพืช ปัญหาเรื่องข้าว และการค้าข้าว อีกดังนี้

2.1 <u>ปัญหาเรื่องการชลประทาน</u>

น้ำนับว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญมากของการทำนา เพราะข้าวต้องอาศัยน้ำ นับตั้งแต่เริ่มต้นทำการไถหว่าน ตลอดจนอาศัยหล่อเลี้ยงต้นข้าวจนเติบโตและออกรวง ซึ่งการทำนาในมณฑลปราจีนบุรีแต่เดิมมานั้นอาศัยน้ำฝนเสมอ ถ้าปีใดฝนตกพอดีกับความต้องการ การผลิตข้าวก็จะได้ปริมาณสูง ถ้าฝนน้อยผลผลิตก็จะลดลง ซึ่งปริมาณน้ำฝนที่เพียงพอต่อการทำนานั้น ต้องมีปริมาณเฉลี่ยปีละ 1,800 มิลลิเมตร (70 นิ้ว ต่อปี) เมื่อพิจารณาปริมาณน้ำฝนที่ตกในพื้นที่มณฑลปราจีนบุรีในช่วงปี พ.ศ. 2449 – 2461 แล้วปรากฏตามตารางดังต่อไปนี้

ตาราง 6 รายงานปริมาณน้ำฝนของมณฑลปราจีนบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2449 – 2461[1]

ปริมาณน้ำฝน ปี/มิลลิเมตร	มณฑลปราจีนบุรี				
	เมือง ปราจีนบุรี	เมือง ฉะเชิงเทรา	เมือง ชลบุรี	เมือง นครนายก	เมือง กบินทร์บุรี
พ.ศ. 2449	1391.2	906.5	996.9	2179.7	–
พ.ศ. 2450	2380.9	1183.8	1095.5	2577.7	–
พ.ศ. 2451	2084.8	1710.4	1627.5	2484.1	1854.0
พ.ศ. 2452	1709.5	1836.2	1357.5	1816.7	1948.5
พ.ศ. 2453	2092.5	1499.1	1084.1	1841.6	2334.9
พ.ศ. 2454	1718.5	1316.5	759.7	1931.6	1572.3
พ.ศ. 2455	2137.5	1063.2	1256.9	2187.6	1446.6
พ.ศ. 2456	2087.4	1264.2	832.1	2195.9	1439.6
พ.ศ. 2457	1982.2	1671.5	1143.6	2068.9	1918.1
พ.ศ. 2458	1574.5	1213.1	1602.3	1901.5	1154.0
พ.ศ. 2459	1524.6	1386.8	1188.3	1946.2	1353.4
พ.ศ. 2460	2270.0	1505.7	1692.6	2246.3	1689.0
พ.ศ. 2461	2590.7	927.1	1201.8	2243.0	1726.5
เฉลี่ย	1964.9	1344.9	1218.3	2124.6	1675.2

[1]ที่มา ก.จ.ช. ร.6 กษ.1/1 ยอดรายงานน้ำฝน รวม 13 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2449 – 2461

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ปริมาณน้ำฝนที่ตกในพื้นที่เมืองนครนายกเท่านั้นที่มีปริมาณเหมาะสมต่อการปลูกข้าวทุกปี และเมื่อเฉลี่ยทุกปีแล้วก็มีปริมาณที่เหมาะสม นอกจากนั้นก็มีปริมาณน้ำฝนไม่แน่นอน แต่พอที่จะอยู่ในปริมาณที่ใช้ได้ รองลงมาก็คือ เมืองปราจีนบุรี แต่ก็ไม่สม่ำเสมอทุกปี เมืองฉะเชิงเทรานั้นน่าจะมีปริมาณน้ำฝนใกล้เคียงกับเมืองนครนายก แต่กลับมีปริมาณน้อยมาก ส่วนเมืองชลบุรีนั้นนับว่ามีปริมาณน้ำฝนตกน้อยที่สุด ดังนั้นการเพาะปลูกข้าวในเมืองชลบุรีคงจะมีปริมาณน้อยมากเมื่อเทียบกับเมืองอื่น ๆ

นอกจากนี้แล้ว การทำนายังต้องอาศัยน้ำท่าด้วย ซึ่งน้ำท่าก็คือน้ำฝนเมื่อตกลงมาแล้วจะถูกดินดูดไว้ เมื่ออิ่มน้ำแล้วจึงจะไหลไปรวมกันในแม่น้ำลำคลองกลายเป็นน้ำท่า จะมีปริมาณมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝนด้วย ถ้าปีใดน้ำฝนน้อย ปริมาณน้ำท่าก็จะน้อยตามไปด้วย ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องหาอะไรมาทดแทนแหล่งน้ำตามธรรมชาติ นั่นก็คือ การชลประทาน นั่นเอง

การชลประทานของไทยในช่วงรัชกาลที่ 4 – 5 นั้น อาศัยการขุดคลองส่งน้ำเป็นหลัก ดังนั้นการขุดคลองสายต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 1 นั้นก็เพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูกออกไป แต่ปรากฏว่าคลองที่ขุดนั้นไม่ได้ผลดีนักในการส่งเสริมการเพาะปลูก เป็นเพราะคลองที่ขุดนั้นมิใช่คลองชลประทาน เนื่องจากไม่สามารถควบคุมการเก็บกักน้ำ ส่งและระบายน้ำได้ตามที่ต้องการ เป็นคลองที่มีลักษณะที่เรียกว่าคลองคูนา (inundation canal)[1] กล่าวคือ จะรับน้ำจากแม่น้ำได้เมื่อน้ำในแม่น้ำมีระดับสูง ก็เนื่องจากปริมาณน้ำฝนมากด้วย ซึ่งนาน ๆ จะเกิดขึ้นและก็อยู่ได้ไม่นาน และเมื่อน้ำในแม่น้ำมีน้อยคลองก็จะไม่มีน้ำตามไปด้วย นอกจากนั้นยังมีปัญหาอีกว่าคลองที่ขุดนั้นตื้นเขินรวดเร็วด้วย เนื่องจากสภาพพื้นดินเป็นดินโคลน เมื่อน้ำฝนหรือ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 กษ.9/5 รายงานโครงการทดน้ำไขน้ำสำหรับเขตที่ราบแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของมิสเตอร์ เย โฮมัน วันเดอร์ ไฮเด ร.ศ. 122

น้ำมากก็เซาะดินสองข้างตลิ่งลงกลางคลอง ตลอดจนตลิ่งพังเนื่องจากฝูงสัตว์ เช่น โค กระบือ ลงไปเหยียบย่ำ ก็ทำให้คลองตื้นเขินได้เร็ว ประโยชน์จากคลองดังกล่าวก็ลดน้อยลงไป

ถึงแมวาบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ไดทำการขุดคลองคูนาในโครงการรังสิต และทุ่งดงละคร เพื่อจุดประสงค์ในการชลประทานนั้น ก็นับวาไม่บรรลุจุดประสงค์ของการชลประทานอย่างแท้จริง[1] ทั้งนี้เนื่องจากหลังจากที่ได้ขุดคลองแล้วประมาณ 3 – 4 ปี การทำนาในทุ่งรังสิตได้ผลดีอยู่ระยะหนึ่ง แต่ต่อมาก็เริ่มไม่ค่อยได้ผล เนื่องจากคลองที่ขุดไว้ไม่ได้ล้างหรือขุดซ่อมคลองเลย ทาให้คลองตื้นเขินขาดห้วงเป็นตอนทุกสาย บางแห่งเมื่อถึงเดือนมกราคมน้ำก็แห้ง ทำให้ดินในคลองแตกระแหง เพราะในฤดูน้ำน้ำไหลพัดพาโคลนเลนลงคลองใหญ่ ส่วนคลองซอยต่าง ๆ ชาวนาก็เอาฟางทิ้งลงคลอง หรือปล่อยให้โค กระบือลงพักร้อนในคลอง ก็ทำให้คลองตื้นเขินได้ง่าย และน้ำก็ยังอยู่เป็นบางแห่งไม่มีการถ่ายเท ทำให้ดินเปรี้ยว[2] เนื่องจากมีพวกสารส้ม (แมกนีเซียม Magnesiam) และเกลือไหลขึ้นมาจากดิน ทาให้น้ากร่อย[3] ชาวนาที่อยู่ในบริเวณนั้นจะขาดแคลนน้ำใช้น้ำดื่ม และ

---

[1]สุนทรีย์ อาสะไวย์ <u>บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา</u> หน้า 191 – 200

[2]ปัจจุบันนี้ในบริเวณอำเภอองครักษ์ อำเภอบ้านนา นครนายก ได้แก้ปัญหาโดยการส่งน้ำไปล้างดินเปรี้ยว ให้ความเปรี้ยวลดน้อยลงเป็นลำดับ และก็ใช้สารประกอบแคลเซี่ยมคาร์บอเนต เช่น ปูนขาว หรือดินมอร์ล ใส่ลงไปในดินด้วย ก็จะช่วยให้ดินหายเปรี้ยวได้รวดเร็วขึ้น

[3]ก.จ.ช. ร.5 กษ.9.2/39 <u>มิสเตอร์ เย โฮมัน วันเดอร์ ไฮเด อธิบดีกรมคลอง ตรวจการขุดคลองในสยาม ร.ศ. 121</u>

น้ำในการเพาะปลูก ทำให้ผลผลิตลดน้อยลงดังที่ บาดหลวงยวง (Yean H.C.) ผู้จัดการบริษัทลำไทร ซึ่งซื้อที่นาจำนวน 5,000 ไร่เศษ บริเวณตำบลหัวกระบือ ประตูน้ำเสาวภา อาเภอองครักษ์ เมืองนครนายก ได้กล่าวถึงปัญหาว่า "การดำเนินการยิ่งปียิ่งขาดทุนไปกว่าพันบาท เพราะเนื้อที่ดินตำบลนี้ปลูกข้าวไม่ได้ผล...เมื่อข้าวขึ้นดีงาม นำมาผิดฤดู นำฝาดนำเปรี้ยว ทำให้ขาวแดงตายไป เวลานำเขาทุงแล้วต้นข้าวก็จะตั้งตัว และเป็นไข้แดงไปทั้งทุ่ง..."[1] แสดงให้เห็นว่าปัญหาต่าง ๆ เกิดขึ้นจากการขุดคลอง และคลองดังกล่าวก็ไม่สามารถจะช่วยในเรื่องน้ำที่จะทำนาได้ ก็เท่ากับว่าการขุดคลองของบริษัทเป็นแต่เพียงช่วยขยายพื้นที่ทำนาออกไปเท่านั้น แต่ไม่ได้ช่วยในเรื่องการหาน้ำให้พอกับการทำนา

นอกจากนั้นแล้ว ในโครงการทุ่งดงละคร บริษัทได้ขุดคลองตามโครงการทั้งหมด 7 คลอง ทั้งที่บริเวณดังกล่าวมีคลองอยู่หลายสายแล้ว ชาวนาที่เคยทำนาก่อนหน้าที่จะขุดคลองสามารถทำนาได้เลยดี แต่เมื่อบริษัทได้ขุดคลองเพิ่มขึ้น ทำให้ปริมาณน้ำในคลองตามธรรมชาติลดปริมาณลงไป เพราะถูกคลองสายใหม่ที่ขุดขึ้นแย่งเอาน้ำไป ทำให้พื้นที่นาเดิมต้องเสียหายไปด้วย[2] นอกจากนั้นแล้วบริษัทยังไม่ทำตามสัญญา เกี่ยวกับการทำประตูน้ำ[3] กักน้ำในพื้นที่ดังกล่าวด้วย ทั้งที่เมื่อเริ่มขออนุญาตขุดคลองในทุ่งดงละครนั้น บริษัทได้เสนอความเห็นว่า "การเพาะปลูกไม่เจริญเพราะน้ำขึ้นเร็วลงเร็ว ถ้าขุดคลองแล้วจะแก้ปัญหาได้"[4] แต่เมื่อบริษัทไม่ยอมทำประตูน้ำตาม

---

[1] ก.จ.ช. กส.13/446 รายงานบาทหลวงยวง (Yean H.C.) ผู้จัดการบริษัทลำไทร ถึงเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ ลงวันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 129

[2] ค.

[3] โปรดดูสัญญาขุดทุ่งดงละคร จากภาคผนวก ฉ

[4] ก.จ.ช. ร.6 กษ.5/6 เรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (ทุ่งดงละคร)

สัญญา ก็กักน้ำไว้ตามต้องการไม่ได้ ก็พอสรุปได้ว่า การดำเนินงานของบริษัทไม่ได้ช่วยเหลือในการเพาะปลูก และไม่ใช่วิธีทดน้ำ เป็นแต่ทำทางเข้าทุ่งได้เท่านั้น[1] หลังจากนั้นต่อมารัฐบาลก็ได้มีโครงการชลประทานโดยอาศัยข้อบกพร่องของการดำเนินงานของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเป็นแนวทางในการจัดส่งเสริมการเพาะปลูกอย่างจริงจัง เช่น การออกพระราชบัญญัติรักษาคลอง การขุดซ่อมคูคลอง ทำทำนบประตูน้ำเพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น

ปัญหาการชลประทานอีกปัญหาหนึ่งก็คือ ปัญหาน้ำเค็มได้ก่อความเสียหายแก่ชาวนาที่ทำนาใกล้กับทะเล เนื่องจากน้ำเค็มได้ไหลเข้ามาปะปนกับน้ำในลำคลองที่ออกสู่ทะเล ทั้งคลองที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติและคลองที่ขุดขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากมีบุคคลบางคนได้กระทำการลงไปโดยไม่คำนึงถึงผลเสียแก่การทำนาของส่วนรวม เช่น กรณีชาวนาตำบลหัวกระบือ 100 คน ได้เข้าชื่อกันยื่นฎีกาว่า เดิมการทำนาบริเวณนั้นได้ผลดีทุกปี ต่อมาหลวงนาวาเกณฑ์กรขุดคลองตัดปลายคลองหัวกระบือไปออกทะเลที่ตำบลแหลมใหญ่ เมืองสมุทรปราการ เพื่อนำน้ำทะเลมาทำนาเกลือ ตั้งแต่นั้นมาน้ำเค็มก็ไหลปะปนน้ำจืดเข้าท่วมนาของชาวนาทุกปี จนทำนาไม่ได้ แม้กระทั่งน้ำจืดใช้บริโภคก็ต้องไปหาจากที่อื่น เมื่อเลิกทำนาเกลือแล้ว คลองที่ขุดไว้ก็กว้างออกไปทุกทีจนกลายเป็นคลองสำหรับเรือผ่านไปมา ชาวนาต้องแก้ปัญหาด้วยการขออนุญาตปิดทำนบเพื่อป้องกันน้ำเค็มเข้าท่วมทุ่งในฤดูทำนา เมื่อพ้นฤดูทำนาแล้วก็รื้อทำนบให้เรือผ่านไปได้[2]

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 กษ.9.2/39 มิสเตอร์ เย โฮมัน วันเดอร์ ไฮเด อธิบดีกรมคลอง ตรวจการขุดคลองในสยาม ร.ศ. 121

[2]ก.จ.ช. ร.5 ส.บ. เล่ม 2 จ.ศ. 1238 – 1240 เลขที่ 84 เรื่อง ชาวนาตำบลศรีษะกระบือ ถวายฎีกาขอกั้นทำนบปิดคลองที่หลวงนาวาเวณิกรขุด หน้า 181

หรือในกรณีที่นาที่สวนในเมืองฉะเชิงเทราตอนล่างใกล้แม่น้ำบางปะกงและปากอ่าวก็เช่นกัน ไม่สามารถทำนาทำสวนได้ดีเหมือนเช่นเดิม เนื่องจากที่ตำบลเขาดินเป็นคอคอด นายดี หมอจระเข้ได้ขุดเป็นแพรกเพื่อเข็นเรือลัดออกไปตัดฟืนและจับจระเข้ ต่อมาน้ำเซาะไหลแรงจนตลิ่งพังออกกลายเป็นลำน้ำใหญ่ น้ำเค็มจึงได้ไหลขึ้นสูงทำให้นาและสวนในเขตนี้เสียหายมาก[1]

ในทำนองเดียวกัน นาในแขวงเมืองฉะเชิงเทราต่อกับเมืองสมุทรปราการเขตคลองประเวศบุรีรัมย์ ราษฎรละทิ้งที่นาประมาณ 10,000 ไร่ เนื่องจากน้ำเค็มไหลเข้าคลองสูงขึ้นทุกปี ในสมัยนั้นกระทรวงเกษตราธิการได้ส่งเจ้าหน้าที่ไปตรวจตราและได้เสนอแนะว่า การจะแก้ปัญหาน้ำเค็มขึ้นถึงในคลองนี้ ต้องทำทำนบหรือประตูน้ำกั้นน้ำเค็มที่ตำบลคลองบางเหี้ย หรือบ้านบ่อแห่งใดแห่งหนึ่ง ที่ทางแยกจากคลองบางเหี้ยลงไปชายทะเลอีกแห่งหนึ่งแล้วก็จะสามารถแก้ไขปัญหาน้ำเค็มได้ แต่ทว่าในขณะนั้นคือปี พ.ศ. 2439 ก็ยังไม่มีการทำทานบดังกล่าว[2]

จากปัญหาน้ำเค็มดังกล่าว ต่อมาในปี พ.ศ. 2447 รัฐบาลทำประตูน้ำพร้อมกับการขุดซ่อมคลองแสนแสบ โดยทำประตูน้ำที่ตำบลบางขนาก และตำบลท่าไข่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา[3] เสร็จสิ้นในปี พ.ศ. 2449 จากการทำประตูน้ำครั้งนั้นได้ช่วยกัน

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 กษ.1/4 <u>ความคิดเห็นของพระยาประชาชีพบริบาลในการทำนาไร่สวน</u> วันที่ 29 ธันวาคม ร.ศ. 115

[2]<u>ดู</u>.

[3]ก.จ.ช. กส.11/165 <u>ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมุติอมรพันธ์ ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์</u> ลงวันที่ 24 กันยายน ร.ศ. 123

มิให้น้ำกร่อย[1] เข้าไปในคลองท่าไข่ และคลองบางขนาก และยังช่วยกันมิให้น้ำในคลองทั้งสองไหลลงสู่แม่น้ำบางปะกงได้ง่าย เป็นการช่วยรักษาระดับน้ำไว้ใช้ในการคมนาคม และการเพาะปลูกในบริเวณนั้นอีกด้วย[2] ถึงแม้ว่าจะมีประตูน้ำท่าไข่และประตูน้ำบางขนากก็แก้ปัญหาได้ชั่วขณะเท่านั้น ต่อมาจึงต้องสร้างประตูน้ำบางเหี้ยเพิ่มเติมขึ้นอีก เนื่องจากว่าพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกงนั้นยังมีคลองบางเหี้ยซึ่งแยกจากคลองสำโรง[3] ไปลงทะเลได้อีก เมื่อทำประตูน้ำกั้นน้ำเค็มในคลองบางขนากและคลองท่าไข่แล้ว น้ำเค็มก็ยังขึ้นทางคลองบางเหี้ยได้ทำความเสียหายให้แก่นาในบริเวณนั้น รัฐบาลจึงต้องทำประตูน้ำที่คลองบางเหี้ยอีกแห่งหนึ่งในปี พ.ศ. 2454[4] จากการทำประตูน้ำที่คลองบางเหี้ย ทำให้น้ำเค็มเข้าไม่ถึงพื้นที่ระหว่างคลองบางขนากกับคลองท่าไข่ แล้วยังได้ช่วยทำให้พื้นดินที่ว่างเปล่าตอนใต้คลองสำโรงต่อกับแม่น้ำบางปะกง ที่มีปัญหาเรื่องน้ำเค็มขึ้นถึงนั้น ต่อมาอีกประมาณ 5 – 6 ปี ที่ดินเหล่านั้นก็สามารถทำนาได้อีกถึง 160,000 – 210,000 ไร่[5]

---

[1]น้ำกร่อย คือ น้ำเค็มผสมน้ำจืด

[2]ก.จ.ช. กส.11/165 เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 1 ธันวาคม ร.ศ. 125

[3]ที่คลองสำโรงก็ได้สร้างประตูน้ำแล้วเช่นกัน

[4]ก.จ.ช. ร.6 กษ.4/1 รายงานการก่อสร้างประตูน้ำบางเหี้ยโดยพิศดาร

[5]แต่ต่อมา เมื่อพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกงทรุดต่ำลง น้ำเค็มก็ยังไหลเข้าถึงอีก การใช้ประตูน้ำดังกล่าวแก้ปัญหาไม่ได้ทั้งหมด จึงได้มีการทำคันกันน้ำทะเลเพื่อมิให้น้ำเค็มเข้าท่วมพื้นที่นั้น (คันกั้นน้ำตอนใต้ถนนสุขุมวิทสายเก่า) ทำให้พื้นที่ดังกล่าวประมาณ 200,000 ไร่ ในปัจจุบันนี้สามารถทำการเพาะปลูกได้

จากปัญหาการชลประทานที่ยกตัวอย่างมาทั้งหมดนั้น จะเห็นได้ว่ารัฐบาลได้พยายามเปิดโอกาสให้เอกชนซึ่งมีทุนมากพอสมควรเข้าดำเนินการก่อน ทั้งนี้เนื่องจากในระยะนั้นรัฐบาลยังไม่มีงบประมาณพอที่จะทำการได้ ตลอดจนรัฐบาลเห็นความสำคัญของการพัฒนาทางบก โดยเฉพาะรถไฟมากกว่าการชลประทาน จึงได้ให้เอกชนดำเนินการก่อน แต่เมื่อเอกชนคือบริษัทขุดคลองแลคูนาสุยามได้ทำแล้วไม่สำเร็จตามจุดประสงค์ที่จะแก้ปัญหาเรื่องน้ำในการเพาะปลูกได้อย่างแท้จริง รัฐบาลจึงต้องแก้ไขและช่วยเหลือ โดยการทำทานบประตูน้ำ ขุดซอมคลอง เพื่อช่วยเหลือในการชลประทาน ซึ่งก็ได้ผลดีในระยะนั้น ตลอดจนเป็นแนวทางในการสร้างเขื่อนชัยนาท เพื่อช่วยเหลือการชลประทานในระยะต่อมานั้นเอง

2.2 <u>ปัญหาวัชชพืช</u>

วัชชพืชที่เป็นอุปสรรคในการทำนามากที่สุดคือ ผักตบชวา โดยเฉพาะในฤดูฝนผักตบชวาจะขยายและแพร่พันธุ์จนทับถมต้นข้าวตายเป็นส่วนใหญ่[1] นอกจากนั้นยังสร้างปัญหาแก่สุขภาพของชาวนา เนื่องจากผักตบชวาจะแผ่กระจายปิดลำคลองหมด เรือเดินทางไปมาไม่สะดวก ทำให้น้ำไหลถ่ายเทได้ยาก น้ำที่มีอยู่ก็จะเน่า ชาวนาไม่มีน้ำสะอาดบริโภคด้วย จากปัญหาผักตบชวาดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประสบปัญหาด้วยพระองค์ในคราวเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรีเมื่อปี พ.ศ. 2451[2]

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 กษ.9/9 <u>รายงานเสนาบดีสภา</u> วันที่ 4 เมษายน ร.ศ. 126

[2] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว <u>พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี</u> หน้า 22

จากปัญหาผักตบชวานี้ รัฐบาลได้พยายามแก้ไขปัญหาอย่างจริงจังเป็นครั้งแรก ในปี พ.ศ. 2451 โดยเชิญข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลที่ประสบปัญหาผักตบชวามาประชุมปรึกษาเพื่อหาทางแก้ไขปัญหาดังกล่าว เช่น มณฑลปราจีนบุรี ราชบุรี นครสวรรค์ กรุงเก่า และนครไชยศรี จากการประชุมครั้งนั้นได้กำหนดแนวทางกำจัดผักตบชวาไวว่า หามปลอยผักตบชวาให้ไหลออกสู่ทะเลโดยธรรมชาติ แต่ให้บรรทุกลงเรือไปทิ้งทะเลหรือปากอ่าวไทยเวลาน้ำลด หรือขนผักตบชวาจากลำน้ำขึ้นไว้บนฝั่ง ปล่อยให้แห้งตายหรือเผาทำลายเสีย[1] นอกจากนั้นแล้วยังได้กำหนดให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ควบคุมดำเนินการอย่างใกล้ชิด ถ้ามณฑลใดไม่ปฏิบัติตามจะลงโทษตั้งแต่ข้าหลวงเทศาภิบาลไปจนถึงนายอำเภอ[2]

สาเหตุที่ต้องกำหนดวิธีดังกล่าว เนื่องจากในอดีตที่ผ่านมา ราษฎรเป็นผู้กำจัดผักตบชวาด้วยการปล่อยให้ผักตบชวาไหลจากแม่น้ำลำคลองออกสู่ทะเลที่บางปะกง แต่เมื่อถึงเวลาน้ำขึ้นก็จะลอยกลับขึ้นบกอีก นอกจากนั้นแล้วแต่ละมณฑลก็กำจัดวัชพืชชนิดนี้ไม่พร้อมกันทุกมณฑล ทำให้ผักตบชวาจากมณฑลอื่นแผ่กระจายเข้ามายังมณฑลที่ได้ปราบวัชพืชนี้แล้ว ดังนั้นการกำจัดจึงไม่ได้ผล จนต้องกำหนดวิธีการกำจัดผักตบชวาดังกล่าวข้างต้น

ในมณฑลปราจีนบุรีหลังจากที่ได้รับนโยบายแล้ว ได้นำมาปฏิบัติตามแต่ก็ไม่สามารถกำจัดให้หมดสิ้นไปได้ ดังนั้นในปีต่อ ๆ มา กระทรวงมหาดไทยได้กำหนดให้มณฑลต่าง ๆ ประสานงานกันในการกำจัดผักตบชวา และจัดทำพร้อม ๆ กัน นอกจากนั้นยังได้จัดสรรงบประมาณในการดำเนินงานมณฑลละ 3,000 บาท ส่วนวิธีการนั้นให้

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 กษ.9/9 <u>บันทึกการประชุมที่กระทรวงมหาดไทย</u> วันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 127

[2]"เรื่องกาจัดผักตบชวา" <u>เทศาภิบาล</u> 6 : 107 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127

แต่ละมณฑลจัดหาอุปกรณ์ในการตัดฟันผักตบชวา และจ้างราษฎรดำเนินการโดยรัฐบาลจ่ายข้าวให้เป็นการตอบแทน นอกจากนั้นยังได้กำหนดให้จัดเก็บผักตบชวาทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง โดยให้มีเจ้าหน้าที่ออกตรวจตราทุก 15 วัน[1]

ถึงแม้ว่ากระทรวงมหาดไทย ได้กำหนดหลักเกณฑ์ตลอดจนจัดสรรงบประมาณให้ดำเนินการแล้ว ก็ยังไม่สามารถที่จะปราบผักตบชวาได้หมด ทั้งนี้เนื่องจากผักตบชวาเป็นพืชที่เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว ประกอบกับจะกำจัดได้เฉพาะในพื้นที่ที่ราษฎรอยู่อาศัยเท่านั้น ส่วนพื้นที่บริเวณอื่น ๆ ก็ยังคงมีผักตบชวาเกิดขึ้นอยู่อีกมาก ก็เท่ากับว่ามีพื้นที่ที่กำจัดผักตบชวาแล้วน้อยกว่าพื้นที่ที่ผักตบชวาจะขยายพันธุ์ได้ใหม่อยู่เสมอนั่นเอง นอกจากนี้แล้วการตรวจตราของเจ้าหน้าที่ก็ยังไม่ทั่วถึงทุกท้องที่อีกด้วย ดังนั้นปัญหาวัชชพืชคือ ผักตบชวาก็ยังคงเป็นปัญหาอยู่ตลอดมาจนทุกวันนี้

2.3 <u>ปัญหาพันธุ์ข้าว และการค้าข้าว</u>

หลังจากที่ประเทศไทยทำการค้าขายข้าวกับต่างประเทศ ทำให้การทำนาในประเทศเจริญก้าวหน้ามากขึ้น การส่งข้าวไปยังต่างประเทศทำรายได้ให้ประเทศมาก แต่ต่อมาก็เกิดปัญหาการค้าข้าวและพันธุ์ข้าว กล่าวคือ คุณภาพของข้าวไทยลดน้อยลงไปกว่าแต่ก่อนมาก ซึ่งปัญหาดังกล่าวบรรดาเจ้าของโรงสีและพ่อค้าข้าวส่งออกได้กล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่า เมื่อสีข้าวแล้วไม่ได้เนื้อ เมล็ดข้าวก็มีขนาดไม่สม่ำเสมอ ทำให้การส่งข้าวออกไปได้ราคาไม่ดีเท่าที่ควร สาเหตุดังกล่าวนั้นเนื่องจากมีเรือพ่อค้าไปรับซื้อข้าวจากชาวนาหลาย ๆ แห่ง แล้วนำมาปะปนกันเข้าทั้งชนิดดีและไม่ดี โดยเฉพาะพ่อค้าจะไปสร้างยุ้งรับซื้อข้าวที่คลองรังสิต และรับซื้อข้าวจากเมืองปราจีนบุรี นครนายก มาผสมกัน และเมื่อบรรทุกลงมายังกรุงเทพฯก็ยังรับ

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ม.1/1 <u>การกำจัดผักตบชวา</u>

ซื้อข้าวตามรายทางมาผสมกันอีก ทำให้เมล็ดข้าวดีไม่เสมอกัน[1] ปัญหาดังกล่าวต่อมาก็ได้มีผู้พยายามที่จะรักษาพันธุ์ข้าว และคุณภาพของข้าวเอาไว้ โดยมีการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้น ครั้งแรก โดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้เริ่มจัดการประกวดขึ้นที่คลองรังสิตในปี พ.ศ. 2449 ซึ่งในการประกวดครั้งนั้น ข้าวที่ชนะการประกวดคือ ข้าวมะลิอ่อน ของขุนนุรักษ์ คลอง 20 เขตเมืองฉะเชิงเทรา[2] ซึ่งบริษัทได้รับซื้อพันธุ์ข้าวดังกล่าวไปจำหน่ายให้ราษฎรชาวนานำไปปลูกเพื่อขยายพันธุ์ข้าวดี ๆ ให้มากขึ้น

ต่อมา ในปี พ.ศ. 2453 รัฐบาลได้สั่งซื้อพันธุ์ข้าวคาโรไลนาจากสหรัฐอเมริกามาให้กระทรวงเกษตรนำไปแจกจ่ายราษฎรมณฑลต่าง ๆ ไปทดลองปลูก ซึ่งมณฑลปราจีนบุรีก็ได้นำไปทดลองปลูกด้วย[3] แต่ไม่ทราบว่าได้ผลเป็นอย่างไร ทั้งนี้เนื่องจากจำนวนที่นำไปทดลองปลูกนั้นน้อยมากแค่เพียงกระสอบเดียว

การแก้ปัญหาเกี่ยวกับพันธุ์ข้าวโดยการประกวดพันธุ์ข้าว เพื่อนำไปขยายพันธุ์อีกนั้น ก็เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะคราวเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากในขณะนั้นยังไม่มีหน่วยงานที่รับผิดชอบในเรื่องดังกล่าว ราษฎรก็จะทำนาไปตามวิธีการของตนโดยอาศัยธรรมชาติ ยังไม่มีการปรับปรุงสภาพพื้นดิน การจัดหาปุ๋ยมาบำรุงดิน เป็นต้น ดังนั้นพันธุ์ข้าวก็มีแต่จะเลวลงไปตามลำดับ

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 กษ.10.1/2 สำเนาจดหมายพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 151 ลงวันที่ 10 มกราคม ร.ศ. 125

[2] ก.จ.ช. ร.5 กษ.13/229 รายงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร ลงวันที่ 25 มกราคม ร.ศ. 125

[3] ก.จ.ช. ร.5 กษ.10.1/4 เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 47/9716 ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 129

นอกจากนั้นแล้วปัญหาเกี่ยวกับพ่อค้าคนกลางในการรับซื้อข้าวก็เป็นเรื่องหนึ่งที่ต้องพยายามห้ามปราม มิให้พ่อค้าคนกลางรับซื้อข้าวมาปะปนกัน แต่ปรากฏว่าก็ไม่ได้กระทำกันอย่างจริงจัง ทั้งนี้เนื่องจากพ่อค้าคนกลางรับซื้อจะเป็นคนจีนส่วนใหญ่ พ่อค้าเหล่านั้นจะไปผูกขาดรับซื้อข้าวจากราษฎรตามท่าต่าง ๆ ที่มีการบรรทุกและลำเลียงข้าวมาขายโดยทางเกวียน เช่น ท่าประชุมชน[1] ท่าบ้านปากแม่น้ำหนุมาน ในเขตเมืองปราจีนบุรี และท่าอื่นในเขตนครนายก และฉะเชิงเทรา โดยทำการตกลงราคากันแล้วจึงจะอนุญาตให้ราษฎรชาวนานำเกวียนลงมายังท่าเรือบรรทุกออกไปขายได้อีกทีหนึ่ง ทำให้ชาวนาไม่มีโอกาสนำข้าวลงมาซื้อขายกับพ่อค้าข้าวส่งออกนอกประเทศได้โดยตรง ก็เปิดโอกาสให้พ่อค้าคนกลางไปรับซื้อข้าวจากชาวนามาปะปนและขายส่งต่อไปได้ นอกจากนั้นยังกำหนดราคาข้าวได้ตามใจชอบอีกด้วย[2] ซึ่งต่อมาพ่อค้าคนกลางเหล่านั้นก็มีอิทธิพลในการค้าข้าวมากขึ้น เนื่องจากความเจริญก้าวหน้าของกิจการไปรษณีย์โทรเลข ทำให้ทราบราคาข้าวในตลาดโลกได้ และสามารถต่อรองราคากับโรงสีได้มากขึ้น จนโรงสีต้องแย่งชิงกันซื้อข้าวเปลือกจากพ่อค้าคนกลาง ดังจะเห็นได้จากรายงานการประชุมของเสนาบดีสภาว่า "ในเวลานี้ (พ.ศ. 2453) พวกโรงสีข้าวก็ต้องการข้าว ถึงกับแย่งชิงกัน ข้าวก็ขึ้นราคา แต่ผลที่ได้ไม่ถึงชาวนา แต่กลับไปตกอยู่

---

[1] เดิมเรียกว่า ท่าเขมร เป็นแหล่งที่พวกชาวป่านำไม้ประดู่ และไม้แก่นล่องลงส่งยังโรงเลื่อยของคนจีน ซึ่งมีตั้งอยู่หลายโรง และเช่นเดียวกันก็เป็นแหล่งที่ชาวนานำข้าวบรรทุกเกวียนมาส่งยังท่านี้เช่นเดียวกัน เพื่อส่งต่อเข้ามายังกรุงเทพฯ

[2] ก.จ.ช. ร.6 กษ.1/12 <u>เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 58/10937 ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 130

ที่พ่อค้าคนกลาง ที่รับซื้อข้าวจากชาวนาไปขายให้แก่พวกโรงสี"[1] ซึ่งปัญหาพ่อค้าคนกลางเหล่านี้มีอิทธิพลในการค้าข้าวมากขึ้น เนื่องจากพ่อค้าเหล่านั้นเป็นคนจีน มีทุนทรัพย์พอที่จะลงทุนไปรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาได้โดยตรง และชาวนานั้นก็เห็นแก่ความสะดวกที่ไม่ต้องบรรทุกข้าวหลายทอดจากทางบกโดยเกวียน มาลงเรือและล่องมาขายยังโรงสีอีก นอกจากนั้นแล้วพ่อค้าเหล่านั้นบางรายก็เป็นเจ้าหนี้ของชาวนาก็มีโอกาสมาบีบบังคับให้ชาวนาขายข้าวเปลือกกับตนเท่านั้นอีกด้วย ซึ่งปัญหาพ่อค้าคนกลางเหล่านั้นจึงมีอิทธิพลมากขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็ยังเป็นปัญหาอยู่

นอกจากปัญหาดังกล่าวมาแล้วทั้งหมดอันเป็นอุปสรรคของการทำนา และผลประโยชน์ของราษฎรชาวนาแล้ว ก็ยังมีปัญหาอื่น ๆ อีก เช่น การที่ราษฎรนิยมเล่นการพนันจนหมดเนื้อหมดตัว ต้องเป็นหนี้สินขายบุตรภรรยา ขายที่นาของตนไปก็มี[2] นอกจากนั้นก็เป็นปัญหาเกี่ยวกับการลักขโมยโค กระบือ กำลังสำคัญของการทำนา ซึ่งรัฐบาลและข้าราชการในมณฑลปราจีนบุรี ก็ได้พยายามปราบปรามโจรผู้ร้ายเพื่อแก้ปัญหาเหล่านี้อยู่แล้ว

2.1.2 <u>การทำไร่ทำสวน</u>

มณฑลปราจีนบุรีมีแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเปรียบเสมือนเส้นโลหิตใหญ่ที่เอื้ออำนวยต่อการเกษตรกรรมของราษฎรเป็นอย่างมาก เพราะสองฝากลำน้ำนั้นมีการทำสวนจาก มะพร้าว หมาก และผลไม้ เช่น มะม่วง สับปะรด เป็นต้น สวนเหล่านี้มีเนื้อที่กว้างขวางไม่ใช่มีเฉพาะแต่ริมแม่น้ำเท่านั้น แต่มีการทาสวนลึกจากลำน้ำ

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 กษ.1/6 <u>รายงานการประชุมเสนาบดี</u> วันที่ 23 มกราคม ร.ศ. 129

[2] ก.จ.ช. ร.6 กษ.1/12 <u>เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 130

เข้าไป 500 เมตร ถึง 1 กิโลเมตร ต่อจากนั้นก็จะเป็นพื้นที่ทำนาทั้งสิ้น ดังนั้น ชาวเมืองฉะเชิงเทรานอกจากจะประกอบอาชีพทำนาแล้ว ก็ยังมีอาชีพในการทำสวน ทำไร่อีกด้วย นอกจากนั้นเมื่อลึกขึ้นไปถึงต้นแม่น้ำบางปะกงนอกจากการทำนาแล้วก็ยังมีพื้นที่ดอนตามชายป่าที่เหมาะสมกับการทำไร่ ทำสวนได้อีกมาก แต่ในขณะนั้นยังไม่มีราษฎรเข้าไปตั้งรกรากทำมาหากินอยู่ เช่น บริเวณแหลมหิน แหลมโขด คงพระราม แขวงเมืองนครนายก และปราจีนบุรี เพราะเป็นบริเวณที่มีช้างป่าศัยอยู่มาก ราษฎรจึงไม่กล้าเข้าไปทำไร่ทำสวน ถึงแม้ว่าพระยาวรเดชศักดาวุธ ข้าหลวงเทศาภิบาลขณะนั้นได้ออกไปตรวจราชการพบพื้นที่ดังกล่าวเหมาะสมที่จะทาไร่ทำสวน ก็ได้แนะนำราษฎรให้เข้าไปทดลองทำดู แต่ก็ไม่มีใครกล้าเข้าไป[1] จนกระทั่งต่อมาในปี พ.ศ. 2451 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จผ่านและได้ทรงบันทึกไว้ว่า ในบริเวณนั้นได้กลายเป็นไร่สวนทั้งหมดแล้ว[2] ก็แสดงว่าหลังจากที่พระยาวรเดชศักดาวุธได้ให้คำแนะนำแล้ว ก็คงจะมีราษฎรอพยพเข้าไปทำไร่ทำสวนกันมากขึ้น จึงมีสภาพดังที่พระองค์ได้ทรงกล่าวไว้ในบันทึกเช่นนั้น

ส่วนชลบุรีนั้น สภาพพื้นดินเป็นดินปนทราย และมีที่ราบตามชายฝั่งทะเล ราษฎรจะทาสวนหมาก ไร่แตงโม และอ้อยเป็นส่วนใหญ่ นอกนั้นก็ปลูกมันสำปะหลังเผือก กันทุกท้องที่ เพื่อใช้บริโภคกันตามท้องที่เท่านั้น ยังไม่มีการทำเป็นอุตสาหกรรมไร่มันสำปะหลังเช่นปัจจุบันนี้

ดังนั้น การทำไร่ทำสวนของมณฑลปราจีนบุรีส่วนใหญ่จึงได้แก่พวกอ้อย สับปะรด มะพร้าว ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 พระยาวรเดชศักดาวุธ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118

[2]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี หน้า 19

อ้อย แหล่งปลูกอ้อยที่สำคัญของประเทศไทยนั้นอยู่ในมณฑลนครไชยศรี ราชบุรี และมณฑลปราจีนบุรี โดยเฉพาะบริเวณเมืองชลบุรี[1] อ้อยเหล่านั้นจะนำไปทำน้ำตาลทรายขาว และทรายแดงส่งออกนอกประเทศ ซึ่งเคยเป็นสินค้าออกที่สำคัญมาก่อนข้าว แต่เมื่อข้าวมีบทบาทในการส่งเป็นสินค้าออกแล้ว น้ำตาลได้ลดความสำคัญลงไปมาก ถึงอย่างไรการผลิตน้ำตาลทรายในเขตเมืองชลบุรีก็ยังคงมีอยู่เพื่อใช้บริโภคภายในประเทศ ดังนั้นการทำไร่อ้อยก็ยังคงเป็นอาชีพที่สำคัญอาชีพหนึ่งของราษฎรในเขตเมืองชลบุรีอยู่ ซึ่งการทำไร่อ้อยในเขตนี้โดยมากเจ้าของโรงหีบอ้อยจะเป็นผู้ปลูกอ้อย หรือเจ้าของไร่อ้อยเองเป็นส่วนใหญ่[2] ซึ่งผิดกับมณฑลอื่น ๆ ที่ผู้ทำไร่อ้อยเป็นคนจนต้องกู้ยืมเงินจากเจ้าของโรงหีบอ้อยไปทำไร่อ้อย จากลักษณะข้อแตกต่างดังกล่าว ต่อมารัฐบาลได้ปรับปรุงการเก็บภาษีเสียใหม่ในปี พ.ศ. 2444 ทั้งนี้เนื่องจากเดิมนั้นรัฐจะเก็บภาษีน้ำตาลจากการทำน้ำตาลเท่านั้น ไม่ได้เก็บภาษีจากเจ้าของไร่อ้อย ทำให้เก็บภาษีได้น้อย แต่ปรากฏว่า ในเขตเมืองชลบุรีนั้น ผู้ทำน้ำตาลกับเจ้าของไร่อ้อยเป็นคนเดียวกัน ดังนั้น จึงได้เปลี่ยนมาเก็บอากรที่ดิน (ไร่อ้อย) ในเขตเมืองชลบุรีแทน เพื่อความยุติธรรมและให้มีสภาพเหมือนกับมณฑลอื่น ๆ ด้วย

การทำน้ำตาลทรายในเขตเมืองชลบุรีนั้น เจ้าของไร่อ้อยกับเจ้าของโรงหีบอ้อยเป็นคนเดียวกัน และมีโรงงานหีบอ้อยทำน้ำตาลถึง 80 โรง พร้อมกับได้พยายามนำเอาเครื่องจักรมาใช้ในการหีบอ้อยแทนการใช้แรงงานคนอีกด้วย[3] และสิ่งที่นับว่า

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.11/2 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ปีที่ 7 ครั้งที่ 3 วันที่ 9 กันยายน ร.ศ. 120

[2]ค.

[3]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.14/39 เล่ม 3 จดหมายเหตุรายวันเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการเมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา เดือนมกราคม ร.ศ. 119

แตกต่างจากการทำน้ำตาลทรายในเขตอื่น ๆ อีกก็คือ การทาน้ำตาลในเขตนี้ จะทำน้ำตาลทรายแดง[1] มากกว่าน้ำตาลทรายขาว ทั้งนี้เนื่องจากว่า การทำน้ำตาลทรายแดงจะผลิตได้รวดเร็วกว่า ถึงแม้ว่าราคาจะต่ำกว่าน้ำตาลทรายขาวก็ตาม แต่เมื่อคานวณถึงเวลาที่ใช้และทุนที่ทำแล้ว น้าตาลทรายแดงใช้ทุนน้อย เวลาทาก็น้อยกว่าการทำน้ำตาลทรายขาว ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบปริมาณและการผลิตแล้ว การทำน้ำตาลทรายแดงจะได้กำไรมากกว่าการทาน้ำตาลทรายขาว[2]

การทำน้ำตาลทรายในเขตเมืองชลบุรีนั้น ในระยะหลัง ๆ ถึงแม้จะใช้บริโภคกันภายในประเทศเท่านั้น แต่เมื่อถึงปี พ.ศ. 2455 เป็นต้นมา ไทยก็ได้ส่งน้ำตาลทรายแดงออกไปจาหน่ายยังต่างประเทศอีก ดังปรากฏในรายงานของหม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราชอธิบดีกรมศุลกากรว่า ไทยได้ส่งน้ำตาลทรายแดงออกไปจำหน่ายในปี พ.ศ. 2457 เป็นจำนวนเงิน 123,000 บาท เพิ่มขึ้นกว่าปี พ.ศ. 2456 ถึงร้อยละ 120 และน้ำตาลทรายแดงที่ส่งออกไปนั้นผลิตขึ้นในเมืองชลบุรีเป็นส่วนใหญ่ ส่วนสาเหตุที่ส่งออกไปขายได้มาก ก็เนื่องจากราคาน้ำตาลในตลาดสิงคโปร์มีราคาแพงกว่า ไทยจึงส่งน้ำตาลดังกล่าวออกไปขายได้มากขึ้นนั่นเอง[3] และหลังจากนั้นไทยก็ได้ส่งน้ำตาลทรายแดงออกสู่ตลาดโลกมากขึ้นเรื่อย ๆ

---

[1]น้ำตาลทราย แดง (brown sugar) ได้มีการทำน้ำตาลทรายแดงเป็นครั้งแรกในบริเวณลุ่มแม่น้ำนครไชยศรีเท่านั้น เมื่อน้ำตาลทรายขาวจากชวาเข้ามาตีตลาดแล้ว ทำให้การผลิตน้ำตาลทรายแดงในบริเวณนั้นทรุดโทรมลง และล้มเลิกไป และมาเริ่มทำกันอีกครั้งหนึ่งในบริเวณเมืองชลบุรี

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.14/39 เล่ม 3 จดหมายเหตุรายวันเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการเมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา เดือนมกราคม ร.ศ. 119

[3]ก.จ.ช. ร.6 ศ.5/1 หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราช กราบทูลกรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ ที่ 3081 ลงวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2458

ดังนั้น การดำเนินกิจการทำน้ำตาลจากอ้อยของเมืองชลบุรีที่เคยตกต่ำ หรือซบเซาไประยะหนึ่งในการส่งออกไปขายยังต่างประเทศ ก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นอีกจนสามารถทำรายได้ให้กับประเทศมากขึ้นอีกด้วย นอกจากนั้นแล้วอ้อยก็ยังสามารถนำไปเป็นส่วนผสมของสุราโรง และทำขนมที่เรียกว่า เครื่องจันอับ ทำรายได้ให้กับมณฑลอีกด้วย

<u>สับปะรด</u> สับปะรดจัดว่าเป็นพืชไร่ชนิดหนึ่งที่นิยมปลูกกันมากในมณฑลปราจีนบุรี โดยเฉพาะที่เมืองปราจีนบุรี และฉะเชิงเทรา[1] ในเขตอำเภอพนมสารคาม และสนามไชยเขต ผู้เป็นเจ้าของไร่สับปะรดก็จะเป็นคนจีนมากกว่าคนไทย ส่วนราคาสับปะรดที่ซื้อขายกันในขณะนั้นร้อยผลต่อ 1 บาท เมื่อชุกมาก ๆ จะมีราคาถูกลงถึง 2 – 3 ร้อยผล ต่อ 1 บาท ซึ่งจะมีอยู่ช่วงเวลา 2 – 3 วัน เท่านั้น[2] สวนการค้าขายสับปะรดนั้น จะมีพ่อค้าไปรับซื้อแบบเหมาไว้หมดแล้ว และนำไปขายต่อยังที่อื่น ๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะส่งเข้ามาขายยังกรุงเทพฯ เพราะสับปะรดเป็นผลไม้ที่เก็บและบรรทุกเข้ามาขายได้ง่ายกว่าผลไม้ชนิดอื่น ๆ จากการรับซื้อแบบเหมาหรือผูกขาดของพ่อค้าคนกลางทำให้ลูกค้าจรที่จะขอซื้อปลีกก็ซื้อไม่ได้ เพราะเจ้าของไร่ไม่ยอมขายให้ ดังเช่นที่ข้าราชบริพารที่ตามเสด็จฯในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมณฑลปราจีนบุรีเมื่อปี พ.ศ. 2451 นั้น จะไปขอซื้อเจ้าของไร่ก็ไม่ยอมขายให้ ถึงแม้ว่าจะขอซื้อในราคาแพงขึ้นกว่าที่ขายให้กับพ่อค้าคนกลางก็ตาม ทั้งนี้เนื่องจากเจ้าของไร่เห็นว่าการขายแบบเหมาทั้งหมดขายได้ง่ายกว่าการขายปลีกนั่นเอง

---

[1]ในระยะนั้นมีการปลูกสับปะรดกันมากในเมืองปราจีนบุรี และฉะเชิงเทราเท่านั้น ส่วนในเมืองชลบุรีเพิ่งจะนิยมปลูกกันในภายหลัง เมื่อมีการนำเอาสับปะรดพันธุ์ชวาเข้ามาทดลองปลูกที่ศรีราชา และได้ผลดีจนมีชื่อเสียงว่า สับปะรดที่ศรีราชามีผลขนาดใหญ่ และรสหวานกรอบกว่าที่อื่น

[2]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว <u>พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี</u> หน้า 19

และในคราวที่พระองค์เสด็จครั้งนั้น ได้ทรงเสนอแนะว่า ในบริเวณนั้นน่าจะสร้างหรือตั้งโรงงานอุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋องได้[1] ความนิยมผลไม้กระป๋องของคนไทยนั้นได้เริ่มนิยมกันบ้างแล้ว ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อชาวยุโรปได้เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทย ก็ได้นำเอาเครื่องกระป๋องเข้ามาบริโภคกันมากแล้ว เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการส่งทูตไปประจำต่างประเทศ โดยเฉพาะที่สิงคโปร์ก็ได้มีกงศุลไปประจำแล้ว คือ นายตันตักเส็ง ซึ่งบุคคลผู้นี้มีหน้าที่จัดซื้อสินค้าทุกอย่างที่ต้องพระประสงค์ รวมทั้งผลไม้กระป๋องส่งเข้ามายังราชสำนักด้วย[2] หลังจากนั้นความนิยมเกี่ยวกับเครื่องกระป๋องโดยเฉพาะผลไม้กระป๋องก็ได้แพร่หลายออกไปมาก จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตรัสว่า "เวลานี้ใครไม่กินสับปะรดกลัก ลิ้นจี่กลัก ออกจะไม่เป็นเยนเตลแมน"[3]

ส่วนสาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการทำสับปะรดกระป๋องก็เนื่องจากว่า พระองค์ทรงสนพระทัยอยู่แล้วเมื่อคราวเสด็จต่างประเทศ เช่น เมื่อคราวเสด็จประพาสแหลมมลายู ในปี พ.ศ. 2433 ก็ได้เสด็จทอดพระเนตรโรงงานทาสับปะรดกระป๋องที่สิงคโปร์ และทรงบรรยายถึงกรรมวิธีไว้อย่างละเอียดอีกด้วย[4] และเรื่องนี้คงอยู่ในความทรงจำของพระองค์ตลอดมา

---

[1]สมัยนั้นเรียกของที่บรรจุกระป๋องว่า "ของกลัก"

[2]ประยุทธ สิทธิพันธ์ <u>แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง</u> หน้า 349 - 350

[3]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว <u>พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี</u> หน้า 19

[4]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว <u>ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสเรือรอบแหลมมลายู</u> เล่ม 2 หน้า 166 - 169

เมื่อเสด็จทอดพระเนตรไร่สับปะรดในบริเวณนี้เข้า จึงตรัสเกี่ยวกับการทำอุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋องในประเทศไทยไว้ด้วยอีกว่า ถ้าคิดจะตั้งโรงงานทำสับปะรดแล้ว ผู้ดำเนินการต้องรู้จักเอาใจและซื่อตรง ไม่คดโกงพวกชาวไร่สับปะรด การดำเนินการควรเป็นไปอย่างประหยัด การลงทุนควรให้เหมาะสมกับฐานะ และต้องเป็นคนกวางขวางพอสมควร เพื่อจะได้หาตลาดจำหน่ายได

นอกจากนั้นแล้ว ยังทรงเสนอแนะอีกว่า ผลผลิตที่ได้ไม่จำเป็นต้องส่งออกนอกประเทศ เพียงแต่ส่งไปขายตามหัวเมืองทางเหนือที่ไม่มีสับปะรดรับประทานก็พอแล้ว ตลอดจนได้เสนอแนะถึงการเรียกร้องความสนใจจากผู้ซื้อ ก็โดยการหากระดาษสวย ๆ มาติดข้างกระป๋องด้วย ก็จะเป็นที่น่าสนใจมาก และเมื่อรับประทานเสร็จแล้วกระป๋องก็ยังนำไปทำเป็นกระโถนได้อีกด้วย และที่สำคัญยังทรงคาดหมายไว้อีกด้วยว่า การทำโรงงานสับปะรดกระป๋องดังกล่าวนั้น คนไทยไม่มีความสามารถจะกระทำได้เลย[1]

จากนั้นต่อมาในปี พ.ศ. 2454 ได้มีชาวจีนในสิงคโปร์ชื่อ จีนตันกะกี และจีนโกอุนจาย สัญชาติฮกเกี้ยน ซึ่งมีกิจการทำสับปะรดกระป๋องด้วยกัน 7 โรงอยู่ที่สิงคโปร์ ได้เดินทางเข้ามาประเทศไทย และทำการสำรวจตลาดและปริมาณสับปะรดที่เมืองฉะเชิงเทรา เห็นว่าเหมาะสมที่จะตั้งโรงงานทำสับปะรดกระป๋องได้ จึงได้ทำหนังสือขออนุญาตผูกขาดการทำสับปะรดกระป๋องเป็นเวลา 20 ปี[2] โดยขอตั้งโรงงานที่ตำบลเตาสุรา แขวงเมืองฉะเชิงเทรา และขอใช้ชื่อสินค้าว่า "เกี๊ยมไถ่" พร้อมกับได้ยื่นบัญชีการลงทุนทำโรงงานสับปะรดกระป๋อง โดยประมาณการลงทุนในระยะแรกจำนวน 297,000 บาท และเมื่อทำการผลิตแล้วปีหนึ่งจะได้ประมาณ 10,000 หีบ

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี หน้า 20

[2]ก.จ.ช. ร.6 ม.3.6 ก/3 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทูลกรมหมื่นปาจิณกิติบดีราชเลขานุการ ที่ 36/259 ลงวันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 130

หรือ 480,000 กระป๋อง ถ้าส่งออกไปจำหน่ายในต่างประเทศ จะขายได้หีบละ 6 บาท 25 สตางค์ ก็ได้เงินถึง 625,000 บาท ซึ่งจะทำรายได้ให้กับประเทศอีกด้วย จากข้อเสนอดังกล่าวนั้นรัฐบาลไทย โดยเฉพาะกรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงเห็นด้วย กับการลงทุนดังกล่าว แต่ไม่ชอบในกรณีที่บุคคลทั้งสองจะทำเป็นการผูกขาด ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงมีพระราชดำริเห็นด้วยเช่นเดียวกัน คือ เปิดโอกาสให้มีการแข่งขันกันดีกว่าการผูกขาดแต่เพียงผู้เดียว เพราะจะทำให้การค้าขายภายในประเทศเจริญก้าวหน้าอีกด้วย[1] จากการขออนุญาตครั้งนั้นไม่ทราบว่าจีนทั้ง 2 คน ได้ตกลงทำตามข้อเสนอของรัฐบาลหรือไม่ แต่มาปรากฏหลักฐานอีกครั้งหนึ่งว่าในปี พ.ศ. 2455 ว่าได้มีการตั้งโรงงานทำสับปะรดกระป๋องแล้วที่เมืองฉะเชิงเทรา ทั้งนี้เนื่องจากในคราวเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรีเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จทอดพระเนตรโรงงานทำสับปะรดกระป๋องที่ตั้งอยู่ใกล้บากน้าเจ้าโล้ เมืองฉะเชิงเทราด้วย ซึ่งครั้งนั้นผู้จัดการโรงงานได้เชิญเสด็จทอดพระเนตรกิจการของโรงงานทั้งหมด และได้นำสับปะรดกระป๋องขึ้นทูลเกล้าฯถวายเพื่อเป็นที่ระลึกในการเสด็จครั้งนั้นด้วย[2]

จากหลักฐานดังกล่าวก็แสดงให้เห็นว่าได้มีผู้ลงทุนในรูปหุ้นส่วนตั้งโรงงานทำสับปะรดกระป๋องที่ปากน้ำเจ้าโล้ เมืองฉะเชิงเทราตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยมีพระราชดำริไว้แล้ว ซึ่งการจัดตั้งโรงงานดังกล่าวไม่ปรากฏว่าใครเป็นเจ้าของและหุ้นส่วนในการลงทุน และได้เริ่มดำเนินการตั้งแต่เมื่อไร แต่ก็พอสรุปได้ว่า ได้เกิดอุตสาหกรรมทำสับปะรดกระป๋องขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทยแล้วที่เมืองฉะเชิงเทรา ส่วนกิจการนั้นคงจะเจริญก้าวหน้ามาก จนสามารถส่งออกไปจำหน่าย

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ม.3.6 ก/3 <u>พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ลงวันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 130

[2]ก.จ.ช. กต.7.2.1/2 <u>ข่าวในพระราชสำนัก</u>

ยังต่างประเทศได้ ดังปรากฏในรายงานของหม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราช อธิบดีกรมศุลกากร ว่า ในปี พ.ศ. 2454 มีสินค้าส่งออกอีกชนิดหนึ่งเป็นชนิดใหม่ก็คือผลสับปะรดแช่อิ่มบรรจุกระป๋อง[1] และมามีตัวเลขจำนวนรายได้จากการส่งสับปะรดกระป๋องเป็นสินค้าออกในปี พ.ศ. 2457 เป็นจำนวนเงิน 12,000 บาท[2] และคงจะส่งเป็นสินค้าออกต่อมาเรื่อย ๆ อีกด้วย

การเกิดโรงงานสับปะรดกระป๋องดังกล่าวนั้น นับว่าได้ช่วยให้เศรษฐกิจขยายตัวมากขึ้น กล่าวคือ เมื่อมีโรงงานทำสับปะรดกระป๋อง ก็ทำให้ชาวสวนซึ่งเคยปลูกสับปะรดแต่พอบริโภคและซื้อขายตามปกติ ได้เปลี่ยนมาเพาะปลูกเพื่อส่งเข้าโรงงานเป็นสินค้าสำเร็จรูป นอกจากนั้นชาวสวนชาวไร่คงจะให้ความสนใจในการปลูกสับปะรดกันมากขึ้น โดยที่ท้องที่ใดไม่สามารถทำการปลูกข้าวได้ ก็จะมาปลูกสับปะรดแทน ตลอดจนพยายามปรับปรุงผลผลิตของตนให้ดียิ่งขึ้นไปอีก และยังช่วยให้การค้าขายสับปะรดได้ราคาดีอีกด้วย กล่าวคือ ไม่ทำให้ราคาตกต่ำเมื่อมีล้นตลาด และเป็นการค้ำจุนรายได้ของชาวไร่สับปะรดอีกด้วย นอกจากนั้นแล้วสิ่งที่สำคัญตามมาอีกประการหนึ่งก็คือ เมื่อโรงงานสับปะรดกระป๋องได้เกิดขึ้น จะช่วยให้ราษฎรมีงานทำด้วยการหันมารับจ้างทำงานในโรงงาน ทั้งนี้เนื่องจากโรงงานหนึ่งจะต้องใช้แรงงานคนถึง 400 คน[3] ซึ่งจะทำให้สภาพชีวิตของราษฎรเปลี่ยนแปลงไปบ้างไม่มากก็น้อย โดยเฉพาะการเปลี่ยนจากการทำงานไร่สวนมาเป็นการใช้แรงงานใน

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ค.5/1 <u>หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราช กราบทูลกรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ</u> ที่ 5609 ลงวันที่ 24 สิงหาคม ร.ศ. 131

[2]ก.จ.ช. ร.6 ค.5/1 <u>ก.</u> ที่ 3081 ลงวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2458

[3]ก.จ.ช. ร.6 ม.3.6 ก/3 <u>จีนตันกะกี และจีนโกอุนจาย ขออนุญาตตั้งโรงงานทำสับปะรดกระป๋อง</u>

โรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็กแทน และที่สาคัญอีกประการหนึ่งก็คือ สามารถส่งผลผลิตคือสับปะรดกระป๋องออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศได้ เพื่อนาเงินตราต่างประเทศเข้ามา และยังช่วยประหยัดเงินตราต่างประเทศในการที่ไม่ต้องซื้อสินค้าประเภทเดียวกันเข้ามาอีกด้วย

<u>มะพร้าว</u> นับเป็นพืชอีกชนิดหนึ่งที่นิยมปลูกกันมากในเขตมณฑลปราจีนบุรี โดยเฉพาะบริเวณตอนใต้ของแม่น้ำบางปะกงซึ่งติดกับทะเล ในเขตเมืองฉะเชิงเทรา และชลบุรี ตามที่หลวงเทศาจิตรพิจารณ์ หรือพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยสิริ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือว่าด้วย แม่น้ำที่มีในประเทศสยามว่า "...ล่องตามแม่น้ำบางปะกงลงมาถึงคลองท่าถั่ว...ลำน้ำตอนนี้ ริมน้ำมักเป็นสวนหมาก มะพร้าว สวนถั่วงา สวนฝ้าย สวนยาสูบต่าง ๆ หลังบ้านออกไปก็เป็นไร่นาทั้งสิ้น..."[1] การทำสวนมะพร้าวในเมืองฉะเชิงเทรานั้นนับได้ว่าทำกันเป็นล่ำเป็นสัน จนสามารถส่งเป็นสินค้าออกไปขายยังที่ต่าง ๆ และส่งออกนอกประเทศด้วย บริมาณการส่งมะพร้าวออกไปจากเมืองฉะเชิงเทรานั้นไม่มีตัวเลขหรือสถิติการส่งออกเป็นจำนวนเท่าใด[2]

ส่วนการทำสวนมะพร้าวในเมืองพนัสนิคม ชลบุรีนั้น ผลผลิตที่ได้ไม่ค่อยดีนัก ปริมาณที่ได้ก็ไม่สม่ำเสมอ ทั้งนี้เนื่องจากมีปริมาณน้ำฝนไม่แน่นอน ถ้าปีใดมีมากปีนั้นก็ได้ผลผลิตมาก แต่ถ้าปีใดฝนแล้งมะพร้าวจะไม่ออกผลตามปกติ เพราะมะพร้าวชอบน้ำมาก เมื่อปริมาณน้ำฝนไม่แน่นอน ก็จะทำให้ผลผลิตไม่สม่ำเสมอไปด้วย ถ้าเปรียบเทียบการทำสวนมะพร้าวของเมืองชลบุรี ซึ่งมีลักษณะชายทะเลเช่นเดียวกับชายทะเลภาคใต้ตั้งแต่สมุทรสาคร สมุทรสงครามลงไปจนถึงมลายูก็จริง แต่บริเวณภาคใต้มีปริมาณน้ำฝนมากกว่าและตกตลอดปีด้วย แต่ที่เมืองชลบุรีนั้นมีลักษณะเป็นก้นอ่าวไทยลึกเข้าไป ปริมาณ

---

[1]หลวงเทศาจิตรพิจารณ์ <u>ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม</u> หน้า 26

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/4 <u>รายงานการตรวจราชการ ร.ศ. 115</u>

น้ำฝนจึงน้อย และถ้าเปรียบเทียบผลผลิตแล้วทางเมืองชลบุรีก็สู้ทางภาคใต้ไม่ได้ กล่าวคือ ต้นมะพร้าวต้นหนึ่งจะให้ผลและจำหน่ายได้เงินไม่เกิน 2 สลึง ต่อ 1 ปี แต่ทางภาคใต้นั้น ต้นหนึ่งจะให้ผลและจำหน่ายได้เงินถึง 3 บาท ต่อปี[1] ดังนั้น การทำสวนมะพร้าวของเมืองชลบุรีจะสู้ทางภาคใต้ไม่ได้ ถ้าปีใดมีผลผลิตมากจึงจะส่งออกไปจำหน่ายที่อื่น ๆ แต่ถ้าปีใดมีน้อยก็จะพอกินพอใช้ในท้องที่เท่านั้น

นอกจากการทำไร่อ้อย สับปะรด และสวนมะพร้าวแล้ว ก็ยังมีพืชพรรณผลไม้อื่น ๆ อีก เช่น มะม่วง หมาก ข้าวโพด พืชผักต่าง ๆ ส่วนยาสูบก็ปลูกกันบ้างตามไร่ สวน พอแก่การบริโภคในท้องที่ เช่น บริเวณเมืองชลบุรี โดยเฉพาะที่บางปลาสร้อย ซึ่งในอดีตมีชื่อเสียงว่ามีรสดีที่สุดพอ ๆ กับที่เมืองจันทบุรี[2] แต่ยาสูบที่ปลูกกันนั้นเป็นพันธุ์พื้นเมือง มีรสฉุนจัด มีสารนิโคตินมาก จะนำมาบริโภคเป็นยารักษาโรค โดยนำมามวนสูบอย่างบุหรี่ คือ เอาใบยาสูบมาตากให้แห้งแล้วหั่นเป็นเส้นย่อย ๆ นำมามวนด้วยใบตองตากแห้ง หรือใบจาก และนิยมสูบกันแก้โรคหืดได้ด้วย ซึ่งปริมาณการผลิต หรือการทำไร่ยาสูบในเขตเมืองชลบุรี และฉะเชิงเทรานั้นสู้ทางมณฑลพิษณุโลกนี้ไม่ได้ ทั้งนี้เนื่องจากสภาพภูมิอากาศของมณฑลดังกล่าวเหมาะสมกับการปลูกยาสูบมากกว่าทางชายฝั่งทะเลแถบมณฑลปราจีนบุรี นอกจากนั้นแล้วความนิยมใช้ใบยาสูบพื้นเมืองลดน้อยลง เมื่อมียาสูบต่างประเทศเข้ามา ตลอดจนมีการนำเอาพันธุ์จากต่างประเทศมาทดลองทางมณฑลทางเหนือกันบ้างแล้ว ก็ยิ่งทำให้ใบยาสูบพื้นเมืองลดความสำคัญลง นิยมบริโภคกันในท้องที่เท่านั้น

นอกจากพืชพรรณ ผลไม้ที่กล่าวมาทั้งหมดแล้ว ก็ยิ่งมีปลูกพืชพวกถั่วงา แตงโม มันสำปะหลัง และเผือกอีกด้วย ซึ่งการปลูกมันสำปะหลังในเขตเมืองชลบุรีนั้นก็บริโภคกัน

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.2.14/39 จดหมายเหตุรายวัน เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการเมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา เดือนมกราคม ร.ศ. 119

[2] John Crawford. Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China. p. 424

ตามปกติ หรือปลูกไปตามธรรมชาติ ยังไม่ได้มีการทาเป็นอุตสาหกรรมเช่นในปัจจุบัน

ส่วนผลผลิตของพืชผักผลไม้นั้น นอกจากจะบริโภคกันในท้องที่แล้วก็ยังมีการส่งเข้ามาขายยังกรุงเทพฯอีกด้วย ดังปรากฏในรายชื่อสินค้าที่ผ่านด่านชลบุรีและด่านบางปะกง เข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯว่า มีพวกผัก แตง เผือก มัน ผักกาด ถั่วงา ต่าง ๆ[1] ทั้งนี้เนื่องจากสภาพการคมนาคมระหว่างหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีกับกรุงเทพฯจะใช้เส้นทางน้ำในการลำเลียงและขนส่งสินค้าได้ภายใน 1 – 2 วัน และเมื่อมีการทำทางรถไฟจากกรุงเทพฯไปถึงเมืองฉะเชิงเทรา[2]ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าขายก็ยิ่งช่วยให้การขนส่งเป็นไปได้รวดเร็วขึ้น คือสามารถเดินทางไปและกลับได้ภายใน 1 วัน นั่นเอง

2.2 การทาอุตสาหกรรมประเภทอื่น ๆ

เมื่อเทียบกับการเกษตรกรรมแล้ว การอุตสาหกรรมจะมีความสำคัญน้อยกว่า อุตสาหกรรมที่มีอยู่ในมณฑลนั้นได้แก่ การประมง การหัตถกรรม การทำเหมืองแร่ การทำป่าไม้ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.2.1 การประมง

ในบริเวณมณฑลปราจีนบุรี มีการจับปลาเป็นจำนวนมากทั้งน้ำจืดและน้ำเค็ม เมื่อจับได้แล้วก็ใช้บริโภคกันในหมู่บ้านและหัวเมืองใกล้เคียง ต่อเมื่อมีจำนวนมากเหลือจากการบริโภคแล้วก็จะส่งออกไปขายยังท้องที่อื่น ๆ โดยเฉพาะส่งเข้ามาขายยังกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าขายและการส่งออกนอกประเทศ จากหลักฐานปรากฏว่า การจับปลาทางบริเวณแม่น้ำบางปะกงและชายฝั่งทะเลตะวันออกของ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ค.14/16 บัญชีภาษีภายใน ร.ศ. 115

[2]จะกล่าวโดยละเอียดในเรื่องของการคมนาคม และการสื่อสารของมณฑลปราจีนบุรี

อ่าวไทยนั้น จะส่งเข้าขายยังกรุงเทพฯ แล้วจึงส่งออกไปต่างประเทศผ่านทางท่าเรือกรุงเทพฯอีกทีหนึ่ง ซึ่งผิดกับการประมงทางมณฑลสุราษฎร์ และนครไชยศรี จะมีเรือรับส่งออกไปขายต่างประเทศโดยตรง ไม่ผ่านทางท่าเรือที่กรุงเทพฯ[1]

นอกจากการจับปลาแล้ว ก็ยังมีสัตว์น้ำชนิดอื่น ๆ อีก เช่น กุ้ง หอย ปู เป็นต้น โดยเฉพาะหอยแมลงภู่ ในเขตตำบลบางพระ อ่างศิลา เมืองชลบุรีนั้น จะทำเป็นหอยแมลงภู่ตากแห้งส่งเข้ามาขายในกรุงเทพฯด้วย และยังมีการส่งไข่เต่าออกไปจำหน่ายด้วย การเก็บไข่เต่ามาขายนั้นจะทำกันมากที่เกาะคราม และเกาะพระ ราษฎรโดยทั่วไปไม่มีสิทธิ์ที่จะเข้าไปเก็บมาขายได้โดยพลการ เนื่องจากมีนายอากรรักษาเกาะทำการผูกขาดจัดเก็บแต่เพียงผู้เดียวอยู่แล้ว ในปีหนึ่ง ๆ สามารถเก็บไข่เต่าออกมาจำหน่ายได้เกินกว่าล้านฟองขึ้นไป[2] จากผลประโยชน์ดังกล่าว รัฐบาลได้เห็นความสำคัญของการสงวนพันธุ์เต่าเอาไว้ จึงได้ประกาศห้ามมิให้ชาวประมงจับเต่าทะเลมาขายเป็นอาชีพ ถ้าราษฎรคนใดออกไปจับหรือหาปลาด้วยการลงอวน โป๊ะ แล้วมีเต่าติดแหหรืออวนมาด้วยนั้นต้องนำเต่านั้นปล่อยลงทะเลไป เพื่อรักษาพันธุ์เต่า[3] ทั้งนี้เนื่องจากเต่าจะไข่เอาไว้เป็นฤดูกาลเท่านั้น และสามารถออกไข่ได้ทีละมาก ๆ ถ้าราษฎรจับเต่ามาขายเป็นอาชีพแล้ว จะทำให้เต่าสูญพันธุ์ได้อย่างรวดเร็วอีกด้วย และตามธรรมชาตินั้นลูกเต่าจะมีชีวิตรอดจากการเป็นอาหารของสัตว์ใหญ่ในทะเลไม่มากนัก รัฐบาลจึงเห็นความสำคัญของการสงวนพันธุ์เต่าจึงต้องประกาศห้ามเช่นนั้น

ต่อมาเมื่อมีการจัดตั้งฐานทัพเรือที่สัตหีบเมื่อปี พ.ศ. 2463 นั้น เกาะคราม ซึ่งอยู่ใกล้กับสัตหีบก็ได้ตกอยู่ภายใต้การดูแลรักษาของทหารเรือ ทหารเรือเท่านั้นที่มีสิทธิ์จะเก็บไข่เต่าส่งไปจำหน่ายได้ โดยผลประโยชน์ที่ได้จะเข้ารัฐอีกทีหนึ่ง

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 ค.5/1 หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราช กราบทูลกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ที่ 3643 ลงวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2460

[2] กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม หน้า 118

[3] ข่าวมณฑลปราจีนบุรี เดือนธันวาคม ร.ศ. 129 หน้า 16

2.2.2 <u>การหัตถกรรม</u>

ผลิตผลทางด้านหัตถกรรมส่วนใหญ่จะได้จากการหัตถกรรมภายในครอบครัว และทำการค้าขายแลกเปลี่ยนกันภายในท้องถิ่นเป็นหลัก แต่เมื่อผลิตได้มากเกินความต้องการก็จะส่งออกไปขายตามหัวเมืองอื่น ๆ ด้วย เช่น การสานกระบุงตะกร้า การทำไม้พาย แจว ทอผ้า และอื่น ๆ การหัตถกรรมดังกล่าวจะทำกันในยามว่างจากการทำนา ไร่ สวน และการประมง ดังนั้นผลผลิตที่ได้จึงมีไม่มากนัก

หัตถกรรมที่พอจะมีชื่อเสียงในเขตมณฑลปราจีนบุรีนั้น ได้แก่ การทอผ้า การทำโม่ ครกหิน ของราษฎรในตำบลอ่างศิลา เมืองชลบุรี นับเป็นหัตถกรรมอย่างหนึ่งที่ไม่ค่อยจะได้พบเห็นในเมืองอื่น ๆ สำหรับการทอผ้าของชาวอ่างศิลานั้นมีชื่อเสียงมาแต่โบราณแล้วที่เรียกว่า "ผ้าอ่างหิน" ผ้าอ่างหินนี้เคยเป็นผ้าทรงของพระมหากษัตริย์คู่กับผ้าทอของเมืองจันทบุรี[1] ผ้าที่ทอได้แล้วจะนำมาตัดเป็นผ้านุ่งอีกทีหนึ่ง ผ้าอ่างหินนี้เป็นหัตถกรรมที่ราษฎรหญิงจะทอกันในยามว่างจากการทำไร่ ไถนา ทำการประมง ตลาดที่รับผ้าชนิดนี้ไปจำหน่ายก็คือเมืองชลบุรี ดังที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวไว้ว่า "การทำมาหากินของชาวอ่างศิลา ตามที่ได้พิเคราะห์ดูเป็น 2 จำพวก คือ พวกหนึ่งหาปลาเป็นประจำ พวกหนึ่งทำการเพาะปลูก คือ เรือกสวนไร่นาเป็นการประจำ ผู้หญิงทอผ้าขายในเวลาว่างการอื่นทั้ง 2 จำพวก ผ้านุ่งที่ขายในตลาดเมืองชลบุรี เป็นผ้าไปจากอ่างศิลาโดยมาก..."[2]

---

[1]ตรี อมาตยกุล <u>เมืองทองของไทย</u> หน้า 548

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.2.14/39 <u>จดหมายเหตุรายวัน เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการเมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา</u> มกราคม ร.ศ. 119

ผ้าอ่างหินของชาวอ่างศิลานี้ ก็ยังเป็นหัตถกรรมที่นิยมกันอยู่ตลอดมา ในปัจจุบันนี้ได้เปลี่ยนจากการทอผ้าเป็นผืน มาทอผ้าเป็นผ้าซิ่น ผ้าขาวม้า และผ้าเช็ดมือแทนตามสมัยนิยม ซึ่งคนในท้องที่เมืองชลบุรีปัจจุบันนี้ก็ยังนิยมใช้ผ้าทอจากอ่างศิลาอยู่โดยเฉพาะผ้าซิ่น ส่วนการทำโม่หินก็มีชื่อเสียงมานานแล้ว ต่อมาโม่หินได้หมดความสำคัญลง เนื่องจากมีเครื่องมืออื่น ๆ เข้ามาแทนที่ ชาวอ่างศิลาก็เปลี่ยนมาทำครกหินออกจำหน่ายแทน ซึ่งครกหินที่ทำนั้น ทำมาจากหินที่มีอยู่ในท้องที่ตำบลอ่างศิลาเป็นหินคุณภาพดี ทนทานและสกัดง่าย จากการที่ในท้องที่นี้มีหินที่เหมาะสมในการทำครกดังกล่าว จึงเป็นที่มาของชื่อตำบล ซึ่งในสมัยก่อนจะเรียกว่า ตำบลอ่างหิน และต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเพื่อความเหมาะสม และสุภาพขึ้นจึงเรียกว่า ตาบลอ่างศิลา นั่นเอง

นอกจากหัตถกรรมที่ยกตัวอย่างมาแล้วนั้น ก็ยังมีหัตถกรรมอื่น ๆ อีกที่ทากันในพื้นบ้าน เช่น การทอเสื่อ จักสาน ต่อเรือ ทาแห อวน อีกด้วย

2.2.3 <u>การทำเหมืองแร่</u>

ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในมณฑลปราจีนบุรี นอกจากทองคำแล้วก็ยังมีพลอยอยู่บ้างที่เขาชีวิต แขวงเมืองปราจีนบุรี ได้มีชาวต่างชาติ 2 คน คือ มิสเตอร์เฮนรี่ ชีคค์ และมิสเตอร์เวเบอลี[1] ได้ขอสัมปทานทำบ่อพลอยที่เขาชีวิต โดยใช้ชื่อว่า ปราจินคอปเรชั่น เข้าดำเนินการหาแร่พลอยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2432 ปรากฏว่า เมื่อดำเนินการได้ 2 ปี ไม่ได้ผลประโยชน์จากการหาแร่พลอยเลยก็หยุดดำเนินการไป ทั้งนี้คงจะเนื่องมาจากแหล่งแร่พลอยดังกล่าวคงมีปริมาณไม่มากนัก และไม่คุ้มทุนจึงได้เลิกกิจการไปในที่สุด

ส่วนแร่ทองคำ รัฐบาลไทยได้มอบหมายให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ออกไปดำเนินการตั้งเครื่องจักรขุดแร่ทองคำ โดยใช้ทุนของพระคลังข้างที่ แต่การขุดแร่ทองคำดังกล่าวก็ต้องประสบกับภาวะการขาดทุน รัฐบาลจึงได้เปลี่ยนนโยบายให้เอกชนหรือบริษัทต่างชาติเข้ามาดำเนินการแทน โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2429 เป็นต้นมาได้มีชาวต่างชาติเข้ามาขออนุญาตทำเหมืองแร่ทองคำหลายรายด้วยกัน เช่น

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 กษ.6.7/1 <u>มิสเตอร์เวเบอลี ขออนุญาตทำเหมืองแร่พลอย</u> คำแปลที่ 11193 ลงวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ. 110

1. บริษัทปราจิณไมล์นิ่ง ซิลสิเกศ[1] มีมิสเตอร์แกรซี กับพรรคพวกเข้าหุ้นส่วนกันทำเหมืองแร่ที่ตำบลประจันตคาม เมืองปราจีนบุรี และที่เมืองกบินทร์บุรีในปี พ.ศ. 2434 – 2436 บริษัทไม่ได้ดำเนินการลงทุนแต่อย่างใด เป็นเพียงแต่สำรวจลู่ทางเท่านั้น เมื่อเวลาผ่านไปรัฐบาลได้ยกเลิกสัญญาดังกล่าวเสีย

2. บริษัทบ่อแร่ทองคำเมืองวัฒนา ซึ่งแต่เดิมนั้นมี มองซิเออร์ เฮนรี่ ยากบ (Monsieur Henri Jacob) ขออนุญาตทำเหมืองแร่ทองคำที่ตำบลวัฒนาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433[2] ได้ทำการสำรวจอยู่ระยะหนึ่ง จึงได้โอนกรรมสิทธิ์ให้กับบริษัทบ่อแร่ทองเมืองวัฒนา ดำเนินการแทน โดยมีทุนดาเนินการ 700,000 แฟรงก์ บริษัทได้ดำเนินการขุดแร่อย่างจริงจังในปี พ.ศ. 2437 ได้ติดตั้งเครื่องจักรขุดแร่ทองคำและขุดได้ประมาณ 30 กิโลกรัม และได้ส่งไปถลุงเอาเนื้อทองคำที่กรุงปารีส โดยขอให้ราชทูตของไทยในขณะนั้นคือ พระองค์เจ้าวัฒน์านุวงศ์[3] ช่วยติดตามผลในการถลุงแร่ด้วย แต่ก็ไม่ทราบว่าได้ผลเป็นอย่างไร แต่การดำเนินงานของบริษัทก็ยังคงทำต่อมา โดยที่รัฐบาลไทยได้อนุญาตขยายพื้นที่ในการทำบ่อแร่เพิ่มให้อีกจากเดิม 60 ตารางไมล์ และบริษัทได้จ่ายค่าสัมปทานให้ปีละ 400 ปอนด์ จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2445 ก็หยุดกิจการเนื่องจากบริษัทที่กรุงปารีสได้ล้มละลายลง รัฐบาลไทยจึงยกเลิกสัญญานี้

3. บริษัทกระบิล ซินดิเกต (The Kabin Sindicate of Siam) เป็นบริษัทของชาวอังกฤษ ขอสัมปทานทำแร่ทองคำที่เมืองกบินทร์บุรี

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 กษ.6.6/4 <u>ขออนุญาตทาแร่</u> สำเนาคำแปลที่ 6877 ลงวันที่ 5 สิงหาคม ร.ศ. 110

[2]ก.จ.ช. ร.5 กษ.6.6/5 <u>ลายพระหัตถ์ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึง พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราพาณิชการ</u> สำเนาที่ 15/11954 ลงวันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 112

[3]กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์

4. คลาก และบริษัท (Messrs Clake & Co.) เป็นบริษัทของชาวอังกฤษเช่นกัน ได้ขอสัมปทานทำแร่ทองคำที่เมืองกระบิลในปี พ.ศ. 2433[1] โดยขอซื้ออุปกรณ์ที่เหลือจากการทำเหมืองแร่เมื่อครั้งพระปรีชากลการ (สำอางอมาตยกุล) ออกไปดำเนินการขุด มาทำการขุดแร่ด้วย สามารถขุดแร่ทองคำส่งออกจากเหมืองแร่ได้ 2 ครั้ง ครั้งแรกคิดเป็นเงินได้ประมาณ 811 ปอนด์ 2 ชิลลิง 11 เพนนี ส่วนครั้งที่ 2 ประมาณ 1,089 ปอนด์ 17 ชิลลิง 21 เพนนี[2] ทองครั้งแรกที่ส่งออกมานั้น กรมราชโลหกิจและภูมิวิทยา ได้เก็บค่าภาคหลวงเป็นทองคำที่ได้ เพื่อจัดทำเป็นทองรูปพรรณาชิ้นทูลเกล้าฯถวายเป็นที่ระลึก ที่กรมราชโลหกิจสามารถเก็บค่าภาคหลวงจากการทำเหมืองแร่ทองคำแห่งนี้ แต่ทองคำดังกล่าวนั้นเมื่อทำเป็นรูปพรรณแล้ว ปรากฏว่ามีแร่เงินผสมอยู่ การส่งทองออกมาครั้งที่ 2 รัฐบาลไม่ได้รับซื้อไว้ ให้บริษัทนำออกจำหน่ายได้เลย[3] อาจจะนับได้ว่าเป็นบริษัทแรกที่ทำเหมืองแร่ทองคำแล้วได้เนื้อทองออกมาจำหน่าย ซึ่งต่อมากิจการของบริษัทดังกล่าวได้โอนสัมปทานการทำเหมืองแร่ให้แก่บริษัทไซแอม ซินดิเกต ลิมิเต็ด (The Siam Syndicate Limited) ซึ่งเป็นบริษัทของชาวอังกฤษรับไปดำเนินการต่อในปี พ.ศ. 2448[4]

---

[1]กต. 40 ร.ศ. 112/10 เล่ม 2 <u>ลายพระหัตถ์กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึงพระยาสุริยานุวัตร</u> ที่ 335/14858 ลงวันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 114

[2]ก.จ.ช. ร.5 กษ.6.7/4 <u>พระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 17/1023 ลงวันที่ 6 พฤษภาคม ร.ศ. 115

[3]กส. 4/3797 <u>นายอาร์โรศ คุลนิส กราบทูลกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงการคลัง</u> ที่ 2987 ลงวันที่ 5 มีนาคม ร.ศ. 116

[4]ก.จ.ช. ร.5 กษ.6.7/4 <u>กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 85/844 ลงวันที่ 30 ธันวาคม ร.ศ. 126

นอกจากบริษัทดังกล่าวแล้ว ต่อมาก็อีกหลายบริษัทที่ขอเข้ามาทำเหมืองแร่ที่เมืองปราจีนบุรี เช่น บริษัท โซไซ เดส ไมนิส เดด คาแบง (Societe Des Mines De Kabin) เป็นบริษัทของชาวฝรั่งเศส และบริษัท เบอร์ลียุคเกอร์ ขอเข้ามาทำอีกเป็นต้น

จากการทำเหมืองแร่ของบริษัทต่าง ๆ นั้น การทำเหมืองแร่ทองคำที่เมืองกบินทร์บุรี โดยบริษัทคลากนั้น มีการลงทุนสูงมาก โดยสร้างโรงงานและติดตั้งเครื่องจักรหลายเครื่อง แต่ละเครื่องสามารถร่อนแร่ทองคำได้หนัก 7 เพนนี เว็ต (7 penny weight) และเครื่องจักรทั้งหมดสามารถร่อนแร่ได้ 800 ตัน ต่อหนึ่งเดือน และจะได้ทองหนัก 280 ออนส์ และถ้าทำการทั้งวันทั้งคืน คงจะได้ปริมาณมากกว่านี้อีก แต่บริษัทได้หยุดกิจการไปก็คงเนื่องจากมีทุนไม่พอ จึงเลิกกิจการไป[1] เป็นส่วนใหญ่

การขุดแร่ทองคำที่เมืองปราจีนบุรีนั้นตามที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น จะเห็นได้ว่ามีหลายบริษัทที่สนใจมาลงทุนทำเหมืองแร่ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นบริษัทของชาวอังกฤษและฝรั่งเศส และเมื่อลงทุนทำแล้วก็ได้ผลประโยชน์อย่างแท้จริงเพียงบริษัทเดียวคือบริษัทคลาก ที่สามารถส่งทองคำออกมาจำหน่ายได้ โดยมีหลักฐานว่า ส่งออกมาจำหน่าย 2 ครั้งด้วยกัน แต่หลังจากนั้นก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่ากิจการเป็นอย่างไร สามารถส่งทองคำออกมาจำหน่ายได้อีกหรือไม่ แต่ในที่สุดก็ต้องหยุดกิจการไป ดังนั้นการหยุดกิจการของบริษัทเหล่านั้นก็คงจะเนื่องมาจากขาดเงินลงทุนอย่างเพียงพอ และได้ผลประโยชน์ไม่คุ้มทุน นอกจากนั้นแล้วก็คงจะมีอุปสรรคเกี่ยวกับสภาพพื้นที่ การคมนาคมที่ไม่สะดวก ตลอดจนปัญหาโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ จนทำให้เจ้าของกิจการต้องเลิกกิจการไปนั้นเอง

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.9/106 H.Y. Gittien เอนยิเนียริ่ง กราบทูลกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ สำเนาคำแปล ลงวันที่ 16 มีนาคม ร.ศ. 126

หลังจากนั้นมาแล้วก็ยังมีราษฎรไปร่อนแร่หาทองกันเอง พอได้ทองเล็ก ๆ น้อย ๆ พอเลี้ยงชีพเท่านั้น ซึ่งในปัจจุบันนี้กรมทรัพยากรธรณีได้ทำการสำรวจแหล่งแร่ทองคำที่เมืองปราจีนบุรีอย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่ง จนถึงกับเปิดโอกาสให้บริษัทที่สนใจเข้าประมูลรับทำเหมืองแร่ทองคำในบริเวณดังกล่าวอีกด้วย ก็แสดงว่าในบริเวณนั้นเป็นแหล่งแร่ทองคำที่มีปริมาณมากมาแล้วตั้งแต่ในอดีต จนทำให้ชาวต่างชาติสนใจมาขอสัมปทานกันแต่ก็คงจะมีอุปสรรคดังได้กล่าวมาแล้ว จึงต้องหยุดกิจการไปในที่สุด

2.2.4 <u>การทำป่าไม้</u>

จากสภาพภูมิศาสตร์ของมณฑลปราจีนบุรี มีบริเวณที่เป็นป่าไม้อยู่ทางตอนเหนือ และตอนกลางของมณฑล ได้แก่ บริเวณทางตอนเหนือของเมืองนครนายก พนมสารคาม สนามไชยเขต ปราจีนบุรี และบางส่วนของเมืองชลบุรี ที่ติดกับเมืองระยอง และจันทบุรี ป่าไม้แถบนี้เป็นป่าไม้เบญจพรรณ ได้แก่ ไม้ยาง เต็ง รัง ไม้ประดู่ ไม้แก่น และไม้อื่น ๆ ราษฎรที่อยู่อาศัยในบริเวณดังกล่าว เมื่อหมดฤดูทำนาทำไร่ สวน ก็จะเข้าไปหาของป่านำมาขาย หรือปีใดแห้งแล้งไม่อุดมสมบูรณ์ ราษฎรก็พากันเข้าป่าหาเลี้ยงชีพก็มี ผลผลิตที่ได้จากป่า เช่น ไต้ ชัน น้ำมันยาง เปลือกสีเสียด ถ้าเป็นไม้ขนาดใหญ่ก็จะโค่นล้มลงมาทำเป็นฟืน เลื่อยเป็นไม้กระดาน หรือล่องไม้เหล่านั้นส่งมายังโรงเลื่อยอีกทีหนึ่ง อย่างเช่น ที่ตำบลศรีมหาโพธิ์ เมืองปราจีนบุรี พวกชาวป่าจะล่องไม้มาตามลำน้ำขึ้นที่ท่าประชุมชน (เดิมเรียกว่า ท่าเขมร) ส่งเข้าโรงเลื่อย ซึ่งเป็นคนจีนไปตั้งโรงเลื่อยรับซื้อไม้เหล่านั้นอยู่หลายโรง และขายส่งมายังกรุงเทพฯ อีกทีหนึ่ง[1] ในปีหนึ่ง ๆ สินค้าเหล่านี้ทำรายได้ให้กับมณฑลอย่างมาก ตามรายงานของพระยาวรเดชศักดาวุธ ข้าหลวงเทศาภิบาลในขณะนั้นว่า ผลผลิตที่ได้จากป่าทำรายได้ให้กับ

---

[1]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว <u>พระราชหัตถเลขา ร.5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี</u> หน้า 8

มณฑลในปี พ.ศ. 2441 ถึง 304,600 บาท[1] ในรายการสินค้าดังกล่าว มีสิ่งหนึ่งที่น่าสนใจก็คือ เปลือกสีเสียด ซึ่งนำมารับประทานกับหมากพลู การหาเปลือกสีเสียดนั้น ราษฎรจะเข้าไปหาในป่าโดยสังเกตจากใบและต้น ถ้าใช่แล้วก็จะโค่นต้นลงมา ลอกเอาแต่เปลือก เท่ากับว่าต้นหนึ่งจะได้เปลือกสีเสียดเพียงครั้งเดียว ทำให้การหาเปลือกสีเสียดได้ยากและน้อยลง ดังนั้นเมื่อพระยาอุไทยมนตรี ผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรีได้ออกไปตรวจราชการ และพบกรรมวิธีดังกล่าว จึงได้แนะนำให้ราษฎรพยายามรักษาต้นสีเสียดเอาไว้หาผลประโยชน์ต่อไป โดยแนะให้ลอกเอาแต่เปลือกนอกเท่านั้นไม่ต้องโค่นต้นลงมา ก็สามารถจะลอกเอาเปลือกสีเสียดมาขายได้เรื่อย ๆ[2] นอกจากสีเสียดแล้วยังมีไม้อีกชนิดหนึ่งที่มีราคาแพงและหายากก็คือ "เนื้อไม้" ซึ่งชาวป่าเรียกว่า "ต้นไม้หอม"[3] มีขนาดโตมาก เมื่อโค่นล้มลงมาก็จะเอาแต่เฉพาะแก่นของไม้เท่านั้นมาขาย การหาไม้ดังกล่าวก็มีกรรมวิธีแตกต่างไปจากการหาไม้ชนิดอื่น ๆ กล่าวคือพวกราษฎรเชื่อว่า ต้องทำพิธีบวงสรวงเจ้าป่าเจ้าเขาก่อน จึงจะพบไม้เหล่านั้นได้

จากการที่ราษฎรเข้าไปหาผลผลิตจากป่ามาขายนั้น ราษฎรได้หาผลประโยชน์เฉพาะที่ตนต้องการ ตามกำลังและความสามารถที่จะชักลากไปได้เท่านั้น ทำให้ป่าบริเวณดังกล่าวยังมีความอุดมสมบูรณ์ไม่ถูกทำลายมากนัก[4] จากความอุดมสมบูรณ์ดังกล่าว

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/3 <u>พระยาวรเดชศักดาวุธ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> ลงวันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118

[2] ก.จ.ช. ร.5 ม.50/4 <u>รายงานพระยาอุไทยมนตรีตรวจราชการ ร.ศ. 117</u>

[3] อาจจะเป็นไม้จันทน์ หรือไม้กฤษณาอย่างใดอย่างหนึ่ง

[4] ก.จ.ช. ร.5 ม.10.2/83 <u>เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ลงวันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

ทำให้มีผู้สนใจที่จะทาเป็นอุตสาหกรรมป่าไม้อย่างจริงจังด้วย ดังปรากฏในบัญชีอนุญาตทำป่าไม้ของกรมป่าไม้ที่ทำการสำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2445 ว่า มีผู้ขออนุญาตทำป่าไม้นอกจากการทำป่าไม้สัก อยู่ 2 ราย ในมณฑลปราจีนบุรี คือ

1. กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช ขอทำป่าไม้กระยาเลยที่ตำบลหนองเดียม เมืองนครนายกต่อกับเมืองสระบุรี

2. บริษัทศรีราชา ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ขอทำป่าไม้กระยาเลยที่ตำบลบางละมุง เมืองชลบุรี[1]

การทำป่าไม้กระยาเลย[2] ของกรมหมื่นอดิศรอุดมเดช ที่เมืองนครนายกนั้นได้ขอสัมปทานทำป่าไม้ตั้งแต่บ้านเนินแหลม เมืองนครนายกไปจนถึงดงชุมเห็ด เมืองสระบุรี ซึ่งกรมหมื่นอดิศรอุดมเดชได้กล่าวถึงสาเหตุการทำป่าไม้กระยาเลยในครั้งนั้นไว้ว่า "ในกรุงสยามทุกวันนี้ไม้ขอนสักก็มีน้อยเบาบางลง มีราคาแพงขึ้นมาก มหาชนจะปลูกเย่าสร้างเรือนและทำการงานอันใด ก็หาใคร่จะสามารถซื้อไม้สักมาทำได้ ยักจะซื้อไม้นอกมาทำการต่าง ๆ โดยชุกชุม..."[3] เนื่องจากในระยะนั้นไม้สักของไทยเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่ง มีบริษัทต่างชาติเข้ามาทำกิจการป่าไม้ทางภาคเหนือ

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.10.2/77 <u>กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 2517/11428 ลงวันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 121

[2] ไม้กระยาเลย ได้แก่ ไม้ตะแบก ไม้กระทุ่ม ไม้สีเสียด ไม้ยาง ไม้งิ้ว ไม้พยอม ไม้คราว ไม้ก้านเหลือง ไม้ตะเคียน ไม้บุนนาค ไม้ตะทิต ไม้ตามหก ไม้เหียง ไม้อินทนิน ไม้เสลา รวม 16 อย่าง สามารถตัดไม้ขายได้โดยมีความยาวตั้งแต่ 3 วา ขึ้นไป

[3] ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/80 <u>กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ลงวันที่ 10 มิถุนายน ร.ศ. 117

กันมาก เมื่อทำการโค่นล้มแล้ว ไม่มีการปลูกทดแทนทำให้จำนวนไม้สักลดลง และมีราคาแพง ราษฎรก็ซื้อยากขึ้น จนกระทั่งต้องสั่งไม้จากต่างประเทศเข้ามาขาย ไม้ต่างประเทศที่ไทยสั่งเข้ามานั้น จะสั่งเข้ามาจากเมืองสิงคโปร์ ในท้องตลาดจึงเรียกว่าไม้สิงคโปร์ ในปีหนึ่ง ๆ ไทยต้องเสียเงินตราต่างประเทศในการสั่งซื้อไม้ดังกล่าวเข้ามาเป็นจำนวนมาก ทั้งที่ไม้ภายในประเทศยังมีอยู่มาก เช่น ไม้กระยาเลย ซึ่งมีคุณภาพดีกว่าไม้จากต่างประเทศ และอาจจะมีคุณภาพพอ ๆ กับไม้สัก และยังมีราคาถูกกว่าอีกด้วย ดังนั้นกรมหมื่นอดิศรอุดมเดชจึงได้ขอสัมปทานป่าไม้บริเวณดังกล่าวเป็นเวลา 6 ปี

ส่วนการทำป่าไม้กระยาเลย ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีที่ตำบลศรีราชานั้น ได้เริ่มดำเนินการเมื่อปี พ.ศ. 2441[1] สาเหตุที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ตัดสินใจขอสัมปทานทำป่าไม้ดังกล่าวนั้น เนื่องมาจากเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ลาพักราชการไปรักษาตัวที่ตาบลศรีราชา บางละมุง เมื่อปี พ ศ. 2438 ได้สำรวจพื้นที่ดังกล่าวว่า "อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การพาณิชย์ มีป่าไม้อยู่มาก"[2] จึงได้ขอจับจองไว้ ต่อมาก็ได้ตัดสินใจขอสัมปทานทำป่าไม้กระยาเลยที่ศรีราชา เป็นเวลา 5 ปี ทดลองทำป่าไม้ดูก่อน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2441 – 2446 พื้นที่ที่ขอสัมปทานนั้นอยู่ระหว่างหนองคล้าทางทิศตะวันออกไปจดทิศตะวันตกที่ตำบลบางโรงโป๊ะ ทิศเหนือตั้งแต่เขาหุบบอนลงไปจนถึงทิศใต้ที่เขาหลัง

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.10.2/83 <u>พระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ลงวันที่ 30 กันยายน ร.ศ. 121

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.10.2/83 <u>ก.</u> ที่ 83/11116 ลงวันที่ 4 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116

การทำป่าไม้ในระยะแรกของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีนั้น ได้ลงทุนทำเพียงคนเดียว และทำหน้าที่เป็นผู้จัดการด้วย มีชาวต่างชาติชื่อมิสเตอร์ลูนาดี เป็นผู้ช่วยและที่ปรึกษาเท่านั้น ในการลงทุนดังกล่าวเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้อาศัยทุนส่วนตัวและขอกู้เงินจากพระคลังข้างที่ โดยนำที่ดินมาเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกัน และได้นำเงินดังกล่าวไปลงทุนซื้อเครื่องจักร รถบรรทุกไม้ รถบรรทุกสินค้า ตลอดจนสั่งซื้อรถไฟและสร้างทางรถไฟบรรทุกไม้ออกจากป่ามายังโรงเลื่อยอีกด้วย[1] จึงทำให้การลงทุนครั้งนี้ใช้เงินเป็นจำนวนมาก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงได้ชักชวนหลวงอุดรพันธพาณิช (อากรเต็ง เจ้าของบริษัทกิมเซ่งหลี) มาเข้าร่วมหุ้นด้วย และมอบหมายให้หลวงอุดรพันธพาณิช เป็นผู้จัดการแทนตน ทั้งนี้เนื่องจากเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ไว้วางใจว่า หลวงอุดรฯมีประสบการณ์การทำป่าไม้ทางภาคเหนือมาแล้ว คงจะบริหารงานการทำป่าไม้กระยาเลยได้ผลดีเช่นกัน แต่ปรากฏว่าไม่ประสบผล เนื่องจากสภาพของไม้กระยาเลยนั้นแตกต่างจากไม้สักมาก การชักลากไม้สักทางเหนือนั้นจะชักลากและล่องมาตามแม่น้ำลำธารได้ เพราะไม้สักเป็นไม้เบาลอยน้ำได้ เมื่อนำเอาวิธีการชักลากไม้สักมาใช้กับไม้กระยาเลยกลับไม่ได้ผล เพราะไม้กระยาเลยเป็นไม้หนักจำพวกไม้ยางจมน้ำได้ เมื่อชักลากออกจากป่าล่องไปตามคลองบางละมุงออกสู่ทะเลและใช้เรือลากเข้าสู่โรงเลื่อยที่ศรีราชาด้วยวิธีการดังกล่าว จึงไม่ได้ผล เมื่อหลวงอุดรฯคาดการณ์ผิดเช่นนี้ก็ไม่กล้าดำเนินงานต่อไป จึงได้มอบอำนาจให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีดำเนินการต่อ ส่วนหลวงอุดรฯยังคงให้ความช่วยเหลือในการลงทุนต่อไป[2]

จากข้อบกพร่องดังกล่าว เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี จึงต้องหาวิธีใหม่ที่จะชักลากไม้จากป่าเข้าสู่โรงเลื่อย โดยการทำทางรถไฟเข้าไปในป่า และบรรทุกไม้ใช้รถไฟ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 ป่าไม้กระยาเลยศรีราชา 20 กรกฎาคม ร.ศ. 124

[2]ก.จ.ช. สบ.2.33/6 ประวัติศรีมหาราชา

ชักลากไม้ดังกล่าวแทน ซึ่งต้องลงทุนอีกมากในการทำทางรถไฟ และสั่งซื้อรถไฟเข้ามา ดังนั้นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และหลวงอุดรพันธพาณิช ในฐานะหุ้นส่วนได้ขอกู้เงินจากธนาคารฝรั่งเศสมาลงทุนอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งการดำเนินกิจการในช่วงนี้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้รับพระบรมราชโองการให้ไปปราบเงี้ยวที่เมืองแพร่ในปี พ.ศ. 2445 จึงได้มอบหมายให้หลวงอุดรพันธพาณิช ดำเนินการแทนตน แต่หลวงอุดรพันธพาณิชกลับมอบหมายให้บุตรชายของตนคือ พระโสภณเพ็ชรรัตน์ และหลวงจิตจำนงค์ ดำเนินการ ทั้ง 2 คนกลับมอบหมายให้พระยามหิบาลเป็นผู้จัดการต่อไป[1] และในช่วงเวลานี้ได้ขอต่ออายุสัมปทานเป็นครั้งที่ 2 โดยขอขยายพื้นที่ออกไปจนกระทั่งมีพื้นที่ในการทำป่าไม้ทางทิศตะวันออก ตั้งแต่คลองบางโปรงลงมา ทางตะวันตกตั้งแต่บ้านจอมเทียร ส่วนทางทิศเหนือขยายไปจนถึงเขาหินสุงลงมา และทิศใต้จดแหลมฉบัง[2]

ในระหว่างปี พ.ศ. 2445 – 2446 นั้นเป็นการบริหารงานมีข้อผิดพลาดมาก เช่น การตัดไม้ก็ไม่มีหลักเกณฑ์ที่แน่นอนว่าจะตัดที่ตรงไหนก่อนหลัง และตัดไม้ขนาดใดบ้าง ไม่มีการกำหนดเขตแน่นอน ทำให้ยากต่อการตัดไม้ในภายหลัง นอกจากนั้นแล้ว การทำบัญชีรายรับรายจ่ายก็ไม่มีหลักฐานแน่นอน เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกลับมาจากการปราบเงี้ยวแล้ว ได้ตรวจสอบบัญชีปรากฏว่าขาดทุนเป็นอันมาก จึงได้เจรจากับหลวงอุดรพันธพาณิช ขอใช้หนี้เป็นเงินและหุ้นของบริษัทให้กับห้างกิมเซ่งหลีไป[3] เพื่อที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจะได้บริหารงานแทนทั้งหมด เท่ากับเป็นการห้ามไม่ให้หลวงอุดรพันธพาณิชเข้ามายุ่งเกี่ยวในการบริหารงานของป่าไม้อีก

---

[1] ก.จ.ช. สบ.2.33/6 ประวัติศรีมหาราชา

[2] ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 บริษัทป่าไม้กระยาเลยศรีราชา

[3] ก.จ.ช. สบ.2.33/6 บริษัทไม้ศรีมหาราชา

เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้กลับมาบริหารงานอีกครั้งหนึ่งได้ลงทุนเพิ่มขึ้นอีกเพื่อที่จะพยายามส่งไม้ของตนออกขายแข่งกับไม้จากต่างประเทศให้ได้ แต่ก็ต้องพบกับอุปสรรคหลายประการ เช่น ปัญหาขาดแรงงาน ทั้งนี้เนื่องจากที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ขอสัมปทานทำป่าไม้แล้ว ได้ห้ามราษฎรไม่ให้เข้าไปตัดไม้และหาของป่าได้อีก ราษฎรในเขตนั้นไม่พอใจและก็ไม่ยอมให้ความร่วมมือ ตลอดจนไม่ยอมเป็นลูกจ้างของบริษัท ทำให้ขาดแรงงานในการตัดไม้และเลื่อยไม้[1] ดังนั้นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงต้องจ้างแรงงานมาจากอุบลราชธานี และจ้างชาวจีนเข้ามาทำงานแทน ทำให้เสียค่าใช้จ่ายมากขึ้น[2] นอกจากนั้นก็มีอุปสรรคเกี่ยวกับการผลิตไม้ออกไปไม่ทันจำหน่ายที่กรุงเทพฯ ทำให้การค้าไม้หยุดชะงักลง ตลอดจนราคาไม้ที่ส่งออกไปจำหน่ายนั้นยังมีราคาแพงกว่าไม้สิงคโปร์ถึงคิวบิกฟุตละ 16 อัฐ กล่าวคือ ไม้จากป่าไม้กระยาเลยที่ศรีราชามีราคาคิวบิกฟุตละ 1 บาท 16 อัฐ แต่ไม้ที่ส่งมาจากสิงคโปร์มีราคาแค่คิวบิกฟุตละ 1 บาทเท่านั้น แต่เพื่อต้องการแย่งตลาดการค้าและต้องการจำหน่ายไม้ให้ได้ จึงต้องยอมลดราคาลงมาให้เท่ากับไม้จากสิงคโปร์ ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบรายได้รายจ่ายในการทำกิจการแล้ว ในปีหนึ่ง เช่น ปี พ.ศ. 2448 มีรายจ่ายทั้งปี 144,400 บาท แต่มีรายได้เพียง 240,000 บาท กำไรแค่เพียงปีละ 95,600 บาท[3] นับว่าน้อยมากไม่พอที่จะลงทุนต่อไปได้อีก จึงได้พยายามหาผู้มาลงทุนร่วมด้วยอีก จึงขอให้พระคลังข้างที่เข้าหุ้นด้วย แต่ก็ไม่ได้รับความร่วมมือ จึงทรงพระกรุณาด้วยการให้ชาวต่างชาติช่วยหาตลาดต่างประเทศให้กับเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ดังนั้นมิสเตอร์แอฟวิเดเซนิช ผู้จัดการ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 บ.8.1/41 พระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 17 มีนาคม ร.ศ. 124

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 บริษัทป่าไม้กระยาเลยศรีราชา

[3]ดู.

โรงเลื่อยกลาซี และเอเชียติก จึงได้ช่วยเหลือหาลูกค้าและตลาดการค้าให้ ปรากฏว่ามีผู้สั่งไม้มาเป็นจำนวนมาก จนส่งสินค้าให้ไม่ทันความต้องการ เนื่องจากมีกาลังผลิตน้อย จึงจำเป็นต้องลงทุนอีก โดยการทำทางรถไฟเข้าไปชักลากไม้จากป่าให้ได้มากขึ้น ดังนั้น เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจำเป็นต้องเปลี่ยนรูปการดำเนินงานมาอยู่ในรูปของบริษัทจำกัด เพื่อหาทุนมาดาเนินงานเพิ่มขึ้นอีก[1] พอดีกับมิสเตอร์เอดี ผู้จัดการบริษัทบอร์เนียวได้เดินทางเข้าไปดูกิจการป่าไม้ที่ศรีราชาเกิดความพอใจ ขอเข้าร่วมหุ้นด้วย โดยที่บริษัทบอร์เนียวจะรับเป็นผู้แทนจำหน่ายดูก่อน 2 ปี และให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจัดตั้งเป็นบริษัททุนจากัดให้เรียบร้อยก่อน

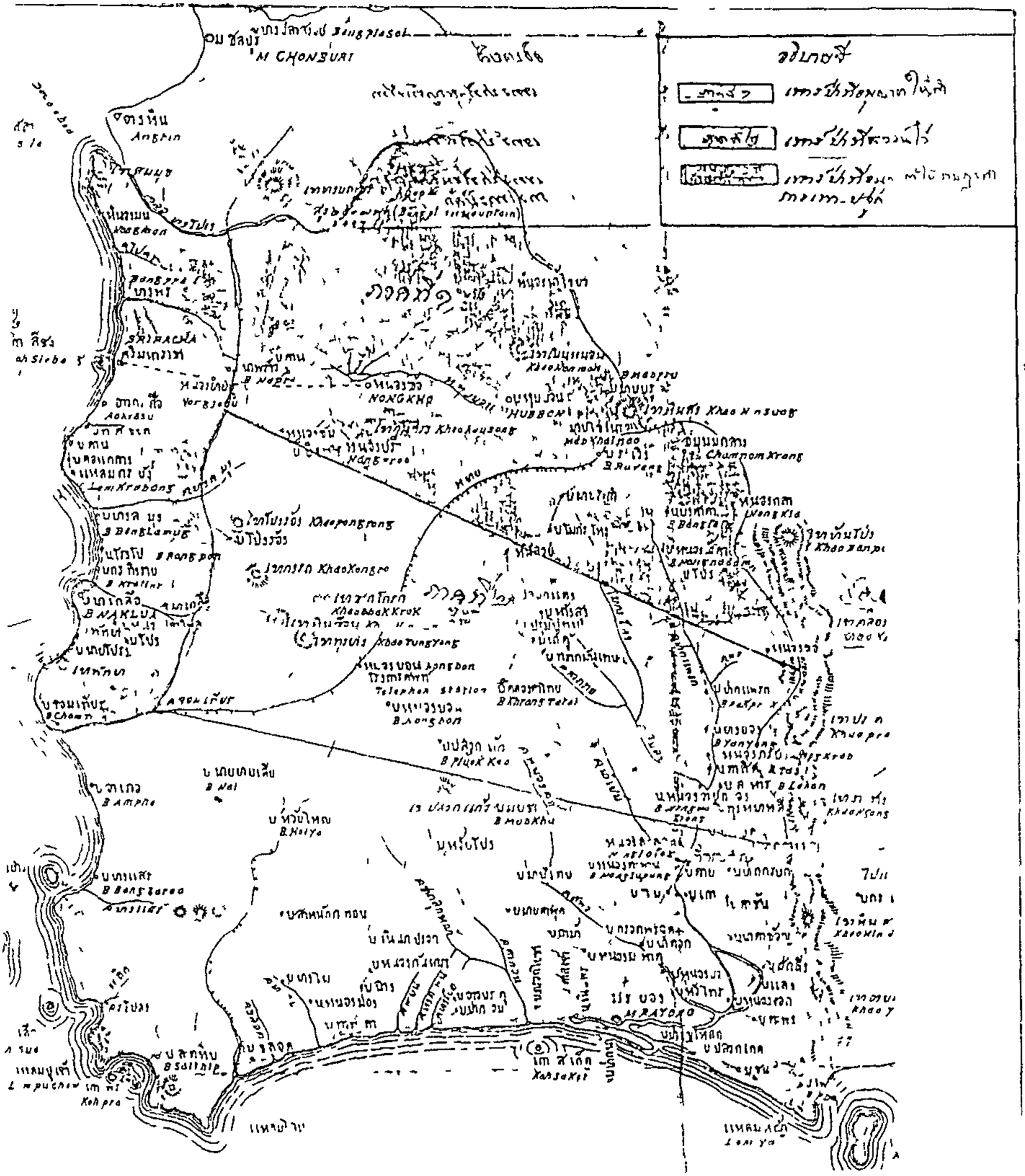
ต่อมา เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้จดทะเบียนจัดตั้งเป็น "บริษัท ศรีราชาทุนจำกัด" เมื่อปี พ.ศ. 2451 และมอบให้บริษัทบอร์เนียวเป็นผู้บริหารงานต่อไป ในครั้งนั้นก็ได้ขอขยายพื้นที่ในการทำป่าไม้ในเมืองระยองด้วย รวมเข้ากับเขตพื้นที่เดิมแล้วแบ่งออกเป็น 2 ภาค[2] ภาคที่หนึ่งให้รับสัมปทาน 10 ปี และเก็บเนื้อที่ภาคหนึ่งไว้เพื่อรักษาพืชพรรณไม้ไว้ เมื่อครบกำหนด 10 ปีแล้ว บริษัททำถกรค้าได้ผลดีแล้วจึงจะให้ทำภาคที่ 2 ต่อไปอีก 10 ปีได้ นอกจากนั้นยังต้องเว้นเนื้อที่จากชายฝั่งทะเลขึ้นมาอีก 200 เส้น เพื่อให้ราษฎรทำการเพาะปลูกได้ ส่วนปริมาณของการตัดไม้ออกขายนั้นจะต้องตัดไม้ขายให้ได้ปีละ 8,000 ต้น ในระยะ 3 ปีแรก และปีละ 12,000 ต้น ในปีต่อ ๆ ไป[3]

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 พระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 6 กันยายน ร.ศ. 125

[2] โปรดดูจากแผนที่ 7

[3] ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 186/7218 ลงวันที่ 29 สิงหาคม ร.ศ. 127

แผนที่ 7 อาณาเขตป่าไม้บริษัทศรีราชา

เมื่อเริ่มจดทะเบียนเป็นบริษัทศรีราชาทุนจำกัดนั้น บริษัทมีเงินทุนอยู่ 15,000 หุ้น ๆ ละ 100 บาท เป็นเงิน 1,500,000 บาท พื้นที่ที่รับสัมปทานตามสัญญาใหม่นั้นมีพื้นที่ประมาณ 600 ตารางไมล์ หรือ 960,000 ไร่ อยู่ในเขตอำเภอพนัสนิคม เมืองชลบุรี 2 ใน 3 ส่วน และที่เหลืออยู่ในเขตอำเภอแกลง เมืองระยอง[1] เมื่อบริษัทบอร์เนียวเข้ามาดำเนินกิจการแทนนั้น ได้ลงทุนเพิ่มขึ้นด้วยการเพิ่มแท่นเลื่อย แท่นตัดหัวซุง เครื่องยกซุง ขยายเส้นทางรถไฟออกไปอีกจนมีความยาวถึง 30 กิโลเมตร เมื่อเพิ่มเครื่องจักรในการผลิตแล้ว สามารถตัดซุง และเลื่อยไม้ออกจำหน่ายได้มากและรวดเร็วขึ้น อย่างเช่น ในช่วงเดือนมกราคม ถึงเดือนกันยายน พ.ศ. 2452 สามารถตัดไม้ซุงได้ถึง 2,250 ต้น ได้เนื้อไม้ถึง 197,688 คิวบิกฟุต[2] ทำให้การส่งไม้ออกจำหน่ายได้ปริมาณสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว

ต่อมาอีก 10 ปี จนถึงปี พ.ศ. 2465 ได้เกิดความขัดแย้งระหว่างบริษัทศรีราชา กับบริษัทบอร์เนียว ด้วยเรื่องผลประโยชน์จนกระทั่งฟ้องร้องกันในชั้นศาล บริษัทศรีราชาชนะคดี เพราะทำถูกต้องตามสัญญาทุกประการ ดังนั้นบริษัทบอร์เนียว จึงได้ถอนตัวออกจากการบริหารงานของบริษัท และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้เข้าดำเนินการในฐานะผู้จัดการบริษัทอีกครั้งหนึ่ง[3] และได้ลงทุนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยการขอกู้เงินจากพระคลังข้างที่อยู่ตลอดเวลา จนในที่สุดไม่สามารถใช้หนี้ได้หมด เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2474 พระคลังข้างที่จึงได้เข้าดำเนินการแทนทั้งหมด[4] ต่อมา จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2527 บริษัทศรีราชาจำกัดได้ขอ

---

[1]ก.จ.ช. ร.7 กษ.5.1/1 <u>บริษัทป่าไม้ศรีราชา</u>

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 <u>รายงานของ เอช ดับบลิว ฮอล์ ผู้แทนบริษัทบอร์เนียว</u> ตุลาคม ร.ศ. 128

[3]เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี <u>ประวัติการจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี</u> หน้า 654 – 655

[4]บริษัท ศรีมหาราชา จำกัด <u>จดหมายเหตุและสารคดีบริษัทศรีราชาจำกัด</u> หน้า 178

ปิดกิจการของตน เนื่องจากต้องประสบกับภาวะขาดทุน ไม่สามารถดำเนินกิจการต่อไปได้ เนื่องจากขาดสภาพคล่องตัว ดังนั้นเพื่อแก้ปัญหาการขาดทุน จึงได้ประกาศขายกิจการถึง 400 ล้านบาท ก็ยังไม่มีผู้ใดรับซื้อ บริษัทปูนซีเมนต์ไทยซึ่งเป็นบริษัทในเครือทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ขอโอนกิจการไปทำต่อ โดยร่วมทุนกับบริษัทไต้หวันและฮ่องกงเปิดเป็นบริษัทใหม่ และยกเลิกกิจการเดิมทั้งหมด แต่ขอสงวนสิทธิ์ในสัมปทานป่าไม้ดังกล่าวไว้[1]

จากการทำป่าไม้กระยาเลยของบริษัทศรีราชาทุนจำกัด โดยเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับป่าไม้ในเขตเมืองชลบุรีนั้น ได้ส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจและสังคมดังต่อไปนี้

1. ทางด้านเศรษฐกิจ

การดำเนินกิจการป่าไม้ของบริษัทศรีราชาได้ช่วยทำให้ทรัพยากรธรรมชาติคือบรรดาไม้ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในบริเวณดังกล่าว ถูกนำมาผลิตเป็นสินค้าที่ทำรายได้และชื่อเสียงให้กับบริเวณนี้มาก นอกเหนือไปจากที่เคยเป็นอยู่ โดยเฉพาะเมื่อส่งออกไปจำหน่ายที่กรุงเทพฯ ฉะเชิงเทรา สมุทรสาคร และสมุทรสงคราม ตลอดจนส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศอีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากไม้ที่ผลิตโดยบริษัทศรีราชา นั้นจะคัดเลือกไม้ชนิดที่นิยมใช้กันในท้องตลาด เช่น ไม้เนื้อแข็งชนิดทนแดดทนฝนที่นำไปสร้างบ้าน หรือการส่งไม้ประเภทไม้มะค่า กันเกา เป็นไม้เสาเรือน ตลอดจนเลื่อยเป็นไม้กระดาน เช่น ไม้ยาง ไม้ยายบู่ เป็นต้น นอกจากนั้นแล้วยังผลิตไม้กระบาก ซึ่งมีลักษณะเหมือนไม้ตะเคียนออกไปจำหน่ายให้กับราษฎรที่อยู่อาศัยตามชายฝั่งทะเล โดยนำไปเป็นไม้กระดานต่อเรือ เพราะไม้ดังกล่าวทนทานต่อน้ำเค็ม ราษฎรในเขตเมืองสมุทรสาครและสมุทรสงคราม จึงนิยมซื้อไปใช้กันมาก ซึ่งตามความจริงแล้วไม้กระยาเลยนอกจาก

---

[1] "ปิดศรีมหาราชา" ไทยรัฐ 9786 : 1 – 2 วันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2527

จะมีอยู่ในป่าแถบเมืองชลบุรีแล้ว ก็ยังมีอยู่เป็นจำนวนมากในป่าเมืองกาญจนบุรี แต่ในขณะนั้นยังไม่มีผู้ใดกล้าลงทุนทำกิจการเช่นบริษัทป่าไม้ศรีราชา เนื่องจากปัญหาในการชักลากและลำเลียงไม้ออกมาจากป่านั่นเอง[1] นับได้ว่าบริษัทป่าไม้ศรีราชาได้ทำให้ทรัพยากรที่มีอยู่เป็นที่รู้จักและนิยมใช้จนสามารถทำรายได้ให้กับมณฑลปราจีนบุรีอีกด้วย

จากการส่งไม้ออกมาจำหน่ายของบริษัทศรีราชา นับได้ว่าช่วยลดดุลย์การค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์ได้อีกด้วย ซึ่งแต่เดิมนั้นไทยได้ส่งไม้สักเป็นสินค้าออกมากจนไม้สักในประเทศมีจานวนน้อยลง และมีราคาแพงมาก ราษฎรไม่สามารถซื้อไม้สักมาใช้ได้ จึงหันไปใช้ไม้ชนิดอื่นแทนไม้สัก โดยเฉพาะไม้ที่ได้จากเมืองสิงคโปร์ ซึ่งส่งเข้ามาจำหน่ายในประเทศไทยมาก โดยเฉพาะในช่วง 10 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2443 – 2452 นั้น ไทยได้ซื้อไม้จากสิงคโปร์เป็นมูลค่าถึง 7,002,056 บาท[2] เมื่อบริษัทศรีราชาได้ทำการเลื่อยไม้ส่งออกมาขายนั้นก็หวังที่จะตีตลาดและเรียกความนิยมให้ราษฎรหันมาใช้ไม้ที่ผลิตขึ้นในประเทศไทยแทน ดังที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้กราบบังคมทูลขอให้รัฐบาลอุปถัมภ์รับซื้อไม้จากบริษัทมาใช้ในราชการแทนไม้สิงคโปร์ ซึ่งรัฐบาลก็ได้สนับสนุนอย่างเต็มที่ ตลอดจนช่วยหาตลาดให้อีกด้วย ทำให้บริษัทจำหน่ายไม้ได้มากยิ่งขึ้น

นอกจากนั้นแล้วบริษัทจำต้องลดราคาการจำหน่ายไม้ลงจากเดิมคิวบิคฟุตละ 16 อัฐ ให้เท่ากับราคาไม้จากสิงคโปร์ด้วย เพื่อเรียกร้องความนิยมจากราษฎร แต่การทำเช่นนั้นก็ทำให้บริษัทได้กำไรน้อยลงไปด้วย ส่วนสาเหตุที่ไม้จากสิงคโปร์สามารถจำหน่ายได้ในราคาถูกเช่นนั้นก็เนื่องมาจากว่า เรือสินค้าที่บรรทุกข้าวไปส่งท่าเรือสิงคโปร์นั้นขากลับมาต้องการอับเฉา คือของถ่วงเรือกันเรือโคลงเวลาเดินทางกลับ จึงได้รับจ้างบรรทุกสิ่งของทุกอย่างไม่ว่าอะไรก็ได้ เพราะเป็นความต้องการในการเดินเรืออยู่แล้ว ซึ่งเท่ากับว่า

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 แจ้งความบริษัทป่าไม้ศรีราชา

[2] ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 130

เป็นการเสมือนได้เปล่าไม่ต้องเสียค่าขนส่งอย่างใด ดังนั้นจึงรับจ้างบรรทุกไม้เข้ามาโดยเสียค่าระวางเพียงเล็กน้อย ต่อมาก็ได้นำไม้ดังกล่าวเข้ามามากขึ้น และเสียค่าใช้จ่ายน้อยจึงกำหนดราคาไม้ได้ถูกลง และมีราคาต่ำกว่าไม้ที่ผลิตในประเทศไทย[1] ที่ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงมากในการขนส่งด้วย จากเหตุผลดังกล่าวราษฎรจึงนิยมใช้ไม้จากสิงคโปร์กันมากกว่าไม้ที่ผลิตในประเทศนั่นเอง

ส่วนความพยายามของบริษัทที่จะส่งไม้ออกไปจำหน่ายต่างประเทศในระยะแรก ๆ นั้นไม่อาจจะทำได้ เนื่องจากบริษัทขาดตัวแทนที่จะจำหน่ายและขาดการโฆษณาตลอดจนขาดตลาดการค้าด้วย ต่อมาเมื่อบริษัทบอร์เนียว[2] ได้เข้ามารวมหุ้นด้วยแล้ว บริษัทได้ให้มิสเตอร์นอราแมน เปรสติส นำเอาตัวอย่างไม้ต่าง ๆ เช่น ไม้หมอนรถไฟ ไม้กระดานออกไปจำหน่ายตามท่าเรือที่เมืองสิงคโปร์ มลายู เรื่อยไปจนถึงเมืองกัลกัตตา บอมเบย์ มาดริก ของอินเดีย ตลอดจนท่าเรือของประเทศจีน ญี่ปุ่น และทางยุโรป ซึ่งประเทศเหล่านั้นก็นิยมตัวอย่างไม้ดังกล่าว เนื่องจากมีคุณภาพดีและราคาถูก[3]

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 เจ้าพระยายมราช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 130

[2] บริษัทนี้ เป็นบริษัทป่าไม้ทำการค้าไม้อยู่ในประเทศไทยแล้ว โดยเฉพาะการทำป่าไม้ทางภาคเหนือ จึงมีตลาดเป็นของตนเอง

[3] ในการขายไม้ของบริษัทนั้น จะแบ่งเกรดและราคาของไม้ไว้ 4 ชนิด คือ ชนิดแรกเป็นไม้ส่งออกไปขายยังต่างประเทศจะขายคิวบอกฟุตละ 2 บาท ส่วนไม้ชนิดที่ 2 ซึ่งจำหน่ายในกรุงเทพฯ จะขายในราคาตามชนิดของเนื้อไม้ ส่วนไม้เบญจพรรณจะขายในราคาคิวบิกฟุตละ 1 บาท ชนิดสุดท้ายก็คือไม้หมอนรถไฟ

จึงได้สั่งซื้อไม้จากบริษัทมากขึ้น เช่น อังกฤษ ได้สั่งซื้อไม้เป็นจำนวน 200 ตัน[1] และได้สั่งซื้อเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ส่วนอินเดียได้สั่งซื้อไม้หมอนรถไฟ 500 ท่อน และไม้ชนิดอื่น ๆ อีก 25 ตัน[2] เป็นต้น และหลังจากนั้นไม้กระยาเลยก็ได้กลายเป็นสินค้าออกที่ทำรายได้ให้กับประเทศอีกชนิดหนึ่งนอกเหนือจากสินค้าชนิดอื่น ๆ ดังปรากฏในรายงานของอธิบดีกรมศุลกากรว่า "ไม้สิงคโปร์ชนิดต่าง ๆ ได้ลดจานวนในการส่งเข้ามาโดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2452 และปี พ.ศ. 2453 เป็นการแสดงว่าการทำป่าไม้กระยาเลยในประเทศสยามได้มีความเจริญยิ่งขึ้น..."[3] และจากรายงานการส่งสินค้าออกในช่วงปี พ.ศ. 2456 – 2458 นั้น รายได้จากการส่งไม้กระยาเลยออกไปขายยังต่างประเทศนั้น ในปี พ.ศ. 2457 ทำรายได้สูงกว่าปี พ.ศ. 2456 ถึง 65.53%[4] และในปี พ.ศ. 2458 สามารถส่งออกและทารายได้สูงกว่าปี พ.ศ. 2457 ถึง 55.40%[5] จากสถิติดังกล่าวก็แสดงให้เห็นว่าการส่งไม้กระยาเลยออกไปจำหน่ายต่างประเทศมีจานวนสงขึ้นเรื่อย ๆ เช่น ไม้ยาง และไม้ตะแบก ได้กลายเป็นสินค้าออกที่ทำรายได้ให้กับประเทศอีกชนิดหนึ่ง[6] แต่จากสถิติดังกล่าวนั้นก็ไม่อาจจะ

---

[1] 1 ตัน เท่ากับ 50 คิวบิกฟุต

[2] ก.จ.ช. ร.5 ม.16.2/83 <u>รายงานมิสเตอร์ เอช ดับบลิว ฮอล์</u>

[3] ก.จ.ช. ร.6 ค.5/1 <u>หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราช กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ</u> ที่ 5609 ลงวันที่ 24 สิงหาคม ร.ศ. 131

[4] ก.จ.ช. ร.6 ค.5/1 <u>ก.</u> ที่ 3061 ลงวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2458

[5] ก.จ.ช. ร.6 ค.5/1 <u>ก.</u> ที่ 2093 ลงวันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2459

[6] <u>ก.</u>

สรุปได้ว่าเมื่อประเทศไทยสามารถผลิตไม้กระยาเลยออกจาหน่ายได้แล้วจะทำให้ปริมาณการสั่งไม้จากสิงคโปร์เข้ามาลดน้อยลง หรือไม่สั่งเข้ามาเลย เนื่องจากว่าในขณะที่ไทยส่งไม้ออกไปจำหน่ายแล้ว ไทยก็ยังคงสั่งซื้อไม้เข้ามาจากสิงคโปร์อีกดังที่หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราช อธิบดีกรมศุลกากรได้ตั้งข้อสังเกตว่า ถึงแม้ว่าประเทศไทยจะมีกิจการป่าไม้กระยาเลยแล้วก็ตาม ปริมาณการสั่งไม้จากสิงคโปร์เข้ามาก็ยังไม่ลดน้อยลง ซึ่งตามความเป็นจริงแล้วไม่ควรจะสั่งเข้ามาอีกแล้ว[1]

2. ทางด้านสังคมและความเป็นอยู่ของราษฎร

จากการทำป่าไม้กระยาเลย ได้ช่วยให้ราษฎรในท้องถิ่นมีงานทำเป็นหลักแหล่งได้ค่าจ้างตอบแทนแรงงาน เนื่องจากกิจการป่าไม้จำเป็นต้องใช้แรงงานอย่างน้อย 300 – 400 คน แต่ในขณะเดียวกันก็ทำให้ราษฎรบางหมู่บางพวกไม่พอใจ ทั้งนี้เนื่องจากราษฎรที่อยู่บริเวณใกล้เคียง เช่น อ่างศิลา บางละมุง ซึ่งมีอาชีพหลักคือทำการประมง และเพาะปลูก เมื่อหมดฤดูกาลหรือเกิดความแห้งแล้งก็เข้าไปหาผลประโยชน์ในป่า มาขายทดแทนผลประโยชน์ที่เสียไปหรือเป็นการเพิ่มพูนรายได้ของตน แต่เมื่อบริษัทป่าไม้ศรีราชารับสัมปทานแล้ว ราษฎรเหล่านั้นไม่สามารถเข้าไปหาผลประโยชน์ได้เหมือนเดิม จึงได้ร้องเรียนกรมหมื่นดารงราชานุภาพ เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการในบริเวณนั้น[2] พระองค์ก็รับเรื่องไปปรึกษาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 ค.5/1 หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราช อธิบดีกรมศุลกากร กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ ที่ 2093 ลงวันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2459

[2] ก.จ.ช. ร.5 ม.2.14/39 จดหมายเหตุรายวัน เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการเมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา เดือนมกราคม ร.ศ. 119

ก็ยอมผ่อนผันให้ราษฎรเข้าไปหาผลประโยชน์ได้ เช่น การหายาง ไต้ ชัน ได้แต่พอเลี้ยงชีพเท่านั้น ไม่ยอมให้ตัดไม้จำนวนมากเพื่อแข่งขันกับบริษัท จากปัญหาดังกล่าวซึ่งเกี่ยวพันกับการประกอบอาชีพของราษฎร ตลอดจนรัฐบาลต้องคำนึงถึงสภาพป่าไม้ด้วยแล้ว จึงเป็นข้อคิดเห็นที่สำคัญที่รัฐบาลต้องนำไปเป็นข้อมูลในการทำสัญญาครั้งต่อไป

ดังนั้น เมื่อปี พ.ศ. 2458 บริษัทศรีราชาได้ขอต่อสัญญาเช่าทำป่าไม้กระยาเลยอีกครั้งหนึ่ง รัฐบาลก็ได้นำข้อมูลดังกล่าว มาเป็นข้อสัญญาระบุให้บริษัทปฏิบัติตามนั้น ดังเช่นในสัญญาข้อที่ 1[1] ได้กำหนดว่า บริษัทมีอำนาจสิทธิ์ขาดจะตัดฟันชักลากไม้ในบริเวณที่ระบุไว้ในสัญญาไปขายได้ในเวลา 10 ปี และต้องเว้นที่ชายทะเลยื่นจากฝั่งขึ้นไป 200 เส้น เพื่อให้ราษฎรในท้องที่นั้นมีที่ทำไร่ไถนาและเพาะปลูกได้ และจากข้อ 8 ได้กำหนดว่า ถ้าราษฎรคนใดจะขอตัดไม้ด้วยสาเหตุหนึ่งสาเหตุใดแล้ว เช่น ขอตัดไม้ไปปลูกบ้าน สร้างวัด และซื้อขายประกอบอาชีพแล้ว ต้องขออนุญาตจากกระทรวงมหาดไทยก่อน เมื่อได้รับอนุญาตแล้ว ราษฎรจะเข้าไปตัดไม้ได้ โดยที่บริษัทไม่มีสิทธิ์ห้ามหวงหรือเรียกร้องค่าเสียหายใด ๆ ทั้งสิ้น จากข้อสัญญาดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลได้พยายามรักษาผลประโยชน์ของราษฎรที่จะประกอบอาชีพไว้เป็นหลักสำคัญ อย่างเช่น การหาน้ำมันยาง ซึ่งราษฎรได้เคยทำมาก่อนหน้าที่บริษัทจะขอสัมปทาน เมื่อบริษัทเข้าไปทำกิจการก็ยังมีสิทธิ์ทำได้เช่นเดิม ซึ่งการหาน้ำมันยางของราษฎรในบริเวณนั้นได้ทำกันมาแล้วเป็นล่าเป็นสัน มีการตั้งชุมนุมเป็นหมู่บ้านทำน้ำมันยางเป็นอาชีพ มีเกวียนบรรทุกน้ำมันยางเข้าออกซื้อขายกันตลอดเวลา และราษฎรเหล่านั้นนับถือต้นยางของเขาเสมือนเทพเจ้าองค์หนึ่งที่คลบันดาลทรัพย์สินเงินทองให้แก่พวกเขา และน้ำมันยางก็เปรียบเสมือนน้ำซึมบ่อทรายอีกด้วย ดังนั้นเมื่อบริษัทเข้าไปทำกิจการและห้ามหวงในระยะแรก ๆ ก็ทำให้พวกราษฎรเหล่านั้นไม่พอใจ ทาการยุยงและไม่ยอมให้ความร่วมมือ ตลอดจนไม่ยอมเป็นลูกจ้างของบริษัท จนทำให้ขาดแรงงานไประยะหนึ่ง

---

[1]โปรดดูจากสัญญา ในภาคผนวก ซ

บริษัทต้องจ้างแรงงานจากที่อื่นมาทำการแทน[1] เมื่อเกิดความขัดแย้งดังกล่าวรัฐบาลก็ได้ไกล่เกลี่ยจนบริษัทยอมให้ราษฎรเข้าไปประกอบอาชีพได้เช่นเดิม เรื่องก็ยุติลงไป ซึ่งการหาน้ำมันยางของราษฎรในบริเวณนั้นก็มีลักษณะเหมือนคนไทยโดยทั่ว ๆ ไปที่ทำแต่พอกินพอใช้ เมื่อใดขาดแคลนหรือมีความจำเป็นก็จะทำกันอย่างขันแข็ง เมื่อหมดความจำเป็นก็จะรามือไป ไม่ปรารถนาจะทำจนร่ำรวยเหมือนเช่นคนจีน และในขณะเดียวกันราษฎรเหล่านั้นจะรักและหวงแหนต้นยางมากเปรียบเสมือนมรดกอันล้ำค่า จากการที่ราษฎรสามารถค้าขายน้ำมันยางได้เป็นอาชีพนั้นก็เนื่องมาจากน้ำมันยางเป็นของจำเป็นของราษฎรในท้องที่มณฑลปราจีนบุรีอย่างมาก เพราะราษฎรที่อยู่ตามชายฝั่งทะเลและแม่น้ำลำคลองใช้เรือเป็นพาหนะที่สำคัญ จึงต้องใช้น้ำมันยางมาทาเรือเพื่อกันเรือรั่ว ทำให้เรือคงทนถาวรด้วย ซึ่งน้ำมันยางดังกล่าวส่วนใหญ่จะได้จากป่าบริเวณนี้ทั้งสิ้น และยังส่งไปขายถึงบริเวณปากน้ำแม่กลองและท่าจีน ตลอดจนส่งเข้ามาขายยังกรุงเทพฯอีกด้วย

นอกจากน้ำมันยางจะมีความสำคัญอย่างมากแล้ว ไม้ยางก็เช่นกันเป็นไม้ที่สาคัญที่สุด บริษัทจึงหวงห้ามมาก และบริษัทอยู่ได้ด้วยการค้าไม้ยางเป็นสำคัญ และไม้ที่ตัดออกจากป่านี้จะเป็นไม้ยางถึง 70% ของไม้ทั้งหมด[2] บริษัทจึงเห็นความสำคัญของไม้ยางมาก เมื่อราษฎรเข้าไปตัดไม้ยางแข่งขันกับบริษัทจึงเกิดการขัดแย้งกัน รัฐบาลจึงต้องกำหนดให้บริษัทตัดไม้ยางได้เฉพาะต้นที่ไม่มียางออกแล้ว หรือไม่เจริญเติบโตอีก หรือเป็นไม้ที่เป็นโรค มีขนาดไม้ต่ำกว่า 10 กำ[3] ให้ทำการตัดได้ทุก 2 ใน 3 ต้น

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.8.1/41 ° พระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 17 มีนาคม ร.ศ. 124

[2] ก.จ.ช. ร.7 กษ.5.1/1 รายงานของพระยานพผลารักษ์ อธิบดีกรมป่าไม้ 24 กันยายน พ.ศ. 2469

[3] 10 กำ เท่ากับ 2 เมตร 2 เซนติเมตร

เท่านั้น โดยตีตราก่อนตัด ส่วนที่เหลือจะได้ให้ราษฎรเจาะหาน้ำมันยางเป็นอาชีพได้ต่อไป[1] จากตัวอย่างดังกล่าวจะเห็นได้ว่ารัฐบาลก็ได้พยายามช่วยแก้ปัญหาและความขัดแย้งเพื่อรักษาผลประโยชน์ของราษฎรและบริษัทอย่างเต็มที่อยู่แล้ว

จากการดำเนินกิจการป่าไม้กระยาเลยของบริษัทศรีราชาทุนจำกัด โดยเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีนั้นนับได้ว่า เป็นกิจการป่าไม้แห่งแรกของภาคตะวันออกของประเทศไทย ที่มีการลงทุนสูงมาก มีการติดตั้งเครื่องจักร ทำทางรถไฟ ตลอดจนมีรถไฟบรรทุกซักลากไม้อีกด้วย ซึ่งเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้พยายามดำเนินกิจการให้อยู่ในมือของคนไทยให้มากที่สุด ดังจะเห็นได้จากการที่ท่านจะเพิ่มทุนอีก ก็ได้พยายามหาคนไทยมาลงทุน เช่น การขอให้หางกิมเซ่งหลีเข้ามาร่วมทุนด้วย และเมื่อถึงความจำเป็นที่จะต้องกู้ยืมเงินก็ได้ขอกู้จากพระคลังข้างที่เป็นส่วนใหญ่ โดยท่านมีความประสงค์ที่จะให้กิจการเหล่านั้นเป็นของคนไทยโดยแท้จริง นอกจากนั้นแล้วการดำเนินกิจการของบริษัทยังได้ช่วยส่งเสริมให้ราษฎรมีอาชีพโดยเข้าไปรับจ้างเป็นลูกจ้างของบริษัท ตลอดจนได้ช่วยขยายตลาดในการค้าขายผลประโยชน์จากป่า เช่น ไม้ น้ำมันยาง ไต้ ชัน ให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น จนเป็นที่นิยมของราษฎรโดยทั่วไป และที่สำคัญยังได้ทำให้ชาวต่างชาติรู้จักชื่อเสียงของประเทศไทย โดยการสั่งซื้อไม้จากบริษัทเป็นสำคัญอีกด้วย

3. <u>การจัดการศึกษา</u>

ภายหลังจากที่ได้มีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร เมื่อปี พ.ศ. 2441[2] โดยมีจุดประสงค์ที่จะดำเนินการจัดการ

---

[1] ก.จ.ช. ร.7 กษ.5.1/1 <u>รายงานของพระยานพผลารักษ์ อธิบดีกรมป่าไม้</u> 24 กันยายน พ.ศ. 2469

[2] "ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 15 : 33 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

ศึกษาเล่าเรียนให้แพร่หลายออกไปยังหัวเมืองต่าง ๆ โดยพร้อมเพรียงกันทั่วประเทศได้ มีการแต่งตั้งให้พระอมราภิรักขิต วัดเทพศิรินทราวาส ไปดำรงตำแหน่งเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาในมณฑลปราจีนบุรี และดำเนินงานตามนโยบายที่ได้รับมอบหมายให้จัดการศึกษาเหมือนมณฑลอื่น ๆ โดยทาหน้าที่ออกตรวจตราสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นอยู่ในมณฑล จัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด และโรงเรียนที่มีอยู่แต่เดิม ทั้งยังทำหน้าที่ให้คาแนะนำแก่พระสงฆ์สามเณร ฆราวาสให้คิดจัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ในท้องที่ที่ควรจะจัดได้ ตลอดจนจัดส่งภิกษุสามเณรเข้ามาศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูผู้สอนต่อไป[1]

เมื่อพระอมราภิรักขิต ได้ออกเดินทางไปตรวจจัดการศึกษาในมณฑลปราจีนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2442[2] ได้ชี้แจงจุดประสงค์ของการจัดการศึกษาให้พระภิกษุสงฆ์ได้เข้าใจและปฏิบัติได้ถูกต้อง และท่านได้ทำรายงานเกี่ยวกับการเรียนการสอนของโรงเรียนในมณฑลนี้ว่า เนื้อหาที่สอนนั้นมี 4 วิชา ได้แก่ อักขระสมัย (ใช้แบบเรียนเร็ว ของกระทรวงธรรมการเป็นหลัก วิชาเลข วิชาเลี้ยงชีพ และธรรมปฏิบัติ[3]

การศึกษาในมณฑลปราจีนบุรี ได้พัฒนาขึ้นมาเป็นลำดับในปี พ.ศ. 2442 - 2443 มีโรงเรียนและนักเรียนตามเมืองต่าง ๆ ดังนี้

เมืองปราจีนบุรี มีโรงเรียน 2 โรง มีนักเรียน 58 คน

เมืองนครนายก มีโรงเรียน 2 โรง มีนักเรียน 51 คน

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ศ.12/4 <u>สรุปรายงานจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 117 - 118</u>

[2] "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลปราจีนบุรี รัตนโกสินทร์ศก 117" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 16 : 29 ตุลาคม ร.ศ. 118

[3] <u>ค</u>.

เมืองฉะเชิงเทรา มีโรงเรียน 2 โรง มีนักเรียน 94 คน
เมืองชลบุรี มีโรงเรียน 2 โรง มีนักเรียน 64 คน[1]
รวมทั้งสิ้น มีโรงเรียน 8 โรง มีนักเรียน 267 คน

และจากการจัดการศึกษาในช่วงปี พ.ศ. 2442 – 2445 นั้น ปรากฏว่ามีข้อบกพร่องหลายประการ เช่น เครื่องใช้ในการเล่าเรียน คือ กระดานชนวนมีน้อยไม่พอกับจำนวนนักเรียน บางครั้งนักเรียน 2 คน ต้องเรียนในกระดานชนวนอันเดียวกัน ส่วนแบบเรียนที่ใช้ก็ยังปะปนกันอยู่ บางคนก็ใช้แบบเรียนเร็วของกระทรวงธรรมการ บางคนก็ใช้แบบเรียนมูลบทแบบเกา นอกจากนั้นแล้วการจัดชั้นเรียนก็ยังปะปนกันอยู่ ยังไม่ได้แยกเรียนเป็นวิชา ๆ ไป

ต่อมาเมื่อถึงปี พ.ศ. 2445 โปรดเกล้าฯให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ขึ้น โอนการจัดการศึกษาไปให้กรมศึกษาธิการดำเนินการต่อไป แต่ในทางปฏิบัติแล้วพระสงฆ์ก็ยังมีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาอยู่ โดยกำหนดให้พระสงฆ์จัดการศึกษาในระดับชั้นประถมศึกษา โดยแบ่งออกเป็น 2 ตอน คือ ขั้นมูลศึกษา และประถมศึกษา

ในขั้นมูลศึกษานั้น จะสอนอักขรวิธีจนอ่านออกเขียนได้ สอนวิชาเลขตั้งแต่บวก ลบ คูณ หาร และสอนจริยธรรมไปด้วย การสอนระดับนี้จะอาศัยวัดเป็นหลัก[2] และเมื่อใดที่ท้องถิ่นนั้นมีนักเรียนที่จบชั้นมูลศึกษาเป็นจำนวนมากก็ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเพื่อสอนระดับประถมต่อไป ซึ่งเท่ากับว่าวัดและพระสงฆ์จะจัดการสอนขั้นมูลศึกษา แต่ถ้า

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 พระยาวรเดชศักดาวุธ กราบบังคมทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118

[2]กระทรวงศึกษาธิการ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435 – 2507 หน้า 159 – 160

เมื่อใดวัดสามารถจัดการศึกษาในขั้นต่อไปคือ ประถมศึกษาได้ก็ให้ดำเนินการสอนไปได้เลย ดังนั้นวัดและพระสงฆ์ก็ยังคงมีบทบาทในการจัดการศึกษาของราษฎรอยู่ โดยเฉพาะการสอนในระดับมูลศึกษาและประถมศึกษา อันเป็นพื้นฐานของการศึกษาขั้นต่อ ๆ ไป

ส่วนการศึกษาในระดับชั้นสูง เช่น ระดับมัธยมศึกษา ก็เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการจะจัดการต่อไป

จากนั้นมาสภาพของการจัดการศึกษาในมณฑลปราจีนบุรี ได้ขยายตัวไปอย่างกว้างขวาง แต่ก็จัดการศึกษาในระดับมูลศึกษาและประถมศึกษา ยังไม่มีการสอนในระดับมัธยมศึกษา และโรงเรียนที่เกิดขึ้นใหม่ส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตเมืองที่สำคัญ นักเรียนที่มาศึกษาเล่าเรียนก็เป็นนักเรียนชายทั้งสิ้น[1]

ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2451 - 2453 ได้มีการกำหนดแนวทางในการจัดการศึกษาว่า

1. การศึกษาในหัวเมืองให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบ กระทรวงธรรมการจะแต่งตั้งข้าหลวงธรรมการออกไปประจำมณฑล ภายใต้การบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาลเพื่อจัดการศึกษาโดยตรง ส่วนการจัดการศึกษาในช่วงต่อไป ๆ จะแต่งตั้งธรรมการเมืองไปจัดการศึกษาในระดับเมืองอีกด้วย

2. ให้กระทรวงมหาดไทยรับดำเนินการจัดการศึกษาของราษฎรในส่วนภูมิภาคทั้งหมด โดยเฉพาะการศึกษาระดับประถมศึกษา ส่วนการศึกษาในระดับสูงขึ้นไปกว่านั้น กระทรวงธรรมการจะเป็นผู้ดำเนินการต่อไป

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ศ.1/1 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกธรรมการ ร.ศ. 129

3. การจัดการศึกษาของกระทรวงมหาดไทยนั้น จะมีหลักสูตรและวิชาที่เรียน ไม่เท่ากับที่กรมศึกษาธิการจัด เพียงแต่จะสอนให้ราษฎรได้เรียนพออ่านออกเขียนได้เท่านั้น[1]

จากข้อกำหนดดังกล่าวเท่ากับว่ารัฐบาลได้ให้อำนาจกระทรวงมหาดไทยจัดการศึกษาแก่ราษฎรในหัวเมือง โดยเฉพาะการจัดการศึกษาชั้นมูลศึกษาและประถมศึกษา โดยมีจุดประสงค์ให้ราษฎรพออ่านออกเขียนได้เท่านั้นก่อน เนื่องจากมีปัญหาต่าง ๆ เช่น ปัญหาการขาดแคลนครูผู้สอน และตำราเรียน เป็นต้น

หลังจากที่ได้รับมอบหมายให้จัดการศึกษาดังกล่าวแล้ว กระทรวงมหาดไทยพยายามหาวิธีทางที่จะขยายการศึกษาให้กว้างขวางออกไปโดยเร็ว โดยให้ราษฎรได้มีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาด้วย จึงได้กำหนดแบบแผนการศึกษาให้กระจายไปทุกตำบล กล่าวคือ ให้มีการจัดตั้งคณะกรรมการประจำตำบล[2] เพื่อจัดการศึกษาในท้องถิ่น ซึ่งมณฑลปราจีนบุรีก็รับนโยบายดังกล่าวมาดำเนินการด้วย การจัดตั้งกรรมการตาบลเพื่อจัดการศึกษาดังกล่าวนั้น ประกอบด้วยเจ้าอธิการหมวด กำนันตำบล แพทย์ประจำตาบล อย่างละ 1 คน มีหน้าที่ศึกษาข้อมูลว่าในตำบลของตนนั้นมีวัดใดที่มีพระสงฆ์ สามเณร ที่มีความรู้ สอนได้ก็จัดเป็นโรงเรียน แต่ถ้าไม่มีก็ให้เลือกหาราษฎรที่มีความรู้พอจะสอนได้ก็ให้ทำการสอน โดยจัดเป็นโรงเรียนเช่นกัน และถ้าหมู่บ้านใดไม่มีวัดหรือห่างไกลจากวัดประมาณ 100 เส้น ก็ให้ราษฎรช่วยกันสร้างวัดขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ศึกษาเล่าเรียนไปด้วย จากหลักเกณฑ์ดังกล่าวเท่ากับเป็นความพยายามที่จะให้ทุกตำบลจัดโรงเรียนให้ได้อย่างน้อย 1 โรงเรียน

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 ศ.1/1 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการ ร.ศ. 129

[2] ค.

นอกจากนั้น ยังได้กำหนดให้กำนันมีหน้าที่ตักเตือนราษฎรให้ส่งบุตรหลานที่อยู่ในวัยเล่าเรียน คือ เด็กชายอายุตั้งแต่ 10 – 14 ปี ไปรับการศึกษาเล่าเรียน เมื่ออายุ 15 ปี ต้องเรียนภาษาไทยจนอ่านออกเขียนได้ หรือเด็กชายที่เกิดในปี พ.ศ. 2440 ลงมา เมื่ออายุครบ 15 ปี ต้องรู้หนังสือทุกคนนั่นเอง ส่วนเงินค่าใช้จ่ายในการจัดการศึกษา เช่น ค่าจ้างครูมาสอน หนังสือแบบเรียน กรรมการตำบล ต้องเป็นผู้จัดหามาด้วยวิธีใดก็ได้ให้เหมาะสมกับท้องที่[1]

หลังจากที่ได้ใช้นโยบายดังกล่าวจัดการศึกษาในมณฑลปราจีนบุรีแล้วโดยเฉพาะการจัดการศึกษาระดับมูลศึกษาและประถมศึกษา ทำให้การศึกษาขยายตัวไปมาก ถ้าเปรียบเทียบกับในระยะแรกที่เริ่มจัดการศึกษาในระหว่างปี พ.ศ. 2442 – 2445 แล้วจะเห็นว่าก้าวหน้ามาก ดังปรากฏในรายงานแผนกธรรมการมณฑลปราจีนบุรีเมื่อปี พ.ศ. 2454 ว่า ได้มีการจัดตั้งกรรมการตำบลเพื่อจัดการศึกษาแล้ว 261 ตำบล ในจำนวน 307 ตำบล มีโรงเรียนทั้งหมด 156 โรง เป็นระดับประถมศึกษา 24 โรง ระดับมูลศึกษา 132 โรง มีนักเรียนชาย 4,191 คน นักเรียนหญิง[2] 16 คน รวมทั้งสิ้น 4,207 คน[3]

และในปี พ.ศ. 2455 เริ่มมีโรงเรียนระดับมัธยมศึกษา 1 โรง ส่วนระดับประถมศึกษาเพิ่มเป็น 36 โรง มูลศึกษาเพิ่มขึ้นเป็น 140 โรง[4] และจากรายงาน

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ศ.1/1 <u>รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลแผนกกระทรวงธรรมการ ร.ศ. 129</u>

[2]ได้เปิดโอกาสให้เด็กผู้หญิงเข้ารับการศึกษาในโรงเรียนได้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2451 เป็นต้นมา

[3]ก.จ.ช. ร.6 ศ.1/3 <u>รายงานแผนกธรรมการมณฑลปราจีนบุรี</u> ลงวันที่ 28 กันยายน ร.ศ. 130

[4]ก.จ.ช. ร.6 ศ.1/14 <u>รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำ พ.ศ. 2455</u>

การจัดการศึกษาในมณฑลปราจีนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2456 ได้มีสถิติเปรียบเทียบจำนวนเด็กชายและหญิงที่มีโอกาสเข้าเรียน และไม่มีโอกาสได้เข้าเรียน เพื่อแสดงความเจริญก้าวหน้าของการจัดการศึกษาในมณฑลปราจีนบุรี ดังต่อไปนี้

ตาราง 7 สถิติจำนวนเด็กนักเรียนที่มีอายุระหว่างเล่าเรียนในมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2456[1]

เมือง	จำนวนเด็กที่มีอายุระหว่างเล่าเรียน			จำนวนเด็กที่อ่านออกเขียนได้			จำนวนเด็กที่ไม่ได้เข้าเรียน		
	ชาย	หญิง	รวม	ชาย	หญิง	รวม	ชาย	หญิง	รวม
ฉะเชิงเทรา	10534	11240	21774	4304	1591	5895	6030	9525	15555
ชลบุรี	8787	9268	18055	2120	1026	3146	6667	8242	14909
ปราจีนบุรี	5911	7073	12984	3053	376	3429	2828	6959	9787
นครนายก	17347	16641	33988	6789	625	7594	10358	16036	26394
กบินทร์บุรี	5621	6149	11770	551	77	628	4993	6072	11065
รวม	48200	50371	98571	17017	3675	20692	30876	46534	77710

[1]ก.จ.ช. ร.6 ศ.1/20 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำ พ.ศ. 2456

จากตารางดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า

1. มีจานวนเด็กผู้ชายและเด็กผู้หญิงในมณฑลปราจีนบุรี ที่มีอายุสมควรจะเล่าเรียนได้คือ มีอายุระหว่าง 10 – 15 ปี ถึง 98,571 คน เมื่อจัดให้มีโรงเรียนสำหรับสอนอ่านออกเขียนได้แล้วก็ตาม ก็ยังมีจำนวนผู้ที่รู้หนังสือพออ่านออกเขียนได้เพียง 20,692 คน คิดเป็นร้อยละ 21 – 22 ของเด็กที่อยู่ในวัยเล่าเรียนเท่านั้น แสดงว่าการจัดการศึกษายังไม่ได้ทั่วถึงในขณะนั้น ถึงแม้ว่าจะพยายามกระจายการศึกษาออกไปตามตำบลต่าง ๆ แล้วก็ตาม ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากปัญหาหลาย ๆ อย่าง เช่น ขาดครูผู้สอน ราษฎรยังไม่เข้าใจถึงความสำคัญของการศึกษา เป็นต้น

2. เด็กผู้ชายมีโอกาสได้เล่าเรียนพออ่านออกเขียนได้เพียงร้อยละ 35 หรือ 17,017 คน จากเด็กที่อยู่ในวัยเล่าเรียน 48,200 คน ส่วนเด็กผู้หญิงนั้นหลังจากที่รัฐบาลได้เปิดโอกาสให้เด็กผู้หญิงได้เล่าเรียนเมื่อปี พ.ศ. 2451 เป็นต้นมานั้น[1] ก็มีเด็กผู้หญิงที่มีโอกาสเรียนเพียงร้อยละ 7 หรือ 3,675 คน จากทั้งหมด 50,371 คน ซึ่งมีจานวนน้อยก็จริง แต่ทว่าก็เป็นจานวนที่มากพอสมควรสำหรับค่านิยมและสภาพสังคมในขณะนั้น ที่ยังนิยมให้เด็กผู้หญิงเล่าเรียนศึกษาแต่วิชาการบ้านการเรือนเท่านั้น ก็นับว่าการจัดการศึกษาได้เปิดโอกาสและให้สิทธิ์แก่เด็กผู้หญิงมากแล้วในขณะนั้น

3. เมื่อเปรียบเทียบในอัตราส่วนที่เท่า ๆ กันแล้ว ปรากฏว่าเด็กที่อยู่ในวัยเล่าเรียนของเมืองฉะเชิงเทราสามารถอ่านออกเขียนได้เป็นร้อยละ 27 ซึ่งสูงที่สุดในจานวนทั้ง 5 เมือง ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากความสนใจและเข้าใจถึงความสำคัญของการศึกษาจึงส่งบุตรหลานของตนไปเล่าเรียน และอาจจะเนื่องมาจากกรรมการตำบลและข้าราชการในเมืองดังกล่าวสนับสนุนการศึกษาอย่างเต็มที่ก็อาจจะมีส่วนทำให้มีจำนวนเด็กในวัยเล่าเรียนสามารถอ่านออกเขียนได้มากกว่าที่อื่น ๆ ก็ได้ ตลอดจนเมือง

---

[1]กระทรวงศึกษาธิการ <u>ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435 – 2507</u> หน้า 192

ฉะเชิงเทรานั้นเป็นที่ตั้งของศาลาว่าการมณฑลอยู่ใกล้การควบคุมของข้าหลวงเทศาภิบาล จึงสามารถจัดการศึกษาได้ดีกว่าที่อื่น ๆ ประกอบกับเป็นเมืองศูนย์กลางการค้าขาย และอยู่ใกล้กรุงเทพฯมากที่สุด อาจจะได้รับอิทธิพลของการมองเห็นความสำคัญของการศึกษาจากผู้คนในกรุงเทพฯด้วย ส่วนเมืองกบินทร์บุรีซึ่งเป็นเมืองชายพระราชอาณาเขตย่อมอยู่ห่างไกลจากความเจริญมาก จึงมีเด็กที่พออ่านออกเขียนได้น้อยที่สุด เพียงร้อยละ 5 ของเด็กที่อยู่ในวัยเล่าเรียนเท่านั้น

จากสถิติดังกล่าวพอจะสรุปได้ว่า การกระจายการศึกษาของมณฑลปราจีนบุรีทำให้เด็กที่อยู่ในวัยเล่าเรียนมีโอกาสเรียนจนอ่านออกเขียนได้เพียงร้อยละ 21 – 22 เท่านั้น ก็แสดงให้เห็นว่าการจัดการศึกษาได้เจริญงอกงามขึ้นพอสมควร ถ้าเปรียบเทียบกับเมื่อเริ่มแรกที่จัดการศึกษาในหัวเมืองใหม่ ๆ นั้นก้าวหน้าไปมากเพียงเวลา 10 – 15 ปีเท่านั้น ซึ่งการจัดการศึกษาส่วนภูมิภาคในขณะนั้นนับได้ว่าเป็นพื้นฐานของการจัดการศึกษาระยะต่อ ๆ มา ในการที่จะยกระดับการศึกษาของราษฎร เพื่อเป็นพื้นฐานของการพัฒนาการทางด้านอื่น ๆ อีกด้วย แต่การจัดการศึกษาของมณฑลปราจีนบุรีก็ต้องประสบกับปัญหาดังต่อไปนี้

1. ปัญหาตำราเรียนหรือแบบเรียน ในมณฑลปราจีนบุรีนั้นยังไม่มีพ่อค้านำตำราหรือแบบเรียนของหลวงออกไปขาย ข้าหลวงเทศาภิบาลต้องจัดหาเงินซื้อแบบเรียนจากกระทรวงธรรมการด้วยเงินสดไปจำหน่ายเอง แบบเรียนในระยะเริ่มแรกของการจัดการศึกษาก็ยังไม่ครบหรือพอกับความต้องการ นอกจากนี้แล้วผู้เรียนมีตำราหรือแบบเรียนไม่เหมือนกัน เช่น บางคนมีแบบเรียนมูลบทแบบเก่า บางคนมีแบบเรียนเร็วที่กระทรวงธรรมการกำหนดให้เรียน ทำให้ผู้เรียนใช้ตำราหรือแบบเรียนไม่เหมือนกัน[1]

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ศ.12/4 สรุปรายงานการจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 117 – 118

2. ปัญหาการขาดแคลนครูผู้สอน เนื่องจากโรงเรียนบางท้องที่ของมณฑลปราจีนบุรี ขาดครูผู้สอน เพราะในขณะนั้นราษฎรไม่นิยมในการเป็นครู ตลอดจนครูที่เคยสอนอยู่ก็ลาออกจากโรงเรียน เพราะมีรายได้ที่ไม่แน่นอน ราษฎรบางคนที่สมัครเป็นครูก็ด้วยความจำเป็น เพราะหวังจะหลบเลี่ยงจากการเกณฑ์ทหารมาเป็นครูพอให้พ้นเกณฑ์ทหารเท่านั้น ทำให้ขาดแคลนครูซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นที่จะช่วยสอนได้[1] ส่วนครูที่มีอยู่ก็จะเป็นพระและสามเณรเป็นส่วนใหญ่ ปัญหาการที่ราษฎรไม่นิยมเป็นครูจะเห็นได้จากรายงานสถิติต่าง ๆ ของมณฑลปราจีนบุรีเมื่อปี พ.ศ. 2453 ว่า มีราษฎรที่ประกอบอาชีพในการสอนหนังสือเพียง 1 คน เท่านั้น[2]

3. ปัญหาจากความบกพร่องหรือการขาดความร่วมมือของกรรมการตำบล จากนโยบายของกระทรวงมหาดไทยที่ได้มอบหมายให้กรรมการตาบลช่วยจัดการศึกษาในระดับขั้นมูลศึกษานั้น ปรากฏว่าไม่บรรลุเป้าหมายที่ต้องการ เนื่องจากกรรมการตำบลโดยมากก็เป็นผู้ไม่รู้หนังสือ และยังมากไม่เห็นถึงความสำคัญของการศึกษา จึงไม่ได้สนับสนุน ควบคุม และตักเตือนให้ราษฎรส่งบุตรหลานของตนไปเข้ารับการศึกษา ทำให้ความหวังที่จะให้ราษฎรได้รับการศึกษามากขึ้นได้ผลน้อยลงไปจากที่คาดหวังไว้

จากการจัดการศึกษาของมณฑลปราจีนบุรี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2442 – 2458 ถึงแม้จะมีปัญหาใหญ่ ๆ ตามที่กล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ถ้าคำนึงถึงผลที่ได้จากการจัดการศึกษาในลักษณะของผู้รู้หนังสือหรือผู้มีโอกาสได้เข้าเรียนนั้น ก็นับว่าก้าวหน้าไปมาก โดยเปรียบเทียบจากจำนวนผู้ที่เข้าเรียนในปี พ.ศ. 2442 ซึ่งเป็นปีที่แรกเริ่มจัด

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 ศ.1/14 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปี พ.ศ. 2455

[2] "ยอดสำมโนครัว การเลี้ยงชีพของมณฑลปราจีนบุรี ร.ศ. 128" เทศาภิบาล 10 : 208 – 211 พฤศจิกายน ร.ศ. 129

การศึกษากับจานวนผู้ที่เข้าเรียนในปี พ.ศ. 2456 นั้นแตกต่างกันมาก กล่าวคือ

ในปี พ.ศ. 2442 มีนักเรียนชาย 207 คน[1]

ในปี พ.ศ. 2456 มีทั้งนักเรียนชายและหญิง 20,692 คน[2]

ก็จะเห็นได้ว่าระยะห่างกันเพียง 12 ปี จำนวนได้เพิ่มขึ้นถึง 100 เท่าตัว ดังนั้นก็พอจะสรุปได้ว่า ราษฎรเริ่มมีความนิยมที่จะส่งบุตรหลานของตนให้ได้รับการศึกษามากขึ้น ถึงแม้จะเป็นเพียงแต่พออ่านออกเขียนได้ก็ตาม นับเป็นความสำเร็จขั้นแรกอีกก้าวหนึ่งในการที่จะพัฒนาคุณภาพของราษฎรในส่วนภูมิภาคให้ดีขึ้น

และจากการจัดการศึกษาทั้งหมดของมณฑล นับได้ว่ามีพื้นฐานมาจาก "วัด" ก่อน และค่อย ๆ เจริญเติบโตขึ้น โดยอาศัยความร่วมมือของข้าหลวงเทศาภิบาล ตลอดจนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และกระทรวงธรรมการที่ได้วางแผนและอุดหนุนการศึกษาของราษฎรให้ก้าวหน้าจนเป็นรากฐานอันสาคัญของการจัดการศึกษาในสมัยต่อ ๆ มาสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันนี้

4. <u>การจัดการทางด้านสุขภาพอนามัยและสุขาภิบาล</u>

การพัฒนาทางด้านต่าง ๆ เช่น การปกครอง เศรษฐกิจนั้นจาเป็นต้องอาศัยราษฎรที่มีสุขภาพร่างกายแข็งแรง มีอนามัยดี ซึ่งเป็นนโยบายอีกประการหนึ่งของการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ดังที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงปรารถนาจะให้มีการจัดการทางด้านสุขภาพอนามัยของราษฎรในหัวเมืองให้ดีขึ้น โดย

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 <u>พระยาวรเดชศักดาวุธ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ</u> วันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118

[2]ก.จ.ช. ร.6 ศ.1/20 <u>รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำปี พ.ศ. 2456</u>

ทรงเห็นถึงความสำคัญของสุขภาพอนามัยของราษฎรว่า ถ้าราษฎรมีสุขภาพอนามัยดี ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บจนถึงแก่สิ้นชีวิตเป็นจำนวนมากแล้ว ก็จะทำให้จำนวนราษฎรมีเพิ่มมากขึ้น อันจะเป็นกาลังสำคัญในการพัฒนาบ้านเมือง โดยอาศัยการรักษาพยาบาลเป็นสำคัญ[1]

อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้าที่ที่จะมีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล กิจการพยาบาลซึ่งขึ้นอยู่กับกรมพยาบาล ได้ดำเนินงานเรื่องสุขภาพอนามัยของราษฎรภายในส่วนกลางคือกรุงเทพฯ เท่านั้น ยังไม่ได้ขยายออกไปยังหัวเมือง ครั้นเมื่อมีการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลภายใต้การควบคุมของกระทรวงมหาดไทยแล้ว ทรงโปรดเกล้าฯให้รับผิดชอบเกี่ยวกับการบำรุงสุขภาพอนามัยของราษฎรในหัวเมืองด้วย ดังนั้นกระทรวงมหาดไทยได้ดาเนินการ โดยกำหนดตาแหน่งหน้าที่ให้แต่ละมณฑลมีแพทย์ประจำมณฑลด้วย ซึ่งมีหน้าที่จัดบำรุงการอนามัย รักษาป้องกันโรคภัยไข้เจ็บให้แก่ราษฎรในมณฑล นอกเหนือจากการรักษาพยาบาลให้แก่ข้าราชการของมณฑล[2]

สำหรับในมณฑลปราจีนบุรีนั้น ปัญหาทางด้านสุขภาพอนามัยของราษฎรในขณะนั้นก็คือ การป่วยเป็นไข้ทรพิษ และการรักษาสุขภาพร่างกายทั่ว ๆ ไป ในขณะที่กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่นั้น ได้ทรงดาเนินการรณรงค์ให้ราษฎรได้ทำการปลูกฝี ป้องกันไข้ทรพิษ โดยมีขั้นตอนดังนี้

1. ทรงจัดให้มีการเรี่ยไรเงินจากข้าราชการและผู้มีจิตศรัทธาบริจาค ได้เงินประมาณ 187 บาท และมอบหมายให้ขุนประสิทธิ์เวชแพทย์ แพทย์ประจำมณฑล

---

[1] "รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกพยาบาล ร.ศ. 125" เทศาภิบาล 2 : 11 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127

[2] "รายงานเทศาภิบาล" ราชกิจจานุเบกษา 48 : 507 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117

เข้ามาซื้อหนองฝี และยาโอสถสภา[1] จากกระทรวงธรรมการ ซึ่งขณะนั้นเป็นผู้รับผิดชอบเรื่องการรักษาพยาบาลไปแจกจ่ายให้แพทย์ประจำเมือง[2] ทาการปลูกฝีและรักษาโรคให้กับราษฎรโดยไม่คิดมูลค่าใด ๆ ทั้งสิ้น

2. การปลูกฝีไข้ทรพิษในแต่ละเมืองนั้น ให้นายอำเภอ กานัน ที่อยู่ใกล้เคียงกับที่ว่าการเมืองประกาศให้ราษฎรทราบล่วงหน้าให้พาบุตรหลานมาทำการปลูกฝีที่ว่าการเมือง และถ้าเป็นท้องถิ่นที่ห่างไกล ก็ให้ออกเดินทางไปทาการปลูกฝีให้ทั่วทุกท้องที่ในมณฑล ปรากฏว่าเมื่อเริ่มทำการปลูกฝีในช่วงเดือนตุลาคม พ.ศ. 2449 – กันยายน พ.ศ. 2450 แพทย์จัดการปลูกฝีให้กับราษฎรได้ถึง 1,147 คน[3]

---

[1]โอสถสภา หรือยาตาราหลวงนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงริเริ่มให้มีการประชุมแพทย์ชาวต่างประเทศขึ้น เพื่อสำรวจและจัดการผสมยารักษาโรคที่เป็นกันมาก โดยมอบตัวอย่างต่าง ๆ 8 ชนิด ให้รัฐบาลทำการผลิต เช่น ยาควินินยาถ่าย ยาแก้ท้องเดิน ยารักษาโรคพยาธิไส้เดือน ยาแก้โรคบิด ยาบำรุงโลหิต ยาแก้โรคคุดทะราด และยาแก้จุกเสียด (โซดามินต์) ทำเป็นเม็ดบรรจุกล่องเล็ก ๆ ประมาณกล่องละ 20 เม็ด พร้อมกับแบบใบสรรพคุณและวิธีใช้ยานั้นไว้ด้วย และห่อยาทั้งหมดเป็นชุด ๆ ส่งไปจำหน่ายที่ต่าง ๆ

[2]แต่เดิมนั้นมีแต่แพทย์ประจำมณฑล เมื่อมีการจัดระบบการปกครองหัวเมืองแล้วกำหนดให้มีหมอหลวงประจำเมือง ๆ ละ 1 คน ให้ผู้ว่าราชการเมืองเลือกสรรหมอที่มีความรู้ไว้ใจได้ให้ดำรงตำแหน่งนั้น ทาหน้าที่รักษาพยาบาลข้าราชการ ดูแลรักษาโรคให้แก่นักโทษ รักษาผู้เจ็บป่วยที่ไปหาหมอได้ ตลอดจนช่วยป้องกันและระงับโรคระบาด กระทรวงสาธารณสุข <u>สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับการสาธารณสุข</u> หน้า 42 – 43

[3]"แจ้งความกระทรวงธรรมการ จัดการสาธารณพยาบาลมณฑลปราจีนบุรี" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 25 : 83 – 84 วันที่ 26 เมษายน ร.ศ. 127

และจากการออกไปปลูกฝีของแพทย์ประจาเมืองนั้น ยังได้ชี้แจงถึงคุณประโยชน์ของยาโอสถสภา ให้ราษฎรซื้อยาดังกล่าวไปไว้ประจำบ้าน เพื่อจะได้ใช้เมื่อเกิดการเจ็บป่วยขึ้น ราษฎรก็สนับสนุนโดยซื้อยาเหล่านั้นไปไว้ใช้ด้วย ในขณะเดียวกันก็จำหน่ายหนังสือชี้แจงถึงวิธีการป้องกันโรคต่าง ๆ แต่จำหน่ายไม่ค่อยได้ เนื่องจากราษฎรไม่ค่อยรู้หนังสือมากนัก แพทย์ประจำเมืองต้องพยายามชี้แจงประกอบไปด้วย ทำให้ราษฎรเข้าใจมากขึ้น และขอซื้อไปประจำบ้านได้บางส่วน[1]

การดาเนินการดังกล่าว นั้นนับได้ว่าเป็นการให้ความช่วยเหลือแก่ราษฎรให้พ้นจากความเจ็บไข้ได้ป่วยจากโรคต่าง ๆ ได้บ้างพอสมควร เพราะการทำเช่นนั้นยังไม่สามารถกระจายออกไปให้ทั่วถึงแก่ราษฎรทุกคนได้ เนื่องจากปัญหาการคมนาคม การขาดแคลนแพทย์ ซึ่งมีแพทย์ประจำเมือง ๆ ละ 1 คน เท่านั้น และการออกไปทำการรักษาและป้องกันโรคนั้นก็ทำอย่างค่อยเป็นค่อยไปทีละท้องที่ สุดแต่จะจัดการได้ตามความสามารถและตามกำลัง

จากปัญหาดังกล่าว ก็ได้มีการนำมาปรึกษาหารือในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเสนอให้มีแพทย์ประจำตำบล ๆ ละ 1 คน เพื่อขยายการรักษาพยาบาลให้ครอบคลุมทุกท้องที่ ซึ่งแพทย์ประจำตำบลนั้นจะมาจากการที่ผู้ใหญ่บ้านและกำนันเลือกหมอในท้องที่ของตน ให้ทาหน้าที่แพทย์ช่วยในการรักษาพยาบาล ดังนั้น กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ก็รับมาดาเนินการให้เป็นไปตามมติในที่ประชุม โดยให้แต่ละตำบลประชุมกันเลือกแพทย์ประจำตำบลของตน มีหน้าที่ช่วยแบ่งเบาภาระของแพทย์ประจำมณฑลและแพทย์ประจำเมืองในการปลูกฝีและจำหน่ายยาตำรับหลวงด้วย

---

[1] "แจ้งความกระทรวงธรรมการ จัดการสาธารณพยาบาลมณฑลปราจีน" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 25 : 83 – 84 วันที่ 26 เมษายน ร.ศ. 127

และจากการจำหน่ายยาตาราหลวงและออกรักษาพยาบาลของแพทย์ดังกล่าวในมณฑลนั้น กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทรงเล็งเห็นว่า ควรจะมีการจัดตั้งโอสถศาลาขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ[1] จึงนำความคิดเห็นนั้นเสนอต่อที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล กรมหมื่นดารงราชานุภาพทรงเห็นชอบด้วย และได้วางระเบียบการจัดโอสถศาลา[2] ให้มณฑลต่าง ๆ ไปปฏิบัติดังนี้

1. จัดตั้งโอสถศาลาในหัวเมืองที่เป็นที่ตั้งของศาลาว่าการมณฑลก่อน สำหรับมณฑลปราจีนบุรีให้จัดตั้งโอสถศาลาขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราก่อน

2. จัดการเรี่ยไรเงินจากราษฎร เพื่อก่อสร้างโอสถศาลา

3. ให้มีแพทย์ประจำโอสถศาลา เพื่อรักษาพยาบาล ตลอดจนจำหน่ายยารักษาโรคด้วย ซึ่งแพทย์ประจำโอสถศาลาก็คือแพทย์ประจำเมืองนั่นเอง

ส่วนการรักษาพยาบาลนั้นแพทย์ประจำโอสถศาลา จะทำการตรวจรักษาให้แก่ราษฎรตั้งแต่เวลา 9.00 – 12.00 น. ในการตรวจรักษาพยาบาลนั้นไม่เก็บเงินใก ๆ ทั้งสิ้น ส่วนค่ายานั้นให้เก็บจากราษฎรพอสมควรกับค่ายา ไม่ให้ขาดทุนในการสั่งยามาจำหน่าย ทั้งนี้เนื่องจากต้องสั่งซื้อยาจากโอสถสภา[3] ที่กรุงเทพฯ

เมื่อจัดโอสถศาลาที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นแห่งแรกแล้ว ต่อมาได้ขยายไปทุกเมืองในมณฑลปราจีนบุรี

จากการจัดการสาธารณสุข หรือสุขภาพอนามัยของมณฑลปราจีนบุรีในช่วงปี พ.ศ. 2445 – 2458 นั้น กิจการสาธารณสุขในขณะนั้นได้พยายามป้องกันโรคระบาดที่

---

[1] ก.จ.ช. ร.6 น.20.3 ก/5 <u>รายงานการประชุมสมุหเทศาภิบาล</u> วันที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2456

[2] ในปัจจุบันนี้ก็คือ อนามัยจังหวัด

[3] ถ้าเปรียบเทียบกับปัจจุบันนี้ก็คือ องค์การเภสัชกรรมนั่นเอง

สำคัญคือ ไข้ทรพิษ โดยให้แพทย์ประจำมณฑล ตลอดจนแพทย์ตำบลช่วยกันปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษให้กับราษฎร แต่ก็ทำได้บางส่วนเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากปัญหาการขาดแคลนแพทย์ ปัญหาการคมนาคม และปัญหาอื่น ๆ แต่ก็นับได้ว่ารัฐบาลได้ให้ความสนใจในโรคภัยไข้เจ็บของราษฎร ตลอดจนพยายามให้ราษฎรรู้จักใช้ยาแผนใหม่รักษาโรค เช่น การใช้ยาตำราหลวง ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็คือ ยาสามัญประจำบ้าน ตลอดจนพยายามจัดตั้งโอสถศาลา (หรือสถานีอนามัยจังหวัด) ขึ้น รักษาโรคภัยไข้เจ็บให้ราษฎรด้วย แต่การจัดการสาธารณสุขดังกล่าวของมณฑลปราจีนบุรีก็ได้ตามอัตภาพในขณะนั้นเนื่องจากราษฎรยังขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องการสาธารณสุขอย่างแท้จริง ผลที่ได้ก็เกิดเฉพาะแก่ราษฎรที่อยู่ใกล้เมือง อาเภอเท่านั้น ส่วนราษฎรที่อยู่ห่างไกลออกไปมาก ๆ ก็ยังคงมีสภาพเช่นเดิม กล่าวคือ ยังใช้ยารักษาโรคแบบโบราณ ตลอดจนยังมีความเชื่อทางไสยศาสตร์อยู่ด้วย แต่ทั้งนี้ก็นับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นของการจัดการทางด้านสาธารณสุขอันเป็นพื้นฐานของการสาธารณสุขในปัจจุบันนี้

ส่วนการจัดการสุขาภิบาล ซึ่งเป็นการจัดการที่กำหนดให้มีเจ้าหน้าที่โดยเฉพาะในการรักษาความสะอาดของท้องที่ รวมทั้งการอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ด้วย การจัดสุขาภิบาลนั้นเป็นการกระจายอำนาจการปกครองไปสู่ท้องถิ่นด้วย ความคิดเกี่ยวกับการจัดสุขาภิบาลนั้น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้เคยรับสั่งไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2438 ในการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นปีแรกว่า "...ใช่แต่เท่านั้นยังมีการสำคัญที่ควรจะมุ่งหมายเพื่อเวลาข้างหน้าอีกอย่างหนึ่งคือ การนัคราภิบาล หรือนัยหนึ่งจะเรียกภาษาอังกฤษว่า มิวนิซิแปลิตี้ (Municipality)..."[1] ความคิดเกี่ยวกับการจัดสุขาภิบาลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพในขณะนั้นยังไม่มีการนำไปในที่ใด แต่ได้มีบทบัญญัติเอาไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 แล้ว

การจัดการสุขาภิบาลในประเทศไทย ได้เริ่มทำเป็นครั้งแรกในกรุงเทพฯก่อนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2442 แล้ว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพก็ทรงมีความคิดที่จะจัดขึ้นในส่วน

---

[1]สุจริต ถาวรสุข พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม 3 หน้า 71

ภูมิภาคบ้าง แต่ก็ทรงเห็นว่าราษฎรในขณะนั้นยังไม่พร้อมที่จะรับ ควรจะรอให้ราษฎรมีความเข้าใจและเห็นคุณประโยชน์ของการสุขาภิบาลเสียก่อน[1] ซึ่งความหวังของพระองค์ก็มาประสบผลในปี พ.ศ. 2448 เมื่อมีการจัดสุขาภิบาลขึ้นที่ตำบลท่าฉลอม เมืองสมุทรสาครเป็นแห่งแรก และได้กลายเป็นแบบแผนของการจัดสุขาภิบาลหัวเมืองต่อมา หลังจากนั้นต่อมาในปี พ.ศ. 2450 ได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาล ร.ศ. 127"[2] เพื่อใช้เป็นข้อบังคับจัดสุขาภิบาลหัวเมือง

สาหรับการจัดสุขาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีนั้น เริ่มจัดขึ้นที่อาเภอเมือง ชลบุรีก่อนในปี พ.ศ. 2453 สาเหตุที่จัดขึ้นที่เมืองชลบุรีก่อนนั้น เนื่องจากหม่อมเจ้าธำรงศิริผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี ชี้แจงให้พ่อค้าไทยจีนในท้องที่อาเภอเมืองให้ตระหนักถึงคุณประโยชน์ของการสุขาภิบาล ราษฎรในเขตดังกล่าวได้เห็นชอบด้วยที่จะร่วมมือกันจัดทำขึ้น หม่อมเจ้าธำรงศิริจึงได้จัดการประชุมกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และบรรดาพ่อค้าราษฎร เพื่อเลือกตั้งกรรมการเตรียมจัดการต่อไป และตกลงกันว่าจะจัดทำในตำบลท้ายตลาด ตำบลตลาดกวาง และตาบลมะขามหย่ง ในเขตอำเภอเมืองเป็นเขตสุขาภิบาล[3] และได้วางโครงการไว้ว่า จะรักษาความสะอาด จุดโคมไฟตามถนน และซ่อมถนนที่ชำรุดให้ดีขึ้น และกาหนดงบประมาณรายจ่ายทั้งหมดไว้ 2 ประเภท คือ

งบประมาณรายจ่ายจร คือ ค่าตั้งเสาโคมไฟ ซื้อตัวโคมไฟ สถานที่บริษัทสะอาด ที่สำหรับทิ้งขยะ เครื่องดับไฟ ทาท่อน้ำริมถนน 2 สาย

งบประมาณรายจ่ายประจำ คือ ค่าน้ำมันสำหรับโคมไฟ หลอดไฟและไส้ไฟ ค่าจ้างรักษาความสะอาด และอื่น ๆ เป็นเงินทั้งสิ้นประมาณ 4,880 บาท

---

[1] "เรื่องสุขาภิบาล" เทศาภิบาล 2 : 20 - 28 ตุลาคม - มีนาคม ร.ศ. 125

[2] "พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาล ร.ศ. 127" ราชกิจจานุเบกษา 25 : 668 กันยายน ร.ศ. 127

[3] ก.จ.ช. ร.5 ม.12.2/8 กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 25/962 ลงวันที่ 4 พฤษภาคม ร.ศ. 129

ปรากฏว่า เมื่อสำรวจบ้านเรืองราษฎรในเขตสุขาภิบาลแล้ว เงินที่จัดเก็บภาษีโรงร้านที่จะนำมาเป็นค่าใช้จ่ายในเขตสุขาภิบาลนั้น มีการเก็บเงินไม่เท่าเทียมกันและจัดเก็บไม่พอกับค่าใช้จ่ายดังกล่าว จึงขอแก้ไขการเก็บภาษีโรงร้านให้พอกับค่าใช้จ่าย จากโครงการดังกล่าวกรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ทรงขอจัดเก็บภาษีโรงร้านใหม่และจัดสุขาภิบาลตามโครงการนั้นด้วย[1]

จากนั้นจึงได้มีประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาล[2] ขึ้นในตำบลท้ายตลาด ตำบลตลาดกลาง ตำบลมะขามหย่ง เมืองชลบุรี เมื่อวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2453[3] ซึ่งการจัดสุขาภิบาลในท้องที่ดังกล่าว ได้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลของหัวเมือง ร.ศ. 127 โดยกำหนดเขตสุขาภิบาลในชั้นต้น คือ

ด้านเหนือจดสะพานหลวงท้ายบ้านตาบลบ้านโขด กว้าง 13 เส้น 5 วา
ด้านใต้จดคลองบางปลาสร้อยน้อย กว้าง 7 เส้น 13 วา
ด้านตะวันออกจดวัดเตรือวัลย์ ยาว 39 เส้น 12 วา

เพื่อให้การจัดเก็บเงินภาษีโรงร้านในท้องที่ดังกล่าวให้พอกับค่าใช้จ่ายในเขตสุขาภิบาลนั้น จึงได้ออกประกาศแก้อัตราภาษีโรงร้านในท้องที่เสียใหม่ด้วย และเมื่อประกาศใช้อัตราภาษีใหม่แล้ว ทำให้ประมาณการได้ว่าสามารถจัดเก็บเงินได้ปีหนึ่งถึง 5,712 บาท 50 สตางค์[4] (มีจำนวนโรงร้าน 1,362 หลัง) คิดเปรียบเทียบกับค่าใช้จ่ายแล้วยังมีเงินเหลือที่จะปรับปรุงกิจการอื่น ๆ ด้วย

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ม.12.2/8 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 25/962 ลงวันที่ 4 พฤษภาคม ร.ศ. 129

[2] สุขาภิบาลนี้ เป็นสุขาภิบาลเมือง คือรวมตำบลหลายตำบลเข้าจัดเป็นสุขาภิบาลเมือง ซึ่งมีขอบเขตการบริหารงานมากกว่าสุขาภิบาลตำบล

[3] ราชกิจจานุเบกษา 27 : 15 - 17 วันที่ 8 พฤษภาคม ร.ศ. 129

[4] ค.

หลังจากนั้นมาสุขาภิบาลเมืองชลบุรีก็ได้บริหารงานและพัฒนาในเขตสุขาภิบาลของตนจนมีความเจริญก้าวหน้า มีการซ่อมแซมสร้างถนนเก่าตั้งแต่คลองบางปลาสร้อยน้อยจนถึงสะพานหลวง โดยใช้แรงงานจ้างนักโทษ ทำการติดตั้งเสาและโคมไฟตามทางตลอดเขตสุขาภิบาล และจุดโคมไฟในเวลากลางคืนของวันแรม 5 ค่ำ ถึงขึ้น 8 ค่ำทุกเดือนตลอดจนรักษาความสะอาดขนสิ่งสกปรกโสโครกไปทิ้งทุกวัน นอกจากนั้นแล้วยังเน้นความสำคัญของการรักษาพยาบาลในเขตสุขาภิบาลด้วยการจัดซื้อยาโอสถสภามาสารองไว้ให้ราษฎรซื้อไปรับประทานด้วย[1] เป็นต้น และหลังจากนั้นก็มีการขยายการจัดตั้งเขตสุขาภิบาลออกไปตามเมืองที่สำคัญในมณฑลต่อไป

จากการจัดการสุขาภิบาลในเมืองชลบุรีตามที่กล่าวมานั้น แสดงให้เห็นว่าการจัดสุขาภิบาลนั้นทำให้ท้องถิ่นมีอำนาจอิสระที่จะใช้จ่ายเงินภาษีตามที่กำหนดไว้ให้เป็นรายได้นำไปใช้ในกิจการสุขาภิบาล ที่จะอำนวยความสะดวกให้กับราษฎรเกี่ยวกับการรักษาความสะอาด การรักษาถนนหนทาง การรักษาและป้องกันโรคภัยไข้เจ็บ และอื่น ๆ โดยมีคณะกรรมการชุดหนึ่งภายใต้การควบคุมของข้าหลวงเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการเมืองทำการบริหารงานในเขตสุขาภิบาลของตนได้อย่างเต็มที่ เพื่อสนองความต้องการของราษฎรในท้องถิ่นของตน ในการที่จะพัฒนาและบำรุงท้องถิ่นของตนให้เจริญก้าวหน้า ซึ่งนับได้ว่าเป็นการกระจายอำนาจการปกครองอย่างหนึ่ง ซึ่งต่อมาเรียกว่า การบริหารราชการส่วนท้องถิ่น อันเป็นที่มาของการปกครองแบบเทศบาลเมือง หรือเทศบาลตำบลในปัจจุบันนี้

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 ม.12.2/6 <u>กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขานุการ</u> อ้างถึง ใบบอกมณฑลปราจีนบุรี ที่ 166/4813 ลงวันที่ 1 สิงหาคม ร.ศ. 130

5. การคมนาคมและการสื่อสาร

จากการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งเป็นการปกครองแบบรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง (Centralization) คือการรวมอำนาจในการบริหารงานเข้าสู่รัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีระบบการคมนาคม และการสื่อสารที่สะดวก รวดเร็ว เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่รัฐบาลในการสั่งการควบคุม ตรวจตราการปฏิบัติงาน ตลอดจนรักษาความสงบได้ทันท่วงที นอกจากนั้นเพื่อการพัฒนาการทางเศรษฐกิจ เช่น การติดต่อไปมาค้าขายระหว่างหัวเมือง และหัวเมืองกับกรุงเทพฯ จึงจำเป็นต้องพัฒนาการคมนาคมและการสื่อสารทุกชนิดออกไปสู่หัวเมืองเหล่านั้นด้วย การพัฒนาการคมนาคม และการสื่อสารในมณฑลปราจีนบุรีส่วนใหญ่แล้วรัฐบาลจะเป็นผู้กำหนดนโยบาย ตลอดจนเป็นผู้ดำเนินการทั้งสิ้น นอกจากนั้นข้าหลวงเทศาภิบาลและราษฎรในมณฑลจะดำเนินการในส่วนที่พอจะทำได้ การพัฒนาการคมนาคมและการสื่อสารของมณฑลปราจีนบุรีแบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ การคมนาคมทางน้ำ การคมนาคมทางบก และการสื่อสาร ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

5.1 การคมนาคมทางน้ำ

ก่อนการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้น การคมนาคมส่วนใหญ่จะอาศัยเส้นทางน้ำเป็นสำคัญและใช้กันมากที่สุด โดยเฉพาะแม่น้ำบางปะกง และคลองต่าง ๆ เช่น คลองแสนแสบ คลองประเวศบุรีรัมย์ ฯลฯ ตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 1 ตลอดจนเส้นทางเดินเรือทางชายฝั่งทะเล ทั้งนี้เนื่องจากการคมนาคมทางบกยังมีน้อยมาก แต่การคมนาคมทางน้ำก็มีข้อจำกัดหลายประการ เช่น ใช้ได้บางฤดูกาล มีระยะทางอ้อมไกล ใช้เวลามาก ต่อมาเมื่อความเจริญทางด้านวิทยาการได้แพร่อิทธิพลเข้ามาและถูกนำมาใช้ในประเทศไทยมากขึ้น เช่น การรถไฟ และการพัฒนาการคมนาคมทางบก ทำถนนหนทาง เป็นต้น ทำให้การพัฒนาการคมนาคมทางน้ำ เช่น การขุดคลองก็ลดน้อยลงไปตามกาลเวลา แต่ก็ยังมีความสำคัญอยู่ เพราะราษฎรส่วนใหญ่ยังเคยชินจึงนิยมใช้เส้นทางน้ำอยู่ ดังนั้นการพัฒนาการคมนาคมทางน้ำจึงมุ่งที่จะรักษาสภาพเดิมไว้

เช่น การขุดลอกซ่อมคลองให้คงสภาพเดิม จะมีสิ่งที่เจริญก้าวหน้าบ้างก็ได้แก่การนำเอาเรือติดเครื่องยนต์แบบใหม่เข้ามาใช้เพื่อความสะดวกรวดเร็วมากขึ้น ส่วนเส้นทางการคมนาคมทางน้ำในมณฑลปราจีนบุรีนี้มีเพิ่มขึ้นจากเดิมก่อนหน้าเป็นมณฑลคือการขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์ และคลองในโครงการทุ่งคงละคร เมืองนครนายก ซึ่งมีความสำคัญต่อการคมนาคมทางน้ำในมณฑลปราจีนบุรี

จากการขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์นั้น ได้เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำนครนายก ทำให้ผู้ที่จะเดินทางไปกลับจากกรุงเทพฯและนครนายก สามารถใช้เส้นทางนี้ได้ นอกจากเส้นทางกรุงเทพฯ คลองแสนแสบ บางปะกง และขึ้นไปนครนายก แต่ในการใช้เส้นทางคลองรังสิตนี้ ผู้ใช้ต้องเสียค่าเรือผ่านเข้าออกประตูน้ำ 2 แห่ง คือ ขาออกจากกรุงเทพฯที่ประตูน้ำจุฬาลงกรณ์ที่บริเวณใกล้คลองเปรมประชากรทางออกแม่น้ำเจ้าพระยา และประตูน้ำเสาวภาผ่องศรีใกล้คลองศีรษะกระบือ ออกทางแม่น้ำนครนายกด้วย เพราะประตูน้ำทั้งสองนี้บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้รับอนุญาตให้ขุดขึ้นเพื่อทดน้ำเข้านา และให้เรือต่าง ๆ เดินทางไปมาค้าขายได้สะดวกตลอดเวลา ต่อมาได้โอนมาเป็นของรัฐบาลจึงได้ยกเลิกการเก็บค่าผ่านดังกล่าว การคมนาคมในคลองรังสิตนี้ใช้ได้ดีในระยะแรก ๆ เท่านั้น ต่อมาก็ตื้นเขินขึ้น เนื่องจากไม่มีการขุดซ่อมคลองเลย ทำให้ใช้เส้นทางนี้ได้เฉพาะในฤดูฝนเท่านั้น รัฐบาลจึงได้ทำการขุดซ่อมเพื่อช่วยในการเดินเรือได้สะดวกขึ้น

ส่วนคลองในโครงการทุ่งคงละครนั้น ก็สามารถช่วยในการคมนาคมของท้องที่ ให้เดินทางไปมาสะดวกและทั่วถึงกันตลอด ตลอดจนเพื่อช่วยในการค้าขายข้าวโดยใช้เรือบรรทุกออกจากบริเวณนี้ เข้ามายังกรุงเทพฯได้ด้วย

คลองทั้งสองที่กล่าวมานั้น เป็นคลองที่เอกชนขุดขึ้น เพื่อจุดประสงค์ของบริษัทที่จะขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกเป็นสำคัญ แต่ผลที่ได้ตามมาก็คือการคมนาคมขนส่งและหลังจากนั้นมาก็ไม่มีการขุดคลองในบริเวณนี้อีก ทั้งนี้เนื่องจากรัฐบาลก็ให้ความ

สนใจในการพัฒนาการคมนาคมทางบกแทน[1] และรัฐบาลก็ให้ความสนใจในการที่จะรักษาสภาพคลองเหล่านั้นไว้ใช้ ด้วยการขุดซ่อมคลองเป็นส่วนใหญ่ เช่น การขุดซ่อมคลองท่าไข่ คลองแสนแสบ คลองรังสิต และคลองอื่น ๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2447 - 2450 เป็นต้น ทั้งนี้เนื่องจากการคมนาคมทางบกยังไม่เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร

ทางด้านการเดินเรือเลียบชายฝั่งทะเลนั้น แต่เดิมได้มีการขนส่งสินค้าทางเรือจากกรุงเทพฯถึงเกาะกง ครั้นถึงปี พ.ศ. 2450 ได้ลดระยะทางลงเหลือแต่เพียงเดินทางจากกรุงเทพฯถึงเกาะจิกในเมืองตราดเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากการตกลงในสนธิสัญญาแบ่งเขตแดนกันในปี พ.ศ. 2451 เกาะกงได้กลายเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของเขมรภายใต้การครอบครองของฝรั่งเศส ส่วนท่าเรือที่สำคัญในเส้นทางนี้ก็คือ เกาะสีชังและอ่างศิลา เนื่องจากการค้าขายกับต่างประเทศจะกระทำที่ท่าเรือกรุงเทพฯ แต่ปรากฏว่าเรือสินค้าเหล่านั้นจะมีขนาดบรรทุกตั้งแต่ 20,000 ตันขึ้นไป ไม่สามารถแล่นผ่านสันดอนแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามายังกรุงเทพฯได้ ต้องแวะจอดเรือเพื่อถ่ายสินค้าลงเรือขนาดเล็ก หรือแวะพักเติมเชื้อเพลิงพวกถ่านหินด้วยที่เกาะสีชังในฤดูมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ และที่อ่างศิลาในฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ เพราะทั้งสองแห่งเป็นที่กำบังลมตามฤดูมรสุมเป็นอย่างดี[2]

ในด้านการใช้ยานพาหนะเพื่อการคมนาคมทางน้ำในมณฑลปราจีนบุรีนั้น ถ้าเป็นราษฎรก็จะใช้เรือแจว หรือเรือโกลน และเรืออื่น ๆ ตามฐานะและเศรษฐกิจของ

---

[1] เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 274 หน้า

[2] "เมืองไทยในรัชกาลที่ 5 ตามสายตาคนนอก" เรือเอกหญิงสุมาลี วีระวงศ์ แปล และเรียบเรียงจาก Siam in XXth Century. ของ J.G.D. Campbell วารสารแผนที่ ฉบับที่ 1 ปีที่ 27 : 18 กรกฎาคม - กันยายน พ.ศ. 2527

ราษฎรต่อมาเมื่อความเจริญทางเทคโนโลยี่ได้แก่ การใช้เครื่องยนต์กลไกต่าง ๆ ได้เข้ามามีอิทธิพลในประเทศไทย ก็ได้มีการนำมาใช้ในการคมนาคมทางน้ำ โดยเฉพาะการใช้เรือกลไฟ ช่วยทำให้การเดินทางสะดวกและรวดเร็วขึ้น ซึ่งปริมาณการใช้เรือกลไฟในเส้นทางนี้ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วผิดความคาดหมายมาก ดังที่พระยาฤทธิรงค์รณเฉทได้กล่าวถึงว่าเมื่อปี พ.ศ. 2438 นั้นมีเรือกลไฟวิ่งถึง 8 ลำแล้ว[1] ที่เรียกว่าผิดความคาดหมายก็เนื่องจากเรือกลไฟแต่ละลำต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเที่ยวละไม่ต่ำกว่า 200 บาท แต่ก็เก็บค่าโดยสารได้พอกับค่าใช้จ่ายและคงจะมีกำไรด้วย เนื่องจากราษฎรนิยมใช้กันมาก และหลังจากนั้นมาจำนวนการใช้เรือกลไฟก็ได้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ อย่างเช่น ในปี พ.ศ. 2452 มีเรือกลไฟแล้ว 25 ลำ[2] และเมื่อมีการเดินรถไฟจากกรุงเทพฯถึงฉะเชิงเทราแล้ว ก็ช่วยให้การเดินทางจากกรุงเทพฯถึงปราจีนบุรีซึ่งเคยใช้เวลาถึง 3 วัน เหลือเพียง 1 วันเท่านั้น กล่าวคือ นั่งเรือกลไฟจากเมืองปราจีนบุรีตอนเช้ามาต่อรถไฟที่เมืองฉะเชิงเทราเวลาบ่ายก็เดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯได้ประมาณ 5 โมงเย็น ขากลับก็เช่นกัน นอกจากมีเรือกลไฟเดินเรือตามแม่น้ำบางปะกงแล้ว ก็ยังมีเรือกลไฟเล็กวิ่งจากเมืองฉะเชิงเทราไปถึงเมืองชลบุรี ที่ตำบลบางปลาสร้อยอีกด้วย[3] และเรือยนต์บรรทุกสินค้าขึ้นล่องตามแม่น้ำเป็นจำนวนมากอีกด้วย

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ม.50/1 พระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

[2]"รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 129" เทศาภิบาล 10 : แผ่นพิเศษ พฤศจิกายน ร.ศ. 129

[3]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.9/100 H.Y. Gettien กราบทูลกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ สำเนาแปล วันที่ 16 มีนาคม ร.ศ. 126

ส่วนการเดินเรือเลียบชายฝั่งทะเลนั้น นอกเหนือจากเรือเล็ก ๆ ของราษฎรที่ใช้ในการเดินเรือแล้ว ก็มีชาวต่างชาตินาเรือกำปั่นใบและเรือกลไฟขนาดเล็กเข้ามารับจ้างรัฐบาลไทย เดินเรือเมล์ระหว่างกรุงเทพฯกับเมืองสำคัญตามชายฝั่งทะเล ขนส่งไปรษณีย์พัสดุของทางราชการ โดยรัฐบาลได้ช่วยเงินอุดหนุนแก่บริษัทเป็นการตอบแทน และบริษัทสัญญาว่าจะต้องคำนึงถึงการค้าขายเป็นสำคัญด้วย กล่าวคือ บริษัทเดินเรือจะต้องแวะรับสินค้าและผู้โดยสารถ้ามีผู้ใช้บริการตามเมืองต่าง ๆ ในเส้นทางที่ผ่าน เพื่อประโยชน์ในการค้าขายด้วย บริษัทที่เข้ามาทาสัญญากับรัฐบาลไทยเพื่อเดินเรือระหว่างกรุงเทพฯกับชายฝั่งทะเลตะวันออกของไทยก็คือบริษัทเดนนิช อิสต์ เอเชียติก (Danish East Asiatic Company) ของชาวเดนมาร์ก[1] การเดินเรือของบริษัทดังกล่าวจะจอดแวะรับบริการตามแหล่งการค้าที่สำคัญ เช่น เกาะพระ เกาะเสม็ด ศรีราชา ระยอง ชลุง จันทบุรี[2]

ตอมาในปี พ.ศ. 2451 บริษัทเรือไทยทุนจากัด (The Siam Steam Navigation Company Ltd.) ก็ได้เข้ามาบริการการเดินเรือทางแถบนี้ บริษัทดังกล่าว เป็นบริษัทเดินเรือทะเลที่จดทะเบียนภายใต้กฎหมายของไทย และใช้ธงไทยเป็นสัญลักษณ์ด้วย บริษัทนี้ได้รับโอนกิจการเดินเรือกลไฟ ทั้งเรือลำเลียงและเรืออื่น ๆ ของบริษัท เดนนิช อิสต์ เอเชียติก มาทั้งหมด เดินเรือตามชายฝั่งทะเลตะวันออกและตะวันตกของอ่าวไทย การก่อตั้งบริษัทนี้มีจุดประสงค์จะให้เป็นบริษัทเดินเรือแรกของไทย

---

[1]บริษัทดังกล่าวได้ทำการเดินเรือจากกรุงเทพฯกับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2423 แล้ว และต่อมาได้ทำการเดินเรือในบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกด้วย

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.12/4 กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 5/1057 ลงวันที่ 4 มีนาคม ร.ศ. 127

(First Siamese National Line of Steamers) ด้วย[1] โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมุตอมรพันธ์ และหม่อมไพชยนเทพ และคนอื่น ๆ เข้าหุ้นกับมิสเตอร์อียอเกน เซน ผู้จัดการบริษัทอิสต์เอเซียติกทุน จำกัด และมีพระคลังข้างที่เป็นผู้รับซื้อหุ้นรายใหญ่ด้วย[2]

บริษัทดังกล่าวได้รับเดินเรือระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวไทย มีเรือเดินประจำ 2 ลำ คือ เรือตราษ มีระวางบรรทุก 273 ตัน และเรือจุฑธุช มีระวางบรรทุกได้ 167 ตัน ทำการเดินเรือสัปดาห์ละ 2 เที่ยว ออกจากกรุงเทพฯและแวะตามหัวเมืองที่สำคัญตามรายทาง คือ เกาะศรีราชา เกาะสีชัง เกาะพระ เกาะเสม็ด ไปถึงเกาะจิกในเมืองตราด และกลับตามเส้นทางเดิม[3]

การเดินเรือกลไฟตามชายฝั่งทะเลดังกล่าวนับว่า เป็นประโยชน์โดยตรงต่อกิจการไปรษณีย์โทรเลข นอกจากนี้ยังทำให้ข้าราชการและราษฎรไปมาสะดวกขึ้น ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ราชการกระทรวงต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับท้องที่เหล่านั้น ตลอดจนเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองในการค้าขายและนำผลผลิตเข้ามาสู่ส่วนกลางได้รวดเร็วอีกด้วย

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 บ.12/4 <u>เรื่องบริษัทเรือกลไฟใหม่เรือไทย</u>

[2]<u>ค</u>.

[3]กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา <u>ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม</u> หน้า 278

5.2 <u>การคมนาคมทางบก</u>

จากลักษณะการคมนาคมภายในกับภายนอกของมณฑลปราจีนบุรี ก่อนหน้าปี พ.ศ. 2436 นั้นจะใช้เส้นทางน้ำเป็นหลัก ต่อมาเมื่อมีการปรับปรุงตนเองทุกวิธีทาง ทั้งทางการเมือง การปกครอง การทหาร และการคลัง ตามที่กล่าวมาแล้ว จำเป็นต้องอาศัยการคมนาคมที่สะดวกรวดเร็วและทั่วถึงกัน ตลอดจนการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ ก็จำเป็นต้องมีการคมนาคมที่มีประสิทธิภาพ เพื่อจะนำสินค้าจากท้องถิ่นเข้าสู่ตลาดกลางที่กรุงเทพฯด้วย ดังนั้นในช่วงปี พ.ศ. 2436 – 2458 รัฐบาลจึงพยายามพัฒนาการคมนาคมทางบกระหว่างกรุงเทพฯกับมณฑลปราจีนบุรี และกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงด้วย ดังนี้

5.2.1 ทางรถไฟ รัฐบาลในสมัยนั้นได้ให้ความสนใจในกิจการรถไฟมากกว่าชนิดอื่น ทั้งนี้เนื่องจากรถไฟเป็นยานพาหนะที่เร็วที่สุดในขณะนั้น แต่กิจการรถไฟในประเทศไทยระยะแรกนั้นได้ให้สัมปทานทางรถไฟแก่เอกชนก่อน เช่น ทางรถไฟสายแรกจากกรุงเทพฯ – สมุทรปราการ เมื่อปี พ.ศ. 2436[1] ต่อมาเมื่อถึงช่วงปี พ.ศ. 2442 เป็นต้นมารัฐบาลได้ดำเนินกิจการรถไฟแต่เพียงผู้เดียว และได้สร้างทางรถไฟสายที่สำคัญ เช่น กรุงเทพฯ – นครราชสีมา และลพบุรี เป็นต้น ส่วนทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – มณฑลปราจีนบุรี หรือที่เรียกว่า "เส้นทางสายตะวันออก" นั้น มีเอกชนหลายรายสนใจที่จะขอสัมปทาน เพราะเส้นทางนี้เป็นเส้นทางระยะสั้น และตามระยะทางมีผู้คนอาศัยอยู่มาก ตลอดจนเป็นชุมทางการค้าขายที่ติดต่อกับเขมร และมณฑลนครราชสีมาด้วย ขณะนั้นมีเอกชนขอสัมปทานทางรถไฟสายนี้ถึง 4 รายด้วยกัน คือ

พระยาชลยุทธโยธินทร์ ขอสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯไปแหลมแท่น

---

[1]การรถไฟแห่งประเทศไทย <u>ที่ระลึกในวันคล้ายวันสถาปนากิจการรถไฟครบรอบ 72 ปี</u> หน้า 26 – 28

พระมหาโยธา และพระนิเทศชลธี ขอสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯเลียบคลองพระโขนงถึงเมืองฉะเชิงเทรา และสนามไชยเขต

พระยางำเมือง และพระดิษฐการภักดี ขอสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯไปเมืองปราจีนบุรี[1]

และ นายเฟอร์รันโด ขอสร้างทางรถไฟจากคลองรังสิตไปเมืองปราจีนบุรีสุดทางที่เมืองวัฒนานคร[2]

แต่รัฐบาลไม่อนุญาตให้ผู้ใดรับสัมปทานทำทางรถไฟเส้นทางสายตะวันออกโดยเด็ดขาด โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตรัสไว้ว่า "ตั้งแต่กรุงเทพฯไปทางมณฑลตะวันออก ถ้าจะมีผู้ขออนุญาตทำไปทางนี้แล้วเป็นไม่รับพิจารณา เพราะรัฐบาลไม่คิดจะอนุญาตให้ผู้ใดสร้างไปในทางนี้..."[3] นโยบายดังกล่าวในขณะนั้นคงจะเนื่องมาจากเส้นทางนี้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ติดต่อกับอาณานิคมของฝรั่งเศสได้ง่าย ถ้าให้เอกชนรับสัมปทานไปแล้ว โดยเฉพาะถ้าเป็นชาวต่างชาติอาจจะก่อปัญหาทางการเมืองขึ้นได้ และอาจจะเกิดปัญหาความขัดแย้งกับฝรั่งเศส ซึ่งกำลังมีกรณีพิพาทกันอยู่ นอกจากนั้นแล้วรัฐบาลก็ยังไม่สนใจที่จะสร้างทางรถไฟสายนี้ เนื่องจากเห็นว่าในขณะนั้นการคมนาคมทางด้านนี้มีคลองไปมาสะดวกพอสมควรอยู่แล้ว

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.2/19 <u>เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 34/1297 ลงวันที่ 17 พฤษภาคม ร.ศ. 118

[2]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.2/16 <u>โยเซฟ เฟอร์รันโด กราบทูลกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ</u> คำแปลที่ 7697 ลงวันที่ 10 ตุลาคม ร.ศ. 115

[3]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.2/19 <u>สำเนาการประชุมเสนาบดี</u> ที่ 8/2170 ลงวันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ. 118

ต่อมาในปี พ.ศ. 2443 รัฐบาลก็เริ่มพิจารณาโครงการและสำรวจเส้นทาง เพื่อเป็นข้อมูลประกอบการพิจารณาว่าสมควรจะสร้างทางรถไฟสายตะวันออกจากกรุงเทพฯ ไปถึงหัวเมืองใดในมณฑลปราจีนบุรี เมื่อเจ้ากรมรถไฟได้สำรวจและรายงานว่าควรสร้างทางรถไฟเป็น 4 ระยะ คือ กรุงเทพฯ – ฉะเชิงเทรา ฉะเชิงเทรา – พนัสนิคม พนัสนิคม ถึงชลบุรี ชลบุรีถึงบางพระ เป็นระยะทางประมาณ 137 กิโลเมตร และถ้าจะสร้างต่อไปยังศรีราชาอีก 5 กิโลเมตร คงจะต้องใช้งบประมาณมากขึ้น เพราะสภาพภูมิศาสตร์จากบางพระถึงศรีราชาเป็นภูเขา ซึ่งทั้งหมดจะใช้งบประมาณ 7 ล้าน 9 แสนบาท สาเหตุที่เจ้ากรมรถไฟเสนอเส้นทางนี้ ก็เนื่องจากเป็นเส้นทางระหว่างกรุงเทพฯกับชายฝั่งทะเล เมื่อสร้างผ่านเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าขาย มีผู้คนอาศัยอยู่จำนวนมาก และมีแม่น้ำบางปะกงซึ่งเป็นที่ตั้งของโรงสี ตลอดจนมีการลำเลียงข้าวเปลือกขึ้นล่องมายังกรุงเทพฯเป็นจำนวนมาก ถ้าสร้างทางรถไฟผ่านเมืองฉะเชิงเทราแล้ว คงจะมีการใช้รถไฟในการบรรทุกข้าวเปลือกในอนาคต และเมื่อสร้างทางรถไฟจนถึงชลบุรีแล้ว ตามระยะทางจะผ่านไร่ สวน และนาข้าว ก็จะได้อาศัยเส้นทางรถไฟในการขนส่งเข้ามายังกรุงเทพฯได้ด้วย[1] แต่ข้อเสนอดังกล่าวรัฐบาลจะสร้างทางรถไฟไปถึงบางพระเท่านั้น[2] นอกจากนั้นแล้วเส้นทางสายนี้รัฐบาลจะเป็นผู้สร้างเอง เพื่อเป็นการป้องกันมิให้ชาวต่างชาติที่มาลงทุน อาศัยเส้นทางนี้เพื่อแทรกแซงทางการเมืองถ้าเกิดอะไรขึ้นในอนาคตนั่นเอง[3] เมื่อมีนโยบายดังนี้แล้วก็ให้เริ่มลงมือสร้าง

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.2/24 <u>รายงานของมิสเตอร์เอช เกิช เจ้ากรมรถไฟ</u> ลงวันที่ 4 ธันวาคม ร.ศ. 120

[2]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.2/24 <u>รายงานการประชุมเสนาบดี</u> วันที่ 9 ธันวาคม ร.ศ. 120

[3]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.2/22 <u>กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 115/5628 วันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 120 และคำกราบบังคมทูลส่วนพระองค์ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ทางรถไฟสายนี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2445 เป็นต้นไป[1] แต่ปรากฏว่าต้องหยุดชะงักไปเมื่อรัฐบาลเห็นความสาคัญในการสร้างทางรถไฟสายเหนือก่อน

ต่อมาเมื่อถึงปี พ.ศ. 2447 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ขอให้รัฐบาลสร้างทางรถไฟสายนี้ด้วยเงินพระคลังข้างที่ โดยเสนอว่าถ้ารัฐบาลไม่สร้างแล้ว ท่านจะขอสัมปทานสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – ศรีราชา แทน สาเหตุที่ท่านจะขอสัมปทานก็เนื่องจากท่านได้ไปดำเนินกิจการป่าไม้กระยาเลยอยู่ที่ศรีราชาแล้ว ก็หวังจะอาศัยเส้นทางรถไฟในการขนส่งสินค้าของบริษัทป่าไม้ด้วย ซึ่งการที่ท่านขอเช่นนั้นก็เท่ากับเป็นการกระตุ้นเตือนให้รัฐบาลพิจารณาสร้างทางรถไฟสายนี้อีกครั้งหนึ่ง ในที่สุดรัฐบาลก็ตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายนี้ จากกรุงเทพฯ ถึงฉะเชิงเทราเท่านั้น

กรมการรถไฟก็เริ่มทำการเวนคืนที่ดินและก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2448 โดยลงมือสร้างจากกรุงเทพฯ และแยกจากทางรถไฟสายนครราชสีมาที่สะพานยมราชไปตามคลองบางกะปิ คลองประเวศบุรีรัมย์ ถึงแม่น้ำบางปะกง และเมืองฉะเชิงเทรา เป็นระยะทาง 63.4 กิโลเมตร มีขนาดความกว้างของราง 1.435 เมตร ใช้งบประมาณ 3 ล้าน 2 แสนบาท (กิโลเมตรละ 51,000 บาท[2] และเปิดทำการเดินรถไฟเมื่อวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2450[3] เป็นต้น เส้นทางสายนี้มีระยะทางไปถึงเมืองฉะเชิงเทราเท่านั้น ต่อมาได้มีการสร้างทางรถไฟต่อจากฉะเชิงเทราไปจนถึงอรัญประเทศในปี พ.ศ. 2462 และสร้างเสร็จ ตลอดจน

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.2/26 <u>รายงานการประชุมเสนาบดี</u> วันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 123

[2] "รายงานการสร้างทางรถไฟสายตะวันออก" <u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 24 : 184 – 186 วันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

[3] ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.4/7 <u>รถไฟบางปะกง หรือเรียกว่า สายตะวันออก รายงานวันเปิดรถไฟสายตะวันออก</u>

เปิดทำการเดินรถไฟ เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2464 ซึ่งการสร้างทางรถไฟในช่วงฉะเชิงเทราถึงอรัญประเทศนั้นมีความยาว 199 กิโลเมตร และรางรถไฟมีความกว้างขนาด 1 เมตร จึงได้ดัดแปลงรางรถไฟสายกรุงเทพฯ – ฉะเชิงเทราให้มีขนาดเท่าของใหม่ เพื่อต้องการให้รางรถไฟสายนี้มีขนาดเดียวกับทางรถไฟในอินโดจีนของฝรั่งเศส[1] ดังนั้นทางรถไฟสายตะวันออกจากกรุงเทพฯถึงอรัญประเทศจึงมีความยาวทั้งหมด 262.4 กิโลเมตร

<u>ประโยชน์ของการสร้างทางรถไฟสายตะวันออก</u>

จากการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯถึงฉะเชิงเทรานั้น ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อบริเวณดังกล่าวทั้งทางด้านการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจ ดังนี้

1. ทางด้านการปกครอง แต่เดิมการจัดส่งหนังสือราชการ การออกไปตรวจราชการของข้าราชการจากส่วนกลางไปยังหัวเมืองบูรพาจีนบุรี ต้องอาศัยเส้นทางทางน้าเป็นหลัก และใช้เส้นทางทางบกได้บางบางช่วงบางตอน และบางฤดูกาล แต่เมื่อมีการเดินรถไฟจากกรุงเทพฯถึงฉะเชิงเทราแล้ว ทำให้เกิดความสะดวกรวดเร็วขึ้น โดยเฉพาะการเดินทางไปถึงเมืองปราจีนบุรี แต่เดิมต้องใช้เวลาถึง 3 วัน โดยทางเรือ และเดินทางบกสลับกันไป แต่เมื่อมีทางรถไฟแล้วก็ใช้เวลาในการเดินทางเพียง 1 วัน คือเดินทางทางรถไฟจากกรุงเทพฯถึงฉะเชิงเทราใช้เวลา 2 ชั่วโมง และลงเรือกลไฟไปถึงเมืองปราจีนบุรีในตอนบ่ายของวันนั้น ขากลับก็เช่นกัน ทำให้การปกครองเป็นไปได้สะดวกรวดเร็ว ทางรัฐบาลก็สามารถปกครองดูแลได้ทั่วถึงยิ่งขึ้นไปกว่าเดิม ดังปรากฏในพระราชดำรัสเมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินเปิดการเดินรถไฟสายตะวันออกว่า

---

[1]ก.จ.ช. ร.6 คค.5.1/3 <u>เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 7/6256 ลงวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2464

...ทางรถไฟย่อมเป็นพยานแห่งความรุ่งเรืองของบ้านเมือง
กับเป็นหนทางที่จะช่วยให้เกิดความเจริญเช่นนี้ได้อย่างยิ่ง
รถไฟทำให้เกิดเป็นยานเป็นพาหนะอย่างสะดวกและอย่างเร็วด้วย
และชักนำทำให้ตำบลต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลเข้าใกล้ชิดติดถึงกัน
เหตุฉนั้นจึงให้เกิดความสุขและความเจริญของประชาชนพลเมือง
ยิ่งขึ้น รถไฟทำให้รัฐบาลสามารถที่จะจัดการเอาใจใส่ดูแลให้
ยิ่งขึ้นได้อย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นการจำเป็นของการรักษาบ้านเมือง
ที่จะมีผลดีได้...[1]

2. ทางด้านเศรษฐกิจและสังคม

การสร้างทางรถไฟสายตะวันออกนี้ มีจุดประสงค์ของการสร้างแตกต่างไปจากการสร้างทางรถไฟสายอื่น ๆ กล่าวคือ การสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือและสายเหนือนั้น สร้างขึ้นด้วยเหตุผลทางการเมือง และเพื่อความมั่นคงปลอดภัยของประเทศชาติเป็นสำคัญ[2] แต่การสร้างทางรถไฟสายตะวันออกนี้ สร้างขึ้นด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจและสังคมมากกว่าทางการเมือง[3] ดังปรากฏในรายงานการสร้างทางรถไฟสายตะวันออกว่า

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.4/7 <u>ร่างพระราชดำรัสเปิดทางรถไฟสายตะวันออก</u>

[2] เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ <u>การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> หน้า 102, 112

[3] ก.จ.ช. ร.5 ยธ.5.2/24 <u>รายงานมิสเตอร์เอช เกิช เจ้ากรมการรถไฟ</u> ลงวันที่ 4 ธันวาคม ร.ศ. 120

ทางไปมาระหว่างกรุงเทพฯกับฉะเชิงเทรา เคยใช้เส้นทางลำคลองและทะเลอยู่แล้ว ส่วนผลประโยชน์ในการขนส่งสินค้าข้าวโดยทางรถไฟจะไม่มากนัก แต่ก็หวังว่าจะมีผู้โดยสารและพ่อค้านำสินค้าเบา ๆ บรรทุกรถไฟเข้ามายังกรุงเทพฯได้ ประกอบกับใช้เวลาเพียง 2 ชั่วโมงเท่านั้น ในการเดินทางจากกรุงเทพฯถึงฉะเชิงเทรา ซึ่งแต่ก่อนใช้เวลาถึง 2 วัน[1]

จากข้อความดังกล่าวก็แสดงให้เห็นถึงจุดประสงค์ที่แท้จริงของการสร้างทางรถไฟสายนี้ว่า สร้างขึ้นเพื่อใช้ในการขนส่งสินค้า เช่น พืชผัก และสิ่งอื่น ๆ ตลอดจนการบรรทุกข้าวเข้ามายังกรุงเทพฯ และให้ราษฎรได้โดยสารและเข้ามายังกรุงเทพฯได้รวดเร็วขึ้นอีกเส้นทางหนึ่ง นอกเหนือจากเส้นทางทางน้ำที่เคยใช้อยู่เป็นประการสำคัญ

ดังนั้น นับได้ว่าการสร้างทางรถไฟสายตะวันออกนี้ได้กระชับการปกครองระหว่างส่วนกลางกับมณฑลปราจีนบุรีให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ตลอดจนทำให้การไปมาติดต่อค้าขายกับกรุงเทพฯ ได้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก โดยเฉพาะการค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ ฉะเชิงเทรา และปราจีนบุรี นั่นเอง

5.2.2 <u>การปรับปรุงเส้นทางเกวียนและการสร้างถนน</u>

การคมนาคมของมณฑลปราจีนบุรีนั้นจะใช้เส้นทางทางน้ำ ตามแม่น้ำลำคลองเป็นหลัก และเริ่มใช้เส้นทางรถไฟในการคมนาคมด้วยในช่วงหลังปี พ.ศ. 2444 เป็นต้นมา แต่การคมนาคมทางบกโดยเฉพาะทางเกวียนและถนนยังมีน้อยมาก ทั้งนี้เนื่องจากรัฐบาลยังไม่ได้ส่งเสริมการคมนาคมชนิดนี้อย่างแท้จริง ต่อมารัฐบาลได้กำหนดนโยบายที่จะปรับปรุงการใช้ทางเกวียนและถนน โดยมอบความรับผิดชอบให้

[redacted]

[1]<u>ราชกิจจานุเบกษา</u> 24 : 1184 ลงวันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

กระทรวงมหาดไทย ๆ ก็มอบหมายให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ดำเนินการ ให้ข้าราชการราษฎรช่วยกันทำทางสายสำคัญ ๆ หรืออาจจะเกณฑ์แรงงานนักโทษเป็นครั้งคราวไป ซึ่งการสร้างทางดังกล่าว ข้าหลวงเทศาภิบาลได้กำหนดให้โยธาหัวเมืองซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมของกระทรวงโยธาธิการ เป็นผู้จัดการดูแลและออกตรวจตรา[1] ทางเกวียนและถนนที่เกิดขึ้นในมณฑลปราจีนบุรีส่วนใหญ่จะเป็นทางเชื่อมหมู่บ้าน ทางเชื่อมและทางผ่านสถานที่ราชการต่าง ๆ เช่น ทางผ่านหน้าที่ว่าการเมือง หรือที่ว่าการมณฑล ถนนที่สร้างขึ้นก็มีถนนหน้าเมืองฉะเชิงเทรา ทาสะพานหลวงจากชายทะเลขึ้นมาที่หน้าว่าการเมืองชลบุรี เป็นต้น[2]

ต่อมา นโยบายการสร้างทางเกวียนและถนนได้เปลี่ยนแปลงไปบ้าง โดยพยายามสร้างทางเชื่อมต่อกับทางรถไฟ เพื่อส่งเสริมกิจการการเดินรถไฟด้วย เช่นที่กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ได้เสนอโครงการสร้างถนนจากหน้าที่ว่าการเมืองมาบรรจบกับทางรถไฟที่เมืองฉะเชิงเทรา เป็นต้น[3] ซึ่งการสร้างทางหรือถนนดังกล่าวต้องขอความช่วยเหลือจากหน่วยงานอื่นด้วย เช่น ขอให้กรมรถไฟจัดหาศิลามาถมถนน และทางมณฑลก็ใช้แรงงานนักโทษในการทาถนน ทำให้มีถนนหนทางสายที่สำคัญ อันเป็นประโยชน์โดยตรงต่อกิจการรถไฟ ทำให้มีทางไปมาสะดวกขึ้น ราษฎรก็จะบรรทุกสินค้าทางรถไฟไปค้าขายยังที่ต่าง ๆ ได้กว้างขวางขึ้น และที่สำคัญเมื่อตัดถนน 2 ข้างทางก็จะมีความ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.1/25 สำเนารายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. 121 เรื่องจัดการโยธาหัวเมือง

[2]ก.จ.ช. ร.5 ม.24/23 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 602/7713 ลงวันที่ 13 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

[3]"รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกโยธา ร.ศ. 126" เทศาภิบาล 4 : 158 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

สาคัญขึ้นในการทำมาหากิน หรือทำการเพาะปลูก เป็นต้น เท่ากับเป็นการส่งเสริมการค้าและการเกษตรไปด้วย

การปรับปรุงถนนหนทางที่เป็นเส้นทางการค้าที่สำคัญ ซึ่งอาศัยความร่วมมือระหว่างรัฐบาลกับมณฑลปราจีนบุรี เพื่อใช้เป็นทางเกวียนป้อนทางรถไฟ ก็คือเส้นทางระหว่างมณฑลนครราชสีมา และมณฑลปราจีนบุรีโดยผ่านช่องตะโก[1] โครงการนี้กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ท่านได้เสนอที่จะปรับปรุง โดยเห็นความสำคัญของเส้นทางดังกล่าว เนื่องจากช่องตะโกนี้เป็นทางดั้งเดิมมาก่อน แต่การปรับปรุงต้องอาศัยความร่วมมือจากรัฐบาลด้วย รัฐบาลกาหนดโครงการที่จะปรับปรุงใหม่ให้เป็นทางหลวงเพื่อบำรุงการค้า เพราะเส้นทางจากเมืองวัฒนานครมายังปราจีนบุรีที่จะช่วยรวมสินค้าจากมณฑลอุดร อิสาน นครราชสีมา และเขมร ซึ่งเป็นของฝรั่งเศสมายังมณฑลปราจีนบุรี[2] ตามโครงการนั้นจะตัดทางใหม่ผ่านช่องตะโก โดยเริ่มตั้งแต่เมืองนครราชสีมา มาทางนางรอง ละหานทราย อรัญประเทศ วัฒนานคร สระแก้ว กบินทร์บุรี ประจันตคาม ปราจีนบุรี ซึ่งเป็นทางที่พ่อค้าต่อนโค กระบือ และมีเกวียนบรรทุกสินค้าพวกปลาย่าง ปลาเค็ม มาค้าขายผ่านเส้นทางนี้[3] เช่นเดียวกันที่จะผ่านช่องเสม็ดไปทางมณฑลบูรพา ซึ่งอยู่ภายใต้การครอบครองของฝรั่งเศสแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2450 เพื่อเป็นการสกัดกั้นมิให้พ่อค้าเหล่านั้นใช้เส้นทางช่องเสม็ด รัฐบาลจึงต้องบำรุงเส้นทางดังกล่าวให้สะดวก เพื่อดึงให้พ่อค้าสนใจใช้เส้นทางนี้มากกว่า[4] ก่อนที่ฝรั่งเศส

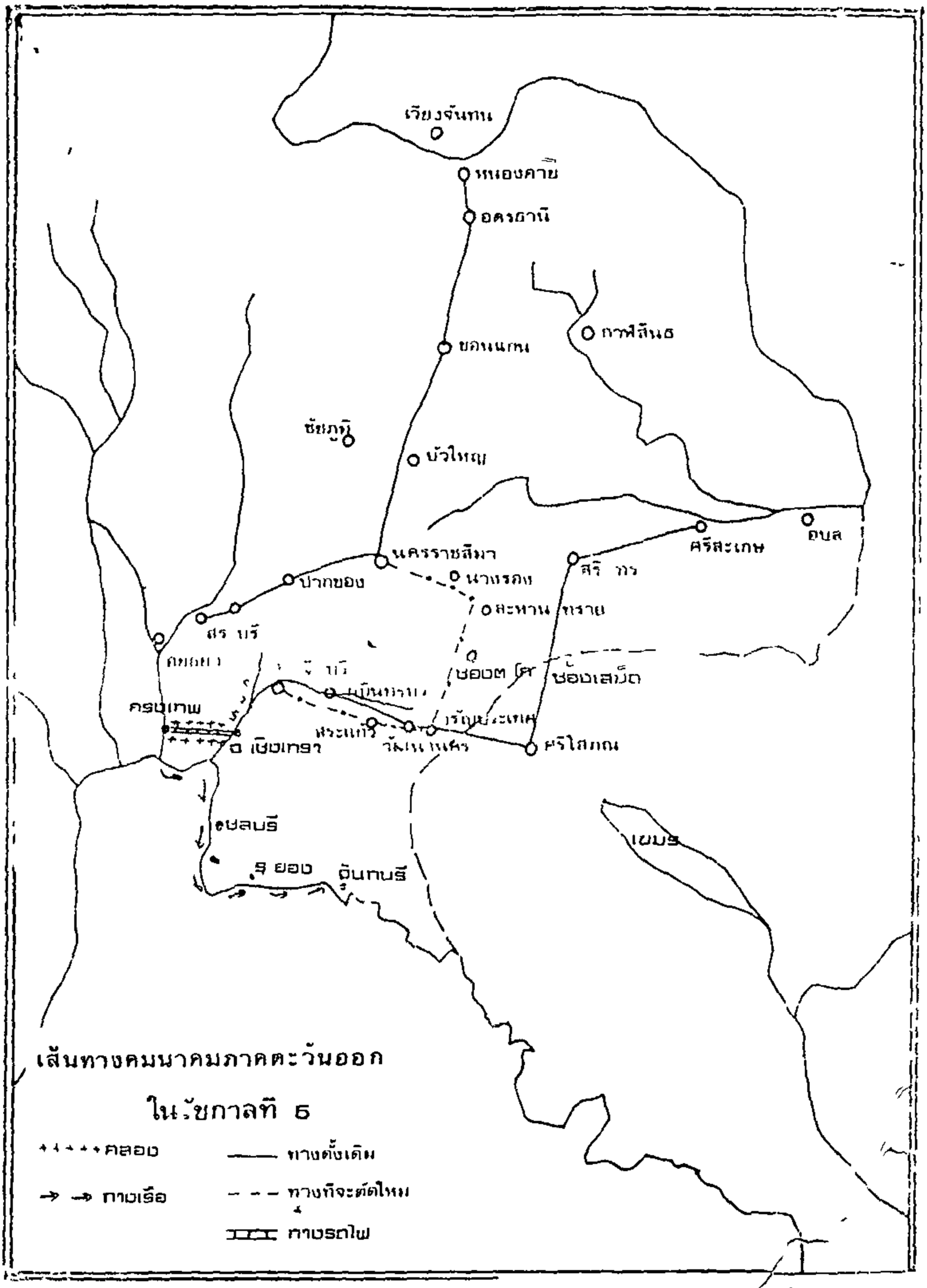
[1]โปรดดูแผนที่ 8

[2]โปรดดูแผนที่ 8

[3]"รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกโยธา" เทศาภิบาล 4 : 171 - 172 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

และ ก.จ.ช. ร.5 ยธ.9/106 "การบำรุงช่องตะโก"

[4]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.9/106 ก.

แผนที่ 8 เส้นทางคมนาคมภาคตะวันออกในรัชกาลที่ 5

จะปรับปรุงเส้นทางช่องเสม็ด เพราะถ้าพ่อค้าใช้เส้นทางช่องเสม็ดแล้ว ความสำคัญของช่องตะโกในการค้าขายก็จะลดน้อยลงไป

ดังนั้น รัฐบาลจึงมอบหมายให้นายเอ็ช วาย กิตติน (H.Y. Gittien) และนายสปีโย วิศวกรกระทรวงโยธาธิการออกไปสำรวจเส้นทางดังกล่าว และเสนอความเห็นว่ารัฐบาลไม่จำเป็นต้องสร้างทางใหม่ทั้งหมด สมควรจะสร้างทางใหม่เฉพาะช่องตาบลถลุงมาศ ช่องตะโก และจัดการปรับปรุงแก้ไขสะพานที่ชำรุด ขุดบ่อน้ำตามตำบลที่จำเป็นเท่านั้น[1] เพื่ออำนวยความสะดวกแก่พวกพ่อค้าที่จะนำสินค้ามาค้าขายในมณฑลปราจีนบุรี ตามโครงการดังกล่าวจะใช้งบประมาณประมาณ 40,000 บาท[2] และได้เริ่มลงมือทำการซ่อมแซมแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2452 ในการซ่อมแซมดังกล่าวได้กระทำเป็น 3 ช่วงตอนด้วยกัน คือ ตอนข้ามเขาถลุงมาศ ในมณฑลนครราชสีมา ตอนข้ามเขาช่องตะโกระหว่างมณฑลปราจีนบุรีและมณฑลนครราชสีมา และทางข้ามเขาคันนา ในมณฑลบราจีนบุรี เมื่อทำการซ่อมแซมแล้วทำให้เกวียนที่เคยเดินทางผ่านช่องตะโกจะใช้เวลาถึง 3 วัน เปลี่ยนมาใช้เวลาข้ามเพียงชั่วโมงครึ่งเท่านั้น ส่วนทางข้ามเขาคันนานั้นก็ใช้เวลาเพียง 10 นาที จากเดิมที่ใช้เวลาถึง 1 ชั่วโมง[3] จากการซ่อมแซมทางดังกล่าวนั้น ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างมากต่อพวกพ่อค้าที่เดินทางผ่าน

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.9/106 นายเฮชไว กิตตินส์ เอนยิเนียริ่ง กราบทูลกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เกี่ยวกับการตัดช่องตะโก และ

ก.จ.ช. ร.5 ยธ.9/106 นายอาแลกรี รายงานถึงพระยาเสถียรฐาปนกิตย์ ที่ 2236/908 ลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 126

[2]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.9/106 กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 62/3213 ลงวันที่ 7 ธันวาคม ร.ศ. 127

[3]กระทรวงมหาดไทย รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกโยธาธิการ วันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 128

กล่าวคือ สามารถเดินทางได้สะดวกรวดเร็วขึ้น ตลอดจนช่วยชักนำราษฎรในมณฑล เขมรซึ่งกำลังอพยพเข้ามายังมณฑลปราจีนบุรี เข้ามาประกอบอาชีพในบริเวณใกล้เคียงเส้นทางนี้ด้วย

ส่วนยานพาหนะทางบกที่มีอยู่ในมณฑลปราจีนบุรีนั้น มีทั้งสัตว์พาหนะ เช่น ช้าง ม้า โค กระบือ ส่วนยานพาหนะนั้นก็ได้แก่ เกวียน รถม้า รถลาก ซึ่งสัตว์พาหนะและยานพาหนะที่นิยมใช้กันมากที่สุดก็คือ เกวียนเทียมโค และกระบือ[1] โดยเฉพาะโคนั้นจะนำมาเทียมเกวียนเพื่อใช้เดินทางในที่ดอน เพราะเกวียนเทียมโคมีลักษณะเตี้ยกว่าเกวียนเทียมกระบือ จึงใช้เดินทางในที่ดอนได้ ส่วนเกวียนเทียมกระบือมีลักษณะสูงและยาวกว่า จะใช้ในการเดินทางที่ลุ่ม การใช้เกวียนเทียมโคและกระบือนั้น มณฑลปราจีนบุรีจะใช้เกวียนเทียมกระบือมากที่สุด เนื่องจากสภาพภูมิประเทศของมณฑลนี้เป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงเป็นส่วนใหญ่

ส่วนสัตว์พาหนะที่นิยมกันมากที่สุดคือ กระบือ ซึ่งนอกเหนือจากการใช้แรงในการทำนาแล้ว กระบือยังใช้เป็นสัตว์พาหนะอีกด้วย ซึ่งจำนวนกระบือที่มีอยู่ในมณฑลนี้จะมีจำนวนมากกว่าโคถึง 4 เท่าตัว กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2453 จะมีโคอยู่ประมาณ 30,947 ตัว แต่มีกระบือถึง 136,198 ตัว[2] จากสถิติดังกล่าวก็แสดงให้เห็นถึงความนิยมในการใช้กระบือมากกว่าโค ก็เนื่องมาจากนาไปเทียมเกวียนในการเดินทางตามที่กล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะที่เมืองชลบุรีนั้น นิยมเลี้ยงกระบือไว้ใช้ในการทำนาและสัตว์พาหนะกันมากที่สุด จนกระทั่งชาวชลบุรีได้ให้ความสำคัญต่อกระบือด้วยการจัดให้มี

---

[1] "จำนวนรถ ล้อ เกวียน ในประเทศสยาม จำนวนศก 129" เทศาภิบาล 13 : 259 เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131

[2] "จำนวนสัตว์พาหนะในประเทศสยาม จำนวนศก 129" เทศาภิบาล 13 : 260 เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131

ประเพณี "วิ่งควาย" ขึ้น เป็นประเพณีประจำท้องถิ่น และจักได้ว่าเป็นประเพณีแห่งเดียวในประเทศไทยอีกด้วย สาเหตุที่เกิดประเพณี "วิ่งควาย" ก็เนื่องจาก รอบ ๆ ตลาดตัวเมืองชลบุรี จะมีวัดเรียงรายอยู่รอบตลาดหลายวัด และแต่ละวัดจะมีลานกว้างอยู่ เมื่อพ่อค้านำสินค้ามาบรรทุกเกวียนเข้ามาขายยังตลาด ก็จะพักเกวียนไว้ตามลานวัดที่ใกล้เคียงและสะดวกต่อการติดต่อค้าขาย จนทำให้เกิดแหล่งที่พักเกวียนของเอกชนที่เรียกว่า ตลาดท่าเกวียน ขึ้น เมื่อถึงเทศกาลออกพรรษาจะมีงานทำบุญตักบาตรเทโวโรหณะทุกปี บรรดาพ่อค้าชาวไร่ ชาวสวน ก็จะนำสินค้าบรรทุกเกวียนเข้ามาขาย และจะพักกระบือไว้ตามลานวัด และเมื่อค้าขายเสร็จแล้วก็จะถือโอกาสพบปะกัน จูงกระบือเที่ยวตลาด จนกลายเป็นการวิ่งควายรอบ ๆ ตลาดด้วยความสนุกสนาน และต่อมาก็มีการตกแต่งกระบือให้สวยงามเป็นการทำขวัญกระบือไปด้วย เมื่อทำเช่นนี้ทุก ๆ ปี ก็กลายเป็นประเพณีประจำเมืองชลบุรีไป ซึ่งประเพณีนี้คงจะมีมานานก่อนหน้ารัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว เพราะปรากฏว่าเมื่อปี พ.ศ. 2455 พระองค์ได้เสด็จประพาสเมืองชลบุรี ซึ่งตรงกับวันเสาร์ที่ 7 ธันวาคม นั้น พระยาวิเศษฤาไชย ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีได้จัด "วิ่งควาย" ถวายให้ทรงทอดพระเนตรที่หน้าศาลาว่าการเมืองชลบุรี[1]

จะเห็นได้ว่า ประเพณี "วิ่งควาย" ได้มีมาแต่อดีตแล้ว และคงจะเป็นประเพณีที่แปลกกว่าเมืองอื่น ๆ จึงได้เตรียมการณ์ถวายให้ทรงทอดพระเนตรเป็นกรณีพิเศษ ซึ่งไม่ตรงกับเทศกาล "วิ่งควาย" เพราะตามปกติแล้วการ "วิ่งควาย" จะจัดให้มีในวันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 11 และหรือแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งอยู่ในช่วงเทศกาลออกพรรษา ประเพณี "วิ่งควาย" ก็ได้สืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้

จากประเพณีดังกล่าว แสดงว่า กระบือเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญต่อการคมนาคมและการทำไร่ไถนาของราษฎรในมณฑลปราจีนบุรี โดยเฉพาะเมืองชลบุรีด้วยนั่นเอง

---

[1]ก.จ.ช. กต.7.2.1/2 <u>เสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปราจีนบุรี</u>

การคมนาคมทางบกทั้งทางรถไฟ ทางเกวียน และถนนในมณฑลปราจีนบุรี ระยะนั้นราษฎรยังไม่นิยมกันมากนัก เพราะส่วนใหญ่ยังนิยมใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำมากกว่า เนื่องจากราษฎรเหล่านั้นตั้งถิ่นฐานอยู่ตามแม่น้ำจำคลองอยู่ก่อนแล้ว ย่อมจะเคยชินทางน้ำมากกว่า แต่ก็ยังมีราษฎรพ่อค้าที่อยู่ในท้องถิ่นทุรกันดาร ยังใช้เกวียนบรรทุกสินค้าไปมาติดต่อค้าขายกันอยู่ ดังนั้นรัฐบาลจึงได้ส่งเสริมให้มีการทำทางเกวียน ถนน เพื่อการคมนาคมระหว่างหมู่บ้านกับเมือง และเมืองกับเมือง ตลอดจนสร้างถนนเชื่อมทางรถไฟ และสร้างทางรถไฟเชื่อมระหว่างเมืองหลวงคือกรุงเทพฯกับหัวเมืองที่สำคัญ เพื่อประโยชน์ในการขนส่งสินค้าและโดยสารให้มากยิ่งขึ้นไปด้วย

จากการพิจารณาการคมนาคมทางบกและทางน้ำในช่วงปี พ.ศ. 2436 - 2458 นั้น มีลักษณะในการสร้างเส้นทางคมนาคมจากส่วนภูมิภาคเข้าสู่ส่วนกลางคือกรุงเทพฯ หรือกระจายออกจากศูนย์กลางไปสู่ท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ เพื่อความสะดวกในการขนส่งสินค้า การเพาะปลูก การติดต่อค้าขาย และเพื่อการควบคุมการปกครองส่วนภูมิภาคอีกด้วย ซึ่งการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรีและหัวเมืองอื่น ๆ นั้น สรุปได้ดังนี้

1. จากกรุงเทพฯไปหัวเมืองในมณฑลปราจีนบุรี[1]

1.1 ไปตามคลองพระโขนง คลองประเวศบุรีรัมย์ หรือคลองแสนแสบ คลองนครเนื่องเขต และคลองสำโรง ไปออกแม่น้ำบางปะกง สามารถล่องเรือขึ้นลงไปเมืองฉะเชิงเทรา นครนายก และปราจีนบุรีได้ หรือไปตามคลองรังสิตก็ได้เช่นกัน

1.2 ไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา หรือคลองสำโรง ออกทะเลเลียบชายฝั่งทะเลตะวันออกไปเมืองชลบุรี และหัวเมืองตามรายทางไปจนถึงเมืองระยอง จันทบุรีได้

2. จากกรุงเทพฯ ผ่านมณฑลปราจีนบุรี ไปมณฑลนครราชสีมา และมณฑลเขมร

---

[1]โปรดดูแผนที่ 8

2.1 ไปตามลำคลองออกแม่น้ำบางปะกง ขึ้นต่อทางบกที่เมืองฉะเชิงเทรา หรือปราจีนบุรี เดินทางไปตามทางเกวียนผ่านช่องเขาตะโกขึ้นสู่มณฑลนครราชสีมา ต่อไปมณฑลอุดร อิสาน หรือผ่านช่องเขาเสม็ด เข้าไปยังเมืองศรีโสภณในมณฑลเขมร

2.2 ไปตามทางรถไฟสายตะวันออก จากกรุงเทพฯไปถึงเมืองฉะเชิงเทรา ลงเรือที่แม่น้ำบางปะกง ขึ้นไปเมืองปราจีนบุรี และขึ้นต่อทางบกไปยังมณฑลนครราชสีมา และมณฑลเขมรได้เช่นกัน

5.3 <u>การสื่อสาร</u>

การสื่อสารโดยเฉพาะการไปรษณีย์ โทรเลข ธนาณัติ โทรศัพท์ และอื่น ๆ เป็นเครื่องอานวยความสะดวกในการติดต่อส่งข่าวสารภายในท้องถิ่นได้รวดเร็วขึ้น พร้อมทั้งช่วยให้การประสานงานทางด้านการปกครอง และการคมนาคมระหว่างส่วนกลางกับส่วนภูมิภาค อันมีกรุงเทพฯเป็นศูนย์กลางการติดต่อไปยังส่วนภูมิภาคได้เป็นอย่างดี ดังนั้นเมื่อความเจริญทางด้านการสื่อสารได้แพร่หลายเข้ามายังประเทศไทย โดยเริ่มที่กรุงเทพฯก่อน และได้กระจายไปยังหัวเมืองใกล้เคียง มณฑลปราจีนบุรีก็ได้รับอิทธิพลเช่นเดียวกัน ดังต่อไปนี้

5.3.1 <u>การโทรเลข</u> โทรเลขสายแรกที่ผ่านมณฑลปราจีนบุรี ก็คือสายบูรพา โดยเริ่มจากกรุงเทพฯ ไปฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี อรัญประเทศ ข้ามไปศรีโสภณ ต่อเข้ากับสายโทรเลขอินโดจีนเชื่อมโยงกับไซ่งอน และนับเป็นสายโทรเลขสายแรกที่ติดต่อกับต่างประเทศ โดยเปิดบริการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2426[1] เป็นต้นมาแล้ว ซึ่งการใช้บริการโทรเลขในระยะแรกจะใช้ในราชการมากที่สุด ส่วน

---

[1]กรมไปรษณีย์โทรเลข <u>ประวัติวิวัฒนาการกรมไปรษณีย์โทรเลข ครบรอบ 80 ปี พ.ศ. 2426 – 2506</u> หน้า 17

ราษฎรนั้นยังไม่เข้าใจเกี่ยวกับการใช้บริการ ค่าบริการก็ค่อนข้างแพงเกินกว่าที่ราษฎรสามัญจะใช้บริการได้ กล่าวคือ จะต้องเสียค่าธรรมเนียมในการส่งโทรเลขคำละ 6 สตางค์[1] ซึ่งแพงกว่าการไปรษณีย์ที่เสียค่าส่งจดหมายอย่างต่ำฉบับละ 3 สตางค์ เท่านั้น นอกจากนั้นแล้วราษฎรก็ยังไม่มีความจำเป็นในการที่จะส่งข่าวสารทางโทรเลขด้วย

ในช่วงปี พ.ศ. 2438 – 2440 ได้เพิ่มสายโทรเลขขึ้นอีก คือ สายกรุงเทพฯ – ชลบุรี ผ่านศรีราชา ไปจันทบุรี ตราด และแยกสายจากศรีราชาไปเกาะขาม และต่อมาเมื่อได้มีการรวมที่ทำการไปรษณีย์กับโทรเลขเข้าด้วยกัน จึงใช้ที่ทำการไปรษณีย์เป็นที่โทรเลขเช่นเดียวกัน ทำให้การโทรเลขขยายตัวไปทุกเมืองและทุกตำบลที่สำคัญ เช่น อ่างศิลา และสัตหีบ เป็นต้น และเมื่อมีทางรถไฟแล้วได้ย้ายสายโทรเลขเข้าสู่ทางรถไฟ เป็นการสะดวกแก่การโทรเลข เพราะสายใช้ได้การอยู่เสมอ ไม่ชำรุด เสียหายมากอย่างแต่ก่อน ที่ต้องผ่านไปตามทุ่งนาบ่อยๆ และช่วยประหยัดเงินในการบำรุงรักษาอีกด้วย

5.3.2 <u>การไปรษณีย์</u> เป็นการให้บริการแก่ราษฎรในการส่งจดหมายติดต่อสื่อสารระหว่างราษฎรกับราษฎรที่อยู่ภายในมณฑล และที่อยู่ต่างมณฑลอีกด้วย ซึ่งการไปรษณีย์ระยะแรกระหว่างกรุงเทพฯถึงเมืองไชยา เริ่มขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2429 เป็นต้นมา แล้วขยายการส่งไปรษณีย์จากกรุงเทพฯไปยังหัวเมืองชายทะเล ซึ่งเป็นหัวเมืองค้าขายและเมืองท่าที่สำคัญ คือ ฉะเชิงเทรา พนัสนิคม อ่างศิลา บางละมุง และบางปะกง โดยกำหนดส่งไปรษณีย์ทางเรือเมล์อาทิตย์ละ 2 ครั้ง จากเส้นทางดังกล่าวต้องอาศัยการคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก เพราะการคมนาคมทางบกยังมีน้อยมาก ดังนั้นการจัดตั้งที่ทำการไปรษณีย์ยังต้องอาศัยสถานที่ที่ติดต่อกันทางลำน้ำเป็นสาคัญ

---

[1] ก.จ.ช. ร.5 ย.3.4/2 <u>พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ กราบทูลกรมหมื่นสมมุติอมรพันธ์</u> วันที่ 4 สิงหาคม ร.ศ. 118

และเมื่อเปิดการเดินรถไฟสายกรุงเทพฯถึงฉะเชิงเทราแล้ว ก็ได้ทำการส่งไปรษณีย์ผ่านทางรถไฟไปถึงเมืองฉะเชิงเทรา และเดินต่อตามเส้นทางทางบกขึ้นไปถึงเมืองนครนายก ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี และแยกไปยังเมืองชลบุรี อ่างศิลา และศรีราชา ด้วย[1] ทำให้การไปรษณีย์เป็นไปได้รวดเร็วกว่าการส่งทางเรือเมล์ที่เคยกระทำมา

5.3.3 <u>การธนาณัติ</u> กิจการไปรษณีย์ได้เจริญมาตามลำดับ แต่ก็ยังไม่สามารถสนองความต้องการของผู้ใช้ได้ครบทุกด้าน เพราะกิจการไปรษณีย์โทรเลขทำหน้าที่เกี่ยวกับการส่งจดหมาย ข่าวสารต่าง ๆ แต่ก็ยังส่งเงินถึงกันไม่ได้ ดังพระดำริของกรมขุนนริศรานุวัตติวงศ์ที่ว่า "การซื้อขายแลกเปลี่ยนไปมาตามมณฑลต่าง ๆ ยังลำบากมากด้วยดังไม่ได้ใช้ธนาณัติ"[2] ความจริงแล้วการธนาณัติเป็นสิ่งจำเป็นมากในการค้าขาย เพราะไม่ต้องพกเงินติดตัวไปเป็นจำนวนมาก อาจจะได้รับอันตรายจากโจรผู้ร้าย หรือสูญหายกลางทางได้ ดังนั้นเพื่อประโยชน์ในทางราชการและการค้าขาย กระทรวงโยธาธิการจึงได้เปิดให้มีการส่งธนาณัติตามสถานีไปรษณีย์ที่สำคัญ คือฝากเงินระหว่างมณฑลอิสาน อุดร ปราจีนบุรี และมณฑลเขมร กับที่ทำการไปรษณีย์ที่กรุงเทพฯ 2 หมายเลข คือ หมายเลขที่ 1 ที่ตึกริมแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณปากคลองโอ่งอ่างกับหมายเลขที่ 2 บริเวณตึกเล็กในกรมศุลกากร เมื่อปี พ.ศ. 2445 เป็นต้นมา โดยกำหนดจานวนเงินฝากได้มากที่สุด 1 ชั่ง หรือ 80 บาท และต่อมาได้เพิ่มขึ้นเป็น 800 บาท ในปี พ.ศ. 2449[3] ซึ่งการส่งธนาณัติในระยะนั้นเป็นการรับส่งเฉพาะ

---

[1]กระทรวงศึกษาธิการ กรมตารา <u>ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม</u> หน้า 271

[2]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.3.4/10 <u>กรมขุนนริศรานุวัตติวงศ์ ทูลกรมขุนสมมุติอมรพันธ์</u> ที่ 1130/10188 ลงวันที่ 2 ธันวาคม ร.ศ. 121

[3]กระทรวงคมนาคม <u>อนุสรณ์กระทรวงคมนาคม 2497</u> หน้า 185

หัวเมืองที่สาคัญกับกรุงเทพฯเท่านั้น ต่อมารัฐบาลได้เล็งเห็นประโยชน์ในการใช้บริการของทางราชการ และของราษฎรระหว่างหัวเมือง จึงได้ให้ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขหัวเมืองเปิดรับบริการส่งเงินทางธนาณัติ ระหว่างหัวเมืองกับหัวเมืองได้โดยไม่ต้องผ่านกรุงเทพฯ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 เป็นต้นมา ในมณฑลปราจีนบุรีก็ได้เปิดที่ทาการส่งไปรษณีย์ธนาณัติ ที่เมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ศรีราชา นครนายก อ่างศิลา กับหัวเมืองอื่น ๆ อีก 60 แห่งด้วยกัน[1]

นอกจากนี้ ก็ยังใช้โทรศัพท์อีกด้วย แต่เป็นโทรศัพท์ที่กระทรวงมหาดไทยใช้แต่เฉพาะในราชการเท่านั้น ยังไม่ได้เปิดโอกาสให้ราษฎรใช้อย่างโทรเลขไปรษณีย์ในระยะต่อมา และการใช้โทรศัพท์ดังกล่าวก็กำหนดให้พูดได้เฉพาะบางเวลาเท่านั้น[2]

ประโยชน์ของการมีสื่อสาร เช่น ไปรษณีย์ โทรเลข ธนาณัติ ได้ให้คุณประโยชน์แก่มณฑลปราจีนบุรีดังต่อไปนี้

1. ทางด้านสังคมและเศรษฐกิจ ได้สร้างความรู้สึกมั่นคงปลอดภัยให้กับการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพของราษฎร เพราะช่วยให้รัฐบาลดูแลทุกข์สุขของราษฎรได้ใกล้ชิดขึ้น และแม้จะไม่มีสถิติให้เห็นจำนวนโจรผู้ร้ายที่ถูกจับกุมโดยการใช้สื่อสารดังกล่าว แต่ก็มีหลักฐานอ้างว่า การปกครองหัวเมือง และปราบปรามโจรผู้ร้ายส่วนหนึ่งได้อาศัยการสื่อสารทางโทรเลขและโทรศัพท์เป็นสำคัญด้วย[3] เช่น การปราบปรามอั้งยี่ในเมืองฉะเชิงเทรา กระทรวงมหาดไทยก็ได้โทรเลขให้ทหารเรือที่บางพระเดินทางไปสมทบกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง ทำการปราบปรามอั้งยี่ได้เป็นผลสำเร็จ เป็นต้น

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.3.1/25 หนังสือพระยาสุริยานุวัตร เรื่อง "การแก้ไขวิธีการส่งธนาณัติทางไปรษณีย์" ที่ 2/208 ลงวันที่ 12 เมษายน ร.ศ. 125

[2]กระทรวงศึกษาธิการ กรมตำรา ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม หน้า 276

[3]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.3.3/10 เอกสารกระทรวงมหาดไทย ถึงกระทรวงโยธาธิการ เลขที่ 25/1200 ลงวันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ. 126

ทางด้านเศรษฐกิจก็เช่นเดียวกัน ถึงแม้จะไม่มีสถิติปรากฏให้เห็นจำนวนของการสั่งสินค้า หรือการแลกเปลี่ยน ธนาณัติจากการซื้อหรือค้าขาย แต่ก็คาดว่าการสื่อสารทั้งหลายคงช่วยในเรื่องเหล่านี้ด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่มีการรับส่งธนาณัติที่ทาการไปรษณีย์โทรเลข ที่ศรีราชา อ่างศิลา เกาะสีชัง ซึ่งทั้ง 3 แห่งนี้เป็นแหล่งที่เรือสินค้าของต่างชาติเข้ามาจอด และขนถ่ายสินค้าเข้ามายังกรุงเทพฯ ซึ่งการอนุญาตให้เรือลาเลียงสินค้าแล่นเข้ามายังท่าเรือกรุงเทพฯได้ต้องขออนุญาต ซึ่งการขอและอนุญาตที่เร็วที่สุดก็คือการขอและอนุญาตทางโทรเลขนั่นเอง

2. ทางด้านการปกครอง การสื่อสารเหล่านั้นในหัวเมืองได้มีส่วนสร้างความมั่นคงให้กับบ้านเมืองด้วย เนื่องจากการติดต่อไปมาสื่อสารกันภายในมณฑลหรือระหว่างมณฑลให้ความสะดวก รวดเร็ว ปลอดภัย และประหยัด นอกจากนั้นยังได้สร้างความเจริญให้กับท้องถิ่น พร้อมทั้งปลูกฝังความจงรักภักดีให้กับราษฎรที่อยู่อาศัยในบริเวณนั้น กล่าวคือ ช่วยกระชับความสัมพันธ์ในการปกครองระหว่างส่วนกลางกับมณฑลปราจีนบุรี ซึ่งเป็นส่วนราชการท้องถิ่นไว้เป็นอย่างดี เนื่องจากก่อนหน้านั้นยังไม่มีระบบสื่อสารเกิดขึ้น การติดต่อระหว่างผู้ปกครองในส่วนกลางกับข้าราชการในหัวเมืองยังห่างเหินกันมาก เมื่อมีความจำเป็นก็ติดต่อกันเป็นครั้งคราวด้วยการส่งใบบอกหรือคำสั่งออกไป ทำให้การปฏิบัติงานล่าช้าไม่ทันต่อเหตุการณ์ โดยเฉพาะการปราบปรามโจรผู้ร้าย แต่เมื่อมีการสื่อสารแล้ว ก็ช่วยประสานงานราชการได้ใกล้ชิดขึ้น การปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ก็เป็นระเบียบเรียบร้อยมากขึ้น เพราะข้าราชการและราษฎรต่างก็เอื้ออาณวยต่อกันในการสร้างความสะดวกสบาย และความเจริญในท้องถิ่นของตน โดยจะเห็นได้จากการให้ความร่วมมือและสนับสนุนการใช้การบริการไปรษณีย์โทรเลข[1] และ

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ยธ.3.3/10 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 102/2261 ลงวันที่ 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121

ในขณะเดียวกันก็ยังช่วยดำรงรักษาเอกราชของชาติไว้ด้วย ดังเช่น กรณีที่เรียกว่า "วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112" ในปี พ.ศ. 2436 การไปรษณีย์โทรเลขได้มีส่วนอย่างมากในราชการสงครามครั้งนั้น โดยเฉพาะทำให้รัฐบาลฝ่ายไทยทราบข่าวคราวและนโยบายต่าง ๆ ของฝรั่งเศสได้ ในขณะเดียวกันรัฐบาลไทยก็สามารถสั่งการและรับแจ้งข่าวทางโทรเลขได้ด้วย เช่นที่ พลตรี พระยาฤทธิ์รงค์รณเฉท ข้าหลวงเทศาภิบาล ได้ใช้โทรเลขติดต่อราชการจากมณฑลปราจีนบุรีเข้ามายังกรุงเทพฯในเหตุการณ์ครั้งนั้น เป็นต้น

บทที่ 6

บทสรุป

มณฑลปราจีนบุรี ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2436 การจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีก็ด้วยสาเหตุจากภายนอกประเทศ กล่าวคือ มณฑลปราจีนบุรี มีอาณาเขตติดต่อกับมณฑลลาวพวนที่เกิดกรณีขัดแย้งกับฝรั่งเศสในเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ทางรัฐบาลได้ใช้มณฑลปราจีนบุรีซึ่งเป็นมณฑลที่อยู่ติดกับมณฑลกรุงเทพฯ เป็นเส้นทางเดินทัพและจัดบำรุงกำลังทางทหาร ตลอดจนเป็นที่เกณฑ์ไพร่พล เป็นกาลังสำรองในการรบตามชายแดนที่ติดกับแม่น้ำโขง และในเขตมณฑลเขมร เพื่อป้องกันการรุกรานจากฝรั่งเศส และในขณะเดียวกันก็เป็นการจัดตั้งเพื่อความเจริญก้าวหน้าของหัวเมือง และเพื่อเป็นระเบียบแบบแผนในการปกครองประเทศโดยทั่วไป ตลอดจนเพื่อแก้ปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมจนราษฎรไม่เป็นอันทำมาหากิน ดังนั้นมณฑลปราจีนบุรีเมื่อแรกเริ่มมีการปกครองแบบเทศาภิบาลนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลและรัฐบาลมีนโยบายที่จะปรับปรุงและทำนุบำรุงให้มณฑลปราจีนบุรีก้าวหน้าในด้านต่าง ๆ รวมทั้งมีความเข้มแข็งทางพลตระเวน และตารวจภูธรที่จัดตั้งขึ้น ตลอดจนทางด้านทหารเพื่อป้องกันปราบปรามโจรผู้ร้าย และกันอิทธิพลของฝรั่งเศสเอาไว้ ผลงานของข้าหลวงเทศาภิบาลในมณฑลปราจีนบุรีมีหลายด้านดังนี้ เช่น

ด้านการปกครอง ในระยะแรกนั้นข้าหลวงเทศาภิบาลคือ พระยาฤทธิรงค์รณเฉท ได้ทำการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองให้เป็นแบบแผนทางราชการของมณฑลให้เป็นอย่างเดียวกัน ซึ่งก็ได้ผลในระยะแรกต่อมาเมื่อกระทรวงมหาดไทยมีนโยบายในการปกครองที่แน่ชัดแล้ว ข้าหลวงเทศาภิบาลคนต่อมาก็ได้จัดการปกครองให้เป็นไปตามนโยบายของกระทรวงมหาดไทยทั่วทั้งมณฑล ก่อให้เกิดระบบหรือแบบแผนในการปฏิวัติราชการแผ่นดิน และเกิดผลดีแก่ประเทศชาติโดยส่วนรวม และในระยะต่อมาก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงเพื่อผลทางการปกครอง เช่น การย้ายหรือยุบและจัดตั้งเมือง

และอำเภอขึ้นใหม่ เช่น การจัดตั้งเมืองคิรีรัมย์ขึ้นเพื่อเหตุผลการปกครองตามชายแดนของไทยกับเขมรของฝรั่งเศส หรือการจัดตั้งอำเภอบางปะกงขึ้นเพื่อความสะดวกในการปกครอง รวมทั้งการย้ายที่ว่าการหรือศาลากลางมณฑลจากเมืองปราจีนบุรีมาอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา เพื่อผลทางเศรษฐกิจในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของมณฑลทั้งทางด้านการคมนาคมและการปกครอง เป็นต้น

นอกจากนั้นยังได้พยายามแก้ปัญหาเกี่ยวกับการอพยพของผู้คนในมณฑลปราจีนบุรี เช่นการอพยพของคนลาวกลับไปอยู่เวียงจันทน์ หรือคนในมณฑลปราจีนบุรีที่ออกไปทำมาหากินในมณฑลอื่น ๆ ตลอดจนการที่คนเขมรอพยพจากมณฑลเขมรเข้ามาหลบภัยต่าง ๆ ทางรัฐบาลและข้าราชการในมณฑลปราจีนบุรีก็ได้พยายามแก้ปัญหาต่าง ๆ เพื่อให้การปกครองเป็นไปด้วยดี ด้วยการพยายามปฏิบัติตามสนธิสัญญาต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด และแก้ไขปัญหาด้วยความสุขุมรอบคอบ ไม่เปิดโอกาสหรือมีช่องโหว่ที่จะให้อีกฝ่ายหนึ่งเรียกร้องเพื่อเข้ามากอบโกยผลประโยชน์และเอารัดเอาเปรียบทางการเมืองระหว่างประเทศ และทางเศรษฐกิจอย่างที่ไทยเคยประสบมาแล้ว ตลอดจนไม่ให้เกิดการเสียอานาจในการปกครองและกฎหมายต่าง ๆ ได้ เช่น การสืบสวนว่าเป็นคนลาวที่สมควรจะกลับไปอยู่ถิ่นเดิมหรือไม่ ตลอดจนพยายามชี้แจงกับราชทูตของฝรั่งเศสให้เข้าใจถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในมณฑลปราจีนบุรี อันเป็นการหลีกเลี่ยงการกระทบกระทั่งที่จะเกิดขึ้นได้

การป้องกันรักษาความสงบสุขของประชาชน เนื่องจากมณฑลปราจีนบุรีมีปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม ก่อความเดือดร้อนแก่ประชาชนอยู่เสมอ ข้าหลวงเทศาภิบาลและรัฐบาลได้พยายามแก้ไขด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การกระจายอำนาจให้กำนันผู้ใหญ่บ้านออกตรวจตราดูแลสม่ำเสมอ การตรวจหนังสือเดินทาง ตลอดจนการจัดตั้งกองตำรวจภูธรขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายและรักษาความสงบภายในประเทศ และสามารถปฏิบัติได้สมความมุ่งหมายจนกลายเป็นแบบอย่างของมณฑลอื่น จากการดำเนินการดังกล่าวทำให้คดีโจรผู้ร้ายลดลงเป็นจำนวนมาก

การปรับปรุงด้านการศาล เนื่องจากมณฑลปราจีนบุรีมีคดีความคั่งค้างมาก ทางรัฐบาลได้ให้มีกองข้าหลวงพิเศษออกไปชำระความที่คั่งค้างอยู่จนบรรเทาเบาบาง พร้อมกับทำให้เกิดความยุติธรรมมากขึ้น และกองข้าหลวงพิเศษก็ได้จัดตั้งศาลมณฑลและศาลเมืองขึ้นในเขตมณฑลปราจีนบุรี ทำให้คดีความต่าง ๆ สามารถเสร็จสิ้นไปได้อย่างรวดเร็วไม่เสียเวลาทามาหากินของราษฎรอีกด้วย

การปรับปรุงทางด้านทหาร จากเหตุการณ์ ร.ศ. 112 มณฑลปราจีนบุรีก็มีส่วนช่วยในราชการสงครามด้วย และจากเหตุการณ์ดังกล่าวได้ทำให้รัฐบาลตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องเร่งรีบจัดตั้งกองทหารขึ้น ซึ่งก็มีนโยบายที่จะจัดขึ้นในมณฑลปราจีนบุรี ตั้งแต่ระยะนั้นแล้ว แต่การจัดตั้งกองทหารประจำมณฑลก็มาสาเร็จในปี พ.ศ. 2450 ซึ่งล่าช้ากว่ามณฑลอื่น ๆ ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากการปรับระบบไพร่เป็นระบบทหารแบบใหม่ประจำมณฑลอาจจะล่าช้า ถ้าเกิดเหตุการณ์ชายแดนขึ้นจะระดมพลได้ช้า และเนื่องจากมณฑลปราจีนบุรีมีอาณาเขตใกล้กับเขตปลอดทหาร 25 กิโลเมตร จากฝั่งขวาของแม่น้ำโขง และอยู่ใกล้กับเมืองจันทบุรีที่ฝรั่งเศสยึดครองอยู่อีกด้วย จึงยังไม่กล้าจัดตั้งกองทหารประจำมณฑล อันจะก่อให้เกิดความหวาดระแวงสงสัย และจะเป็นอุปสรรคในการเจรจาขอเมืองจันทบุรีคืนจากฝรั่งเศสอีกด้วย นอกจากนั้นแล้วในมณฑลปราจีนบุรีก็มีตารวจภูธรและพลตระเวนคอยดูแลรักษาความสงบสุขอยู่แล้ว ประกอบกับมีกองทหารเรือประจำการอยู่ด้วยเมื่อไทยยกมณฑลเขมรให้กับฝรั่งเศส ทำให้มณฑลปราจีนบุรีกลายเป็นมณฑลชายแดนไป จึงได้จัดตั้งกองทหารบกประจำมณฑลขึ้นได้ เพื่อความเข้มแข็งทางชายแดนแถบนี้

การปรับปรุงทางด้านการคลังและภาษีอากร ในสมัยพระยาฤทธรงค์รณเฉทได้ปรับปรุงด้านการคลังไว้เป็นแบบอย่างที่ดีแล้ว รวมทั้งด้านการเก็บภาษีอากร นับได้ว่ามณฑลปราจีนบุรีเป็นมณฑลแรกที่ริเริ่มให้เจ้าพนักงานของมณฑลเป็นผู้จัดเก็บภาษีอากรค่าน้ำ แทนการผูกขาดของเจ้าภาษีนายอากร ทำให้เก็บรายได้เพิ่มมากขึ้น จากการริเริ่มดังกล่าวได้กลายเป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการจัดเก็บภาษี

ในสมัยต่อมา กล่าวคือ มีการจัดระเบียบการคลังใหม่ โดยเจ้าหน้าที่ของกระทรวงการคลังมหาสมบัติและกระทรวงมหาดไทย จะทาหน้าที่ร่วมกันในการเก็บรักษาผลประโยชน์ภายในมณฑล ซึ่งก่อให้เกิดความสะดวกรวดเร็วในการปฏิบัติงาน เพราะเจ้าหน้าที่ของฝ่ายมหาดไทยซึ่งมีอำนาจในการบังคับบัญชาภายในมณฑล ย่อมจะอานวยความสะดวกให้แก่เจ้าหน้าที่ของกระทรวงพระคลัง นอกจากนี้ยังจะทำให้เกิดการควบคุมซึ่งกันและกันในระหว่างเจ้าหน้าที่ของทั้ง 2 กระทรวง เป็นผลให้การทุจริตในการเก็บภาษีอากรและการชูดรีดราษฎรทำได้ยากขึ้น

การส่งเสริมอาชีพของราษฎร ทางมณฑลได้พยายามส่งเสริมอาชีพของราษฎรอย่างเต็มที่ โดยที่ข้าหลวงเทศาภิบาลตลอดจนผู้วาราชการเมืองต่าง ๆ ได้ทำหน้าที่เป็นผู้แนะนา ตลอดจนพยายามช่วยแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในการประกอบอาชีพ ทำให้ราษฎรสามารถประกอบอาชีพได้ผลดีและอิสระจนสามารถเพิ่มผลผลิตและรายได้ รวมทั้งการให้ความปลอดภัยในการค้าขายอีกด้วย เช่น การตัดชองตะโก เป็นต้น นอกจากนี้ยังเปิดโอกาสให้เอกชนและราษฎรเข้าไปลงทุนทำให้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่แล้ว เช่น แร่ต่าง ๆ ป่าไม้ ที่มีอยู่เกิดผลประโยชน์มากขึ้นกว่าเดิม

การคมนาคมขนส่งและการสื่อสาร ก็มีการปรับปรุงถนนหนทางให้ดีขึ้น ทำให้การติดต่อระหว่างหัวเมืองสะดวกยิ่งขึ้น แต่ที่สำคัญก็คือการสร้างทางรถไฟระหว่างกรุงเทพฯกับฉะเชิงเทรา ทำให้การติดต่อค้าขายของราษฎรสะดวกรวดเร็วขึ้น ด้านการสื่อสารก็มีการจัดตั้งไปรษณีย์โทรเลขและธนาณัติ เพื่อให้การบริการแก่ประชาชนและความสะดวกในการติดต่อทางราชการอีกด้วย

การจัดการด้านการศึกษา ในการจัดการศึกษาของหัวเมือง กระทรวงมหาดไทยได้รับหน้าที่ดูแลจัดการ โดยใช้วัดเป็นสถานที่อบรมและให้ความรู้ และมีพระสงฆ์เป็นผู้สั่งสอน และได้พยายามขยายการจัดตั้งโรงเรียนให้เพิ่มมากขึ้น จัดหลักสูตรในการสอน ทำให้การศึกษาของผู้คนในมณฑลปราจีนบุรีได้เจริญก้าวหน้าไปเรื่อย ๆ

การปรับปรุงทางด้านสุขาภิบาลและอนามัย รัฐบาลได้คำนึงถึงปัญหาการเจ็บไข้ได้ป่วยของราษฎร โดยเฉพาะปัญหาการระบาดของไข้ป่า ไข้ทรพิษ และอหิวาตกโรค ซึ่งได้คร่าชีวิตของราษฎรเป็นจานวนที่ละมาก ๆ จนบางครั้งราษฎรต้องอพยพหนีโรกภัยไข้เจ็บกันทั้งหมู่บ้านก็มี ดังนั้นรัฐบาลได้จัดให้แพทย์ประจำมณฑล ประจำเมืองขึ้น เพื่อทำงานประสานกับแพทย์ที่ทางรัฐบาลได้จัดออกไปทำการปลูกฝี แจกจ่ายและจำหน่ายยาตลอดจนการอธิบายถึงการใช้คู่มือในการรักษาโรคต่าง ๆ ซึ่งทำให้ราษฎรสนใจในการป้องกันและรักษาโรกภัยต่าง ๆ ได้ถูกวิธีมากขึ้น สุขภาพอนามัยของราษฎรก็ดีขึ้นกว่าเดิม

นอกจากนั้นยังได้มีการจัดตั้งสุขาภิบาลขึ้นในเมืองชลบุรี ด้วยความร่วมมือร่วมใจของราษฎรในบริเวณนั้น ในอันที่จะพัฒนาตนเองที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่และการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ซึ่งการจัดตั้งสุขาภิบาลดังกล่าว ได้ดำเนินการตามวิธีการของการจัดตั้งสุขาภิบาลแห่งแรกที่ตำบลท่าฉลอม เมืองสมุทรสาคร และตามนโยบายของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพด้วย ซึ่งผลของการจัดตั้งสุขาภิบาลนั้นได้ทำให้ราษฎรรู้จักช่วยกันปกครองดูแลตนเอง และออกเสียงประชามติอันเป็นวิธีการอย่างหนึ่งของการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย อย่างไรก็ตามการจัดการปกครองแบบเทศาภิบาลของมณฑลปราจีนบุรีก็มีปัญหาและอุปสรรกบางประการ เช่น ปัญหาการขาดบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถเหมาะสมกับตำแหน่ง โดยเฉพาะบุคลากรในระดับกลาง ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากการศึกษายังไม่เจริญเท่าที่ควร และขาดความเข้าใจถึงจุดประสงค์ในนโยบายหรือระบบการปกครองแบบใหม่ จึงทำให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เช่น ข้าหลวงเทศาภิบาล เจ้าเมืองและนายอำเภอ บางครั้งต้องทำหน้าที่ตั้งแต่เป็นผู้บริหารผู้บังคับบัญชาไปจนถึงเสมียนด้วยในตัว เป็นต้น จากปัญหานี้รัฐบาลได้พยายามแก้ไขโดยการคัดเลือกบุกคลที่มีความรู้ความสามารถให้เหมาะสมกับตำแหน่งออกไปรับราชการบ้าง หรือบางครั้งต้องเปลี่ยนแปลงและกำหนดตำแหน่งข้าราชการใหม่ขึ้นมาเพื่อความคล่องตัวในการบริหาร เช่น การกำหนดตำแหน่งปลัดมณฑลให้มาแบ่งเบาภาระของ

ข้าหลวงเทศาภิบาลเกี่ยวกับงานในที่ว่าการมณฑล เพื่อให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีโอกาสไปตรวจราชการในท้องที่อื่น ๆ ได้ เป็นต้น

ส่วนปัญหาโจรผู้ร้ายนั้น ถึงแม้ว่าจะมีการจัดการปกครองให้รัดกุม ตลอดจนจัดตั้งกองตำรวจภูธรขึ้นเพื่อแก้ปัญหานี้แล้วก็ตาม แต่โจรผู้ร้ายก็ยังคงมีอยู่ ทั้งนี้เนื่องจากอัตรากำลังของตำรวจไม่เพียงพอเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่และจำนวนราษฎร ตลอดจนปัญหาการคมนาคมอีกด้วย

นอกจากนี้แล้ว ก็ยังมีปัญหาอื่น ๆ อีก เช่น การจัดการศึกษายังไม่สามารถกระจายและจัดได้อย่างทั่วถึง หรือปัญหาการคมนาคมยังไม่สะดวกเท่าที่ควร ซึ่งปัญหาเหล่านั้นจำเป็นต้องใช้เวลาและงบประมาณ ตลอดจนนโยบายของรัฐบาลที่จะช่วยเหลือและแก้ไขปัญหาให้ลุล่วงไปได้ในระยะต่อ ๆ มา

จากการปรับปรุงทางด้านต่าง ๆ ของข้าหลวงเทศาภิบาล ในช่วง พ.ศ. 2436 - 2458 นับว่าสามารถจัดการปกครองและปรับปรุงแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นให้ลุล่วงผ่านพ้นไปด้วยดี งานบางอย่างที่ริเริ่มกันนับได้ว่าเกิดผลดี เช่น การจัดเก็บภาษีอากร การจัดตั้งกองตำรวจภูธร เป็นต้น ซึ่งผลงานดังกล่าวได้นำไปใช้เป็นแบบอย่างในมณฑลอื่น ๆ อีกด้วย ฉะนั้น การปรับปรุงทางด้านต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่ามณฑลปราจีนบุรีเป็นมณฑลหนึ่งที่มีความเจริญก้าวหน้าไม่แพ้มณฑลอื่น ๆ ในขณะนั้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

1. เอกสารยังไม่ได้ตีพิมพ์

เอกสารจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

1.1 เอกสารรัชกาลที่ 5

1.1.1 เอกสารกระทรวงกลาโหม

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.1/8 การจัดราชการกระทรวงกลาโหม ลงวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/1 พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉทกราบทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ สำเนาที่ 13/411 ลงวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาที่ 118/15199 ลงวันที่ 22 มีนาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 พระราชหัตถเลขาลับถึง กรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ ลงวันที่ 28 มกราคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องจัดการทหารมณฑลต่าง ๆ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/37 กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดชกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาที่ 31/17914 ลงวันที่ 4 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.3/2 ประกาศเรื่องให้รวมเรียกคนรับราชการตำรวจภูธร พลตระเวน พลชาววัง เข้าในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ลงวันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 127

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง .อกสารรัชกาลที่ 5 ก.14/70 จดหมาย Mr. Von Salder กราบทูลสมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ ลงวันที่ 27 กันยายน ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.14/70 ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 45/10891 ลงวันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.14/85 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ลงวันที่ 9 สิงหาคม ร.ศ. 122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.14/85 รายงานการฝึกทหาร

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก 14/85 รายงานราชการในกรมทหารเรือ ลงวันที่ 11 [illegible]ายน ร ศ 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก 14/85 ลายพระหัตถ์พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอากากรเกียรติวงศ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการจัดทหารเรือทางหัวเมืองชายทะเล ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.4/85 ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 3/436 ลงวันที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 122

1 1.2 เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. บริษัทขุดคลอง เล่ม 8

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. หนังสือเก่า เล่มที่ 87

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 1/4 ความคิดเห็นของพระยาประชาชีพบริบาล ในการทำนาไร่สวน วันที่ 29 ธันวาคม ร.ศ. 115

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 1/4 ความคิดเห็นของพระยาประชาชีพบริบาล ลงวันที่ 17 ตุลาคม ร ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 3.1/11 รายงานเรื่องสืบเหตุผลที่คนทานาอพยพออกจากทุ่งรังสิต

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 3.1/12 รายงานเสนาบดีสภา วันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 3.1/14 พระยาภาสกรวงษ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สาเนาที่ 38/794 ลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.6/2 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 22 ลงวันจันทร์ ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 6 ปีกุน นพศก ศักราช 1249

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.6/4 ขออนุญาตทาแร สาเนาคาแปลที่ 6877 ลงวันที่ 5 สิงหาคม ร.ศ. 110

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.6/4 พระยาศรีสหเทพกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมุมตอมรพันธ์ ที่ 12/121 ลงวันที่ 17 พฤษภาคม ร.ศ. 110

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.6/5 ลายพระหัตถ์กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการถึง พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตรพาณิชยการ สาเนาที่ 15/11954 ลงวันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.7/1 มิสเตอร์เวเบอลี ขออนุญาตทาเหมืองแร่พลอย คาแปลที่ 1193 ลงวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ. 110

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.7/4 กรมหลวงคำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 85/844 ลงวันที่ 30 ธันวาคม ร.ศ. 126

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 6.7/4 พระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 17/1023 ลงวันที่ 6 พฤษภาคม ร.ศ 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9/5 รายงานโครงการทดน้ำ ไขน้ำ สาหรับเขตที่ราบแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ของ มิสเตอร์ เยโฮมัน วันเดอร์ไฮเด ร.ศ. 122

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9/9 กรมหมื่นดารงราชานุภาพทูล กรมขุนสมมุตอมรพันธ์ ที่ 1712/10403 ลงวันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9/9 กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ กราบทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ ที่ 379/9505 ลงวันที่ 9 มกราคม ร.ศ. 127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9/9 บันทึกการประชุมที่กระทรวงมหาดไทย วันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9/9 รายงานเสนาบดีสภา วันที่ 4 เมษายน ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9/9 Report on the benefit of irrigation works ของ C.D. Gee.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9.2/39 มิสเตอร์ เยโฮมัน วันเดอร์ ไฮเด อธิบดีกรมคลอง ตรวจการขุดคลองในสยาม ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9.2/46 ประกาศกระทรวงเกษตราธิการ เรื่องซ่อมคลองแสนแสบ ร.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9.4/1 เรื่องบริษัทขุดคลองและคูนาสยาม

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9.4/3 บริษัทขุดคลองและคูนาสยาม

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9.4/13 พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และ ม.ร.ว.สูวพันธ์ กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองทุ่งฝั่งตะวันออก ลานำ้นครนายก ลงวันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 123

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 10.1/2 สาเนาจดหมาย พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 151 ลงวันที่ 10 มกราคม ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 10.1/4 เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 47/9716 ลงวันที่ 17 กันยายน ร ศ. 129

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ 13/229 รายงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร ลงวันที่ 25 มกราคม ร.ศ. 125

1.1.3 เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 12.1/2 กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 130

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14/23 กรมหลวงดารงราชานุภาพกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 234/7387 ลงวันที่ 10 กุมภาพันธ์ ร ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.1/5 ข้อบังคมสาหรับพนักงานกรมสรรพากรนอก ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.1 ก/43 รายงานเสนาบดีสภา วันที่ 14 กันยายน ร.ศ 127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.1 ค/8 ร่างประกาศลดบ่อนเบี้ยในหัวเมือง ปี ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.3/1–17 บาญชีภาษีอากรที่เจ้าภาษีนายอากรทาการผูกขาด และจัดเก็บ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.3/7 บาญแผนกเจ้าภาษี นายอากรว่าประมูลจานวนศก 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.3/10 บัญชีบาญแผนกประมูลภาษีภายในผูกขาดกรมสรรพภาษีไปตั้งเก็บ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.3/10 บัญชีแผนกผู้ว่ารับประมูลภาษีอากรผูกขาดในกรุงและหัวเมืองต่าง ๆ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.3/10 –15 บาญชีบาญแผนกภาษีอากร

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/8 กรมขุนศิริธัชสังกาศทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมุตอมรพันธ์ ที่ 1337/10260 ลงวันที่ 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/8 กรมหมื่นดารงราชานุภาพกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 30/3182 ลงวันที่ 27 เมษายน ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/8 พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลกรมขุนศิริธัชสังกาศ ที่ 59/3264 ลงวันที่ 20 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.4/8 พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 31/154 ลงวันที่ 6 พฤษภาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.18/31 พระยาสุริยานุวัตรกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 157/7342 ลงวันที่ 11 มกราคม ร.ศ. 125

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.18/31 พระยาสุริยานุวัตร กราบบังคมทูลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 37/3293 ลงวันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.18/31 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ถึงพระยาสุริยานุวัตร

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.18/31 ลายพระหัตถ์เลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาสุริยานุวัตร ที่ 9/60 ลงวันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14.18/37 กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 103/2862 ลงวันที่ 18 มิถุนายน ร.ศ. 129

1.1.4 เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 2.8/1 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพรับสั่งถึงพระพรหมสุรินทร์ข้าหลวงว่าราชการเมืองชลบุรี สาเนาที่ 75 ลงวันที่ 21 มีนาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 2.8/1 พระพรหมสุรินทร์กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สาเนาที่ 5ก5 ลงวันที่ 19 เมษายน ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 2.8/1 สำเนาประกาศเรื่องการอพยพของคนลาวในมณฑลปราจีนบุรี

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 2.8/2 พระพรหมสุรินทร์กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สาเนาพิเศษที่ 2893 ลงวันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 2.8/3 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ สาเนาที่ 6593 ลงวันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 2.8/5 คนลาวอพยพออกจากมณฑลปราจีนบุรี

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 2.8/5 พระราชหัตถเลขา ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 24/284 ลงวันที่ 10 มิถุนายน ร.ศ. 117

1.1.5 เอกสารกระทรวงนครบาล

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 1/44.5 รายงานการประชุมเทศาภิบาล ครั้งที่ 9 พ.ศ. 2438

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 11/4 กรมหมื่นดารงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 64/25260 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 11.1/1 กรมหมื่นดารงราชานุภาพกราบทูลกรมหมื่นสมมุตอมรพันธ์ ที่ 180/2261 ลงวันที่ 27 พฤษภาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 11.1/1 กรมหมื่นดารงราชานุภาพกราบทูลกรมหมื่นสมมุตอมรพันธ์ ที่ 148/2202 ลงวันที่ 6 กรกฎาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 11.1/7 กรมหลวงดารงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 19/642 ลงวันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 123

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 11.1/7 กรมหลวงดารงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 173/10320 ลงวันที่ 18 กันยายน ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 11.3/15 กรมหมื่นดารงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 78/18919 ลงวันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 117

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 33/14 พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ ที่ 242/1768 ลงวันที่ 20 มีนาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 33/14 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 241/39785 ลงวันที่ 23 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 33/14 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 281/42602 ลงวันที่ 19 มีนาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 33/14 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 67/17819 ลงวันที่ 26 สิงหาคม ร.ศ 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 33/14 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดารงราชานุภาพ ถึง พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท สาเนาที่ 57/8611 ลงวันที่ 9 สิงหาคม ร ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 33/14 สาเนาโทรเลขของพระยาฤทธิรงค์รณเฉท กราบทูล ,กรมหมื่นดารงราชานุภาพ วันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น 33/17 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ กราบบังคมทูลสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ผู้สาเร็จราชการแทนพระองค์ ที่ 9/1878 ลงวันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 44.5/2 การประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล วันที่ 30 พฤศจิกายน ร.ศ. 115

1.1.6 เอกสารเบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 1/5 เรื่องเสด็จเที่ยวทะเลตะวันออกส่วนพระองค์ ลงวันที่ 14 มีนาคม ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 1.2/1 ร. ที่ 9/41 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ลงวันศุกร์ ขึ้น 13 ค่ำ เดือน 5 จ.ศ. 1240

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 1.2/2 ร. ที่ 154/41 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ วันอังคารขึ้น 13 ค่ำ เดือน 8 ปีเถาะ เอกศก ศักราช 1241

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 1.2/3 ร. ที่ 2/43 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ลงวันอังคาร ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 5 ปีมะเส็ง โทศก 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 1.2/3 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวัฒนพิพัฒน์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันจันทร์ ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 12 ปีมะโรง โทศก 1242

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 1.2/31 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยารัตนบดินทร์ ที่ 161/110 ลงวันที่ 19 มิถุนายน ร.ศ. 110

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 8.1/41 พระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 17 มีนาคม ร.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 12/4 กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 5/1057 ลงวันที่ 4 มีนาคม ร.ศ. 127

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชการที่ 5 บ. 12/4 เรื่องบริษัทเรือกลไฟใหม่เรือไทย

1.1.7 เอกสารชุดฝรั่งเศสและอังกฤษ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 2.2/14 ประกาศของมณฑลปราจีนบุรี

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 2.2/14 พระยาพิพัฒน์โกษากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 24/13296 ลงวันที่ 14 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 2.2/14 พระยาสุริยานุวัตรกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ สาเนาที่ 14359 ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 3.8/2 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 11/5 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 277/10090 ลงวันที่ 20 ธันวาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 11.2/9 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทูลกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ที่ 60 ลงวันที่ 12 สิงหาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 11.2/9 สำเนาโทรเลขกรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ที่ 62 ลงวันที่ 10 สิงหาคม ร.ศ. 126

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 17/1 กรมหมื่นดารงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 8/489 ลงวันที่ 14 เมษายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 17/1 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพถึงพลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท ตราลับที่ 333/413 ลงวันที่ 18 มิถุนายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18/2 พระยาฤทธิรงค์รณเฉทกราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 6/404 ลงวันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18/2 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 101/5127 ลงวันที่ 19 มิถุนายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/2 พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลพระองค์เจ้าชจรจรัสวงศ์ ที่ 20/2132

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/3 พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉทกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 1/12 ลงวันที่ 15 กรกฎาคม ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/3 สวรตราเจ้าพระยาจักรีศรีองค์รักษ์สมุหนายกถึงพระยาฤทธิรงค์รณเฉท ที่ 6/6308 ลงวันที่ 5 กรกฎาคม ร.ศ.112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/10 พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉทกราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 8/406 ลงวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/11 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพถึงพระยาฤทธิรงค์รณเฉท ตราลับที่ 312/392 มิถุนายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/13 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 213/8555 ลงวันที่ 9 สิงหาคม ร.ศ. 112

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/15 กรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ 219/8728 ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/15 พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉท
กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 7993 ลงวันที่ 29 กรกฎาคม
ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/17 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึง
ผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา นครนายก สำเนาที่ 3840
ลงวันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 112

1.1.8 เอกสารเย็บเล่ม สารบาญ สมุดพิเศษ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง [redacted] พ.ศ. เล่ม 23 สมุดพิเศษ
จ.ศ. 1245 - 1247 กา[redacted] เฟรดดริก แมกเกรเกอ
วันที่ 7 สิงหาคม ค.ศ. 1885

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. เล่ม 23 สมุดพิเศษ จ.ศ. 1245 - 1247
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลกรมหมื่นเทวะวงศ์
วโรปการ ร. ที่ 778/47 ม้าอาทิตย์ ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 11 ปีระกา สปตศก
ศักราช 1247

1.1.9 เอกสารกระทรวงมหาดไทย

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 1/16 แฟ้ม 17 พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ฉบับร่าง
ที่ 110/1154

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2/9 คำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยายมราช ถึงกรมหมื่นสมมุตอมรพันธ์ ที่ 83/1240 วันที่ 7 พฤษภาคม ร.ศ. 129

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.1/9 กรมหลวงดารงราชานุภาพกราบบังคมทูลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ที่ 40/1848 ลงวันที่ 27 พฤษภาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.1/9 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ที่ 134/8133 ลงวันที่ 12 ตุลาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.1/34 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ /2/163/ ลงวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/1 การประชุมเทศาภิบาล ครั้งที่ 1 วันที่ 19 มกราคม ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/1 รายงานการประชุมเทศาภิบาล วันที่ 7 มกราคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/2 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล วันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/2 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ปีที่ 7 ครั้งที่ 3 วันที่ 9 กันยายน ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/4 การประชุมเทศาภิบาล ปีที่ 18 วันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/10 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ปีที่ 7 วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 120

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.11/11 รายงานการประชุมเทศาภิบาล ปีที่ 13 ครั้งที่ 2 วันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/2 ใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา ลงวันจันทร์ แรม 1 ค่ำ เดือน 9 ศก 102

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/6 เล่ม 1 ใบบอกเมืองนครนายกที่ 37 ลงวันที่ 7 มกราคม ร.ศ. 109

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/6 เล่ม 2 ใบบอกเมืองนครนายก ศก 103

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/6 หลวงอนุชิตพิทักษ์กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ว่าการกรมหาดไทย ศก 103

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/9 ใบบอกเมืองปราจีนบุรี

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ก/10 ใบบอกเมืองปราจีนบุรี

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.14/39 เล่ม 3 จดหมายเหตุรายวันเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการ เมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา เดือนมกราคม ร.ศ. 119

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.19/4 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 194/7334 ลงวันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.19/4 บาญชีสำมะโนครัว ประจำศก 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.25/29 หม่อมเจ้าอลังการกราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 133/6487 ลงวันที่ 9 ตุลาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.25/46 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบทูลกรมขุนสมมุตอมรพันธ์ ที่ 327/2060 ลงวันที่ 13 พฤษภาคม ร.ศ. 127

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.25/46 กรมหมื่นดำรง
ราชานุภาพ กราบทูลกรมขุนสมมุตอมรพันธ์ ที่ 1336/12306 ลงวันที่ 10
กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.25/46 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 117/3947 ลงวันที่ 22 มิถุนายน
ร.ศ. 127/

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.25/46 ทุพพิกขภัยและอพยพ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.25/46 พระยาศรีสหเทพกราบทูลกรมขุน
สมมุตอมรพันธ์ ที่ 1446/12714 ลงวันที่ 20 ธันวาคม ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.25/46 หม่อมเจ้าดำรงศิริ ทูลกรมหมื่น
มรุพงศ์ศิริพัฒน์ สำเนาวันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ. 127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 10.2/77 กรมหมื่นดารงราชานุภาพกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 2517/11428 ลงวันที่ 21 มกราคม
ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 10.2/83 พระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 83/1116 ลงวันที่ 4 กุมภาพันธ์
ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 10.2/83 พระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 10.2/83 พระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 30 กันยายน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 12.2/8 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 25/962 ลงวันที่ 4 พฤษภาคม
ร.ศ. 129

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/80 กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 10 มิถุนายน ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/83 กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 186/7218 ลงวันที่ 29 สิงหาคม ร.ศ. 127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/83 เจ้าพระยายมราชกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 130

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/83 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลวอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 6 กันยายน ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/83 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 130

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/83 แจ้งความบริษัทป่าไม้ศรีราชา

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/83 ป่าไม้กระยาเลยศรีราชา

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 16.2/83 รายงานของเอช ดับบลิว ฮอล์ ผู้แทนบริษัทบอร์เนียว ตุลาคม ร.ศ. 128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 24/23 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 602/7713 ลงวันที่ 13 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/1 กรมหมื่นดารงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 185/5885 ลงวันที่ 7 ธันวาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/1 พระยาฤทธิรงค์รณเฉทกราบทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 250 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 114

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/1 พันตรี พระยา
วรเดชศักดาวุธกราบทูลกรมหมื่นดารงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 ตุลาคม
ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/1 รายงานคดีความศก 113 ลงวันที่ 30
พฤศจิกายน ร.ศ. 114

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/1 เรื่องให้รวมที่ว่าการเมืองกับที่ว่ากช
มณฑลแห่งเดียวกัน จดหมายพระยาศรีสหเทพราชปลัดทูลฉลอง ทูลหม่อมอลังการ
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี สาเนาลงวันที่ 7 ตุลาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/1 หม่อมเจ้าอลังการรายงานตรวจราชการ
มณฑลปราจีนบุรี ลงวันที่ 5 กันยายน ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/3 พระยาวรเดชศักดาวุธกราบทูล
กรมหมื่นดารงราชานุภาพ ลงวันที่ 8 ตุลาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/3 รายงานประจาปี ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/4 กรมหลวงดารงราชานุภาพกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 247/3651 ลงวันที่ 20 มิถุนายน
ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/4 กรมหลวงดารงราชานุภาพกราบบังคมทูล
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ผู้สำเร็จราชการ ที่ 56/3473
ลงวันที่ 27 มิถุนายน ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/4 ตรวจราชการมณฑลปราจีนบุรี

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/4 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 210/634 ลงวันที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/4 รายงานการตรวจราชการใน ร.ศ.115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/4 รายงานการตรวจราชการมณฑลปราจีนบุรี
ร.ศ. 115

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 50/4 รายงานพระยาอุไทยมนตรี ตรวจราชการ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99/15 พระพิเรนทรเทพกราบทูลกรมหมื่น ดำรงราชานุภาพ สาเนาที่ 3/60 ลงวันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99/15 พระศรีณรงค์วิไชยกราบทูลสมเด็จ พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากาญรังษีสว่างวงษ์ กรมพระภาณุพันธ์วงษ์วรเดช สำเนาที่ 1/112 ลงวันที่ 1 พฤษภาคม ร.ศ. 112

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99/15 พลตรีพระยาฤทธิรงค์รณเฉทกราบทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สาเนาที่ 7232 ลงวันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 99/5 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึง พระพิเรนทรเทพ ข้าหลวงจัดการพาหนะส่งหัวเมืองลาวกาว สาเนาที่ 1/843 ลงวันที่ 20 เมษายน ร.ศ. 112

1.1.10 เอกสารกระทรวงโยธาธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 1/25 สำเนารายงาน การประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. 121 เรื่องจัดการโยธาหัวเมือง

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 3.1/25 เรื่องการแก้ไขวิธีการส่งชณาณัติ ทางไปรษณีย์ ที่ 2/208 ลงวันที่ 12 เมษายน ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 3.3/10 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 102/2261 ลงวันที่ 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ.121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 3.3/10 เอกสารกระทรวงมหาดไทยกับ กระทรวงโยธาธิการ ที่ 25/1200 ลงวันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 3.4/2 พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์กราบทูล กรมหมื่นสมมุตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 4 สิงหาคม ร.ศ. 118

จดหมายเหตุแห่งชาติ. กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 3.4/10 กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ทูลกรมขุนสมมุตอมรพันธ์ ที่ 1130/10188 ลงวันที่ 2 ธันวาคม ร.ศ. 121

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 5.2/16 โยเซฟ เฟอร์มโด กราบทูลกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ คาแปลที่ 7697 ลงวันที่ 10 ตุลาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 5.2/19 สาเนาการประชุมเสนาบดีที่ 8/2170 ลงวันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 5.2/19 เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 34/1297 ลงวันที่ 17 พฤษภาคม ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 5.2/22 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 115/5628 ลงวันที่ 14 กันยายน ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 5.2/24 รายงานการประชุมเสนาบดี วันที่ 9 ธันวาคม ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 5.2/24 รายงานของมิสเตอร์เอช เกีซ เจ้ากรมรถไฟ ลงวันที่ 4 ธันวาคม ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 5.2/26 รายงานการประชุมเสนาบดี วันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 123

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 5.4/7 รถไฟบางปะกง หรือเรียกว่า สายตะวันออก รายงานวันเปิดรถไฟสายตะวันออก

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 5.4/7 ร่างพระดำรัสเปิดทางรถไฟสายตะวันออก

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช. 9/100 นายเอช วาย กิตตินส์ กราบทูลกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ สาเนาแปล วันที่ 16 มีนาคม ร.ศ. 126

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 9/106 กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 62/3213 ลงวันที่ 7 ธันวาคม ร.ศ. 127

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 9/106 การบารุงช่องตะโก

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 9/106 นายอาแลกรีรายงานถึงพระยาเสถียรฐาปนกิตย์ ที่ 2236/908 ลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 9/106 นายเอช ไว กิตตินส์ เอนจิเนียริ่ง กราบทูลกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เกี่ยวกับการตัดช่องตะโก

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 9/106 นายเอช ไว กิตตินส์ เอนจิเนียริ่ง กราบทูล กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ สาเนาคาแปลลงวันที่ 10 มีนาคม ร.ศ. 126

1.1.11 เอกสารสารบัญสมุดพิเศษ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ส.บ. เล่ม 2 จ.ศ. 1238 – 1240 เล่มที่ 84 เรื่องชาวนาตาบลศรีษะกระบือ ถวายฎีกาขอกั้นทานบปิดคลองที่หลวงนาวาเวณิกรขุด

1.1.12 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/4 สรุปรายงานจัดการคณะกรรมการพระศาสนาแลการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 117 – 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 42/4 ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 123 เรื่องการปลูกไข้ทรพิษหัวเมือง

1.2 เอกสารรัชกาลที่ 6

1.2.1 เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ. 1/1 ยอดรายงานน้ำฝน รวม 13 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2449 – 2461

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ. 1/6 รายงานการประชุมเสนาบดี วันที่ 23 มกราคม ร.ศ. 129

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ. 1/12 เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 58/10937 ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 130

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ. 4/1 รายงานการก่อสร้างประตูน้ำบางเหี้ย โดยพิศดาร

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ. 5/2, บันทึกความเห็นของกรมหลวงสวัสดิ์วัฒนวิศิษฐ์ ลงวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2461

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ. 5/6 เรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (ทุ่งคงละคร)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ. 5/6 คำให้การของนายช่วง วันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2459

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ. 5/6 บันทึกเรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ลงวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2459

_____ เอกลารรัชกาลที่ 6 กษ. 5/11 เล่ม 2 คำชี้แจงของขุนพิศาล วันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ. 5/11 เล่ม 2 จดหมายพระปฏิบัติราชประสงค์ถึงปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตร วันที่ 16 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 123

1.2.2 เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 5/1 หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราชกราบทูลกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ที่ 5609 ลงวันที่ 24 สิงหาคม ร.ศ. 131

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 5/1 หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราชกราบทูลกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ที่ 3081 ลงวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2458

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 5/1 หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราชกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ ที่ 2093 ลงวันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2459

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 5/1 หม่อมเจ้าพร้อมพงศ์อธิราชกราบทูลกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ที่ 3643 ลงวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2460

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 7/10 กรมพระจันทบุรีนฤนาถกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 16494/234 ลงวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2458

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 7/10 กรมพระจันทบุรีนฤนาถกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 19872/238 ลงวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2458

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 16.1/5 จดหมายเหตุของสภาเผยแพร่พาณิชย์เรื่องน้ำตาลทรายในประเทศสยาม

1.2.3 เอกสารกระทรวงคมนาคม

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 คค. 5.1/3 เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 7/6256 ลงวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2464

1.2.4 <u>เอกสารกระทรวงนครบาล</u>

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 น. 20.3 ก/5 <u>รายงานการประชุมสมุหเทศาภิบาล</u> วันที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2456

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 น. 20.5/5 <u>ข่าวตัดจากหนังสือพิมพ์</u> วันที่ 23 เมษายน พ.ศ. 2466

1.2.5 <u>เอกสารกระทรวงมหาดไทย</u>

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.1/1 <u>ผักตบชวา</u>

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 1/33 <u>รายงานราชการกระทรวงมหาดไทย</u>

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 1/34 <u>พระยามหาอามาตยาธิบดีกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นปราจิณกิติบดี</u> สำเนาที่ 385/125121 ลงวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 3.1/63 <u>พระมหาอามาตยาธิบดีกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ลงวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2458

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 3.2/17 <u>กรมพระดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ที่ 81/6822 ลงวันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ. 2456

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 3.6 ก/3 <u>กรมหลวงดำรงราชานุภาพทูลกรมหมื่นปาจิณกิติบดีราชเลขานุการ</u> ที่ 36/259 ลงวันที่ 10 เมษายน ร.ศ.130

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 3.6 ก/3 <u>จีนต้นกะถีและจีนโกอุนจ่ายขออนุญาตตั้งโรงงานทำสับปะรดกระป๋อง</u>

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 3.6 ก/3 <u>พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> ลงวันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 130

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 5.1/1 ตราราชสีห์น้อยของเจ้าพระยาสุรสีห์ถึงข้าหลวงเทศาภิบาล ปี พ.ศ. 2462

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 5.1/1 พระยาศรีสหเทพกราบทูลพระเจานองยาเธอกรมหมื่นปราจิณกิตติบดี ที่ 98/899 ลงวันที่ 26 เมษายน ร.ศ. 130

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 8/3 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีองคมนตรีกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2458

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 8/3 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีองคมนตรีกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 18 สิงหาคม พ ศ 2458

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 8/3 พระยาอามาตยาธิบดี กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 64/5932 ลงวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2458

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 10/3 รายงานกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยกรมตารวจภูธร วันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2457

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 12.2/6 กรมพระดารงราชานุภาพกราบทูลพระเจ้านองยาเธอกรมหลวงปราจิณกิตติบดี ราชเลขานุการ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 18/5 รายงานกระทรวงมหาดไทยแผนกสรรพากรนอก ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2457

1.2.6 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ. 1/1 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลแผนกธรรมการ ร.ศ. 129

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ. 1/3 รายงานแผนกธรรมการ มณฑลปราจีนบุรี ลงวันที่ 28 กันยายน ร.ศ. 130

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ. 1/14 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำ พ.ศ. 2455

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ. 1/20 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำ พ.ศ. 2456

1.3 เอกสารรัชกาลที่ 7

1.3.1 เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 7 กษ. 5.1/1 รายงานของพระยานพผลารักษ์ อธิบดีกรมป่าไม้ ลงวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2469

_____ เอกสารรัชกาลที่ 7 กษ. 5.1/1 บริษัทป่าไม้ศรีราชา

1.4 เอกสารหน่วยงานต่าง ๆ

1.4.1 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กต. 7.2.1/2 ข่าวในราชสำนัก

_____ กต. 7.2.1/2 เสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปราจีนบุรี

_____ กต. 40.28/17 กรมหลวงดำรงราชานุภาพทูลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ที่ 745/40204 ลงวันที่ 8 มีนาคม ร.ศ. 117

_____ กต. 40 ร.ศ. 112/60 ลายพระหัตถ์กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการถึงพระยาสุริยานุวัตร ที่ 335/14858 ลงวันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 114

1.4.1 เอกสารกระทรวงเกษตรและสหกรณ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กส. 4/3797 นายอาร์ โรศ คุลนิส กราบทูล กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงการคลัง ที่ 2987 ลงวันที่ 5 มีนาคม ร.ศ. 116

_____ กส. 10/47 บริษัทชี้แจงเขตแขวงเมืองที่ติดต่อกับทุ่งของบริษัท ลงวันที่ 27 สิงหาคม ร.ศ. 119

_____ กส. 10/1294 ประกาศของกระทรวงเกษตราธิการ วันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2458

_____ ก์ส. 11/165 เจ้าพระยาเทเวศร์วงษวิวัฒน์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 1 ธันวาคม ร.ศ. 125

_____ กส. 11/165 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมุตอมรพันธ์ ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงษวิวัฒน์ ลงวันที่ 24 กันยายน ร.ศ. 123

_____ กส. 11/803 รายงานกรมคลองตั้งแต่กรมคลองถึงหม่อมเจ้าอนุรุธเทวา เป็นเจ้ากรมคลอง

_____ กส. 13/446 รายงานบาทหลวงยวง (Yean H.C.) ผู้จัดการบริษัท ลงโทบถึงเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ ลงวันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 125

1.4.2 เอกสารสารบัญสมุดพิเศษ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง สบ. 2.33/6 ประวัติศรีมหาราชา

เอกสารหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 45 ใบบอก เมืองปราจิม ส่งส่วยผลเรว และส่วยต่าง ๆ เมืองศรีทันดร

_____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 7 ใบบอกหลวงราชสุเรนทร ส่งส่วยศรีฟ้อง

2. เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

"การขุดแร่ทำทองเมืองปราจิณบุรี" ราชกิจจานุเบกษา 1 : 19 วันจันทร์ แรม 1 ค่ำ เดือน 7 จ.ศ. 1236

"ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวและกองจับผู้ร้าย" ราชกิจจานุเบกษา 7 : 408 - 409 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาคปกิณกะ ภาค 1 พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ พ.ศ. 2493 ม.ป.ท., ม.ป.ป. 26 หน้า (ไม่ครบหน้า)

_____ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อไต้ลง พรประภา 4 กันยายน 2511 ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร 2511, 811 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาค 6 พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร 15 มีนาคม 2481, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร 2481, 312 หน้า

_____ พระราชหัตถเลขา ร. 5 เสด็จประพาสมณฑลบราจีนบุรี พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางแม้น ยุปานนท์ 27 ธันวาคม 2502 ชนะการพิมพ์ 2503, 58 หน้า

_____ ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ 2507, 2 เล่ม

_____ "เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. 2419" ชุมนุมเรื่องจันทบุรี เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล 29 พฤศจิกายน 2514 โรงพิมพ์คุรุสภา 2514, 372 หน้า

"แจ้งความกระทรวงธรรมการ จัดการสาธารณพยาบาล มณฑลปราจีน"
ราชกิจจานุเบกษา 25 : 83 - 84 26 เมษายน ร.ศ. 127

"แจ้งความกระทรวงมหาดไทย" ราชกิจจานุเบกษา 11 : 44 27 มกราคม ร.ศ. 113

"แจ้งความกระทรวงมหาดไทย" ราชกิจจานุเบกษา 14 : 820 13 มีนาคม ร.ศ. 116

"ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง" ราชกิจจานุเบกษา 15 : 33 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

"ประกาศจัดบันน่าที่ กระทรวงกลาโหม-มหาดไทย" ราชกิจจานุเบกษา 11 : 39 23 ธันวาคม ร.ศ. 113

"ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทร์ ศก 124 ในมณฑลปราจีนบุรี" ราชกิจจานุเบกษา 23 : 649 30 กันยายน ร.ศ. 125

"ประกาศตั้งข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมมณฑลปราจีนบุรี" ราชกิจจานุเบกษา 14 : 163 - 164 4 กรกฎาคม ร.ศ. 116

"ประกาศในการจับโจรผู้ร้าย ห้ามมิให้ราษฎรหวาดหวั่น" ราชกิจจานุเบกษา 7 : 426 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

"ประกาศว่าด้วยไม่ให้กักขังคนที่จะกลับบ้านเมืองของตนในฝั่งซ้ายฟากตะวันออกแม่น้ำโขง" ราชกิจจานุเบกษา 10 : 52 25 มีนาคม ร.ศ. 112

"ประกาศเรื่องจัดการศาลยุติธรรมในมณฑลปราจีนบุรี" ราชกิจจานุเบกษา 14 : 408 17 ตุลาคม ร.ศ. 116

"พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 12 19 มกราคม ร.ศ. 114

"พระบรมราชโองการประกาศแต่งตั้งเสนาบดี" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 เมษายน ร.ศ. 111

"พระราชดำรัสตอบ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายน่าในการเฉลิมพระชนมพรรษา" ราชกิจจานุเบกษา 15 : 26 25 กันยายน ร.ศ. 117

"พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาล ร.ศ. 127" ราชกิจจานุเบกษา 25 : 668 กันยายน ร.ศ. 127

"พระราชบัญญัติตั้งข้าหลวงพิเศษสำหรับแก้ไขธรรมเนียมการศาลยุติธรรมหัวเมืองทั้งปวง ร.ศ. 115" ราชกิจจานุเบกษา 13 : 275 - 278 27 กันยายน ร.ศ. 115

"พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14 พฤษภาคม ร.ศ. 116

"พระราชบัญญัติลักษณะปกครองทองที่ พระพุทธศักราช 2457" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2457

มหาดไทย, กระทรวง "คำสั่งวิธีปราบปรามโจรผู้ร้ายตามชายแดนติดต่อกับฝรั่งเศส ตราน้อย ถึงมณฑลปราจีนบุรี ที่ 36/1976 วันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ. 129" เทศาภิบาล 9 : 51 1 มิถุนายน ร.ศ. 129

_____ "จำนวนรถ ล้อ เกวียน ในประเทศสยาม จานวนศก 129" เทศาภิบาล 13 : 259 สิงหาคม ร.ศ. 131

_____ "จำนวนสัตว์พาหนะในประเทศสยาม จำนวนศก 129" เทศาภิบาล 13 : 260 สิงหาคม ร.ศ. 131

_____ "รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกเกษตราธิการ ร.ศ. 129" เทศาภิบาล 10 : 58 มกราคม ร.ศ. 129

_____ "รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกพยาบาล ร.ศ. 125" เทศาภิบาล 6 : 11 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127

มหาดไทย, กระทรวง "รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกโยธา ร.ศ. 126" เทศาภิบาล 4 : 158 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

_____ "รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. 129" เทศาภิบาล 10 : แผนพิเศษ พฤศจิกายน ร.ศ. 129

_____ "รายงานการประชุมสมุหเทศาภิบาล พ.ศ. 2456" เทศาภิบาล เล่ม 15 เมษายน - กันยายน 2456

_____ "เรื่องกำจัดฝักตบชวา" เทศาภิบาล 6 : 107 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127

_____ "เรื่องสุขาภิบาล" เทศาภิบาล 2 : 20 - 28 ตุลาคม - มีนาคม ร.ศ. 125

_____ "ลักษณะการให้รางวัลกำนันผู้ใหญ่บ้าน" เทศาภิบาล เล่ม 1 เมษายน - กันยายน ร.ศ. 125

_____ "ยอดสามะโนครัว การเลี้ยงชีพของมณฑลปราจีนบุรี ร.ศ. 128" เทศาภิบาล 10 : 208 - 211 พฤศจิกายน ร.ศ. 129

_____ "อำนาจของข้าหลวงเทศาภิบาลในการออกข้อบังคับเป็นกฎหมาย" เทศาภิบาล เล่ม 1 เมษายน - กันยายน ร.ศ. 125

"แม่กองพิจารณาความผู้ร้ายหัวเมืองชายทะเล" ราชกิจจานุเบกษา 8 : 47 10 พฤษภาคม ร.ศ. 110

ราชกิจจานุเบกษา 24 : 1184 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

ราชกิจจานุเบกษา 27 : 15 - 17 8 พฤษภาคม ร.ศ. 129

"รายงานการสร้างทางรถไฟสายตะวันออก" ราชกิจจานุเบกษา 24 : 184 - 186 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

"รายงานเทศาภิบาล" ราชกิจจานุเบกษา 18 : 507 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117

"รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลปราจีนบุรี รัตนโกสินทรศก 117" ราชกิจจานุเบกษา 16 : 29 ตุลาคม ร.ศ. 118

"สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ บอกมากราบทูลด้วยเรื่องเมืองปราจีนบุรี"
ราชกิจจานุเบกษา ปีที่ 1 ศก 1236

เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท. และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม *ประชุมกฎหมายประจำศก* โรงพิมพ์เดลิเมล์ 2478, เล่ม 9, 11, 12, 18, 19

เอกสารชั้นรอง

1. หนังสือทั่วไป

การรถไฟแห่งประเทศไทย *ที่ระลึกในวันคล้ายวันสถาปนากิจการรถไฟครบรอบ 72 ปี* การรถไฟแห่งประเทศไทย 2513, 493 หน้า

กิจจา วัฒนสินธุ์ *ประวัติความเป็นมาของเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา* พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายกิจจา วัฒนสินธุ์ 17 มีนาคม 2523 ม.ป.ท. 2523, 216 หน้า

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ *การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู 2520, 274 หน้า

คมนาคม, กระทรวง *อนุสรณ์กระทรวงคมนาคม 2497* โรงพิมพ์รถไฟ 2497, 60 หน้า

ครอร์ฟอร์ด, จอห์น *เอกสารของครอร์ฟอร์ด* แปลโดย นายไพโรจน์ เกษแม่นกิจ โรงพิมพ์การศาสนา 2515, 267 หน้า

จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย* พิมพ์ครั้งที่ 2 โอเดียนสโตร์ 2527, 604 หน้า

จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ *วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112* เอกสารนิเทศการศึกษา หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู 2519, 263 หน้า

ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสภาพเศรษฐกิจ สมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช 2522, 348 หน้า

ชัยอนันต์ สมุทวณิช และขัตติยา กรรณสูต (ผู้รวบรวม) เอกสารการเมืองการปกครองของไทย โครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ไทยวัฒนาพานิชจากัด 2518, 406 หน้า

แชน ปัจจุสานนท์, พล.ร.ต.(ร.น.) ประวัติการทหารเรือไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเรือเอกหม่อมเจ้าครรชิตพล อาภากร ม.ป.ท., ม.ป.ป., 516 หน้า

แชน ปัจจุสานนท์, พล.ร.ต.(ร.น.) และ สวัสดิ์ จันทนี, น.อ.(ร.น.) กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส แจะการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยาสมัย ร.ศ. 112 อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางพร้อม ศรีหงส์ 31 สิงหาคม 2518 โรงพิมพ์คุรุสภา 2519, 226 หน้า

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ โรงพิมพ์เทพไพศาล 2504, 826 หน้า

ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยา นิทานโบราณคดี พิมพ์ครั้งที่ 5 คลังวิทยา 2494, 655 หน้า

ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยา และพระยาราชเสนา เทศาภิบาล คลังวิทยา 2495, 444 หน้า

_____ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 17 ตำนานการเล่นบ่อนเบี้ยและเลิกหวย โรงพิมพ์ธนาคารออมสิน 2504, 97 หน้า

_____ ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม ม.ป.ท. 2463, 98 หน้า

ตรี อมาตยกุล ประวัติบรรพบุรุษและสกุลวงศ์ อมาตยกุล พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาปฏิภาณพิเศษ (อาเล็กแซนเดอร์ อมาตยกุล) 30 มีนาคม 2507 โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์ 2507, 116 หน้า

ตรี อมาตยกุล เมืองทองของไทย แพร่พิทยา 2497, 683 หน้า

ตารวจ, กรม กิจการตำรวจในระหว่าง พ.ศ. 2435 - 2458 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันตำรวจเอก พระยาถกลสรศิลป์ (สิงห์โต เปรมานนท์) 2509 โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย 2509, 65 หน้า

_____ ประวัติการตำรวจไทย อรุณการพิมพ์ ม.ป.ป. ไม่มีเลขหน้า

ทำเนียบข้าราชการกรมตำรวจภูธร สำหรับกรมตำรวจภูธร พระพุทธศักราช 2457 ม.ป.ป., ม.ป.ท. ไม่มีเลขหน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัฒนจาตุรนต์ 2478 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2478, 325 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงวงษานุประพัทธ์ (ตาด สนิทวงศ์ ณ อยุธยา) 17 มีนาคม 2481 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร 2481, 443 หน้า

เทศ สมุทรานนท์ ชลบุรีภาคต้น พิมพ์เนื่องในงานประชุมเพลิงศพ เทศ สมุทรานนท์ 26 ตุลาคม 2483 โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย 2482, 114 หน้า

เทศาจิตรพิจารณ์, หลวง ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม พิมพ์เนื่องในงานปลงศพ นางสาวโสภา วิริยะศิริ 2467 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2467, 37 หน้า

ธรรมศาสตร์และการเมือง, มหาวิทยาลัย หนังสืออ่านประกอบคาบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย โรงพิมพ์ธรรมศาสตร์ 2514, 280 หน้า

นริศรานุวัติวงศ์, สมเด็จกรมพระยา และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ องค์การค้าคุรุสภา พ.ศ. 2504 เล่ม 6, 7

บริษัทศรีมหาราชา จากัด จดหมายเหตุ และสารคดีบริษัทศรีราชาจำกัด ม.ป.ป., ม.ป.ท. ไม่มีเลขหน้า

บอร์ค คาร์ล สมัยพระปิยมหาราช แปลโดย เสฐียร พันธรังษี และอัมพร จุลานนท์ แพร่พิทยา 2505, 583 หน้า

บัญชาการทหารสูงสุด, กอง ประวัติกองทัพไทยในรอบ 200 ปี พ.ศ. 2325 - 2525 โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร 2525, 446 หน้า

บุญเติม พันชอบ และภารดี มหาขันธ์ การสารวจลักษณะสังคม และวัฒนธรรมพื้นบ้านภาคตะวันออก โครงการวิจัยภาษาและวัฒนธรรมพื้นบ้านภาคตะวันออก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน 2522, 118 หน้า

ประยุทธ สิทธิพันธ์ แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง ธรรมเสวี 2501, 341 หน้า

ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) บุนนาค พยัคฆเดช (ผู้รวบรวม) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองอนุสาวรีย์รูปหล่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา 24 มิถุนายน 2521 กรุงเทพการพิมพ์ 2521, 200 หน้า

ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และคนอื่น ๆ เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ 2481, 266 หน้า

ปาเลกัวซ์, ฌัง ปัปติสต์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร ก้าวหน้า 2520, 930 หน้า

ไปรษณีย์โทรเลข, กรม ประวัติและวิวัฒนาการ กรมไปรษณีย์โทรเลขครบรอบ 80 ปี (พ.ศ 2426 – 2506) โรงพิมพ์ธนาคารออมสิน 2506, ไม่มีเลขหน้า

พลกล อังกินันท์ บทบาทของชาวจีนในประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่กิมฮวย คุณวัฒน์ 23 เมษายน 2515 ประจักษ์การพิมพ์ 2515, 205 หน้า

พิศาลสงคราม, พระ ตาราปกครอง เล่ม 1 โรงพิมพ์ศิริเจริญ ร.ศ. 121 ไม่มีเลขหน้า

พูนผล อาสนาจินดา, พ.อ. ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจประเทศไทย ไทยวัฒนาพานิช 2514, 187 หน้า

มรุพงศ์ศิริพัฒน์, กรมหมื่นพระเจ้าน้องยาเธอ การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่า และมณฑลปราจีนบุรี พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเฮี้ยะ ศิริทรัพย์ 27 พฤศจิกายน 2515 ม.ป.ท., 2515, 115 หน้า

มหาดไทย, กระทรวง ดารงราชานุสรณ์ เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพระรูปอนุสาวรีย์ ณ กระทรวงมหาดไทย 1 เมษายน 2511 โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น 2511, 503 หน้า

_____ ที่ระลึกคล้ายวันสถาปนากระทรวงมหาดไทย 1 เมษายน 2508 ม.ป.ท., ม.ป.ป , 574 หน้า

_____ ทำเนียบท้องที่หัวเมือง ร.ศ. 129 ม.ป.ท., ม.ป.ป. ไม่มีเลขหน้า

_____ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานการปกครองของพระองค์ โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น 2505, 244 หน้า

_____ อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกครบรอบ 60 ปี บริบูรณ์ของกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2435 – 2495 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2495, ไม่มีเลขหน้า

มหาอามาตยาธิบดี, พระยา การปกครองฝ่ายพลเรือนหรือมหาดไทย พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระภักดีศรีสุพรรณภูมิ (สุด สุนทรศาลทูล) เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 19 พฤศจิกายน 2505 โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น 2505, 151 หน้า

ยุติธรรม, กระทรวง การจัดศาลหัวเมืองครั้งแรก สุจริต ถาวรสุข (ผู้รวบรวม) พิมพ์แจกในงานถวายผ้าพระกฐิน พระราชทาน ณ วัดราชญาติการาม 12 พฤศจิกายน 2507, โรงพิมพ์ชวนพิมพ์ 2507, 73 หน้า

_____ ลายพระหัตถ์ของเสด็จในกรมหลวงราชบุรี กับเรื่องกระทรวงและศาลยุติธรรม พิมพ์แจกในงานกฐินพระราชทาน ณ วัดบูรณสิริมาตยาราม 15 พฤศจิกายน 2504 โรงพิมพ์องค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทย 2504, 50 หน้า

ยุธนาธิการ, กรม ทาเนียบทหารบก ร.ศ. 126 ม.ป.ท., ม.ป.ป. ไม่มีเลขหน้า

ริกส์ เฟรด ดับบลิว การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย เอกวิทย์ ณ ถลาง และอมร โสภณวิเชษฐวงศ์ ศิวพร 2512, 235 หน้า

วงษานุประพันธ์, เจ้าพระยา ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลเอกเจ้าพระยาวงษานุประพันธ์ (ม.ร.ว.สท้านสนิทวงศ์) พิมพ์ครั้งที่ 2 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2484, 327 หน้า

วรภักดิ์พิบูลย์, พระยา ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2512, 318 หน้า

วรรณกรรมสุนทรภู่ พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพูน บุญศิริ วันที่ 14 พฤษภาคม 2516 แสงทองการพิมพ์ 2516, 329 หน้า

วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล บรรณาธิการ มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ เอกสารทางวิชาการของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2524, 426 หน้า

เวลลา วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิจ ทองโสภิต โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514, 301 หน้า

ศรีมหาโพธิ์คุณารักษ์, พระครู ประวัติจังหวัดปราจีนบุรี เนื่องในงานฌาปนกิจศพนางปุย บัณฑุวรรณ 20 เมษายน 2518 กิจเกษมการพิมพ์ ปราจีนบุรี 2512, 60 หน้า

ศิลปากร, กรม อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ (จังหวัดที่อยู่ในความปกครองของมณฑลปราจีนบุรีเดิม) พิมพ์เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นายหงวน เท่งเศรษฐี โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2482, 68 หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435 – 2507 พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง วันที่ 1 เมษายน 2507, ม.ป.ท. 2507, 1133 หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมตารา ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม โรงพิมพ์อักษรนิติ 2468, 512 หน้า

สวาท เสนาณรงค์ ภูมิศาสตร์ประเทศไทย สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช 2512, 224 หน้า

สาธารณสุข, กระทรวง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับการสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข 2505, 64 หน้า

สิรินธร เทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จเจ้าฟ้า และคนอื่น ๆ พระที่นั่งวิมานเมฆ โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ พิมพ์ครั้งที่ 2 2526, 155 หน้า

สุจริต ถาวรสุข พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ องค์การค้าของคุรุสภา 2508, 3 เล่ม

สุนทรี อาสะไวย์ บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ. 2431 ถึง 2457 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2521, 339 หน้า

สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา ประวัติการจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) โรงพิมพ์ศรีหงส์ 2504, 667 หน้า

สุวิทย์ ฟักขาว ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310 – 2394) รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2525, 347 หน้า

หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์สังคมและการเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ 2514, 280 หน้า

อินแกรม เจมซี ประวัติศาสตร์–เศรษฐกิจไทย : 1850 – 1970 แปลโดย สุวิทย์ ฟักขาว นงครวญ กาญจนประเสริฐ และสมิธ สระอุบล คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูนครสวรรค์ 2521, 289 หน้า

เอ. คาร์ และพันตรี อี. ไชเคนฟาเคน ชาติพันธุ์วิทยา ว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ในประเทศไทย พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี ชุนฤทธิไกรณการ (รอด โคปาละสุต) 27 พฤศจิกายน 2515 โรงพิมพ์การงธรรม 2515, 123 หน้า

ฮอลล์ ดี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แปลโดย คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ฯ และคนอื่น ๆ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์ 2522, 2 เล่ม

Crowfurd, John. Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China. Kualar Lumper. Oxford University Press 1967, 560 p.

Skinner, G. William. Chinese Society in Thailand. An Analytical History. New York Cornell University Press 1957. 459 p.

2. วิทยานิพนธ์

กิตติ ตันไทย คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367 – 2453) วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520, 213 หน้า อัดสาเนา

นวลเพ็ญ ภานุรักษ์ การจัดการปกครองมณฑลกรุงเก่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2438 – 2453) ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2521, 205 หน้า อัดสาเนา

บุญรอด แก้วกัญหา การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2411) วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518, 264 หน้า อัดสาเนา

มัลลิกา เรืองระพี บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจสังคมและศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1 – 4 แห่งรัตนโกสินทร์ วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518, 313 หน้า อัดสาเนา

รสสุคนธ์ จรัสศรี บทบาทของข้าราชการต่างประเทศในกรมตารวจในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520, 279 หน้า อัดสาเนา

สุวิทย์ ฟักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ 112 – 126 ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2528, 328 หน้า อัดสาเนา

3. บทความในวารสารและหนังสือพิมพ์

ข่าวมณฑลปราจีนบุรี ธันวาคม ร.ศ. 129

"ปิดศรีมหาราชา" ไทยรัฐ 6 พฤศจิกายน 2527 หน้า 1, 2

เพ็ญศรี ดุก "การฟื้นฟูทางพระราชไมตรี และสัมพันธภาพทางการทูตระหว่างไทยและฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399 – 2411)" แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3 : 8 – 38 กันยายน 2516

"เมืองไทยในรัชกาลที่ 5 ตามสายตาคนนอก" เรือเอกหญิงสุมาลี วีระวงศ์ แปลและเรียบเรียงจาก Siam in the Century ของ J.G.D. Campbell วารสารแผนที่ 27 : 18 กรกฎาคม – กันยายน 2527

วุฒิชัย มูลศิลป์ "การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5" แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3 : 39 – 49 กันยายน 2516

สาเริง สิงหะวาระ, พ.ต.ต. "นายตารวจชาวเดนมาร์ก" ตารวจ 6 : 89 มิถุนายน 2509

ՍԵՌՄԱՆՄ

ภาคผนวก ก

ข้อบังคับการเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตารวจภธร

ข้อบังคับการเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร

"การเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร แต่เดิมมายังไม่มีวิธีที่เป็นแบบแน่นอน จึงได้กำหนดเป็นข้อบังคับไว้สำหรับใช้ในมณฑลที่ไม่ได้ใช้พระราชบัญญัติลักษณเกณฑ์ทหารต่อไปดังนี้."

กำหนดอายุคนรับราชการ

ข้อ 1. บรรดาชายฉกรรจ์ นอกจากจำพวกต่าง ๆ ที่ได้ยกเว้นในข้อบังคับนี้ซึ่งอยู่ประจำในท้องที่มณฑล... มีอายุตั้งแต่ 18 ปีถึง 25 ปีให้ถึงเข้าใจว่าอยู่ในระหว่างที่จะต้องเกณฑ์รับราชการเป็นพลตำรวจภูธร

กำหนดเวลารับราชการ

ข้อ 2. ผู้ที่ต้องเกณฑ์นั้นให้มีกำหนดเวลารับราชการ 2 ปีเต็ม นับแต่วันที่เข้ารับราชการเป็นต้นไป เมื่อครบกำหนด 2 ปีแล้วให้ปลดพ้นจากราชการประจำ

ข้อ 3. ผู้ต้องเกณฑ์อยู่ในท้องที่เมืองใดในเวลาปรกติ ให้คงรับราชการอยู่ในท้องที่เมืองนั้น เว้นไว้แต่เมื่อมีการจรเป็นครั้งคราวอย่างหนึ่ง หรือผู้นั้นสมัครที่จะย้ายไปรับราชการเมืองอื่นอย่างหนึ่ง ในสองอย่างนี้จึงให้ย้ายไปได้

วิธีเกณฑ์

ข้อ 4. ลักษณะการเกณฑ์นั้น ให้คิดเฉลี่ยตามวานวนตาบลให้เทศาภิบาลเป็นผู้กำหนดแล้วแต่ตาบลน้อย และตาบลใหญ่ ตัวอย่างเช่น อาเภอหนึ่งต้องการพลตำรวจภูธร 20 คน และอาเภอนั้นมีตาบลที่ผู้คนมากนับว่าเป็นตาบลใหญ่ 5 ตาบล ตาบลที่มีผู้คนน้อย 10 ตาบล แบ่งเฉลี่ยตาบลใหญ่ตาบลละ 2 คน ตาบลน้อย ตำบลละ 1 คน คงได้คน 20 คนดังนี้

ข้อ 5. เมื่อเทศาภิบาลได้กำหนดเฉลี่ยคนตามตำบลแล้วตาบลใดที่จะต้องส่งกี่คน ให้กานันเป็นผู้ส่ง แล้วแต่กานันจะปฤกษากับผู้ใหญ่บ้าน ว่าควรเกณฑ์โดยวิธีเรียกคนสมัค หรือให้จับฉลากหรือด้วยประการใดก็แล้วแต่จะเห็นสมควร สดแต่ให้ได้คนส่งตามจานวนที่ต้องการแล้วเป็นใช้ได้

ข้อ 6. ถ้ากนขาดจำนวนลงที่จะต้องเรียกเติมคราวละ 2 – 3 คนเช่นนี้ ให้เกณฑ์เรียงตำบลไปตามตาบลน้อยและใหญ่ ซึ่งได้กำหนดไว้แล้วนั้น เว้นไว้แต่ถ้าคนตาบลใดหนีราชการหรือต้องไล่ออกจากราชการ ด้วยความผิดเช่นเป็นโจรผู้ร้าย เป็นต้น กานันตาบลที่คนหนีหรือคนต้องไล่ออกนั้นต้องส่งคนใหม่แทน

ประโยชน์ของผู้ต้องเกณฑ์

ข้อ 7. ผู้ที่ต้องเป็นตารวจภูธรนั้นในเวลาที่รับราชการประจาอยู่จะได้รับพระราชทานเงินเดือนเบี้ยหวัดและเครื่องนุ่งห่มตามสมควร

ข้อ 8. ในเวลาที่บุตร์รับราชการเป็นตารวจภูธรประจาการอยู่นั้น ห้ามมิให้กะเกณฑ์บิดาใช้ราชการอย่างไร ๆ และห้ามมิให้เก็บเงินค่าราชการแก่บิดาตลอดเวลาที่บุตร์รับราชการประจาอยู่ ถ้าหากว่าผู้นั้นมีแต่มารดา ก็ให้ถามผู้ต้องเกณฑ์ว่าสมัคจะให้ยกเว้นผู้ใดผู้หนึ่งไม่ให้เกณฑ์ใช้ราชการและไม่ให้เก็บเงินค่าราชการยกเว้นผู้นั้นไว้สาหรับเป็นผู้ปฏิบัติมารดาดังเช่นที่ยกเว้นบิดานั้นก็ได้

วิธียกเว้นตามที่กล่าวในข้อนี้ให้ออกใบคุ้มมีกาหนด 2 ปี มอบให้แก่ผู้ต้องเกณฑ์เพื่อได้มอบให้แก่ผู้ได้ยกเว้นนั้น

การยกเว้นราชการ

ข้อ 9. บุคคลบางจาพวกซึ่งแจ้งอยู่ในข้อต่อไปนี้ ให้ยกเว้นชั่วคราว ไม่ต้องมีหน้าที่รับราชการตารวจภูธร ตามข้อบังคับนี้ในระหว่างที่ยกเว้นนั้น คือ.–

(1) พระภิกษุสามเณรรู้ธรรมและนักบวช ยกเว้นตลอดเวลาบวช

(2) นักเรียน วิชาซึ่งรัฐบาลได้กำหนดว่าเป็นชั้นอุดมศึกษา ยกเว้นตลอดเวลาเรียนภายในอายุ 30 ปี

(3) ข้าราชการพลเรือนที่มีตำแหน่งรับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือน ยกเว้นตลอดเวลามีตำแหน่งที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือน

(4) เจ้าหน้าที่ปกครองท้องที่ ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ปกครองท้องที่รัตนโกสินทรศก 116 ยกเว้นตลอดเวลาที่มีตำแหน่งรับราชการอยู่นั้น

(5) บุตรที่ต้องปฏิบัติบิดาหรือมารดา ผู้ทุพลภาพยกเว้นตลอดเวลาที่ปฏิบัติบิดาหรือมารดา แลถ้ามีบุตรหลายคนด้วยกัน ให้บิดาหรือมารดาผู้ทุพลภาพนั้นเลือกไว้ปฏิบัติได้ 1 คน ถ้าทุพลภาพทั้ง 2 คน ให้เลือกไว้ได้คนละคน

(6) บิดาหรือมารดา ซึ่งมีบุตรต้องเข้ารับราชการตรวจภูธรประจำอยู่ในคราวใด ๆ ซึ่งต้องประจำการอยู่ถึง 3 คนแล้ว เมื่อมีบุตรที่จะต้องเข้ารับราชการอีกในระหว่างนั้นให้ยกเว้นให้อยู่ปฏิบัติบิดาหรือมารดาคน 1 แล้วแต่บิดามารดาจะเลือกให้ยกเว้นบุตรคนใด

(7) บิดาที่ต้องเลี้ยงบุตรอันเป็นกาพร้าหรือชายที่ต้องเลี้ยงน้องอันเป็นกาพร้าบิดามารดา ซึ่งเด็กกาพร้านั้นยังไม่สามารถจะเลี้ยงตัวเองได้ ยกเว้นตลอดเวลากว่าจะไม่จำเป็นต้องเลี้ยงบุตรหรือน้อง คือถ้าบุตรแลน้องกาพร้านั้นเป็นชายยกเว้นได้จนอายุ 18 ปี ถ้าเป็นหญิงยกเว้นจนมีสามี ถ้ายังไม่มีสามียกเว้นให้จนอายุ 21 ปี แต่ถ้าบิดาหรือพี่ซึ่งจะต้องยกเว้นนี้ไม่ได้มีกิจจำเป็นที่ต้องเลี้ยงบุตรหรือน้องด้วยประการใดโดยที่ได้มีผู้อื่นปกครองอย่างหากแล้ว ก็ไม่ต้องยกเว้นให้

(8) คนประกอบการทำไร่นาค้าขายมากได้เสียภาษีอากรเป็นอัตราเงินไม่ต่ากว่าปีละ 40 บาท แล้วยกเว้นตลอดเวลาที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ากว่ากำหนดนั้น

(9) การค้าขาย ที่ลงทุนทาด้วยกันหลายคนให้นับว่าเป็นบริษัท ถ้าบริษัทนั้นได้เสียภาษีอากรเป็นจานวนเงินไม่ต่ากว่าปีละ 80 บาทแล้ว ให้ยกเว้นผู้อานวยการของบริษัทคนหนึ่ง และผู้จัดการของบริษัทคนหนึ่งซึ่งได้เสียภาษีตามอัตราตลอดเวลาที่เป็นผู้อานวยการและผู้จัดการของบริษัทที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ากว่ากำหนดอัตราที่ได้กล่าวแล้วนั้น

(10) คนป่วยเจ็บยังทุพลภาพ ซึ่งไม่สามารถที่จะรับราชการตารวจภูธรได้นั้น ยกเว้นตลอดเวลาที่ยังทุพลภาพ

(11) คนที่ต้องราชทัณฑ์อยู่ในที่คุมขัง ยกเว้นตลอดเวลาที่ต้องคุมขัง

(12) ผู้ซึ่งกระทรวงมหาดไทยและข้าหลวงเทศาภิบาลได้สั่งให้ยกเว้นชั่วคราวเป็นพิเศษ ยกเว้นตลอดเวลาที่กาหนดให้ยกเว้นนั้น

ข้อ 10. ให้ยกเว้นบุคคลบางจาพวกต่อไปนี้ ไม่ต้องเกณฑ์เป็นตารวจภูธรตามข้อบังคับนี้ คือ

1. จีนใหม่ที่มาจากเมืองจีนและบุตรของจีนผู้นั้น

2. เงี้ยว ม่าน ให้ยกเว้นเหมือนกับจีน

3. คนป่า ฯนดอย คือ จาพวกคนที่อยู่ป่าและอยู่บนเขาบนดอย และพวกชาวน้าซึ่งมีอยู่ในมณฑลภูเก็ต ซึ่งข้าหลวงเทศาภิบาลเห็นควร ยกเว้นโดยไม่สามารถจะให้เข้ารับราชการเป็นตารวจภูธรได้

4. กนพิการอ่อนไม่สามารถจะรับราชการเป็นตำรวจภูธรได้

5. คนซึ่งกระทรวงมหาดไทย และข้าหลวงเทศาภิบาลเห็นควรให้สั่งให้ยกเว้นโดยเฉภา

โทษในการขัดขืนไม่เข้ารับราชการเป็นตารวจภูธร

ข้อ 11. ผู้ใดหลีกเลี่ยงขัดขืนโดยประการใด ๆ ที่จะไม่เข้ารับราชการตำรวจภูธรตามข้อบังคับนี้ ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษจาคุกไม่เกิน 3 ปี หรือทั้งปรับเป็นเงินไม่เกิน 1,200 บาท หรือทั้ง 2 สถาน ถ้าผู้ใดสมรู้เป็นใจให้ผู้อื่นหลีกเลี่ยงขัดขืนตามที่กล่าวมาแล้ว ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 18 เดือน หรือปรับเป็นเงินไม่เกิน 600 บาท หรือทั้ง 2 สถาน

ข้อ 12. ผู้ใดทำร้ายร่างกายตนเองโดยให้ผู้อื่นทาให้หรือทาเองก็ดีที่จะให้พ้นจากราชการตารวจภูธรตามข้อบังคับนี้ ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษจาคุกไม่เกิน 8 ปี ส่วนผู้สมรู้เป็นใจในการที่ผู้ใดกระทำร้ายตนเองตามที่กล่าวมาแล้ว ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 4 ปี

: ก.จ.ช. ร 5 น11 1/7 ข้อบังคับการเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตารวจภูธร

ภาคผนวก ง

การจัดศาลหัวเมือง ตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114

<u>การจัดศาลหัวเมือง ตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114</u>

ได้กำหนดการจัดศาลไว้ดังนี้

1. การจัดตั้งศาล

(1) ศาลแขวง มีหน้าที่บังคับคดีในท้องที่ซึ่งผู้บัญชาการเมืองจะกำหนดแขวงให้ว่ากล่าวคดี ศาลแขวงมีอานาจที่จะพิจารณาและพิพากษาคดี ตามอานาจของผู้พิพากษาศาล ซึ่งมีศาลละ 1 นาย

(2) ศาลเมือง มีหน้าที่บังคับคดี ตามอำนาจศาลในเขตเมืองที่ตั้งศาลจากพระราชบัญญัติกำหนดให้ศาลเมืองมีอานาจดังนี้

ก. มีอานาจพิจารณาพิพากษาคดีที่อยู่ในอานาจของผู้พิพากษาศาลเมือง

ข. มีอานาจพิจารณาและพิพากษาคดีที่อยู่ในอานาจของผู้พิพากษาและคดีที่พิจารณาพิพากษานั้นจะต้องอยู่ในข้อกำหนดต่อไปนี้ คือ คดีความแพ่งทุนทรัพย์ปรับไม่เกิน 5,000 บาท ส่วนคดีความอาญาโทษจาคุก เซี่ยน และปรับไหมไม่เกิน 5,000 บาท

(3) ศาลมณฑล มีหน้าที่บังคับคดีความตามอานาจศาลได้ตลอดเขตมณฑลปราจีนบุรี ศาลมณฑลจะมีอานาจดังต่อไปนี้

ก. มีอานาจเช่นเดียวกับศาลเมือง

ข. มีอานาจพิจารณาและพิพากษาคดีทั้งปวงได้ตามตัวบทกฎหมาย

ค. มีอานาจที่จะพิจารณาคดีความอุทรธรณ์ของศาลแขวงและศาลเมืองในมณฑลปราจีนบุรี

2. การแต่งตั้งผู้พิพากษา ผู้พิพากษาที่ได้รับการแต่งตั้งประจาศาลแบ่งได้เป็น 3 ประเภท

(1) ผู้พิพากษาชั้น 3 ถือศักดินา 600 ไร่ มีอำนาจดังนี้

ก. อานาจที่จะออกกฎหมาย หรือสั่งให้จับกุมผู้ต้องหาในคดีอาญา

ข. อานาจที่จะบังคับส่งตัวคนออกจากแรงความหมายศาล

ค. อานาจที่จะออกกฎหมาย หรือมีคาสั่งให้ค้นของกลางในคดีอาญา

ง. อานาจที่จะออกกฎหมายเรียกคู่ความ และพยานในคดีออกมาให้การ เพื่อพิจารณาพิพากษา

จ. อำนาจที่จะไต่สวนคดีอาญาต่าง ๆ คั่งค้างมากมาย จนเกินความสามารถของข้าหลวงเทศาภิบาล และกองข้าหลวงยุติธรรมจะชาระให้เสร็จสิ้นภายในเวลาที่ต้องการ

ฉ. อานาจที่จะพิจารณาและพิพากษาความแพ่ง ที่ทุนทรัพย์หรือเบี้ย ปรับไม่เกิน 50 บาท

(2) ผู้พิพากษาคดีชั้น 2 ถือศักดินา 1,000 ไร่ มีอำนาจดังนี้

ก. มีอานาจเช่นเดียวกับผู้พิพากษาชั้น 3

ข. มีอานาจพิจารณาและพิพากษาคดีอาญา ชั้นลหุโทษ คือ โทษจาคุกไม่เกิน 3 เดือน หรือปรับไหมไม่เกิน 100 บาท หรือโบยด้วยหวาย ไม่เกิน 30 ครั้ง

ค. มีอานาจที่จะพิจารณาและพิพากษาความแพ่งทุนทรัพย์หรือเบี้ยปรับไม่เกิน 100 บาท

(3) ผู้พิพากษาชั้น 1 มีศักดินา 3,000 ไร่ มีอานาจดังนี้

ก. มีอานาจเช่นเดียวกับผู้พิพากษาชั้น 2

ข. มีอำนาจพิจารณาและพิพากษาคดีอาญา ที่มีโทษจำไม่เกิน 6 เดือน หรือปรับไหมไม่เกิน 200 บาท หรือมีโทษโบยด้วยไม้หวายไม่เกิน 50 ครั้ง

ค. มีอำนาจที่จะพิจารณา และพิพากษาคดีความแพ่งที่ทุนทรัพย์หรือเบี้ยปรับไม่เกิน 200 บาท

อาจกล่าวได้ว่าผู้พิพากษาซึ่งทาหน้าที่พิจารณา และพิพากษาคดีในศาลทั้ง 3 ประเภทยังถูกจำกัดอานาจอยู่มาก จะมีอานาจแต่เพียงการพิจารณาคดีความที่มีโทษเบาเท่านั้น ดังเช่น ผู้พิพากษาชั้น 1 ซึ่งเป็นผู้พิพากษาที่มีอานาจมากที่สุดในมณฑลก็จะมีอำนาจพิจารณาคดีอาญา ที่มีโทษจำคุกไม่เกิน 6 เดือน และความแพ่งที่เบี้ยปรับไม่ถึง 200 บาท ซึ่งถ้าเทียบกับในปัจจุบันแล้วก็จะเห็นได้ว่าผู้พิพากษาที่ได้จัดตั้งขึ้นในสมัยนี้มีอำนาจน้อยมาก

แต่ที่เป็นเช่นนี้ก็อาจจะสันนิษฐานได้ว่า เป็นเพราะการจัดการศาลหัวเมืองนั้น เป็นวิธีการใหม่ซึ่งมีระเบียบแบบแผนในการพิจารณาคดียิ่งกว่าเดิมมาก ซึ่งจำเป็นต้องใช้บุคคลที่มีความสามารถ มีประสบการณ์มากจึงจะทำหน้าที่ได้เรียบร้อยได้ แต่ในขณะนั้นรัฐบาลก็ยังขาดบุคคลเหล่านี้ จึงได้กำหนดให้ผู้พิพากษาแต่ละประเภทมีอำนาจแต่น้อย เพราะหากมอบอำนาจให้มากแล้ว เมื่อมีการพิจารณาพิพากษาคดีขึ้นจะก่อให้เกิดความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรอย่างใหญ่หลวง แก่ผู้พิพากษาที่ประจำในแต่ละศาลนี้ก็อาจมีอำนาจในการพิจารณาคดีตัดสินคดีเพิ่มขึ้นได้ โดยการร่วมพิจารณาพิพากษาเป็นคณะ ทั้งนี้เพราะจะทำให้เกิดความสุขุมรอบคอบยิ่งขึ้น

สำหรับโทษประหารชีวิตหรือริบทรัพย์นั้น เมื่อศาลได้อ่านคำพิพากษาให้คู่ความฟังแล้วก็จะต้องส่งเรื่องเข้ามายังเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมในกรุงเทพฯ ให้นำขึ้นกราบบังคมทูล ต่อเมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงให้ดำเนินการตามที่พิพากษาได้ ส่วนคดี นอกจากนี้เมื่อศาลได้พิจารณาพิพากษาแล้ว และคู่ความมิได้อุธรณ์ตามกฎหมายก็ให้ผู้พิพากษามีหมายบอกผู้ว่าราชการเมือง และกรรมการให้ดำเนินการตามคำพิพากษาโดยทันที

การเปรียบเทียบความ ในจดีบางคดีซึ่งเป็นเรื่องเล็กน้อย คู่ความอาจไม่ต้องไปฟ้องร้องต่อศาลได้ โดยอาจจะให้เจ้าหน้าที่ปกครองท้องถิ่น เช่น กำนันหรือนายอำเภอเป็นผู้ตัดสินให้ วิธีการนี้เรียกว่า "การเปรียบเทียบกงาม" อำนาจในการเปรียบเทียบความของเจ้าหน้าที่ในตำแหน่งต่าง ๆ กำหนดไว้ดังนี้

(1) อำนาจของกำนันในการเปรียบเทียบความ กำนันมีอำนาจที่จะเปรียบเทียบความแพ่งมีทุนทรัพย์ไม่เกิน 20 บาท และคดีความวิวาทเล็ก ๆ น้อย ๆ โดยการเรียกคู่ความและพยานมาสอบสวนแล้วตัดสินเปรียบเทียบตามความยุติธรรม

(2) อำนาจของนายอำเภอในการเปรียบเทียบความ นายอำเภอมีอำนาจที่จะเปรียบเทียบความซึ่งเกินอำนาจกำนัน และความที่กำนันไม่สามารถเปรียบเทียบให้คู่ความตกลงกันได้ และความที่เป็นคดีแพ่งทุนทรัพย์ และเบี้ยปรับไหม 20 – 40 บาท โดยวิธีการเดียวกับการเปรียบเทียบของกำนัน[1]

---

[1] "พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 12 วันที่ 19 มกราคม ร.ศ. 114

ภาคผนวก ก

หนังสือสัญญากรุงสยาม - ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 และสัญญานอย

หนังสือสัญญา[1]
กรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส
แต่วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 112

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม และท่านประธานาธิบดีรีปับลิก กรุงฝรั่งเศส มีความประสงค์เพื่อจะระงับกับความวิวาท ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่ล่วงไปแล้ว ในระหว่างประเทศทั้งสองนี้ และเพื่อจะผูกพันธ์ทางไมตรีอันได้มีมาหลายร้อยปีแล้ว ในระหว่างกรุงสยามแลกรุงฝรั่งเศสนั้นให้สนิทยิ่งขึ้น จึงได้ตั้งอรรคราชทูตผู้มีอานาจเต็มทั้งสองฝ่าย ให้ทาหนังสือสัญญาฉบับนี้คือ

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ได้ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ คนาภยันดรมหาจักรี และแครนด์ออฟฟิเซอร์ลิยิออง ดอนเนอร์ ฯลฯ เสนาบดีว่าการต่างประเทศกรุงสยามฝ่ายหนึ่ง

แลฝ่ายท่านประธานาธิบดีรีปับลีกกรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งมองซิเออร์ เลอร์ซาลส์ มาริเล่อมิร์เดอวิเลร์ ผู้ได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์แครนด์ออฟฟิเซอร์ลิยิออองดอนเนอร์ และจุลวราภรณ์อรรคราชทูตผู้มีอานาจเต็มชั้นหนึ่ง และที่ปฤกษาการแผ่นดินอีกฝ่ายหนึ่ง

ผู้ซึ่งเมื่อได้แลกเปลี่ยนตราตั้งมอบอานาจ และได้เห็นเป็นการถูกต้องตามแบบแผนดีแล้วได้ตกลงทาข้อสัญญาดังมีต่อไปนี้

ข้อ 1 คอเวอนเมนต์สยามยอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดน ณ ฝั่งซ้ายฝากตะวันออกแม่น้าโขง และในบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้านั้นด้วย

ข้อ 2 คอเวอนเมนต์สยามจะไม่มีเรือรบใหญ่น้อยไปไว้ ฤาใช้เดินในทะเลสาบก็ดีใน แม่น้าโขงก็ดี และในลาน้าแยกจากแม่น้าโขงซึ่งอยู่ภายในที่อันได้มีกาหนดไว้ในข้อต่อไปนี้

ข้อ 3 คอเวอนเมนต์สยามจะไม่ก่อสร้างด่าน ค่าย คู ฤาที่อยู่ของพลทหารในแขวงเมืองพระตะบอง และเมืองนครเสียมราฐ แลในจังหวัด 25 กิโลเมตร (ฅ25 เส้น) บนฝั่งขวาฟากตะวันตกแม่น้าโขง)

---

[1]ก.จ.ช. ร.5 ฝ. 18. 2/5 สาเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส แต่วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112

ข้อ 4 ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแต่กองตระเวรเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนใช้เป็นกาลังแต่เพียงที่จำเป็นแท้ และหากการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีพลประจาฤาพลเกณฑ์สรรพด้วยอาวุธเป็นทหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย

ข้อ 5 คอเวอนเมนต์สยามจะรับปฤกษากับคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส ภายในกำหนดหกเดือน แต่ปีนี้ไปในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย แลวิธีตั้งด่านโรงภาษีในที่ตาบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความสัญญา ปีมะโรงกัฐดกจุลศักราช 1218 คฤษตศักราช 1826 นั้นด้วย คอเวอนเมนต์สยามจะไม่เก็บภาษีสินค้าขาเข้าออกในจังหวัดที่ได้กล่าวไว้ในข้อ 3 แล้วนั้น จนกว่าจะได้ตกลงกัน คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะได้คาตอบแทนให้เหมือนกันในสิ่งของที่เกิดจากจังหวัดที่กล่าวนี้สืบต่อไป

ข้อ 6 การซึ่งจะอุดหนุนการเดินเรือในแม่น้าโขงนั้น จะมีการจาเป็นที่จะทาได้ในฝั่งขวาฟากตะวันตกแม่น้าโขงโดยการก่อสร้างก็ดี ฤาตั้งท่าเรือจอดก็ดี ทาที่ไว้ฟืนและด่านก็ดี คอเวอนเมนต์สยามรับว่าเมื่อคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตามการจาเป็นที่จะทาไม่สดวกทุกอย่างเพื่อประโยชน์นั้น

ข้อ 7 คนชาวเมืองฝรั่งเศสก็ดี คนในบังคับฤาคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศสก็ดี ไปค้าขายได้ โดยสดวกในตาบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 เมื่อถือหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตาบลนั้น ฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันได้กล่าวไว้นี้จะได้รับผลเปนการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ข้อ 8 คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะต้องกงสุลไว้ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเปนความสมควรแก่ประโยชน์ของคนผู้อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส แลมิที่เมืองนครราชสีมา เมืองน่าน เป็นต้น

ข้อ 9 ถ้ามีความขัดข้องไม่เห็นต้องกันในความหมายของหนังสือสัญญานี้ ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ข้อ 10 สัญญานี้จะได้ตรวจแก้เปนใช้ได้ภายในเวลาสี่เดือน ตั้งแต่วันลงชื่อกันนี้ อรรคราชฑูตผู้มีอานาจเต็มทั้งสองฝ่าย ซึ่งได้กล่าวชื่อไว้ข้างต้นนั้น ได้ลงชื่อแลได้ประทับตราหนังสือสัญญานี้สองฉบับเหมือนกันไว้เปนสำคัญ

ได้ทำที่ราชจัลลภกรุงเทพฯ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 112

(เซ็นพระนาม) เทวะวงษวโรประการ

(เซ็นนาม) เลอ เมียร์เตอวิเลร์

สัญญาน้อย

ท่านผู้มีอานาจเต็มในการที่ทาสัญญาทั้งสองฝ่าย ได้จัดการกันตกลงในสัญญาฉบับนี้บรรดาการทั้งหลายและข้อความทั้งปวง ซึ่งถึงน่าให้เปนการอันได้กระทาสาเร็จตามหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ ซึ่งทาไว้ลงวันนี้ และ ตามหนังสืออันติมะกาลที่ได้รับแล้วเมื่อวันที่ 5 สิงหาคม ที่ล่วงมาแล้วนั้น เปน

ข้อ 1 ว่า ด่านหลังที่สุดของทหารฝ่ายสยามที่ฝั่งซ้ายฟากตะวันออกแม่น้าโขงนั้นจะต้องเลิกถอนมาอย่างช้าที่สุดภายในเดือนหนึ่งตั้งแต่วันที่ 5 กันยายน

ข้อ 2 บรรดาป้อมค่ายคูอันอยู่ในจังหวัดที่กล่าวไว้ในข้อ 3 ของหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ที่ทาไว้วันนี้แล้ว จะต้องรื้อถอนเสียให้สิ้น

ข้อ 3 ผู้กอการพยายามความร้ายที่ทุ่งเชียงคา และที่ตามวนนั้นเจ้าพนักงานฝ่ายสยามจะได้ชาระตัดสิน และผู้แทนกรุงฝรั่งเศสจะได้ช่วยในการตัดสิน และจะกากับการลงโทษตามคาตัดสินนั้น คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสรักษาอานาจไว้ ในการที่จะเห็นชอบว่าคาตัดสินลงโทษนั้นจะพอสมควรฤายังถ้ายังไม่เห็นพอแล้ว ก็ขอให้ตั้งศาลซึ่งมีตระลาการผู้ที่คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะกาหนดพิจารณาด้วยทั้งสองฝ่ายนั้นตัดสินใหม่

ข้อ 4 ว่า คอเวอนเมนต์สยามจะต้องส่งให้ตามใจราชฑูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ฤาเจ้าพนักงานฝรั่งเศสที่พรมแดนนั้น บรรดาคนในบังคับฝรั่งเศส คนญวน คนลาว ชาวที่อยู่ฝั่งซ้าย ฟากตวันออกแม่น้าโขง แลคนเขมรผู้ที่ต้องกักขังอยู่ด้วยสรรพเหตุใด ๆ นั้น ทั้งสิ้น คอเวอนเมนต์สยามจะไม่ขัดขวางอย่างใดอย่างหนึ่ง ในการที่คนชาวเมืองในฝั่งซ้ายฟากตวันออกแม่น้าโขงนั้นจะกลับไปบ้านเมืองเดิม

ข้อ 5 ว่า ช้างเบียนแห่งทุ่งเชียงคากับพวกพ้องของเขานั้น เจ้าพนักงานกรมท่าผู้หนึ่งจะได้นาไปส่งยังสถานฑูตฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ พร้อมกับชาวฝรั่งเศส และเครื่องอาวุธซึ่งเจ้าพนักงานสยามได้จับไว้นั้น

ข้อ 6 คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะได้ตั้งอยู่ต่อไปที่เมืองจันทบุรีจนกว่าจะได้กระทาการสาเร็จแล้วตามข้อความในหนังสือสัญญานี้ และเปนต้นว่าจนถึงเวลาที่เสกถอนออกจากที่เสร็จและเปนการสงบเรียบร้อยทั้งฝั่งซ้ายฟากตวันออก และฝั่งขวาฟากตวันตก

เพียงจังหวัดที่กล่าวไว้ในหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ที่ทาไว้วันนี้ข้อ 3 นั้น

อรรคราชทูตมีอานาจเต็มทั้งสองฝ่าย ได้ลงชื่อแลได้ประทับตราหนังสือสัญญาน้อยนี้ไว้เปนสาคัญแล้ว

ได้ทาไว้สองฉบับเหมือนกันที่ราชวัลลภกรุงเทพฯ ณ วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ ศก. 112

(เซ็นพระนาม) เทวะวงษวโรประการ

(เซ็นนาม) เลอ เมียร์ เดอ วิเลร์

ภาคผนวก ง

หนังสือสัญญาระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเศส ร.ศ. 125 และสัญญาว่าด้วยการปักปันเขตแดน

หนังสือสัญญา
ระหว่าง
กรุงสยาม กับ กรุงฝรั่งเศส
ลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 ค.ศ. 1907

ด้วยเมื่อวันที่ 21 มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก 126 หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์ กฤษฎากร (1) อัครราชฑูตพิเศษแลผู้มีอานาจเต็ม กับมองซิเออร์ปิออง เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายฝรั่งเศสได้แลกเปลี่ยนฉบับรัติไฟหนังสือสัญญาว่าต่อกันเสร็จแล้ว มีข้อความในหนังสือสัญญานั้นดังต่อไปนี้

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม กับเปรสิเด็นต์แห่งริปับลิกฝรั่งเศส อาไศรยเหตุการณ์อันมีขึ้นเมื่อทำการปักปันเขตร์แดน เพื่อจะให้สำเร็จตามความในหนังสือสัญญาลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร์ศก 122 คฤสตศักราช 1904 นั้น มีความประสงค์จะแบ่งปันเขตร์แดนสยาม ซึ่งติดต่อกับเขตร์แดนฝรั่งเศส ให้แล้วเสร็จเปนครั้งที่สุด โดยทางต่างฝ่ายต่างผ่อนผันแลกเปลี่ยนเขตร์แดนต่อกันประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งมีความประสงค์ที่จะให้การที่เกี่ยวกันในระหว่างสองประเทศนี้สดวกดีขึ้น โดยแก้ไขจัดใช้วิธีอานาจศาลเป็นแบบเดียวแลให้คนในป้องกันฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในกรุงสยามมีกรรมสิทธิ์มากขึ้นอีกด้วย จึงได้ตกลงกันทำหนังสือสัญญาใหม่ฉบับหนึ่งแล้ว ได้แต่งตั้งผู้มีอานาจเต็มสำหรับการทำหนังสือสัญญานี้ทั้งสองฝ่าย คือ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ภราดรมหาจักรีบรมราชวงศ์แลตราภรองออฟฟิศเชีย ลียองดอนเนอร ฯลฯ เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายหนึ่ง

ฝ่ายเปรสิเด็นต์แห่งริปับลิกฝรั่งเศสนั้น มองซิเออร์ วิกตอร์ เอมิล มารี โยเสฟ คอลแลง (เดอปลังซี) อัครราชฑูตวิเศษแลผู้มีอานาจเต็มของริปับลิกฝรั่งเศส ตราออฟฟิส เชีย ลียอง ดอนเนอร์กับลองสตรุกของปับลิกอีกฝ่ายหนึ่ง

ต่างได้รับหนังสือมอบอานาจด้วยกันทั้งสองฝ่าย ที่ได้สอบสวนกันเห็นถูกต้องตามแบบอย่างแล้ว จึงได้พร้อมกันตกลงทาสัญญา มีข้อความดังกล่าวต่อไปนี้

ข้อ 1

รัฐบาลสยามยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐกับเมืองศรีโสภณให้แก่กรุงฝรั่งเศสตามกาหนดเขตร์แดน ดังว่าไว้ในข้อ 1 ของสัญญาว่าด้วยปักปันเขตร์แดน ซึ่งติดท้ายสัญญา

ข้อ 2

รัฐบาลฝรั่งเศสยอมยกดินแดนเมืองด่านซ้าย และเมืองตราด กับทั้งเกาะทั้งหลายซึ่งอยู่ภายใต้แหลมลิงลงไปจนถึงเกาะกูดนั้นให้แก่กรุงสยาม ตามกาหนดเขตร์แดนดังว่าไว้ในข้อ 2 ของสัญญาว่าด้วยปักปันเขตร์แดนดังกล่าวมาแล้ว

ข้อ 3

การที่จะส่งมอบดินแดนเหล่านี้ซึ่งกันและกันนั้น จะได้จัดให้สำเร็จภายในยี่สิบวันตั้งแต่วันที่ได้แลกเปลี่ยนรัติไฟสัญญานี้

ข้อ 4

กรรมการรวมกันกองหนึ่ง มีนายทหารแลพนักงานฝ่ายไทยแลฝรั่งเศส ซึ่งสองประเทศที่ทาสัญญานี้ จะได้เลือกตั้งขึ้นภายในสี่เดือน ตั้งแต่วันที่ได้แลกเปลี่ยนรัติไฟสัญญานี้แล้วแลให้ไปปักเขตร์แดนทั้งปวงที่ตกลงกันใหม่นี้ กรรมการนี้จะได้ลงมือปักปันในฤดูที่จะทำการได้ทันที แลให้ทาการตามความที่กำหนดที่กล่าวไว้ในสัญญาว่าด้วยปักปันแกนที่ติดท้ายหนังสือสัญญานี้

ข้อ 5

บรรดาคนชาวทวีปเอเชีย ซึ่งอยู่ในบังคับหรือในป้องกันของฝรั่งเศสผู้ซึ่งจะได้จดบัญชีตามความข้อ 11 ในหนังสือสัญญา วันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร์ศก 122 คฤสตศักราช 1904 นั้น ถ้าเปนคนที่จดบาญชีในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสในกรุงสยามภายหลัง วันที่ลงชื่อหนังสือสัญญาฉบับนี้แล้ว จะต้องอยู่ในอำนาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมือง

อานาจศาลคดีต่างประเทศฝ่ายสยาม ซึ่งได้ว่าไว้ในข้อ 12 ของหนังสือสัญญาลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 122 คฤสตศักราช 1904 นั้น จะต้องผ่อนใช้ตามสัญญาว่าด้วยอานาจศาลที่ติดท้ายหนังสือสัญญานี้ ให้ขยายใช้ทั่วไปทั้งกรุงสยามสาหรับคนชาวเอเชีย ซึ่งอยู่ในบังคับหรืออยู่ในป้องกันของฝรั่งเศสที่ว่าไว้ในข้อ 10 และ ข้อ 11 ของหนังสือสัญญาเก่าที่กล่าวมาแล้ว แลเปนคนที่ได้จัดบัญชีอยู่ในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสในปัจจบันนี้

วิธีอานาจศาจอย่างนี้จะเลิกไม่ใช้ต่อไป คือจะเปลี่ยนอานาจศาลคดีต่างประเทศไปเปนอานาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมือง เมื่อได้ประกาศใช้กฎหมายรวมลักษณะต่าง ๆ คือ กฎหมายรวมลักษณะอาญาหรือโทษ กฎหมายลักษณะแพ่งแลการค้าขาย กฎหมายลักษณะวิธีพิจารณาคดี แลกฎหมายลักษณะจัดตั้งศาล

ข้อ 6

คนชาวเอเชียซึ่งอยู่ในบังคับแลป้องกันของฝรั่งเศส จะได้มีกรรมสิทธิ์เหมือนคนในพื้นเมืองตลอดทั้งกรุงสยาม คือ กรรมสิทธิ์ในการถือที่ดิน กรรมสิทธิ์ในการที่จะอยู่หรือจะเที่ยวไปแห่งใด ๆ ได้ไม่มีข้อกำหนดห้ามด้วย

คนเหล่านี้จะต้องเสียภาษีอากร แลส่วน หรือการเกณฑ์ใช้ราชการตามธรรมเนียม

แต่จะได้ยกเว้นจากการเกณฑ์เป็นทหาร และจะไม่ต้องเสียภาษี หรือค่าแรงแทนเกณฑ์เป็นการพิเศษขึ้นอีก

ข้อ 7

ข้อความทั้งปวง ในหนังสือสัญญาใหญ่น้อยทั้งปวงที่มีอยู่แต่ก่อน ในระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเศส ซึ่งไม่ได้แก้ไขไว้ในหนังสือนี้ ต้องคงอยู่ตามเดิม

ข้อ 8

ถ้ามีข้อเถียงกันขึ้นในการแปลความหมายของหนังสือสัญญานี้ที่ได้ทำไว้ทั้งภาษาไทยแลภาษาฝรั่งเศสนั้น จะต้องใช้ภาษาฝรั่งเศสเป็นหลัก

หนังสือสัญญานี้ จะต้องรัติไฟภายในกำหนดสี่เดือน นับตั้งแต่วันที่ได้ลงชื่อ หรือกำหนดนั้น ถ้ากระทำได้

หนังสือสัญญานี้ ผู้มีอานาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อแลประทับตราไว้เปนสาคัญอย่างละ 2 ฉบับ ณ กรุงเทพมหานคร ณ วันที่ 23 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 125 คฤสตศักราช 1907

(ลงนามประทับตรา) เทวะวงศ์วโรปการ

(ลงนามประทับตรา) วี คอลแลง (เดอ ปลังซี)

สัญญาว่าด้วยปักปันเขตร์แดน[1]

ติดท้ายหนังสือสัญญาลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125

เพื่อประโยชน์ที่จะให้กรรมการซึ่งกล่าวไว้ในข้อ 4 ของหนังสือสัญญาลงวันนี้จัดการปักปันเขตร์แดนให้สดวกดี และเพื่อที่จะไม่ให้เกิดมีข้อขัดข้องขึ้นได้ในการปักปันเขตร์แดนนั้น รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามกับรัฐบาลริปับลิกฝรั่งเศส จึงได้ยินยอมตกลงกันตามความที่กล่าวต่อไปนี้

ข้อ 1

เขตร์แดนในระหว่างกรุงสยามกับอินโดชีนของฝรั่งเศสนั้นตั้งแต่ชายทะเลที่ตรงข้ามจากยอดเขาสูงที่สุดของเกาะกูด เป็นหลักแล้วตั้งแต่นี้ต่อไปทางตวันออกเฉียงเหนือถึงสันเขาพนมกระวาน และเป็นที่เข้าใจกันชัดเจนด้วยว่า แม้จะมีเหตุการณ์อย่างไร ๆ ก็ดี ฟากไหล่เขาเหล่านี้ข้างทิศตวันออก รวมทั้งที่ลุ่มน้ำคลองเกาะปอด้วยนั้นต้องคงเป็นดินแดนฝ่ายอินโดชีนของฝรั่งเศส แล้วเขตร์แดนต่อไปตามเส้นเขาพนมกระวานทางทิศเหนือจนถึงเขาพนมทม ซึ่งเป็นเขาใหญ่ปันน้ำทั้งหลายระหว่างลำน้ำที่ไหลตกอ่าวสยามฝ่ายหนึ่ง กับลำน้ำที่ไหลตกทะเลสาปอีกฝ่ายหนึ่ง ตั้งแต่เขาพนมทมนี้เขตร์แดนไปตามทิศพายัพก่อนแล้ว จึงไปตามทิศเหนือตามเขตร์แดน ซึ่งเป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ระหว่างเมืองพระตะบองฝ่ายหนึ่ง กับเมืองจันทบุรีและเมืองตราดอีกฝ่ายหนึ่งแล้ว ต่อไปจนถึงที่เขตร์แดนนี้ข้ามลำน้ำใส ตั้งแต่นี้ต่อไปตามลำน้ำนี้จนถึงปากที่ต่อกับลำน้ำศรีโสภณและตามลำน้ำศรีโสภณต่อไปจนถึงที่แห่งหนึ่งในลำน้ำนี้ประมาณสิบกิโลเมตร หรือสองร้อยห้าสิบเส้นใต้เมืองอารัญ [1] ตั้งแต่นี้ตีเส้นตรงไปจนถึงเขาแดงแรก ตรงระหว่างกลางทางช่องเขาทั้ง 2 ที่เรียกว่าช่องตะโกกับช่องเสม็ด แต่ได้เป็นที่เข้าใจกันว่า เส้นเขตร์แดน

---

[1] กองบรรณาสาร แฟ้ม 2.29 หมวดสนธิสัญญา การเจรจาทำสนธิสัญญาเขตแดนไทย ฝรั่งเศส ศักราช 2449 (1907)

ที่กล่าวมาที่สุดนี้จะต้องปักปันกันให้มีทางเดินตรงในระหว่างเมืองอารัญกับช่องตะโก คงไว้ในเขตร์กรุงสยามตั้งแต่ที่เขาแดงแรกที่กล่าวมาข้างต้นนั้นเขตร์แดนต่อไปตามเขาปันน้ำที่ตกท**เลสาป** แลแม่น้ำโขงฝ่ายหนึ่ง กับที่ตกน้ำมูนอีกฝ่ายหนึ่งแล้วต่อไปจนตกลาแม่น้ำโขงใต้ปากมูน ตรงปากห้วยดอน ตามเส้นเขตร์แดนที่กรรมการปักปันแดนครั้งก่อนได้ตกลงกันแล้วเมื่อวันที่ 18 มกราคม รัตนโกสินทร์ศก 125 คฤสตศักราช 1907

ได้เขียนเส้นพรมแดนประเมินไว้อย่างหนึ่ง ในแผนที่ตามความที่กล่าวในข้อนี้ติดเนื่องไว้ท้ายสัญญานี้ด้วย

ข้อ 2

เขตร์แดนเมืองหลวงพระบางนั้น ตั้งแต่ข้างทิศใต้ในแม่น้ำโขงฝูปากน้ำเหืองแล้ว ต่อไปตามกลางลาน้ำเหืองนี้ จนถึงที่แรกเกิดน้านี้ที่เรียกชื่อว่าภูเขาเมี่ยง ต่อนี้เขตร์แดนไปตามเขาปันน้ำตณแม่น้ำโขงฝ่ายหนึ่ง กับตกแม่น้าเจ้าพระยาอีกฝ่ายหนึ่ง จนถึงที่ในลาแม่น้ำโขงที่เรียกว่าแกงผาได ตามเส้นพรมแดนที่กรรมการปักปันแดนได้ตกลงกันไว้แต่ ณ วันที่ 16 มกราคม รัตนโกสินทรศก 124 คฤสตศักราช 1906

ข้อ 3

กรรมการปักปันเขตร์แดนที่กล่าวไว้ในข้อ 4 ของหนังสือสัญญาลงวันนี้ จะต้องทำการปักปันหมายเขตร์ลงไว้ในพื้นที่ตามเขตร์แดนที่ว่าในข้อ 1 นี้ ถ้าในเวลาที่กาลังไปทาการปักปันเขตร์แดนกันอยู่นั้น รัฐบาลฝรั่งเศสจะมีประสงค์ที่จะเปลี่ยนแปลงเส้นพรมแดนใหม่เพื่อจะให้เปนไปตามลักษณะภูมิประเทศแทนเส้นพรหมแดนที่ได้ตกลงยินยอมกันไว้นี้แล้ว การที่แก้ไขเปลี่ยนแปลงกันนั้น จึงโดยว่าจะ กิดมีเหตุการณ์อย่างไร ๆ ก็ดี จะต้องทำไม่ให้เปนที่ล่วงล้าเสียประโยชน์ของรัฐบาลสยามด้วย

สัญญานี้ผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายได้ลงชื่อแลประทับตราได้เปนสำคัญอย่างละ 2 ฉบับ ณ กรุงเทพมหานคร วันที่ 23 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 125 คฤสตศักราช 1907

(ลงพระนามและประทับตรา) เทวะวงศ์วโรปการ

(ลงนามแลประทับตรา) วี คอลแลง (เดอ ปลึงชี)

ภาคผนวก จ

หลุมที่ขุดในโครงการรังสิตที่อยู่ในเขตพื้นที่มณฑลปราจีนบุรี

คลองที่ขุด	เริ่มขุดเมื่อพ.ศ.	ขุดเสร็จเมื่อพ.ศ.	กว้าง เมตร	ยาว เส้น–วา – ศอก	ลึก เมตร	หมายเหตุ
1. คลองซอยฝั่งใต้คลองรังสิต						
คลองที่ 14 เขตเมืองนครนายก	10 กพ. 2441	13 ตค. 2442	10	338 = 04–0	3.20	
คลองที่ 15	12 มีค. 2443	13 กย. 2444	10	350 = 11–0	3.20	
คลองที่ 16	7 กย. 2444	27 เมย. 2444	10	368 = 08–0	3.20	
คลองที่ 22	10 มีค. 2445	14 ตค. 2446	10	433 = 07–0	3.20	
คลองที่ 23	25 มค. 2446	14 มิย. 2447	10	247 = 05–0	3.20	
คลองที่ 24	4 มีค. 2446	11 ตค. 2447	10	378 – 05–0	3.20	
2. คลองฝั่งใต้คลองหากว้าสายล่าง						
คลองที่ 14 เขตเมืองฉะเชิงเทรา	3 พย. 2444	2 เมย. 2445	10	275 = 15–0	3.20	
คลองที่ 15	2 พค. 2445	19 ตก. 2445	10	296 = 18–0	3.20	
คลองที่ 16	5 เมย. 2443	2 มค. 2443	10	322 = 16–0	3.20	
คลองที่ 17	22 พค. 2445	28 กค. 2446	10	348 = 00–0	3.20	
คลองที่ 18	26 กค. 2446	21 มิย. 2447	10	398 = 09–0	3.20	
คลองที่ 19	5 สค. 2446	2 สค. 2447	10	456 = 13–0	3.20	
คลองที่ 20	12 กย. 2446	14 กค. 2447	10	462 = 0 – 0	3.20	
คลองที่ 21	28 พย. 2446	3 ตค. 2447	10	460 – 13–0	3.20	

คลองที่ขุด	เริ่มขุดเมื่อพ.ศ.	ขุดเสร็จเมื่อพ.ศ.	กว้าง เมตร	ยาว เส้น–วา–ศอก	ลึก เมตร	หมายเหตุ
3. คลองซอยฝั่งเหนือ คลองรังสิต						
คลองที่ 14 เขตเมืองนครนายก	22 มค. 2443	22 กค. 2447	10	380–08–0	3.20	
คลองที่ 29	2 มก. 2447	12 กค. 2448	10	300–08–0	3.20	
คลองที่ 30	14 ตค. 2447	31 มีค. 2447	10	249–18–0	3.20	
คลองที่ 31	25 มค. 2446	28 ตค. 2447	10	181–00–0	3.20	
คลองที่ 32	24 กค. 2447	8 กย. 2448	10	248–04–0	3.20	

ภาคผนวก ฉ

สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ขุดกลองใน
ทุ่งฝั่งตวันออกแห่งแม่น้านครนายก

สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ขุดคลองในทุ่งฝั่งตวันออกแห่งแม่น้ำนครนายก

ด้วยตามสัญญาพระบรมราชานุญาตลงวันที่ 5 เดือน 3 แรมหนึ่งค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช 1250 ในข้อ 2-ซึ่งมีความว่า ผู้รับอนุญาต (บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม) จะคิดขุดคลองใหม่ในตาบลใดก็ดี ต้องทำแผนที่แบบแผนคลองที่กำหนดจะขุดกว้างยาว ฯ ก แล้วทำหนังสือแจ้งการที่จะทำกำหนดเวลาที่จะลงมือขุดแลกำหนดจะแล้วช้านานเพียงไรมายื่นแก่ผู้อนุญาตให้เห็นชอบด้วยก่อนทุกคราวนั้น บัดนี้บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ได้นำหนังสือแลแผนที่มายื่นต่อกระทรวงเกษตราธิการ เพื่อขออนุญาตขุดคลองในท้องทุ่งฝั่งตวันออกแห่งแม่น้ำนครนายก มีกำหนดเขตร์แลสายคลองแจ้งอยู่ในแผนที่นั้นแล้ว กระทรวงเกษตราธิการ ได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองพระบาทหรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงได้ปฤกษากับหม่อมราชวงษ์ใหญ่สุวพรรณแลพระปฏิบัติราชประสงค์ตกลงกันเป็นเนื้อความ 18 ข้อ กระทรวงเกษตราธิการ ได้นำความตกลงอันนี้ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรางฝ่าลอองธุลีพระบาทแลทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วยแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เปนผู้แทนในนามของรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งต่อไปนี้จะเรียกว่าผู้ให้อนุญาตฝ่ายหนึ่ง ทำสัญญากับหม่อมราชวงษ์ใหญ่สุวพรรณ แลพระปฏิบัติราชประสงค์ ผู้แทนในนามของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ซึ่งต่อไปนี้จะเรียกว่าผู้รับอนุญาตฝ่ายหนึ่ง ณ ที่ว่าการกระทรวงเกษตราธิการเมื่อวันที่ 10 มกราคม รัตนโกสินทรศก 123 ตามข้อความที่ได้ตกลงกัน แลผู้ทำสัญญาทั้ง 2 ฝ่ายได้ยินยอมซึ่งกันแลกันว่า จะประพฤติตามข้อสัญญาดังที่จะกำหนดไว้ต่อไปนี้

ข้อ 1. ผู้ให้อนุญาต อนุญาตให้ผู้รับอนุญาตได้ทำการขุดคลองและก่อสร้างประตูน้ำขึ้นในบริเวณที่ฝั่งตวันออกแห่งแม่น้านครนายกเฉพาะที่ได้กำหนดเขตร์แลสายคลองไว้ในแผนที่ซึ่งผู้ให้อนุญาตและผู้รับอนุญาตได้ลงชื่อไว้แล้วกลัดติดท้ายหนังสือสัญญานี้ไว้เป็นสาคัญ

ข้อ 2 ผู้รับอนุญาตรับจะขุดคลองโดยกำหนดดังนี้ คือ ลึก 5 ศอก ปากกว้าง 5 วา และคันคลองเทลาดตามส่วน และกาลังของเครื่องจักรที่จะขุดได้ รวมระยะยาวของคลองทุก ๆ สายตามแผนที่ท้ายสัญญานี้ ประมาณไม่เกิน 1,500 เส้น

ข้อ 3. การขุดคลองนี้ ผู้รับอนุญาตจะได้ลงมือขุดภายในกำหนด 3 เดือน แลจะให้แล้วสาเร็จบริบูรณ์ภายในกาหนด 3 ปี นับตั้งแต่วันลงในสัญญานี้เปนต้นไป

ข้อ 4. เมื่อผู้รับอนุญาตได้ขุดคลองสายใดสาเร็จตลอดสายแล้ว ผู้รับอนุญาตจะบอกมายังผู้ให้อนุญาต และผู้ให้อนุญาตจะแต่งให้เจ้าพนักงานเอ็นยิเนียในกรมคลองของกระทรวงเกษตราธิการไปตรวจ เมื่อเปนการถูกต้องแล้วผู้รับอนุญาตจะมอบคลองชายนั้นให้แก่ผู้ให้อนุญาตเปนคลอง ๆ ไปกว่าจะหมดทุกสาย และการมอบคลองกันนี้ต้องให้เปนสาเร็จหมดทุกสายภายในกาหนด 3 ปี นับแต่วันลงในสัญญานี้เป็นต้นไป

ข้อ 5. ผู้รับอนุญาตจะต้องสร้างประตูน้าสาหรับเรือเดินเข้าออกได้ที่คลองหมายอักษร ก. ด้วยทุนของผู้รับอนุญาต และประตูนั้นต้องมีประตูไขน้าด้วย

ข้อ 6. ประตูน้ำตามที่กลาวไว้ในข้อ 5 นั้น ผู้รับอนุญาตจะต้องลงมือสร้างภายในกาหนด 3 เดือน นับแต่วันลงในสัญญานี้เป็นต้นไปและจะต้องก่อด้วยศิลา เว้นแต่บานกบแลบานประตูจะต้องทาด้วยไม้ ตามแบบของอินยิเนียของผู้ให้อนุญาต แลผู้รับอนุญาตจะต้องคิดค่าแบบนี้ให้แก่ผู้ให้อนุญาต เปนเงิน 200 บาท

ข้อ 7. ในเวลาทาการก่อสร้างประตูน้านี้ ผู้ให้อนุญาตจะได้จัดให้เจ้าพนักงานอินยิเนียในกรมคลองไปเปนผู้ดูการ ผู้รับอนุญาตต้องทาการตามคาแนะนาของผู้ดูการนั้นตามสมควรทุกประการ แลผู้รับอนุญาตจะออกเงินค่าใช้จ่ายของเจ้าพนักงานนั้นให้ 1,600 บาท ถ้าผู้รับอนุญาตจะทาให้แล้วภายใน 6 เดือน นับแต่วันลงมือทาเปนต้นไป แลถ้าผู้รับอนุญาตทาการไม่แล้วเสร็จภายใน 6 เดือน และยังทาการต่อไปอีก ผู้รับอนุญาตจะต้องเสียเงินค่าใช้จ่ายของเจ้าพนักงานนั้นตามที่ผู้ให้อนุญาตต้องจ่ายต่อไปจนตลอดเวลา

ข้อ 8. ถ้าและผู้รับอนุญาตกับเจ้าพนักงานผู้ดูการทำประตูน้ำจะเกิดทุ่มเถียงกันด้วยประการใด ๆ ในเรื่องประตูน้ำนั้น ผู้ให้อนุญาตจะเปนผู้ตัดสินเปนเด็ดขาด ผู้รับอนุญาตจะต้องกระทำตามคำตัดสินนั้นทุกประการ

ข้อ 9. การก่อสร้างประตูน้ำนี้ ผู้รับอนุญาตจะต้องทำการให้แล้วเสร็จภายในกำหนด 2 ปี แลจะต้องมอบให้แก่ผู้ให้อนุญาต ภายในกำหนด 3 ปี นับตั้งแต่วันลงในหนังสือสัญญานี้เปนต้นไป ในระหว่างเวลาที่ประตูน้ำนี้อยู่ในความปกครองของผู้รับอนุญาต ผู้รับอนุญาตจะเก็บค่าธรรมเนียมแก่เรือเดินเข้าออกได้ โดยไม่เกินกว่าอัตราสำหรับประตูน้ำจุฬาลงกรณ์

ข้อ 10. ผู้ให้อนุญาต ๆ ที่ดินซึ่งห่างจากกันคลองที่ผู้รับอนุญาตขุดขึ้นไป 1 เส้น ให้เปนของผู้รับอนุญาตยื่นขึ้นไปฝั่งละ 40 เส้น คลอดลาคลองที่ผู้รับอนุญาตขุดทุก ๆ สาย เหมือนหนึ่งว่า ผู้รับอนุญาตได้จับจองที่เหล่านั้นไว้ เมื่อวันที่ลงในหนังสือสัญญานี้

ข้อ 11. สวนที่ดินที่ได้มีผู้จับจองและทำเปนนาฟางไว้แล้วแต่ก่อนวันที่ลงในสัญญานี้ จะมีหนังสือสำคัญสำหรับที่ก็ดีหรือไม่มีก็ดี ผู้รับอนุญาตต้องยอมรับรองว่าผู้นั้นคงจะต้องเปนผู้ได้รับกรรมสิทธิ์อยู่ในที่นั้น ๆ ทุก ๆ รายแต่ถ้าที่รายใดมิได้ตั้งอยู่ริมลำแม่น้ำในเขตร 30 เส้น ยื่นขึ้นไปจากฝั่งแม่น้ำแล้ว ผู้รับอนุญาตจะคิดเอาค่าขุดคลองของแก่เจ้าของที่นั้น ๆ ได้ไร่ละ 4 บาท และที่จะได้ทราบว่า ผู้ใดทำนาฟางไว้มากน้อยเท่าใดในเวลานี้นั้น ผู้ให้อนุญาตจะจัดให้เจ้าพนักงานกรมแผนที่ไปตรวจรังวัดไว้ ให้เปนหลักฐานภายในฤดูแล้งนี้

ข้อ 12. ถ้าและเจ้าของนาฟางไม่ยอมเสียค่าขุดคลองให้แก่ผู้รับอนุญาตตามที่ได้กำหนดไว้แล้วต้องยอมขายที่นั้นให้แก่ผู้รับอนุญาตเต็มทั้งแปลงตามราคาที่ซื้อขายกันอยู่ในเวลาก่อนวันลงในสัญญานี้ และผู้รับอนุญาตต้องรับซื้อที่รายนั้นตามที่ได้กำหนดไว้นี้ ถ้าและ ผู้รับอนุญาตกับเจ้าของที่จะไม่ตกลงกันด้วยประการใด ๆ ก็ดี ผู้รับอนุญาตยอมให้ผู้ให้อนุญาตเปนผู้ตัดสินได้เด็ดขาด

ข้อ 13. บรรดาเจ้าของนาฟางตามที่กล่าวมาในข้อ 11 นั้นผู้ให้อนุญาตจะแต่งเจ้าพนักงานออกไปปักปันให้ใหม่ ให้ที่นาได้มาจดที่หลวงริมคลองที่ผู้รับอนุญาตขุดทุกราย

ข้อ 14. บรรดาที่ดินซึ่งผู้ให้อนุญาต ๆ ให้ผู้รับอนุญาตได้จับจองไว้ตามข้อ 10 นั้น ผู้รับอนุญาตจะต้องยื่นบาญชีที่ดิน และมารับโฉนดและทำหนังสือขายไปแก่ผู้มีชื่อให้เสร็จภายในกาหนด 5 ปี นับแต่วันลงในสัญญานี้เปนต้นไป แต่ถ้าเจ้าพนักงานผู้ออกโฉนดให้ไม่แล้วเสร็จได้ในกาหนดนี้แล้ว ผู้รับอนุญาตจะยื่นบาญชีรายชื่อผู้ที่ผู้รับอนุญาตได้จำหน่ายที่ดินให้นั้นพร้อมทั้งเงินภาคหลวง แลค่าจองส่งให้แก่ผู้ให้อนุญาตเพื่อจะได้ออกโฉนดให้แก่ผู้นั้นต่อไป ส่วนที่ดินที่ผู้รับอนุญาตไม่ได้จำหน่ายนั้น ขาดอานาจตามสัญญานี้จากผู้รับอนุญาต ผู้ให้อนุญาตจะจำหน่ายแก่ผู้หนึ่งผู้ใดต่อไป หรือจะทำประการใด ๆ ก็ได้ทุกประการ

ข้อ 15. ด้วยเหตุที่ผู้ให้อนุญาตได้ให้อานาจและประโยชน์แก่ผู้รับอนุญาตตามข้อความในหนังสือสัญญานี้ ผู้รับอนุญาตจะติดภาคหลวงตามเนื้อที่ ๆ ผู้รับอนุญาตได้รับตามข้อ 10 แต่หนังสือสัญญานี้ให้แก่ผู้ให้อนุญาตไร่ละสลึงหนึ่ง กับต้องเสียค่าจองและค่าธรรมเนียม ทำหนังสือขายตามอัตราให้แก่เจ้าพนักงานในวันที่มารับโฉนดและทำหนังสือขายนั้นให้เสร็จทุกรายด้วย

ข้อ 16. การขุดคลองนี้ถ้าต่อไปผู้รับอนุญาตเห็นสมควรว่า จะเปลี่ยนแปลงหรือเพิ่มเติมสายคลองอีกเพื่อประโยชน์ใด ๆ ผู้รับอนุญาตจะได้ทำแผนที่และคำชี้แจงมายื่นต่อผู้ให้อนุญาต เพื่อขออนุญาตเปลี่ยนแปลงหรือเพิ่มรายคลองตามความเห็นนั้นและผู้ให้อนุญาตจะได้วินิจฉัยตามสมควรแก่เหตุการ ต่อเมื่อผู้รับอนุญาตได้รับอนุญาตประการใดแล้ว ผู้รับอนุญาตจึงจะทาการนั้นได้ตามข้อความที่อนุญาตใหม่นั้น

ข้อ 17. เพราะเหตุที่ได้กล่าวมาแล้วในข้อต่าง ๆ หนังสือสัญญานี้จะมีกาหนดใช้ได้เพียง 5 ปี นับแต่วันลงในสัญญาเป็นต้นไป เมื่อพ้นกำหนด 5 ปี แล้วหนังสือสัญญานี้เป็นอันใช้ไม่ได้ต่อไป แต่ภายในระหว่าง 5 ปีนั้น ถ้าผู้รับอนุญาตมิได้ประพฤติให้ถูกต้องตามข้อสัญญาที่ได้กล่าวไว้ในข้อใดข้อหนึ่ง ณ เวลาใดแล้ว คลองและประตูน้ำที่ผู้รับอนุญาตได้ทามาแล้วกับทั้งอานาจและประโยชน์ของผู้รับอนุญาตตามสัญญานี้จะตกเป็นของผู้ให้อนุญาตทั้งสิ้นในเวลานั้น และสัญญานี้จะเป็นอันใช้ไม่ได้ต่อไปถึง 5 ปีตามที่ได้กาหนดไว้

ข้อ 18. ถ้าและผู้ให้อนุญาตกับผู้รับอนุญาตจะมีความเข้าใจความในข้อสัญญานั้นผิดกับประการใด ๆ จะไกรับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยเป็นเด็ดขาด

หนังสือสัญญานี้ได้ทำเป็น 2 ฉบับ ผู้ให้อนุญาตรักษาไว้ฉบับหนึ่ง มอบให้แก่ผู้รับอนุญาตไปฉบับหนึ่ง เมื่อความถูกต้องกัน เพื่อเป็นพยานหลักฐานของสัญญานี้ ได้ลงชื่อผู้ให้อนุญาตและผู้รับอนุญาตไดลงชื่อพยานไว้เป็นสาคัญ

ประทบตราพระพิรุณทรงนาคไว้เป็นสาคัญ

(เซ็น)	เทเวศน์วงษ์วิวัฒน์	ผู้ให้อนุญาต
(เซ็น)	สุพรรณ	ผู้รับอนุญาต
(เซ็น)	พระปฏิบัติราชประสงค์	ผู้รับอนุญาต
(เซ็น)	พระยาอินทราธิบดี	พยาน

ภาคผนวก ซ

คลองที่ขุดในโครงการทุ่งคงละคร (โครงการทุ่งนกรนายก)

คลองที่ขุดในโครงการทุ่งดงละกร (โครงการทุ่งนครนายก)

คลองที่ขุด	เริ่มขุดเมื่อพ.ศ.	ขุดเสร็จเมื่อพ.ศ.	กว้าง เมตร	ยาว เส้น–วา–ศอก	ลึก เมตร	หมายเหตุ
คลองรถไฟ	1 เมย. 2448	5 มิย. 2448	10	26–0–0	3.20	
คลอง 1	22 กพ. 2447	7 พย. 2448	12.10	273–16–0	3.20	
คลอง 2	23 เมย. 2448	5 มิย. 2449	12.10	811–14–0	3.20	
คลอง 3	19 พย. 2448	10 กค. 2449	10	299–11–0	3.20	
คลอง 5	3 กค. 2448	3 พย. 2448	10	207–14–0	3.20	
คลอง 6	35 มิย. 2449	25 มิย. 2449	10	–	3.20	
คลอง 7	17 เมย. 2449	24 กย. 2449	10	253–16–10	3.20	

ภาคผนวก ซ

สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง

สัญญา

พระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง

หนังสือพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองได้ทำ ณ กรุงเทพมหานคร เปน 2 ฉบับลงวันที่ 5 เดือน 2 แรมค่ำหนึ่ง ปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช 1250

ด้วยคอมมิตีกรมพระนครบาล รับพระบรมราชโอการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปนผู้แทนในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะได้เรียกต่อไปในหนังสือสัญญานี้ว่า ผู้อนุญาตฝ่ายหนึ่ง พระวรวงษเธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงษ พระนาม นาพิพิธภาษี (ชื่อ) นายโยวากิม แครชี่ ซึ่งเดิมอยู่เมืองในประเทศอิตาลี แลบัดนี้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานครในแผ่นดินสยาม เปนช่างรับเหมาทำตึกทำเรือน แล้วได้แสดงตนตามพระราชกำหนดกฎหมาย ว่าเปนคนสัปเยกต์สยาม (ตั้งแต่ปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช 1250) กับนายยม บุตรพระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ (ยิ้ม) ที่เข้าหุ้นส่วนกันเปนคอมปนีขุดคลอง ซึ่งจะเรียกต่อไปในหนังสือสัญญานี้ว่า ผู้รับอนุญาตฝ่ายหนึ่ง ได้ปฤกษา พร้อมกันตกลงทำสัญญาไว้ต่อกันดังจะว่าต่อไปนี้

ข้อ 1.. ด้วยผู้รับอนุญาตได้ทำความสัญญาดังที่จะกล่าวต่อไปในหนังสือนี้ แลรับว่าจะยอมปฏิบัติตามข้อบังคับสัญญาฯที่จะกล่าวต่อไป ผู้อนุญาตจึงได้ยอมอนุญาตให้ผู้รับอนุญาตมีโอกาสที่จะเปนผู้ได้รับจ้างก่อน แลขุดคลองก่อนผู้อื่นในที่ตาบลทั้งปวง ซึ่งเปนพระราชอาณาเขตร์สยามตามข้อบังคับสัญญานี้ตลอด 25 ปี นับตั้งแต่วันที่ลงชื่อสัญญากัน แลข้อความในสัญญานี้ผู้รับอนุญาตต้องเข้าใจว่าไม่ได้เปนความเกี่ยวข้องตลอดถึงการที่ผู้ใดผู้หนึ่งได้รับอนุญาตขุดคลองก่อนสัญญานี้ แลไม่เปนข้อบังคับห้ามมิให้ผู้ใดผู้หนึ่งขอรับอนุญาตขุดคลองฤาขอรับเหมาการขุดคลอง ฤาการที่จะมีผู้ใดผู้หนึ่งขุดคลองในเขตรแขวงที่บ้านที่สวนที่ไร่นาแลที่ใด ๆ เฉพาะในเขตที่ซึ่งเปนสิทธิของผู้นั้น ๆ

ข้อ 2. ผู้รับอนุญาตจะขุดคลองใหม่ในตาบล แลจะขอซ่อมคลองเก่าในตาบลใดก็ดีต้องนาแผนที่เบบแผนคลองที่กำหนดจะขุดกว้าง ยาว ฯา แลทำหนังสือแจ้งการที่จะทา กาหนดเวลาที่จะลงมือขด แลกาหนดคลองจะแล้วจะแล้วช้านานเพียงใด มายื่นแก่ผู้อนุญาตให้เหนชอบด้วยก่อนทุก ๆ คราว เมื่อได้รับหนังสือสาคัญจากผู้ให้อนุญาตยอมเหนชอบด้วยในความคิดนั้นแล้ว ผู้รับอนุญาตจึงจะลงมือขุดคลอง ฤาซ่อมคลองนั้นได้ ถ้าแลผู้อนุญาตจะเหนข้อขัดขวางที่ควรจะต้องแก้ไข ฤาข้อขัดขวางที่จะเปนจะเหนชอบไปด้วยความคิดของผู้รับอนุญาตไม่ได้โดยเหตุอันสมควรใด ๆ ก็ดี ผู้อนุญาตจะชี้แจงให้ผู้รับอนุญาตทราบเหตุนั้น ๆ เพื่อที่จะได้แก้ไข ฤาเลิกถอนการที่คิดนั้นเสียตามเหตุการที่สมควรแลผู้อนุญาตจะตอบความเห็นทั้งนี้ให้ผู้รับอนุญาตทราบในกาหนดเดือนหนึ่ง

ข้อ 3. ถ้าจะมีผู้ใดผู้หนึ่งมาขออนุญาตขุดคลองในที่ตาบลใด ๆ ซึ่งผู้อนุญาตเหนสมควรว่าจะเปนประโยชน์แก่แผ่นดิน ควรจะยอมให้ขุดได้ ก็จะแจ้งความให้ผู้รับอนุญาตทราบ ถามผู้รับอนุญาตก่อนว่าคลองตาบลนั้น ๆ ผู้รับอนุญาตจะขุดฤาไม่ ถ้าผู้รับอนุญาตไม่ขุดจึงจะยอมให้ผู้ขออนุญาตใหม่ขุดตามความประสงค์ ถ้าผู้รับอนุญาตจะรับขุดแล้วก็จะอนุญาตให้ขุด แต่การที่ผู้รับอนุญาตรับขุดนี้ต้องลงมือขุดตามกาหนดเวลาที่ผู้ขออนุญาตเดิมกาหนดไว้ ถ้าพ้นกาหนดเวลาผู้รับอนุญาตไม่ลงมือขุดคลอง ฤาลงมือขุดคลองแล้ว แต่คลองค้างไม่แล้วเสร็จตามกาหนดที่ผู้ขออนุญาตเดิมกาหนดไว้ ผู้ให้อนุญาตจะคืนอานาจนี้เสียไม่ให้ผู้รับอนุญาตขุดคลองนี้ต่อไปก็ได้ จะให้ผู้ขออนุญาตเดิมฤาผู้ใดผู้หนึ่งขุดคลองที่ยังไม่ได้ลงมือฤาคลองที่ขุดค้างไว้นั้นก็ได้

ข้อ 4. คลองใดคลองหนึ่งที่ผู้รับอนุญาตได้อนุญาตให้ขุดใหม่ แลได้ออกทุนของผู้รับอนุญาตขุดเองนั้น ถ้าได้ขุดคลองเสร็จแล้วเมื่อใดที่แผ่นดิน 3 ฝั่งคลองที่ไม่มีผู้ใดจับจองเปนเจ้าของไว้แต่เดิม วัดตั้งแต่ฝั่งคลองขึ้นไปฟากละ 40 เส้น สองฟากรวม 80 เส้น จนตลอดลาคลองที่ขุดลงใหม่นั้น ให้ผู้รับอนุญาตถือเอาได้ว่าเปนที่ผู้รับอนุญาตได้จับจองไว้แล้วตั้งแต่วันที่ลงมือขุดคลองนั้นมาผู้ใดผู้หนึ่งจะมาจับจองที่นาในกาหนดนี้นอกจากผู้รับอนุญาตยอมให้จองนั้นไม่ได้ ผู้รับอนุญาตจะขายให้ผู้ใดผู้หนึ่งก็ขายได้ตามความปรารถนา แต่การที่ผู้รับอนุญาตได้ประโยชน์ถือเอาที่ผ่แผ่นดินที่กล่าวแล้วนี้ว่าเปนที่ผู้รับอนุญาตได้จอง

ไว้แล้วนั้น จะถือเอาเกินกำหนดเวลาในพระราชบัญญัติดังว่าด้วยการจับจองที่นานั้นไม่ได้ ต้องประพฤติตามพระราชบัญญัตินั้นทุกประการ

ข้อ 5. ถ้าผู้ให้อนุญาต ฤาเจ้าพนักงานในกรมที่ทำการโยธาจะกำหนดการขุดคลองใหม่ที่ตาบลใด ๆ ก็ดี ฤาจะซ่อมคลองเก่าที่ตาบลใดก็ดี ซึ่งว่าจ้างหน่ายทุนของหลวงออกเปนค่าจ้างแล้ว จะได้แจ้งความให้ผู้รับอนุญาตทราบก่อนผู้อื่นเพื่อจะได้รับจ้างขุดคลองนั้น แต่ถ้ามีผู้มาว่าลดราคากัน ผู้รับอนุญาตกำหนดราคาขุดคลอง ฤาซ่อมคลองแพงไปกว่าผู้อื่นแล้ว ฤาเจ้าพนักงานทำการโยธาจะทำเองก็ดี ผู้ให้อนุญาตฤาเจ้าพนักงานทำการโยธาก็ไม่ต้องจำเปนให้ผู้รับอนุญาตทำการ จะให้ผู้อื่นที่ลดราคาถูกกว่าทำการขุดคลองฤาซ่อมคลองนั้นก็ได้

ข้อ 6. คลองเก่าที่ตื้นเรือไปมาไม่สดวก ผู้รับอนุญาตจะขออนุญาตลงทุนขุดซ่อมให้มากและได้รับหนังสือสำคัญเหนชอบด้วยความดี ดังว่าไว้ในข้อ 2 แล้วก็ดี ฤาผู้ให้อนุญาตฤาเจ้าพนักงานทำการโยธาจะขอให้ผู้รับอนุญาตลงทุนขุดซ่อมให้ฤาดังนี้ก็ดี เมื่อขุดคลองสำเร็จแล้ว ผู้ให้อนุญาตจะยอมให้ผู้รับอนุญาตเก็บเงินแก่เรือไปมาในคลองนั้นใช้ทุนที่ลงไปก็ได้ ฤาจะคิดเงินใช้ทุนที่ผู้รับอนุญาตได้ลงไป กับทั้งให้กำไรร้อยละ 10 ก็ได้ ถ้าแลจะให้ผู้รับอนุญาตเก็บเงินแก่เรือไปมาเองแล้ว กำหนดราคาที่จะเก็บเงินมากน้อยเท่าใด แลกำหนดที่จะเก็บเงินนั้นช้านานเพียงใด ผู้รับอนุญาตต้องกำหนดยื่นให้ผู้รับอนุญาตตรวจก่อนตกลงการที่ซ่อมคลอง เมื่อผู้ให้อนุญาตเหนชอบด้วยแล้ว จึงจะได้ลงมือขุดซ่อมคลองนั้น

ข้อ 7. คลองที่ผู้รับอนุญาตจะได้ขุดลงใหม่ เมื่อสำเร็จแล้ว ผู้รับอนุญาตจะต้องเปนผู้รักษาแลจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องในคลองนั้นไปชั่วเวลาที่ผู้รับอนุญาตจะขายที่ซึ่งจะคืนเอาตามความข้อ 4 ว่าเปนที่ของผู้รับอนุญาตเหมือนได้จับจองไว้ทั้ง 2 ฝั่งได้หมด แลในคลองเก่าที่ผู้รับอนุญาตเปนผู้รับจ้างขุดให้ฤๅนั้น ถ้าเปนการมอบอานาจให้ผู้รับอนุญาตเก็บเงินแก่เรือไปมาเองก็จะรักษาแลจัดการทั้งปวงที่ของในคลังนั้นไปชั่วเวลาที่เก็บเงิน แลการที่ผู้รับอนุญาตจะรักษาแลจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องในคลองดังกล่าวมานี้ จะต้องมีข้อความที่จะจัดการรักษาแลข้อบังคับสำหรับการในคลองนั้นให้ชัดด้วย

ต้องส่งให้ผู้อนุญาตตรวจเห็นชอบให้อนุญาตก่อนแล้วจึงจะใช้ได้ เมื่อสิ้นเวลากำหนดนี้แล้วผู้รับอนุญาตต้องมอบการนั้นให้ผู้อนุญาตรักษาแลจัดการที่เกี่ยวข้องในคลองนั้นต่อไป

ข้อ 8. การที่ผู้อนุญาตได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตผลประโยชน์ตามสัญญานี้ ผู้รับอนุญาตขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายกำไรในการผู้รับอนุญาตได้ทำการนี้เป็นส่วนกำไรร้อยละ 20 ส่งขึ้นพระคลังมหาสมบัติ ตามความสัญญาในข้อนี้ และเมื่อเจ้าพนักงานกรมพระคลังมหาสมบัติจะตรวจสอบบาญชีใด ๆ ในรายทาการขุดคลอง ผู้รับอนุญาตจะยอมให้ตรวจทุกบาญชีตามเวลาที่จะขอตรวจ

ข้อ 9. การที่ให้อนุญาตผลประโยชน์แก่ผู้รับอนุญาตตามสัญญานี้ ผู้รับอนุญาตต้องเข้าใจว่ายอมให้เฉพาะคอมปนีที่อยู่ในกฎหมายสยาม เมื่อผู้รับอนุญาตจะต้องคอมปนีหุ้นส่วนจัดการขุดคลองตามอนุญาตนี้แล้ว คอมปนีจะต้องอยู่ในบังคับสยาม จึงจะรับผลประโยชน์ตามสัญญานี้ได้

ข้อ 10. แม้ว่าผู้รับอนุญาตนี้ปราถนาจะมอบประโยชน์แห่งความอนุญาตนี้ให้ผู้หนึ่งผู้ใดก็ดี ต้องนาหนังสือสัญญาที่เข้าหุ้นส่วนกันนั้นกับทั้งหนังสือสัญญามอบอนุญาตให้นั้นมาหารือให้ผู้อนุญาตทราบก่อน เมื่อผู้ให้อนุญาตเห็นชอบลงลายมืออนุญาตไว้เป็นสาคัญด้วยแล้วจึงจะใช้ได้ ถ้ามิฉนั้นซึ่งจะมอบอนุญาตให้ผู้ใดผู้หนึ่งก็เป็นใช้ไม่ได้ แต่ตั้งถือซึ่งอนุญาตไว้ดังนี้ ผู้รับอนุญาตจะกระทาการเองก็ดีจะมอบให้ผู้ใดผู้หนึ่งก็ดี มิให้การคอมปนีเข้าหุ้นส่วนนั้นผิดไปกับความในข้อสัญญานี้จนทุก ๆ ข้อใดเลยถ้าเป็นการผิดไปไม่ถูกต้องตามข้อสัญญานี้แต่ข้อใดข้อหนึ่ง แล้วหนังสืออนุญาตนี้เป็นอันขาดใช้ไม่ได้ ผู้ให้อนุญาตจะไม่ให้ผลประโยชน์ตามสัญญานี้แก่ผู้รับอนุญาตต่อไป

ข้อ 11. ถ้าผู้รับอนุญาตผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งควรจะได้รับประโยชน์ในหนังสืออนุญาตนี้ และทั้งผู้ที่ได้เข้าหุ้นส่วนจะเป็นคนเดียวฤาหลายคนก็ดี สิ้นทุนต้องล้มไม่ได้เข้าหุ้นส่วนในคอมปนีก็ดี ฤาคอมปนีเข้าหุ้นส่วนจะเลิกการของคอมปนีนั้นโดยคิดทาเองก็ดี ฤาต้องเลิกโดยที่จาเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ประโยชน์แห่งหนังสืออนุญาตนี้ต้องกลับคืนเป็นของผู้อนุญาต ผู้อนุญาตจะอนุญาตประโยชน์นี้ให้ผู้อื่นอีกก็ได้ แต่ถ้าเป็นแต่เหตุที่ผู้เข้าหุ้นส่วนแยกกันออกจากคอมปนี ฤาผู้ที่เข้าหุ้นส่วนจะตายไปก็ดี แต่ยังมีผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งจะคงรับ

หุ้นส่วนแลทาการชุดคลองนี้ต่อไป จะใคร่ได้รับผลประโยชน์ตามสัญญานี้ต่อไป อีกแล้ว ก็ให้ผู้รับอนุญาตมีหนังสือแจ้งความให้ผู้ให้อนุญาตทราบเพื่อจะได้เหนชอบด้วย และผู้อนุญาตจะไม่ถือว่าสัญญานี้เปนขาดใช้ไม่ได้ เมื่อผู้ที่เข้าหุ้นส่วนกันในคอมปนีนี้ยังถือตามแลรักษาข้อสัญญาทุก ๆ ข้อดังว่าไว้ในข้อ 10 นั้น

ข้อ 12. ผู้รับอนุญาตซึ่งจะได้รับประโยชน์ตามสัญญานี้ต้องลงมือทาการชุดคลองในกำหนด 3 ปี นับตั้งแต่วันที่ได้ทำหนังสือสัญญานี้ ถ้าพ้นกำหนดนี้ไม่ได้ทำการ หนังสืออนุญาตนี้ต้องยกเสียเปนอันใช้ไม่ได้ ผู้ให้อนุญาตจะอนุญาตประโยชน์อันนี้กับผู้ใดผู้หนึ่งก็ได้

ข้อ 13. ผู้ทำสัญญาทั้ง 2 ฝ่ายได้รักษาอานาจไว้ที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขคำในหนังสือสัญญานี้ ฤาเพิ่มเติมข้อความขึ้นใหม่ตามที่จะเห็นสมควรโดยเหตุการใด ๆ ก็ดี แลข้อซึ่งได้ตกลงกันประการใดเมื่อทาหนังสือที่เปลี่ยนแปลงแก้ไขความนั้นก็จะต้องลงชื่อประทับตราไว้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ผู้แทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (เซนพระนาม) 1 นเรศร์วรฤทธิ์
2 สวัสดิโสภณ

ผู้ได้รับอนุญาต (เซนพระนาม) 1 สายสนิทวงษ 2 (เซนชื่อ) พระนานาพิธภาษี
3 (เซนชื่อ) นายโยวากิมแครชี่ 4 (เซนชื่อ) ยม

ที่มา กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร.5/1 น. 41.4/3 เล่ม 1 เอกสาร ร.6 กษ. 5/10 และ ประชุมกฎหมายประจาศก เล่ม 11

ภาคผนวก ฌ

สัญญาทำป่าไม้บริษัทศรีราชา

สัญญาทาป่าไม้บริษัทศรีราชา

ข้อสัญญาในระหว่างพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดารงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ผู้แทนรัฐบาลสยามซึ่งเรียกต่อไปนี้ว่า ผู้ให้เช่าให้ทานั้นฝ่ายหนึ่ง กับเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีซึ่งเรียกต่อไปนี้ว่าผู้รับเช่ารับทำนั้นอีกฝ่ายหนึ่ง ยินยอมพร้อมใจทาสัญญาให้ไว้แก่กันมีข้อความในสัญญาตามที่ว่าต่อไปนี้ คือ

ข้อ 1. เพราะเหตุว่าผู้รับเช่ารับทายอมเสียเงินค่าธรรมเนียม และภาษีให้แก่ผู้ให้เช่าให้ทาประการหนึ่ง เหตุว่าผู้รับเช่ารับทายอมรับจะรักษา และทาตามข้อความในสัญญาอันจะว่าต่อไปนี้อีกประการหนึ่ง ผู้ให้เช่าให้ทาจึงอนุญาตให้ผู้รับเช่ารับทามีอนาจสิทธิ์ขาดจะตามตัดฟันชักลากไม้กระยาเลยจากป่าศรีราชา ในแขวงเมืองชลบุรีและเมืองระยองไปขายในช่วงเวลา 10 ปี ตามปฏิทินสยามนับตั้งแต่วันที่ 7 เดือนธันวาคม รัตนโกสินทรศก 127 เปนต้นไป มีกาหนดเขตแดนป่าตามเส้นหมายสีดังนี้ ในแผนที่ติดแบบกับท้ายสัญญาฉบับนี้และมีเว้นแต่ที่ชายทะเลยื่นจากฝั่งขึ้นไป 200 เส้น เพื่อให้ราษฎรในท้องที่นั้นมีที่ทาการไร่นาเพาะปลูกต่าง ๆ

ข้อ 2. ถ้ามีข้อถุ้งเถี่ยงขึ้นอย่างใดในระหว่างผู้ให้เช่าให้ทาและผู้รับเช่ารับทำด้วยเขตป่าไม้ในสัญญาฉบับนี้ ผู้รับเช่ารับทายอมรับว่าจะฟังคาตัดสินเจ้ากรมป่าไม้เปนวันเด็ดขาด และผู้รับเช่ารับทารับว่าจะทาการป่าไม้ที่ว่ามานี้ไปตลอดชั่วเลาที่กาหนดไว้ในสัญญาฉบับนี้ พร้อมด้วยคนงานและลูกจ้างของตนและรับว่าจะถือและจะทาตามข้อสัญญา ซึ่งจะว่าต่อไปนี้ทุกเมื่อ

ข้อ 3. ผู้รับเช่ารับทายอมรับว่า ไม้ทุกต้นที่ผู้รับเช่ารับทาได้ตัดล้มไว้แล้วและจะตัดลงต่อไปตามสัญญาฉบับนี้ ผู้รับเช่ารับทาจะเสียภาษีไม้ตามอัตราเป็น 3 อย่างดังซึ่งจะว่าต่อไปนี้ คือ (1) ตั้งแต่วันที่ 7 เดือนธันวาคม รัตนโกสินศก 127 ถึงวันที่ 6 เดือนธันวาคม รัตนโกสินทรศก 130

ไม้ขนาดใหญ่คือตั้งแต่ 9 กาขึ้นไปต้นละ 2 บาท 50 สตางค์
ไม้ขนาดกลางคือตั้งแต่ 6 กาขึ้นไปถึง 9 กา ต้นละ 1 บาท
ไม้ขนาดเล็กคือตั้งแต่ 4 กาขึ้นไปถึง 6 กาต้นละ 50 สตางค์
เสาคือตั้งแต่ 2 กาขึ้นไปถึง 4 กาต้นละ 25 สตางค์
เสาขนาดเล็กต่ำกว่า 2 กำลงมาต้นละ 5 สตางค์
ไม้ไผ่ลาละ 1 สตางค์
ไม้รวก 100 ละ 20 สตางค์

ถ้าไม้ต้นใดยาวกว่า 6 วาให้คิดเรียกภาษีเป็น 2 ต้น และถ้าเป็นไม้ตะเคียน ไม้ประดู่ ไม้สีเสียด ให้เรียกภาษี 2 เท่าอัตราข้างบนนี้ เว้นแต่ไม้ดาเก็บภาษีเปนพิกัดตามน้ำหนักหาบละ 50 สตางค์ ตามพระราชบัญญัติภาษีภายใน ร.ศ. 111 (2) ตั้งแต่วันที่ 7 เดือนธันวาคม รัตนโกสินทร์ศก 130 ถึงวันที่ 6 เดือนธันวาคม รัตนโกสินทร 133 ผู้รับเช่ารับทายอมจะเสียภาษีไม้ให้แก่ผู้ให้เช่าให้ทาตามอัตราที่ผู้ให้เช่าให้ทาจะกาหนดเปนอัตราไม่เกิน 100 ละ5ของราคา ไม้ที่ผู้รับเช่ารับทำขายออกไปจากเขตรป่าไม้นี้ (3) ตั้งแต่วันที่ 7 เดือนธันวาคม รัตนโกสินทร 133 ถึงวันที่ 6 เดือนธินวาคม รัตนโกสินทรศก 137 ผู้รับเช่ารับทายอมจะเสียภาษีไม้ให้แก่ผู้ให้เช่าให้ทาตามอัตราที่ผู้ให้เช่าให้ทาจะกาหนดเปนอัตราไม่เกินิน 100 ละ 10 ของราคาไม้ที่ผู้รับเช่ารับทำชกบออกไปจากเขตป่าไม้นี้

ข้อ 4. ว่าบรรดาไม้ที่ผู้รับเช่ารับทาตัดใช้ในการปลูกสร้างโรงเรือนสพาน และเครื่องทาการป่าไม้เฉพาะในเขตป่าไม้ที่ว่ามานี้แล้ว ไม่ต้องเสียภาษี

ข้อ 5. ผู้รับเช่ารับทายอมรับว่าจะไม่กาหนไม้ตัดต้นตะเคียน ต้นประดู่ ต้นสีเสียด ซึ่งลาต้นพ้นจากดิบขึ้นมา 3 ศอก ยังวัดไม่ถึง 8 กา และจะไม่ตัดไม่กานต้นยาง ซึ่งลำต้นพ้นจากดินขึ้นมา 3 ศอก ยังวัดไม่ถึง 13 กำ แต่ไม้อื่น ๆ นอกจากไม้ตะเคียน ไม้ประดู่ ไม้สีเสียด และไม้ยางนั้น ถ้าเวลาใดผู้ให้เช่าให้ทาเห็นว่าผู้รับเช่ารับทำตัดออก จากป่ามีจานวนมากกว่าที่ผู้ให้เช่าให้ทาเห็นสมควร ผู้ให้เช่าให้ทาจะกาหนดขนาดกาและยาวต้นไม้เหล่านั้น และสิ่งให้ผู้รับเช่ารับทาตัดไม้ได้แต่ต้นที่มี

ที่มีขนาดกำยาวโตกว่าที่กาหนดขึ้นไป เพื่อรักษาพืชพรรณไม้ดังนี้ก็ทาได้ และผู้รับเช่ารับทายอมรับว่าจะปฏิบัติตามคาสั่งของผู้ให้เช่าให้ทำนั้นทุกประการ

ข้อ 6. ไม้ทุกต้นที่ตัดล้มลงตามสัญญาฉบับนี้ ผู้รับเช่ารับทารับว่าจะตีตราไม้เหล่านั้นด้วยดวงตราของตน ตามแบบซึ่งติดอยู่ในท้ายสัญญาฉบับนี้ก่อน แล้วจึงจะชักลากลงน้าหรือขึ้นรถราง

ข้อ 7. ไม้ต้นใดที่ได้ตัดโดยถูกต้องตามหนังสือสัญญาฉบับนี้และได้ตีตราประจาต้นตามที่ว่าแล้วในข้อ 6 แล้วจึงจะถือว่าเป็นไม้ซึ่งได้ตัดฟันชักลากตามสัญญาฉบับนี้ได้

ข้อ 8. ถ้าราษฎรคนใด ได้รับในอนุญาตจากเจ้าพนักงาน ซึ่งกระทรวงมหาดไทยได้ตั้งไว้สาหรับออกใบอนุญาตนั้นเป็นสาคัญแล้ว ผู้รับเช่ารับทำยอมรับว่าจะยอมให้ราษฎรผู้นั้นมีอานาจตัดฟันชักลากไม้ทั้งปวงในเขตป่าที่ว่ามานี้ ไปใช้สาหรับปลูกสร้างบ้านเรือน โรงวัด และซื้อขายหาเลี้ยงชีพได้ตามความพอใจ ผู้รับเช่ารับทำจะไม่ห้ามหวงขัดขวางประการใด และจะไม่เรียกค่าอะไรแก่ราษฎรนั้น ๆ ด้วย

ข้อ 9. ว่าถ้าเจ้าพนักงานป่าไม้ ซึ่งเป็นผู้ดูแลป่าไม้ในขณะนั้นจะต้องการความรู้และไปตรวจการที่ทาอยู่ในป่าไม้เวลาใด ๆ ผู้รับเช่ารับทาต้องแจ้งความให้ทราบได้เต็มที่และให้ได้ตรวจตราโดยสะดวก

ข้อ 10. ผู้รับเช่ารับทาว่าตั้งแต่วันที่ได้ลงชื่อในหนังสือสัญญาฉบับนี้ และต่อไปอีก 3 ปี จะตัดไม้ขายให้ได้ไม่น้อยกว่า ห้าพันต้น และรับว่าต่อจาก 3 ปีนั้นไปจนสิ้นสัญญาฉบับนี้จะตัดไม้ขายให้ได้ไม่น้อยกว่าปีละ หมื่นต้น เพื่อแสดงว่าผู้รับเช่ารับทาได้ทาการงานจริง ถ้าผู้รับเช่ารับทาตัดไม้ขายน้อยกว่าจำนวนที่ฉาพาแล้วในข้อนี้ ผู้ให้เช่าให้ทำมีอานาจจะยกสัญญาฉบับนี้เลิกเสียทีเดียว

ข้อ 11. ว่าหนังสือสัญญาฉบับนี้ ผู้รับเช่ารับทาจะไม่เอาไปขายแลกเปลี่ยนจานาหรือยกให้ หรืออนุญาตให้แก่ผู้ใดเป็นสิทธิ์ หรือเอาไปให้ไว้เป็นประกันอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอันขาด เว้นแต่เมื่อผู้รับเช่ารับทาได้รับหนังสืออนุญาตจากรัฐบาลสยามแล้ว ผู้รับเช่ารับทาจึงอนุญาตให้ผู้หนึ่งผู้ใดเป็นลูกช่วงทำการในป่าตามหนังสือสัญญาฉบับนี้ได้

ข้อ 12. ถ้าผู้อำนวยการหรือคนใช้คนงานของผู้รับเช่ารับทา ทาการผิดสัญญาฉบับนี้ ถึงแม้ว่าการที่ทานั้นจะทาตามคาสั่งของผู้รับเช่ารับทาหรือมิใช่ก็ดี ผู้รับเช่าทาจะยอมรับดังเช่นว่าผู้รับเช่ารับทาได้ทาเองทั้งสิ้น

ที่มา : ก.จ.ช. ร.7 กษ. 5.1/1 สัญญาทำป่าไม้บริษัทศรีราชา